

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
ԳԱԼՈՒՄՏ ԿԻԼՊԵՆԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ԱՐՄԱՆ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

**ՀԱՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ
ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
(885-908 ԹԹ.)**

(ՊԱՏՄԱՆՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ)

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2011

ՀՏԴ 941 (479.25) : 913.1 (479.25)
ՊՄԴ 63.3 (2Հ) + 63.2 (2Հ)
Ե 381

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

**Հրատարակվում է ԵՊՀ
Հայոց պատմության
ամբիոնի երաշխավորությամբ**

Եղիազարյան Արման

Ե 381 Հայ Բագրատունիների տերությունը (885-908 թթ.): Պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն / Արման Եղիազարյան.- Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2011.- 394 էջ + 6 քարտեզ:

Աշխատությունը նվիրված է Հայաստանի և այսրկովկասյան երկրների պատմության մի կարևոր շրջանի՝ Հայ Բագրատունիների տերության (885-908 թթ.) պատմաաշխարհագրական հարցերին: Քննության են առնվել Հայ Բագրատունիների տերության կազմավորման գործընթացը, սահմանները և տարածքը, Հայ Բագրատունիների տոհմական ու արքունի տիրույթները, տերության կազմի մեջ մտնող հայկական և այսրկովկասյան թագավորություններն ու իշխանությունները, ինչպես նաև արաբական ամիրայությունները: Ուսումնասիրվել են նաև Հայ Բագրատունիների տերության քաղաքներն ու քաղաքագյուղերը, բերդերը, վանքերը, եկեղեցիները և առևտրական ճանապարհները:

Կարող է օգտակար լինել հայագետների, կովկասագետների, արևելագետների, ինչպես նաև Հայաստանի և հարևան երկրների՝ միջին դարերի պատմությամբ ու պատմական աշխարհագրությամբ հետաքրքրվող ընթերցողների համար:

ՀՏԴ 941 (479.25) : 913.1 (479.25)
ՊՄԴ 63.3 (2Հ) + 63.2 (2Հ)

ISBN 978-5-8084-1478-5

© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2011

© Ա. Ա. Եղիազարյան, 2011

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ.....	7
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ. ՀԱՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ, ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ՏԱՐԱԾՔԸ.....	25
1.1. Հայաստանի և այսրկովկասյան երկրների վարչաքաղաքական իրավիճակն արաբական տիրապետության ժամանակա- շրջանում	25
1.2. Հայ Բագրատունիների տերության կազմավորումը	28
1.3. Հայոց տերությունն Աշոտ Ա-ի գահակալության շրջանում.....	41
1.4. Հայոց տերությունը Սմբատ Ա-ի գահակալության շրջանում.....	47
1.5. Աղվանից և Կղարջքի (Վրաց) թագավորությունների ստեղծումը..	61
1.6. Հայ Բագրատունիների «տերություն»-ը.....	71
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ. ՀԱՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ՏՈՂՄԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐՔՈՒՆԻ ՏԻՐՈՒԹՅՆԵՐԸ.....	81
2.1. Այրարատ	81
2.2. Տարոնի իշխանություն	92
2.3. Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթները Տուրուքերանում	107
2.4. Տայք.....	111
2.5. Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթները Գուգարքում	122
2.6. Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթները Վասպուրականում	124
2.7. Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթները Սյունիքում	126
2.8. Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթները Ուտիքում	126
2.9. Մոկաց իշխանություն.....	128
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ. ՀԱՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	131
3.1. Վասպուրականի իշխանություն.....	131
3.2. Անձևացյաց իշխանություն.....	142
3.3. Սյունյաց իշխանություններ	143
3.4. Հայոց Արևելից կողմերի իշխանություններ.....	149
3.5. Համշենի (Համամաշեն) իշխանություն	165

ԳԼՈՒԽ 2ՈՐՐՈՐԴ. ՀԱՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆԸ ԵՆԹԱԿԱ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	176
4.1. Արևելից մեծ իշխանություն (Աղվանից թագավորություն)	176
4.2. Ճիղքք (Ճողքաց իշխանություն)	197
4.3. Ծանաբաց (Կախեթի) քորեպիսկոպոսություն	197
4.4. Կղարջքի կուրապաղատություն	210
4.5. Վիրք	218
4.6. Սամցխեի իշխանություններ	223
4.7. Լիպարիտ Բաղվաշի իշխանություն	227
4.8. Աբխազաց թագավորություն	228

ԳԼՈՒԽ 3ԻՆԳԵՐՈՐԴ. ՀԱՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆԸ ԵՆԹԱԿԱ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	230
5.1. Դվինի ամիրայություն	230
5.2. Պարտավի ամիրայություն	236
5.3. Կայսիկների ամիրայություն	238
5.4. Ութմանիկների ամիրայություն	243
5.5. Կարինի ամիրայություն	246
5.6. Նախճավանի ամիրայություն	248
5.7. Հերի ամիրայություն	250
5.8. Ծաղկոտնի ամիրայություն	252
5.9. Տփղիսի ամիրայություն	252
5.10. Գանձակի ամիրայություն	255

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ. ՀԱՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ, ՔԱՂԱՔԱԳՅՈՒԴԵՐԸ, ԲԵՐԴԵՐԸ, ՎԱՆՔԵՐԸ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ	257
6.1. Հայ Բագրատունիների տերության քաղաքները և քաղաքագյուղերը	257
6.2. Հայ Բագրատունիների տերության բերդերը և ամրությունները	277
6.3. Հայ Բագրատունիների տերության վանքերն ու եկեղեցիները ...	292

ԳԼՈՒԽ ՅՈԹԵՐՈՐԴ. ՀԱՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԸ	320
7.1. Դվին-Պարտավ ճանապարհը	321
7.2. Դվին-Կոստանդնուպոլիս ճանապարհը	326
7.3. Դվին-Սեբաստուպոլիս (Սուխում) ճանապարհը	329
7.4. Դվին-Տփղիս-Հյուսիսային Կովկաս ճանապարհը	329
7.5. Դվին-Բաղեշ-Միջագետք-Ասորիք ճանապարհը	331
7.6. Դվին-Մարանդ ճանապարհը	332

7.7. Վարդանակերտ (Վարսան)-Պարտավ ճանապարհը	333
7.8. Պարտավ-Տփղիս ճանապարհը	337
7.9. Պարտավ-Դարբանդ ճանապարհը	339
7.10. Հեր-Դարբանդ ճանապարհը	345
7.11. Հարավային մայրուղին	350
7.12. Հայ Բագրատունիների տերության առևտրական կապերի հիմնական ուղղությունները	351
ՎԵՐՋԱԲԱՆ	353
Резюме.....	358
Summary.....	361
ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ	364

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

IX դարը Հայոց պատմության մեջ նշանավորվեց հայրուրամյակներ առաջ կորցրած պետականության վերականգնումով: Այդ իրադարձությունը տեղի ունեցավ 885 թ.: Հայաստանի քաղաքական անկախության դրոշակակիրները Բագրատունիներն էին, որոնք VIII-IX դդ. մեծապես հզորացել էին և իրենց տիրապետության տակ առել մարդկային, տնտեսական ու տարածքային խոշոր ռեսուրսներ:

Հայ Բագրատունիները, վերածվելով տարածաշրջանի առաջատար քաղաքական ուժի, ինչպես նաև օգտվելով Արաբական խալիֆայության աստիճանական թուլացումից, ստանձնեցին Հայաստանի և այսրկովկասյան երկրների առաջնորդման դերը, այդ երկրներն ուղղորդեցին զարգացման հունով՝ անգնահատելի դեր խաղալով հայ և հարևան ժողովուրդների քաղաքական, տնտեսական և մշակութային պատմության մեջ: Արաբական խալիֆայության փլուզման պայմաններում նրանք կարողացան Հայաստանն ու այսրկովկասյան երկրները հեռու պահել լուրջ ցնցումներից, իսկ այնուհետև դրանք միավորել մեկ տերության մեջ: Վերջինս, սկզբում ասպարեզ գալով որպես կենտրոնաձիգ տերություն, X դ. սկզբին, պահպանելով և նույնիսկ ընդարձակելով իր սահմանները, մինչև ժամանակ, իր վրա կրեց ավատատիրական մասնատվածության հետևանքները¹:

IX դ. և X դ. սկզբին փոփոխությունների ենթարկվեց Հայաստանում և այսրկովկասյան երկրներում տիրող վարչական և քաղաքական իրավիճակը, որը պատմական աշխարհագրության կարևոր և համակողմանի ուսումնասիրության կարոտ բնագավառ է:

¹ 908 թ. ստեղծվեց Վասպուրականի թագավորությունը, որով ավարտվեց Հայ Բագրատունիների միասնական թագավորության շրջանը: Այդ իրողությունից ելնելով՝ Հայ Բագրատունիների թագավորության պատմությունը (885-1045) բաժանվում է երկու ժամանակաշրջանի՝ միասնական թագավորության կամ տերության (885-908) և ավատատիրական մասնատվածության (908-1045): Առաջինն Աշոտ Ա-ի և Սմբատ Ա-ի թագավորության շրջանն է, իսկ երկրորդը՝ դրանից հետո եկող ժամանակաշրջանը, երբ Հայոց թագավորության կազմում աստիճանաբար ստեղծվում են մի քանի մանր թագավորություններ:

Հայ Բազրատունիների տերության պատմական աշխարհագրության ուսումնասիրությունը մեծ կարևորություն է ներկայացնում ինչպես հայագիտության, այնպես էլ՝ կովկասագիտության և արևելագիտության համար: Այն մաս արժեքավոր է հայ, վրացի և այլ ժողովուրդների քաղաքական պատմության ուսումնասիրության տեսանկյունից:

Հայ Բազրատունիների տերության պատմական աշխարհագրության ուսումնասիրությունն ունի ոչ միայն զուտ գիտական, այլև՝ կարևոր քաղաքական նշանակություն: Թուրք, ադրբեջանցի, ինչպես նաև որոշ վրացի պատմաբաններ, հետապնդելով հեռու գնացող քաղաքական նպատակներ, փորձում են նեմգափոխել Հայ Բազրատունիների տերության պատմությանը վերաբերող պատմական և պատմաաշխարհագրական մի շարք իրողություններ: Հետևաբար, Հայաստանի և այսրկովկասյան երկրների պատմական աշխարհագրությանը և վարչական բաժանումներին նվիրված ամեն մի անաչառ ուսումնասիրություն կարևոր ներդրում է մեր հարևան երկրների պատմաբանների կողմից իրականացվող նեմգափոխումների և քաղաքական նկրտումների բացահայտման գործում:

Հայ Բազրատունիների տերության պատմաաշխարհագրական խնդիրները մեզանում դեռևս առանձին և համապարփակ ուսումնասիրության առարկա չեն դարձել: Թեև IX-X դդ. Հայաստանի և այսրկովկասյան երկրների պատմական աշխարհագրության որոշ հիմնահարցեր քննության են առնվել հայ և օտարազգի ուսումնասիրողների կողմից, բայց այդ տերության ստեղծման, կազմի, սահմանների, վարչաքաղաքական բաժանման համակարգի, քաղաքների, բերդերի, վանքերի, եկեղեցիների և առևտրական ճանապարհների վերաբերյալ ամբողջական պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն ցայսօր հրապարակի վրա չկա: Կատարված համապատասխան ուսումնասիրություններում Հայ Բազրատունիների տերության կազմի մեջ մտնող երկրների պատմաաշխարհագրական քննությունն իրականացվել է խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի քաղաքական իրավիճակից որոշ չափով կտրված և առանձին՝ այդ երկրները ի սկզբանե չդիտարկելով որպես Հայ Բազրատունիների տերության վարչաքաղաքական համակարգի մաս: Մինչդեռ այդ երկրներում տիրող իրադրությունը և քաղաքական կյանքի զարգացումն անհրաժեշտ էր դիտարկել Հայոց տերության ընդհանուր վարչաքաղաքական իրավիճակի լույսի ներքո, որը հնարավորություն կտար կատարել կարևոր եզրակացություններ:

Սույն ուսումնասիրությունը Հայ Բազրատունիների տերության ստեղծման, կազմի, սահմանների, վարչաքաղաքական բաժանման հա-

մակարգի, քաղաքների, բերդերի, վանքերի, եկեղեցիների և առևտրական ճանապարհների համակողմանի ուսումնասիրության փորձ է:

Շուրջ մեկ հարյուրամյակի առումով իրականացվող հետազոտության մեջ Հայ Բագրատունիների տերությունը՝ նրա կազմի մեջ մտնող երկրներով ու իշխանություններով (Հայաստան, Վիրք, Աղվանք, Կղարջքի կուրապաղատություն, Ծանարաց քրեպիսկոպոսություն), դիտարկվում է որպես զարգացող և փոփոխվող օրգանիզմ, որի ուսումնասիրությունն անհրաժեշտ է իրականացնել ժամանակի և տարածության մեջ քաղաքական պատմության և հասարակական զարգացման հիմքի վրա՝ վեր հանելով վարչաքաղաքական այն իրողություններն ու տեղաշարժերը, որոնք տեղի ունեցան Հայաստանում և Այսրկովկասում Հայոց տերության ձևավորման և գոյության ընթացքում:

Այդ նպատակի իրականացման համար խնդիր ենք դրել.

- ա. անդրադառնալ Հայաստանում և այսրկովկասյան երկրներում արաբական տիրապետության վերջին շրջանի պատմությանը և վարչաքաղաքական իրադրությանը՝ դրանով իսկ հստակեցնելով այն պատճառները, որոնք ազդեցություն էին թողել Հայ Բագրատունիների տերության և նրա վարչաքաղաքական բաժանման համակարգի ձևավորման գործընթացի վրա,
- բ. քննության առնել Հայ Բագրատունիների տերության ձևավորման և կայացման պատմությունը,
- գ. ուսումնասիրել Հայ Բագրատունիների տերության վարչաքաղաքական բաժանման համակարգը,
- դ. կատարել Հայ Բագրատունիների տերության մեջ մտնող երկրների, իշխանությունների և արաբական ամիրայությունների պատմաաշխարհագրական քննությունը՝ հստակեցնելով դրանցից յուրաքանչյուրի սահմանները, տարածքն ու վարչական բաժանումը,
- ե. հետազոտել ու ներկայացնել Հայ Բագրատունիների տերության քաղաքները, նշանակալից բնակավայրերը, բերդերը, վանքերն ու եկեղեցիները,
- զ. հստակեցնել Հայ Բագրատունիների տերության առևտրական կապերի հիմնական ուղղությունները, քննության առնել Հայ Բագրատունիների տերություն մտնող և տերությունն արտաքին աշխարհին կապող առևտրական ճանապարհները:

Հայ Բագրատունիների տերության պատմաաշխարհագրական հիմնահարցերի ուսումնասիրության համար առաջնակարգ նշանակություն ունեն հայկական սկզբնաղբյուրները:

Հայոց տերության մասին մանրամասն և արժեքավոր տեղեկություններ են պահպանվել Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Պատմութիւն Հայոց» աշխատության մեջ¹։ Պատմիչի տեղեկությունները հավաստի են, քանի որ նա Հայ Բագրատունիների տերության ժամանակակիցն է և շատ իրադարձությունների անմիջական վկան։ Նրա տեղեկություններն անգնահատելի արժեք ունեն Հայ Բագրատունիների տերության կազմավորման, սահմանների, ընդգրկած տարածքների, վարչաքաղաքական բաժանման համակարգի և շատ ու շատ այլ կարևոր հարցերի լուսաբանման համար։

Հայ Բագրատունիների տերության պատմության և պատմաաշխարհագրական հիմնահարցերի պարզաբանման համար կարևոր սկզբնաղբյուր է Անանուն Զրուցագրի (կարծեցյալ Շապուի Բագրատունի) «Պատմութիւն»-ը²։ Պատմիչը պահպանել է բազմաթիվ կարևոր տեղեկություններ, որոնք այլ պատմիչների մոտ չեն հանդիպում։ Նրա հաղորդած տեղեկություններից մենք հստակ պատկերացում ենք կազմում Հայ Բագրատունիների տերության ընդգրկած տարածքների, Սմբատ Ա թագավորի նվաճումների և վերջապես՝ Հայոց տերության սահմանների մասին X դ. սկզբին։

Թովմա Արծրունին, հիմնական նպատակակետ ունենալով Վասպուրականի Արծրունյաց իշխանության պատմության շարադրանքը, իր «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց» երկում³ հաճախ անդրադառնում է նաև Հայոց տերության մյուս շրջանների պատմության կարևոր հիմնահարցերի։ Կարևոր են Արծրունյաց պատմիչի տեղեկությունները Հայոց տերության վարչաքաղաքական բաժանման համակարգի ուսումնասիրության և Արծրունիների իշխանության վարչական բաժանումների ու սահմանների ճշգրտման առումով։ Նրա տեղեկություններից պատկերացում ենք կազմում նաև Վասպուրականում հաստատված արաբա-

¹ Տե՛ս «Հովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց» (այսուհետև՝ **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**), քնագիրը Մ. Էմինի, Եր., 1996։

² Անանուն Զրուցագիրը գրականության մեջ երբեմն սխալմամբ կոչվել է Շապուի Բագրատունի, որի պատճառով նրա աշխատությունն առաջին անգամ հրատարակվել է Շապուի Բագրատունու անունով (տե՛ս «Պատմութիւն Շապիոյ Բագրատունոյ», ի լոյս ածին Գ. Տեր-Մկրտչեան եւ Մետրոպոլիտոս, Էջմիածին, 1921)։ Պատմության տեքստն այնուհետև վերահրատարակվել է որպես «Անանուն Զրուցագրի պատմություն» (տե՛ս «Պատմութիւն Անանուն Զրուցագրի» (կարծեցյալ Շապուի Բագրատունի), թարգմանությունը գրաբարից, առաջաբանն ու ծանոթագրությունները Մ. Հ. Դարբինյան-Մելիքյանի («История Анонимного Повествователя (Псевдо-Шапух Багратуни)») (այսուհետև՝ **Անանուն Զրուցագիր**), Եր., 1971։

³ Տե՛ս **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց (այսուհետև՝ **Թովմա Արծրունի և Անանուն**), քնագիրը Վ. Վարդանյանի, Եր., 1985։

կան ցեղերի գրաված տարածքների մասին: Թովմա Արծրունու տեղեկությունները լրացնում և շարունակում է Անանուն պատմիչը¹:

Հայաստանի և այսրկովկասյան երկրների խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի պատմաաշխարհագրական հիմնախնդիրների պարզաբանման համար մեծ արժեք է ներկայացնում Մովսես Դասխուրանցու «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» երկը²: Այդ աշխատությունը հիմնականում վերաբերում է Հայոց Արևելից կողմերի երկու աշխարհների՝ Արցախի և Ուտիքի պատմությանը, սակայն, կարևոր տեղեկություններ է պահպանել նաև Հայաստանի մյուս շրջանների և այսրկովկասյան երկրների մասին:

Ուշադրության արժանի աղբյուր է նաև Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի «Պատմութիւն տիեզերական» աշխատությունը³: Հայ Բագրատունիների տերության ժամանակաշրջանի մասին այնտեղ պահպանվել են արժեքավոր տեղեկություններ:

Կարևորում ենք նաև Վարդան վարդապետի «Հաւաքումն պատմութեան» աշխատությունը⁴: Հեղինակի տեղեկությունները լույս են սփռում Վիրքում Հայ Բագրատունիների ճյուղի հաստատման, Հայաստանում արաբական ցեղերի վերաբնակեցման ու տարածման և այլ կնճռոտ հարցերի վրա:

Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» աշխատությունը⁵ արժեքավոր տեղեկություններ է պահպանել Հայ Բագրատունիների տերության մասին: Ստեփանոս Օրբելյանի տեղեկություններից հստակ պատկերացում ենք կազմում Սյունյաց իշխանությունների և դրանց ընդգրկած գավառների, Բագրատունիների հետ Սյունյաց իշխանների հարաբերությունների և այլ կարևոր իրողությունների մասին:

Մեծ Հայքի և հարևան երկրների վարչական բաժանման համակարգի, գավառների տեղադրության և պատմաաշխարհագրական այլ հարցերի վերաբերյալ ստույգ և արժեքավոր նյութեր են պարունակում

¹ Անդ, էջ 406-504:

² Տե՛ս **Մովսես Կաղանկատուացի**, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի (այսուհետև՝ **Մովսես Կաղանկատուացի**), քննական բնագիրը և ներածությունը Վ. Առաքելյանի, Եր., 1983: Մովսես Դասխուրանցու երկն ավանդաբար հրատարակվել է Մովսես Կաղանկատուացու անունով:

³ Տե՛ս «Ստեփանոսի Տարոնեցույ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական» (այսուհետև՝ **Ասողիկ**), հրատ. Ստ. Մալխասեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1885:

⁴ Տե՛ս «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի» (այսուհետև՝ **Վարդան վարդապետ**), Վենետիկ, 1862:

⁵ Տե՛ս «Ստեփանոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց Պատմութիւն նահանգին Սիսական» (այսուհետև՝ **Ստեփանոս Օրբելյան**), Թիֆլիս, 1910:

Փափստոս Բուզանդի, Մովսես Խորենացու, Եղիշեի, Ղազար Փարպեցու, Սեբեոսի, Հովհան Մամիկոնյանի, Ղևոնդ վարդապետի, Ուխտանեսի, Արիստակես Լաստիվերցու, Սամվել Անեցու, Մխիթար Այրիվանեցու, Մատթեոս Ուռհայեցու, Կիրակոս Գանձակեցու երկերը¹: Այդ հարցերում մեծ կարևորություն ունի «Աշխարհացոյց»-ը²: Արժեքավոր սկզբնաղբ-յուր է նաև Վարդան վարդապետի «Աշխարհացոյց»-ը³:

Ուսումնասիրության համար կարևոր են նաև վրացական աղբյուր-ները: Դրանցից խնդրո առարկա շրջանի վերաբերյալ իր հաղորդումնե-րի առատությամբ աչքի է ընկնում հատկապես «Քարթլիի մատյան»-ը⁴, որտեղ կարևոր տեղեկություններ են պահպանվել ինչպես Վիրքի, այն-պես էլ Հայաստանի, Աղվանքի և այլ երկրների մասին:

¹ Տե՛ս «Փափստոսի Բուզանդացույ Պատմութիւն Հայոց» (այսուհետև՝ Փափստոս Բու-զանդ), քննադիրը Բ. Պատկանյանի, Եր., 1987: «Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հա-յոց» (այսուհետև՝ Մովսես Խորենացի), քննական քննադիրը Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարություն-յանի, Եր., 1981: Եղիշէ, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին (այսուհետև՝ Եղիշէ), Եր., 1989: «Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց, թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան» (այսուհետև՝ Ղազար Փարպեցի), քննական քննադիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխաս-յանի, Եր., 1982: «Պատմութիւն Սեբեոսի» (այսուհետև՝ Սեբեոս), աշխատասիրությամբ Գ. Աբգարյանի, Եր., 1979: **Յովհան Մամիկոնեան**, Պատմութիւն Տարօնոյ (այսուհետև՝ Հով-հան Մամիկոնյան), աշխատությամբ Ա. Արրահամյանի, Եր., 1941: «Պատմութիւն Ղևոն-դեայ մեծի վարդապետի Հայոց» (այսուհետև՝ Ղևոնդ), Ս. Պետերբուրգ, 1887: **Ուխտանես եպիսկոպոս**, Պատմութիւն Հայոց և Պատմութիւն բաժանման Վրաց ի Հայոց (այսուհետև՝ **Ուխտանես**), Վաղարշապատ, 1871: «Պատմութիւն Արիստակեսի Լաստիվերցույ» (այ-սուհետև՝ Արիստակես Լաստիվերցի), աշխատասիրությամբ Կ. Յուզբաշյանի, Եր., 1963: «Սամուելի քահանայի Անեցույ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց» (այսուհետև՝ Սամվել Անեցի), յառաջաբանով, համեմատութեամբ, յաւելուածներով եւ ծանօթութիւններով Ա. Տէր-Միքէլեանի, Վաղարշապատ, 1893: «Մխիթարայ Այրիվանեցույ Պատմութիւն Հայոց» (այսուհետև՝ Մխիթար Այրիվանեցի), ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1860: **Մխի-թար Անեցի**, Մատեան աշխարհավէպ հանդիսարանաց (այսուհետև՝ Մխիթար Անեցի), աշ-խատասիրութեամբ Հ. Մարգարեանի, Եր., 1983: «Մատթեոսի Ուռհայեցույ ժամանակագ-րութիւն» (այսուհետև՝ Մատթեոս Ուռհայեցի), գրաբար քննադիրը Մ. Մելիք-Աղամյանի և Ն. Տեր-Միքայելյանի, Եր., 1991: **Կիրակոս Գանձակեցի**, Պատմութիւն Հայոց (այսուհետև՝ Կիրակոս Գանձակեցի), աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյան, Եր., 1961:

² Տե՛ս Ա. Արրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը (ուսումնասիրու-թյուն), Եր., 1944: **Патканов К.**, Армянская география VII века по П. X. (приписывав-шаяся Моисею Хоренскому), Санктпетербург, 1877. «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացույ յաւելուածովք մախիւեաց», հրատ. Ա. Սուրբան, Վենետիկ, 1881:

³ «Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի», քննական հրատ. Հ. Պերպլերեանի՝ հա-մեմատութեամբ 24 ծեռագրի եւ տպագրի, Բարիզ, 1960:

⁴ Տե՛ս "Матиане Картлиса", перевод, введение и примечания **М. Лордкипанидзе**, Тб., 1976.

երկրների, ինչպես նաև Հայ Բագրատունիների տերության կազմավորման, քաղաքական կարգավիճակի, վարչաքաղաքական բաժանման համակարգի, սահմանների և արաբական ամիրայությունների մասին:

Բյուզանդական աղբյուրներից օգտագործել ենք նաև Թեոփանես Խոստովանողի¹, Հովսեփ Գենեսիոսի², Լևոն Սարկավազի³, Թեոփանեսի Շարունակողի⁴ և Հովհաննես Սկիլիցեսի⁵ աշխատությունները:

Մեր ուսումնասիրության համար մեծ նշանակություն ունեն, անշուշտ, նաև արաբական աղբյուրները⁶: Վերջիններիս մեջ իր տեղեկությունների հարստությամբ աչքի է ընկնում X դ. պատմիչ ալ-Իսթախրիի «Գիյոք թագավորությունների ճանապարհների [մասին]» աշխատությունը⁷: Մեծ է Հայոց թագավորության, վերջինիս մեջ մտնող երկրների, իշխանությունների, ինչպես նաև առևտրական ճանապարհների մասին ալ-Իսթախրիի պահպանած տեղեկությունների արժեքը: Ալ-Իսթախրին նկարագրում է նաև Սմբատ Ա-ի տերության սահմանները:

Իբն Հաուկալն իր «Երկրի համայնապատկեր» երկի⁸ որոշ հատվածներ շարադրելիս օգտվել է ալ-Իսթախրիի տեղեկություններից: X դ. հեղինակի հաղորդումներն արժեքավոր են Հայաստանի և այսրկովկաս-

¹ Տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», «Բյուզանդական աղբյուրներ», Դ, Թեոփանես Խոստովանող (այսուհետև՝ Թեոփանես Խոստովանող), թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Դ. Բարթիկյանի, Եր., 1983:

² Տե՛ս **Ioseph Genesios**, On the reigns of the emperors (այսուհետև՝ Ioseph Genesios), - Australian Association for Byzantine Studies, vol. 11, 1998.

³ Տե՛ս **Лев Диякон**, История (այսուհետև՝ Лев Диякон), М., 1988.

⁴ Տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին», Բյուզանդական աղբյուրներ, Ե, Թեոփանեսի Շարունակող (այսուհետև՝ Թեոփանեսի Շարունակող), թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Դ. Բարթիկյանի, Եր., 1990:

⁵ Տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին», Բյուզանդական աղբյուրներ, Գ, Հովհաննես Սկիլիցես, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Դ. Բարթիկյանի, Եր., 1979:

⁶ 2005 թ. լույս տեսավ IX-X դդ. արաբ 18 մատենագիրների (Աբու Յուսուֆ, Վահիբ իբն Մունաբբիհ/Իբն Հիշամ, Վակիդի, Խալիֆա իբն Խայյաթ, Իբն Կուտայբա, Դինավարի, Բալազուրի, Յակուբի, Խորեզմի, Ջահիզ, Իբն Խորդադեբ, Իբն ալ-Ֆակիհ, Իբն Ռուստեհ, Ֆարդանի, Կուդամա իբն Ջաֆար, ալ-Իսթախրի, Իբն Հաուկալ, ալ-Մուկադդասի) աշխատությունների՝ Հայաստանին, ինչպես նաև հարևան և հեռավոր շատ երկրների վերաբերող հատվածների Ա. Տեր-Ղևոնդյանի թարգմանությունը (տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 16, «Արաբական աղբյուրներ», Գ, Արաբ մատենագիրներ, Թ-Ժ դարեր, ներածությունը և բնագրերից թարգմանությունները Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Եր., 2005), որը մեծարժեք ներդրում է հայագիտության և արաբագիտության մեջ:

⁷ Տե՛ս **al-Istakhrī**, Kitāb masālik al-mamālik (այսուհետև՝ **al-Istakhrī**).-Bibliotheca geographorum arabicorum (այսուհետև՝ BGA), editio III, p. I, Lugd. Bat., 1967.

⁸ Տե՛ս **Abū 'L-Kāsim Ibn Haukal al-Nasībī**, Kitāb surāt al-ard (այսուհետև՝ **Ibn Haukal**).-BGA, editio III, p. II, Lugd. Bat., 1967.

յան երկրների պատմաաշխարհագրական խնդիրների, առևտրական ճանապարհների կայարանների տեղադրության և այդ ճանապարհների ուղղությունների ճշգրտման համար: Իբն Չաուկալը կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Չայոց թագավորության և նրա քաղաքների մասին, ինչպես նաև ներկայացնում Սմբատ Ա-ի տերության սահմանները:

X դ. հեղինակ ալ-Մուկադդասին իր «Կլիմաների¹ ճանաչման համար լավագույն բաժանման գիրք» երկում² արժեքավոր տեղեկություններ է պահպանել Չայաստանի և այսրկովկասյան երկրների քաղաքների և առևտրական ճանապարհների մասին:

X դ. առաջին քառորդում Չայաստանի և այսրկովկասյան երկրների մասին տեղեկություններ է պահպանել նաև արաբ աշխարհագետ Մասուդին իր «Ոսկու մարգագետիններ և գոհարների հանքեր» և «Չաղորդումների և իմացությունների գիրք» աշխատությունների մեջ³:

Չայ Բագրատունիների տերության պատմաաշխարհագրական և այլ կարևոր խնդիրների քննության համար կարևոր են Բալագուրիի, Յակուբիի, Իբն Խորդադեբիի, Իբն ալ-Ֆակիի, Կուդամայի, Իբն Ռուստեի, Թաբարիի, ալ-Քուֆիի, Իբն ալ-Ասիրի և Յակուտ ալ-Չամադիի աշխատությունները⁴:

Մեր ուսումնասիրության համար կարևորություն ունեն նաև հույն աշխարհագրագետ Ստրաբոնի⁵, պարսիկ անանուն աշխարհագետի¹ և

¹ Արաբ աշխարհագետները բնակելի աշխարհը բաժանում էին 7 կլիմաների կամ երկրների խմբերի (տե՛ս «Kitáb al-a'lâk an-nafisa auctore Abû-Ali Ahmad-ibn-Omar ibn Rosteh».-BGA, editio II, p. VII, Lugd. Bat., 1967 էջ 97-98):

² Տե՛ս **al-Moqaddasi**, Kitáb ahsân at-tâkasim fi ma'rifat al-akâlim (այսուհետև՝ **al-Moqaddasi**).-BGA, editio III, p. III, Lugd. Bat., 1967.

³ Տե՛ս ١٩٤٨ القاهرة، ٢-١، مروج الذهب و معادن الجواهر، مسعودي، (այսուհետև՝ Տե՛ս նաև «Kitáb at-tanbih wa'l ischrâf auctore al-Masûdî».-BGA, editio II, p. VIII, Lugd. Bat., 1967.

⁴ Տե՛ս ١٩٥٨-١٩٥٦ القاهرة، ٢-١، كتاب فتوح البلدان، بلاذري، (այսուհետև՝ ١٩٧٠، بيروت، ٢، «Kitáb al-Boldân auctore Ahmed ibn Abî Jakûb ibn Wâdhîh al-Kâtib Al-Jakûbî».-BGA, editio II, p. VII, Lugd. Bat., 1967: Ibn Khordâdbeh, Kitáb al-masâlik wa'l-mamâlik (այսուհետև՝ **Ibn Khordadbeh**).-BGA, editio II, p. VI, Lugd. Bat., 1967. **Ibn al-Fakih** al-Hamadhani, Kitáb al-boldân (այսուհետև՝ **Ibn al-Fakih**).-BGA, editio II, p. V, Lugd. Bat., 1967. «Excerpta e Kitáb al Kharadj auctore **Kudama**-ibn Dja'far» (այսուհետև՝ **Kudama**).-BGA, editio II, p. VI, Lugd. Bat., 1967. «Kitáb al-a'lâk an-nafisa auctore Abû-Ali Ahmad-ibn-Omar ibn Rosteh» (այսուհետև՝ **Ibn Rosteh**).-BGA, editio II, p. VII, Lugd. Bat., 1967. ٩-١٠، تاريخ الطبري، (طبري) Al-Kufi, Kitáb'l-futûh (այսուհետև՝ al-Kufi), I-VIII, Hyderabad, 1968-1975. ١٩٦٧، بيروت، ٩-١٠، الكامل في التاريخ، ابن الاثير، (ابن الاثير) Jacut's Geographisches Wörterbuch aus den Handschriften zu Berlin, St. Petersburg und Paris herausgegeben von Ferdinand Wüstenfeld (այսուհետև՝ **Jacut**), Leipzig, 1924 (in sechs Bänden).

⁵ Տե՛ս **Ñòðäáíí**, **Āāīāðàòèy** (այսուհետև՝ **Ñòðäáíí**), â 17 éíēāð, íāðāāiä, ñòàòüy è éíííāíòāðèĀ. **Ñòðàòāííāñēīāí**, I., 1964.

Միջայել Ասորու աշխատությունները²:

Անհրաժեշտաբար օգտագործել ենք նաև տարբեր պատմական, պատմաաշխարհագրական, ազգագրական ուսումնասիրություններ, ուղեգրություններ³:

¹ Տե՛ս **Hudūd al-‘Ālam**, “The regions of the world”, A Persian geography 372 A.H-982 A.D. (այսուհետև՝ **Hudūd al-‘Ālam**), translated and explained by **V. Minorsky**, London, 1937.

² Տե՛ս **Միջայել Ասորի**, ժամանակագրութիւն (այսուհետև՝ **Միջայել Ասորի**), Երուսաղեմ, 1879:

³ Տե՛ս **Ս. Զալալեանց**, ճանապարհորդութիւն ի մեծն Զայաստան, մասն Բ, Տփլիս, 1858: **Ղ. Ալիշան**, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, նույնի՝ Սիսական, Վենետիկ, 1893: **Ս. Բաղդասարեանց**, Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Դաղստան), Թիֆլիս, 1893, նույնի՝ Արցախ, Բաքու, 1895: **Յ. Դյուրշման**, Հին Զայոց տեղւոյ անունները, թարգմ. Յ. Պիլեզիկ-ճեան, Վիեննա, 1907: **Ն. Աղոնց**, Զայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, թարգմ. ռուսերենից Ա. և Է. Խոնդկարյանների, Եր., 1987: **Թ. Թորմանյան**, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հատ. 1, Եր., 1942: **Ս. Երեմյան**, Զայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, նույնի՝ Լիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները, «Ն. Մառի անվան կաթինետի աշխատություններ», Եր., 1947, թիվ 2, էջ 103-149, նույնի՝ «Աշխարհացոյցի» սկզբնական բնագրի վերականգնման փորձ, «Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ «ՊԲՀ»), 1973, թիվ 2: Ս. Շելաշյան, Արաբական հալիֆայի վարչական քաղաքականությունը Զայաստանում /7-9 դդ./, պատմ. գիտ. թեկնածուի գիտ. աստճանի հայցման ատենախոսություն, Եր., 1954: **Ա. Ապրյանյան**, Պատմական Զայաստանի սահմանները, Կահիրե, 1955: **Ա. Սնացականյան**, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, Եր., 1966: **Թ. Հակոբյան**, Զայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Եր., 1984, նույնի՝ Սյունիքի թագավորությունը (պատմա-աշխարհագրական առումով), Եր., 1966: **Թ. Հակոբյան և ուրիշներ**, Զայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (այսուհետև՝ ՀՀԸՏԲ), հ. 1, Եր., 1986, հ. 3, Եր., 1991: **Տ. Մարոսյան**, Հայ դասական ճարտարապետության ակունքներում (Հայաստանի և Վրաստանի վաղ միջնադարյան հուշարձաններ), Եր., 2003, նույնի՝ Հայ ճարտարապետության հուշարձաններ. հորդագույն Հայք, Եր., 1978: **Բ. Հարությունյան**, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., մաս Ա (Արևմտյան և հարավային աշխարհներ), 2001: **Պ. Մուրադեան**, Կովկասեան մշակութային աշխարհը եւ Զայաստանը, պրակ Ա, Եր., 2008: **Ա. Յակոբեան**, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիճագրագիտական հետազոտություններ (Արցախ եւ Ուտիք), Վիեննա-Երևան, 2009: **Ա. Եղիազարյան**, Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը, Եր., 2010: **И. Шонен**, Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей, Спб., 1866: **Д. Пагирев**, Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края, Нальчик, 2007. **Ի. Լաճճ**, Ἐὰ ἀεὶ ἀεὶ ἔσται ἡ ἀρχαία εὐὴ ἐς ἀπὸ τοῦ ἰσθμοῦ τοῦ ἀδριατικοῦ εἰς ἡννὴν ἵ ἐξ ὁ-ἀίερ ἡ ἀρχαία ἡ ἀρχαία ἡ ἀρχαία ἡ ἀρχαία, N 5, ἰσθμὸς ἀδρια, 1922, նույնի՝ Аркаун, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах халкедонитах. «Византийский временник», т. XII, 1906, вып. 1-4, նույնի՝ Кавказский Культурный мир и Армения, «Հայագիտական մատենադարան», Եր., 1995: **Н. Токарский**, Архитектура Армении IV-XIV веков, Ер., 1961: **Ш. Амиранашвили**, История грузинского искусства, т. 1, М., 1950. 3. Анчабадзе, Из истории средневековой Абхазии (VI-XVII вв.), Сухуми, 1959. «Էնօ լծեյ, օն լծաօյ եւ յօ լծաօյ Աճաճօն 18-19 օն», օն լծաօն լծաօն, լ., 1958. **Ա. Իւլիոնեւ**, Էնօ լծեյ Աճաճօն 18-19 օն, լ., 1963. **А. Аюпян**, Албания-Алуанк в греко-латинских древнеармянских источниках, Е., 1987. «История Византии в трех томах», т. II, М., «Наука», 1967. **Ф. Успенский**, История Византийской империи, т. 1, М., «Мысль», 1996. **М. Ghazarian**, Armenien unter der arabischen

Մեր ուսումնասիրության ընթացքում, ինչպես նաև վերջինիս արդյունք հանդիսացող քարտեզները կազմելիս՝ Մեծ Հայքի սահմանների, վարչաքաղաքական բաժանման համակարգի, առևտրական ճանապարհների ու դրանց ուղղությունների, բնակավայրերի տեղադրության և պատմաաշխարհագրական այլ հիմնահարցերի առումով մեծապես հիմնվել ենք Ս. Երեմյանի, Բ. Հարությունյանի և այլոց հետազոտությունների արդյունքների վրա, որոնք հեղինակների կողմից ամբողջացվել և ներկայացվել են առանձին քարտեզների տեսքով¹:

Ծավալուն է Հայ Բագրատունիների տերության ժամանակաշրջանի Հայաստանի և այսրկովկասյան երկրների քաղաքական պատմության ուսումնասիրությունը: Հետազոտողներն իրենց աշխատանքներում որոշ տեսակետեր են հայտնել նաև հիշյալ երկրների պատմական աշխարհագրությանը վերաբերող հարցերի մասին:

Հայ Բագրատունիների տերության ժամանակաշրջանին վերաբերող ուսումնասիրությունները կարելի է բաժանել երկու խմբի: Առաջին խմբում դասում ենք այն աշխատությունները, որտեղ Հայ Բագրատունիների տերությունը քննության է առնված ընդհանրության մեջ, իսկ երկրորդ խմբում՝ այն ուսումնասիրությունները, որոնք նվիրված են Հայ Բագրատունիների տերության կազմի մեջ մտնող տարբեր իշխանությունների պատմության ուսումնասիրությանը:

Առաջին խմբի մեջ պետք է դասել XVIII դ. հետազոտող Մ. Չամչյանցին, որն իր եռահատոր «Պատմութիւն Հայոց»-ում անդրադարձել է Հայ Բագրատունիների թագավորության ժամանակաշրջանին²: Հեղինակն օգտագործել է հայկական սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները՝ որոշ լրացումներ կատարելով բյուզանդական աղբյուրներից:

Արաբների կողմից Հայաստանի նվաճմանը, արաբ վերաբնակիչնե-

herrschaft bis zur Entstehung des Bagratidenreiches, Marburg, 1903. The Cambridge history of the Byzantine Empire c. 500-1492, Cambridge University Press, 2008 և այլն:

¹ Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, քարտեզ, Եր., 1963 (համաճում աշխատությանը կից), նույնի՝ Հայաստանը և հարևան երկրները 855-953 թթ., քարտեզ, Եր., 1976 (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. III, Եր., 1976), նույնի՝ Բագրատունիների թագավորությունը 9-11 դարերում, քարտեզ, Եր., 1987, նույնի՝ Հայաստանը IX-XI դարերում, քարտեզ, Եր., 1987 և այլն, Թ. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն (Եր., 1984) և վերջինիս կից քարտեզներ, Բ. Հարությունյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի և այլ աղբյուրների, Եր., 2001: Հեղինակի՝ խնդրո առարկա շրջանի մյուս քարտեզները տե՛ս Հայաստանի պատմության ատլասի Ա մասում (Եր., 2005): Տե՛ս նաև R. Hewsen, Armenia: A Historical Atlas, Chicago, University of Chicago Press, 2001 և այլն: Օգտվել ենք բազմաթիվ այլ քարտեզներից, որոնց կանդրադառնանք հետազոտության ընթացքում:

² Տե՛ս Մ. Չամչյանց, Պատմութիւն Հայոց, հ. Բ, Եր., 1984:

րի հաստատմանը, արաբական տիրապետության դեմ հայ ժողովրդի ապստամբություններին, ինչպես նաև Բագրատունիների տերության որոշ հիմնահարցերի անդրադարձել է Ղ. Ինժիճյանն իր «Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի» և «Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց» աշխատությունների մեջ¹:

Հետաքրքրություն է ներկայացնում Ա. Գրեմի «Բագրատունիների հարստությունը Հայաստանում» ուսումնասիրությունը²: Հեղինակը քննության է առել Հայ Բագրատունիների տերության ստեղծման, ինչպես նաև արդեն տերության շրջանի մի շարք հարցեր և հանգել էական եզրակացությունների, որոնք կարևոր նշանակություն ունեն Հայ Բագրատունիների տերության պատմության ուսումնասիրության համար:

Ժ. Լորանը հատուկ ուշադրություն է դարձրել Հայ Բագրատունիների թագավորության ժամանակաշրջանի պատմությանը՝ հանգելով մի շարք կարևոր եզրակացությունների³:

Հայ Բագրատունիների տերության ժամանակաշրջանի պատմությանն անդրադարձել է նաև Լեոն⁴: Հեղինակը մանրամասնորեն քննության է առել այդ ժամանակաշրջանի քաղաքական պատմությունը:

Հ. Մարկվարտը մանրամասնորեն անդրադարձել է Հայաստանի և Վրաստանի Բագրատունիների ճյուղագրությանը՝ կատարելով կարևոր ճշգրտումներ⁵:

Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի պատմաաշխարհագրական որոշ հիմնահարցերի վերաբերյալ արժեքավոր ուսումնասիրություններ է կատարել Հ. Մանանդյանը: Մեծ արժեք են ներկայացնում նրա կողմից Հայաստանն արտաքին աշխարհին կապող առևտրական ճանապարհների ուղղությունների պարզաբանումն ու կայարանների տեղադրությունը⁶:

Բ. Առաքելյանը առանձին ուսումնասիրություն է նվիրել IX-XIII դդ.

¹ Տե՛ս Ղ. Ինժիճյան, Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, Վենետիկ, 1835, հ. Ա-Գ, նույնի՝ Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1822:

² Տե՛ս Ա. Գրեմ, Династия Багратидов в Армении, «Журнал министерства народного просвещения», часть ССХС, С.-Петербург, 1893, ноябрь, էջ 52-139:

³ Տե՛ս J. Laurent, L'Armenie entre Byzance et l'Islam depuis la conquete arabe jusqu'en (Nouvelle édition revue et mise à jour par M. Canard), Lisbonne, 1980.

⁴ Տե՛ս Լեոն, Հայոց պատմություն, միջին դարեր, -երկերի ժողովածու, հ. Բ, Եր., 1967:

⁵ Տե՛ս Յ. Մարկուարտ, Հայ Բագրատունեաց ճյուղագրութիւնը, ծանօթութիւններով, գրեց արոֆ. ղկտ. Յ. Մարկուարտ, գերմաներէնէ թարգմանեց Հ.Մ. Հապոզեան, Վիեննա, 1913:

⁶ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պետրոսյան քարտեզի, Եր., 1936, նույնի՝ О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. эры-XV в. н. эры), Ер., 1954 և այլն:

Հայաստանի քաղաքներին և արհեստներին¹:

3. Հարությունյանի «Հայաստանը IX-XI դարերում» աշխատությունը² մի կարևոր փորձ էր Բագրատունիների թագավորության քաղաքական պատմության ուսումնասիրության ասպարեզում: Հեղինակը որոշ անդրադարձ է կատարել նաև Հայոց թագավորության վարչաքաղաքական բաժանման համակարգին:

Հայ Բագրատունիների տերության ժամանակաշրջանի ուսումնասիրության համար մեծ կարևորություն ունեն Հ. Բարթիկյանի «Հայ-բյուզանդական հետազոտությունները»³: Ուսումնասիրողը մանրամասնորեն անդրադարձել է բյուզանդական արքունիքում և քաղաքականության մեջ հայերի խաղաղացած դերին, Բյուզանդիայում գործող հայկական նախարարական տների ներկայացուցիչներին, ինչպես նաև խնդրո առարկա շրջանում հայ-բյուզանդական հարաբերություններին և դրանց բնույթին, ինչպես նաև այլ կարևոր հիմնահարցերի:

Մեր ուսումնասիրության համար հետաքրքրություն են ներկայացնում Կ. Թումանովի աշխատությունները⁴: Մեծ է դրանց արժեքը հատկապես Հայ Բագրատունիների տերության քաղաքական պատմության ուսումնասիրության համար:

Ա. Տեր-Ղևոնդյանն իր «Հայաստանը և Արաբական խալիֆայությունը» աշխատության մեջ⁵ մանրամասնորեն անդրադարձել է Հայ Բագրատունիների տերության կազմավորմանը և Աշոտ Ա և Սմբատ Ա թագավորների գահակալության ժամանակաշրջանների պատմությանը՝ լայնորեն օգտագործելով հայկական, արաբական և բյուզանդական սկզբնաղբյուրները: Բացի այդ, հեղինակը մանրամասնորեն անդրադարձել է Հայ Բագրատունիների տերության մեջ մտնող արաբական ամիրայությունների պատմությանը⁶: Խնդրո առարկա ժամանակա-

¹ Տես Ք. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դդ., հ 1, Եր., 1958:

² Տես Հ. Հարությունյան, Հայաստանը IX-XI դարերում, Եր., 1959:

³ Տես Հ. Բարթիկյան, Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. Ա, հայերեն հոդվածներ, Եր., 2002; հ. Բ, հոդվածներ օտար լեզուներով, Եր., 2002:

⁴ Տես С. Туманов, Studies in Christian Caucasian history, Georgetown University Press, 1963, նույնի՝ Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de la Caucase chrétienne (Arménie-Géorgie-Albanie), Rome, 1976, նույնի՝ Armenia and Georgia.-The Cambridge Medieval History, IV, The Byzantine Empire, I, chapter XIV, Cambridge, 1966, էջ 593-637, նույնի՝ The Bagratids of Iberia from the eight to the eleventh Century.-"Le Museon", LXXIV, Idem. Studies, Louvain, 1961, էջ 435-499 և այլն:

⁵ Տես А. Тер-Гевондян, Адига́ры в Абха́нских да́лах 8 в. до н. э., 1977 և այլն:

⁶ Տես Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Եր., 1965:

շրջանի մասին նա գրել է նաև բազմաթիվ այլ ուսումնասիրություններ¹:

Հայ Բագրատունիների տերության քաղաքական կարգավիճակին, այդ տերության մեջ մտնող իշխանություններին և թագավորություններին, ինչպես նաև Հայոց տերության և Բյուզանդիայի միջև հարաբերություններին մանրամասնորեն անդրադարձել է Կ. Յուզբաշյանը «Բագրատունյաց դարաշրջանի հայկական պետությունները և Բյուզանդիան IX-XI դդ.» աշխատության մեջ²:

Հայ Բագրատունիների տերության պատմության ուսումնասիրության համար արժեքավոր է Ռ. Մաթևոսյանի «Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը» աշխատությունը³: Հեղինակը քննության է առել Հայոց թագավորության պետական կառուցվածքը, հողատիրության ձևերը և բնութագրել զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանի վասալիտետը: Առավել հետաքրքրական է աշխատության այն հատվածը, որտեղ հեղինակն անդրադարձել է IX դ. վերջին և X դ. սկզբին Հայոց թագավորության պետական կառուցվածքին և կառավարմանը, ինչպես նաև «տերության» բնութագրմանը:

Երկրորդ խմբի ուսումնասիրություններից Հայ Բագրատունիների տերության ժամանակաշրջանի ուսումնասիրության համար մեծ արժեք է ներկայացնում Ն. Ադոնցի «Բագրատունյաց փառքը» աշխատությունը⁴: Հեղինակն անդրադարձել է Հայ Բագրատունիների թագավորությանը, վեր հանել և քննության առել բազմաթիվ հիմնախնդիրներ, ինչպիսիք են Բագրատունյաց թագավորության սահմանների, նրա կազմի մեջ մտնող թագավորությունների և իշխանությունների կարգավիճակի հարցերը: Կարևոր են նաև նշյալ ուսումնասիրության մեջ հեղինակի կողմից «Վրաց» Բագրատունիների և Շամարաց քորեպիսկոպոսության վերաբերյալ կատարած ծավալուն ուսումնասիրությունները:

Վ. Վարդանյանն իր «Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորություն-

¹ Տես Ս. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական սահմանային ամրությունների գոտին (Սուդուր), «ՊԲՀ», 1981, թիվ 2, էջ 134-149, նույնի՝ Ղվին քաղաքի ժամանակագրությունը 9-11-րդ դարերում,-ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1957, թիվ 10, էջ 85-98, նույնի՝ Հայաստանի վարչական բաժանումները ըստ արաբ աշխարհագիրների,-ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1961, թիվ 5, էջ 63-72, նույնի՝ «Հայոց իշխան»-ը արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում,-«ՊԲՀ», 1964, թիվ 2, էջ 121-134, նույնի՝ Սասունի 749-752 թվականների անհայտ ապստամբությունը խալիֆայության դեմ,-«ՊԲՀ», 1971, թիվ 3, էջ 196-202 և այլն:

² Տես Կ. Юзбашян, Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв., М., 1988.

³ Տես Ռ. Մաթևոսյան, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, Եր., 1990:

⁴ Տես Ն. Ադոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948, նույնի՝ Երկեր, հ. Ա, Եր., 2006:

ըն 908-1021 թթ.» աշխատության մեջ¹ մեկ ծավալուն գլուխ է նվիրել Վասպուրականի իշխանության պատմությանը Հայ Բագրատունիների տերության ժամանակաշրջանում: Նա քննության է առել Վասպուրականի իշխանության ներսում տիրող վարչաքաղաքական իրավիճակը, Արծրունի իշխանների հարաբերություններն ինչպես Բագրատունիների, այնպես էլ Տարոնի և Սյունյաց իշխանությունների հետ:

Սյունիքի իշխանության պատմության ուսումնասիրությամբ զբաղվել է Հ. Ութմազյանը: Նրա «Սյունիքը IX-X դարերում» աշխատությունը² Սյունիքի խնդրո առարկա շրջանի պատմության ուսումնասիրության ամենահաջողված փորձերից է, որտեղ հեղինակը քննության է առել Սյունիքի քաղաքական պատմությունը, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները և վերլուծության ենթարկել Սյունյաց իշխանական տներն ու դրանց կառուցվածքը:

Հայ Բագրատունիների տերության շրջանում Հայոց Արևելից կողմերի և Աղվանքի վերաբերյալ կարևոր ուսումնասիրություններ է կատարել Ս. Բարխուդարյանը: Հեղինակն անդրադարձել է այդ շրջանի իշխանություններին, դրանց տոհմաբանությանը և որոշ ազգագրական խնդիրների³:

Տարոնի Բագրատունիների և ընդհանրապես Բագրատունիների թագավորության պատմության ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն ունի Գ. Գրիգորյանի «Տարոնի Բագրատունիների ֆեոդալական իշխանությունը IX-X դարերում» աշխատությունը⁴: Հեղինակը մանրամասն անդրադարձել է Տարոնի Բագրատունիների պատմությանը, Տարոնի իշխանության սահմաններին, Բագրատունիների ճյուղագրությանը և ավագ ճյուղի հետ նրանց ունեցած հարաբերություններին:

Բ. Ուլուբաբյանը քննության է առել Հայոց Արևելից կողմերի հին և միջին դարերի պատմության հիմնահարցերը, ուսումնասիրել խաչենի իշխանության X-XIV դդ. պատմության և պատմական աշխարհագրու-

¹ Տես Վ. Վարդանյան, Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը 908-1021 թթ., Եր., 1969:

² Տես Հ. Ութմազյան, Սյունիքը IX-X դարերում, Եր., 1958:

³ Տես Ս. Բարխուդարյան, Страницы из истории Арцаха и армяно-албанских отношений, Ер., 2011: Աշխատությունը հանդիսանում է Հայոց Արևելից կողմերի իշխանությունների և Աղվանքի վերաբերյալ հեղինակի աշխատությունների համագումարը:

⁴ Տես Գ. Գրիգորյան, Տարոնի Բագրատունիների ֆեոդալական իշխանությունը IX-X դարերում, Եր., 1983:

թյան մի շարք կարևոր խնդիրներ¹:

Աղվանից աշխարհի պատմության հնագույն շրջանից մինչև IX դ. ընկած շրջանի պատմությանն է նվիրված Դ. Սվազյանի «Աղվանից աշխարհի պատմություն (հնագույն շրջանից-VIII դարը ներառյալ)» աշխատությունը²: Հեղինակը քննության է ենթարկել «Ալբանիա», «Աղուանք» և «Առան» տեղանունները, անդրադարձել Աղվանից աշխարհի սահմաններին, էքնիկ կազմին և ուսումնասիրել Աղվանից աշխարհի պատմությունը մինչև IX դ.՝ վեր հանելով և քննարկելով բազմաթիվ խնդրահարույց հիմնահարցեր:

Կախեթի իշխանության պատմությանը, պատմաաշխարհագրական խնդիրներին և Հայաստանի հետ Կախեթի իշխանների ունեցած հարաբերություններին է նվիրված Դ. Մկրտումյանի «Կախեթի վրացական ֆեոդալական իշխանությունը VIII-XI դդ. և նրա կապերը Հայաստանի հետ» աշխատությունը³: Հեղինակը քննության է առել նաև Կախեթի իշխանության և Հայ Բագրատունիների տերության հարաբերությունները:

Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի վերաբերյալ աշխատություններ են հրատարակվել նաև Ադրբեջանում: Ձ. Բունիաթովը, չնայած, որ օգտագործել է արաբական և հայկական սկզբնաղբյուրները, դիմել է կեղծարարության ու պատմության նենգափոխման⁴: Բունիաթովական դպրոցի հայտնի ներկայացուցիչ է Ֆ. Սամեդովան⁵: Ներկայումս ադրբեջանական պատմագրությունը սկսել է զարգացնել հակագիտական մի «տեսություն», ըստ որի՝ ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության տարածքն Արևմտյան Ադրբեջանն է, իսկ հայերն Այսրկովկասում հայտնվել են XIX դ. սկզբին⁶:

Վրաստանում հրատարակված աշխատություններից խնդրո առարկա շրջանի պատմության և պատմական աշխարհագրության ուսումնասիրության համար հետաքրքրություն են ներկայացնում Մ. Լորդկիպա-

¹ Տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, Դրվագներ Հայոց արևելից կողմանց պատմության, Եր., 1981, նույնի՝ Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Եր., 1975 և այլն:

² Տե՛ս Դ. Սվազյան, Աղվանից աշխարհի պատմություն (հնագույն շրջանից-VIII դարը ներառյալ), Ե., 2006: Տե՛ս նաև Դ. Свазян, История страны Алуанк (с древнейших времен по VIII век), Ер., 2009.

³ Տե՛ս Դ. Լեծծովյի, Ածոցեմեթի ժամանակահատվածի վերաբերյալ VIII-XI դդ. ժամանակահատվածի վերաբերյալ, Եր., 1983.

⁴ Տե՛ս Գ. Գևորգյան, Աղվանից աշխարհի պատմությունը VIII-IX դդ., Եր., 1965.

⁵ Տե՛ս Փ. Մամեդով, Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н.э.-VIII в. н.э.), Баку, 1986.

⁶ Տե՛ս Մ. Իսмаил, История Азербайджана (краткий обзор с древнейших времен до 1920г.), Баку, 1995. "Историческая география Западного Азербайджана", составитель С. Асадов, Баку, 1998. С. Асадов, Миф о "Великой Армении", Баку, 1999. "Исторические факты о Карабахе", Баку, 2009 և այլն:

նիծեի, Ա. Բոգվերածեի և Դ. Մուսխելիշվիլիի հետազոտությունները¹: Սակայն Հայաստանի, Աբխազաց և Աղվանից թագավորությունների և Կղարջքի կուրապաղատության պատմության ու պատմական աշխարհագրության խնդիրների հետ կապված՝ վրացական հեղինակներից ոմանք դիմել են պատմական փաստերի նենգափոխման²:

Վիրքի՝ խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի պատմության վերաբերյալ արժեքավոր ուսումնասիրություններ են կատարել Մ. Բրոսսեն³ և Ն. Մառը⁴:

¹ Տե՛ս Լ. Է՛րժանթաթեա, *Արցիւնի տաճարն ինքն ինքն զայն զմեզմոսն*, Ա. *Արաբոսագ*, Երևանի տպարան Բոգևերածեի և խնդիրների հետ կապված՝ վրացական հեղինակներից ոմանք դիմել են պատմական փաստերի նենգափոխման²:

² Տե՛ս Ի. Չա՛վաճաճե, *Армянские ученые и вопиющие камни*, Тифлис, 1902. Ս. *Джанашия*, Об одном примере искажения исторической правды. По поводу книги Н. Токарского "Архитектура древней Армении", Тб., 1947. Ե. *Такайшвили*, Археологическая экспедиция 1917-го года в южные провинции Грузии, Тб., 1952. В. Беридзе, Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры, Тб., 1981, "Очерки из истории Грузии, Абхазия (с древнейших времен до наших дней)", Тб., 2009, "Некоторые вопросы истории Грузии в армянской историографии", сборник статей, Тб., 2009, V. Silogava, R. Shengelia, Tao-Klardjeti, Tb., 2006 և այլն:

³ Տե՛ս **M. Brosset**, *Histoire de la Georgie*, I, St.-Petersbourg, 1849, նույնի՝ *Revue des antiquités georgiennes*, *Bullet. Scientif.* N3 (V, p. 3, St.-Petersbourg, 1839) և այլն:

⁴ Տե՛ս **H. Mapp**, *История Грузии (Культурно-исторический набросок)*, по поводу слова прот. И. Восторгова о грузинском народе, "К грузинскому вопросу", N 1, СПб., 1906.

ՀԱՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿՈՐՈՒՄԸ, ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ՏԱՐԱԾՔԸ

1.1. Հայաստանի և այսրկովկասյան երկրների վարչաքաղաքական իրավիճակն արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում: Արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում Հայաստանում և այսրկովկասյան երկրներում տիրող վարչաքաղաքական իրավիճակը զգալի ազդեցություն էր թողել Հայ Բագրատունիների տերության վարչաքաղաքական բաժանման համակարգի ձևավորման վրա:

700 թ. նվաճելով Հայաստանի մեծ մասն ու այսրկովկասյան երկրները՝ արաբները կազմավորեցին Արմինիա անունը կրող վարչական միավորը¹: Վերջինս ընդգրկում էր Մեծ Հայքի մեծ մասն ու այսրկովկասյան երկրները և բաղկացած էր չորս մասից, որոնք կոչվում էին Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Արմինիաներ²:

Առաջին Արմինիայի մեջ էին մտնում Սյունիքը³, Հայոց Արևելից կողմերի երկու աշխարհները՝ Արցախը և Ուտիքը (արաբական աղբյուրներում՝ Առան)⁴՝ Պարտավ և Բայլական⁵ քաղաքներով, Աղվանքը և Կուր

¹ Տե՛ս **А. Тер-Гевондян**, Армения и Арабский Халифат, Ер., 1977, էջ 73-74: Արաբների կողմից Հայաստանի նվաճման թվականի մասին տե՛ս **Ա. Շղիազարյան**, Արաբների կողմից Հայաստանի նվաճման թվականի շուրջ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի» (այսուհետև՝ «ԲԵՀ»), 2008, թիվ 1, էջ 157-164:

² Տե՛ս **Ibn Khordadbeh**, էջ 122, **Ibn al-Fakih**, էջ 290-291, بلاندي, I, էջ 231, **Jacut**, I, էջ 219-220:

³ Սյունիքը նախքան 571 թ. ապստամբությունն առանձնացվել էր Հայոց մարզպանությունից ու միացվել Ատրպատականի աշխարհագրին (տե՛ս **Սեբեոս**, էջ 67-68): Սակայն, Հայոց իշխան Համազասպ Մամիկոնյանը (655-662) կարողացավ այն կրկին միացնել Հայոց իշխանությանը (անդ, էջ 175): Արաբները VIII դ. սկզբին Սյունիքը մտցրեցին Առաջին Արմինիայի մեջ, ամենայն հավանականությամբ, հետապնդելով այն նույն նպատակը, ինչ Սասանյանները: Նրանք ցանկանում էին թուլացնել Հայաստանը՝ նրա տարբեր հատվածների միջև առաջացնելով արհեստական անջրպետներ:

⁴ Առան տեղանունը վերաբերում էր Սասանյանների տիրապետության շրջանում Աղվանից մարզպանության մեջ մտցված Մեծ Հայքի երկու աշխարհներին՝ Արցախին և Ուտիքին (տե՛ս **Ibn Khordadbeh**, էջ 121, **Jacut**, I, էջ 183-184):

⁵ Բայլականը գտնվում էր Պարտավից հարավ և համապատասխանում այժմ Օրենկալա կոչվող ավերակներին (տե՛ս **Է. Օձաձձ**, Î-âððè îî èñð îððè è éóëùððá Ëââ-êâçñêîé Æêââîèè (IVâ. âî î. ý.-VIIâ. î. ý.), I.-E., 1959, էջ 265-266):

գետի ստորին հոսանքի ու Դարբանդի միջև տարածվող մերձկասպյան երկրամասերը (Բազկան, Խալաբան, Շիրվան, Մազքուք, Դարբանդ և այլն)¹։ Առաջին Արմինիայի մեջ էին մտնում նաև Սարիր (Անդյան և Ավարյան Կոյսու գետերի ավազաններում)² ու Աբխազ (ներկայիս Ադրբեջանի Հանրապետության Դիլիջի շրջանում)³ կոչվող թագավորությունները, ինչպես նաև Լփինքը (Լիբան, Լիրան), Թավասարքը (Թաբասարան), Լեկքը և այլ երկրամասեր⁴։ Երկրորդ Արմինիան ընդգրկում էր Գուգարքը, Վիրքը, Կախեթը, Ծանարքը և Դիդյուքը⁵, Երրորդ Արմինիան՝ Այրարատը, Վասպուրականը և Տայքը, իսկ Չորրորդ Արմինիան՝ Ծովքի և Բարձր Հայքի արևելյան գավառները, Սասունը⁶ ու Աղձնիքի որոշ հյուսիսային գավառներ և Տուրուբերանը⁷։

Արմինիայի սահմանը հյուսիսում կազմում էր խազարների հետ պատերազմներում ձևավորված հյուսիսային սահմանային ամրությունների գոտին՝ Դարբանդից մինչև Դարիալի կիրճ, իսկ արևելքում՝ Կասպից ծովի արևմտյան ափագիծը։ Հարավում Արմինիայի սահմանագիծն Ատրպատականի ոստիկանության հետ անցնում էր Երասխ գետով, իսկ ավելի արևմուտք՝ Արմինիայի կազմում ներառված էին Վասպուրականի արևելյան գավառները, Մոկքը, և Պարսկահայքի, Կորճայքի և Աղձնիքի հյուսիսային գավառները։ Արմինիայի արևմտյան սահմանը կազմում էր արաբա-բյուզանդական սահմանային ամրությունների գոտին,

¹ Տե՛ս Ibn Khordadbeh, էջ 122, Ibn al-Fakih, էջ 290-291, بلاندری, I, էջ 231, Jacut, I, էջ 219-220:

² Տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Արաբական աղբյուրների Սարիրի թագավորությունը.- «Գիտության գլոբուս», 2004, հ. 4, էջ 99-106:

³ Տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Արաբական աղբյուրների Աբխազ թագավորությունը.- «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 2005, թիվ 2, էջ 218-226:

⁴ Տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը, Եր., 2010, էջ 34-55:

⁵ Անդ., էջ 55-63: Դիդյուքերը բնակվում են Անդյան Կոյսու գետի ակունքների շրջանում (տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 49):

⁶ Չորրորդ Արմինիան սահմանակցում էր Զազիրա ոստիկանության Դիար Բաքր երկրամասին, որի կազմում ընդգրկված էր Մեծ Հայքի Աղձնիք աշխարհի մեծ մասը։ Սասունի 749-752 թթ. ապստամբությունն այն նշանակությունն ունեցավ, որ Սասունն աստիճանաբար առանձնացավ Զազիրայից ու միացավ Արմինիա ոստիկանությանը (տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Սասունի 749-752 թվականների անհայտ ապստամբությունը խալիֆայության դեմ, «ՊԲՀ», 1971, թիվ 3, էջ 196-202)։ Հավանորեն, Արմինիայի մեջ Սասունի հետ միասին մտել էին Արզնի ու Բաղեշը (տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 172, ابن الاثير, V, էջ 288-289, Jacut, I, էջ 205, 526, بلاندری, I, էջ 248, طبري, VI, էջ 45)։ Դատելով բնաշխարհագրական պայմաններից՝ Արմինիայի մեջ էին մտնելու նաև Սասունի, Արզն քաղաքի և Մոկքի միջև գտնվող Աղձնիքի լեռնային գավառները՝ Կեթիկը, Տատիկը, Ազնվաց ձորը, Երխեթը և Գեղիխը։

⁷ Տե՛ս Ibn Khordadbeh, էջ 122, Ibn al-Fakih, էջ 290-291, بلاندری, I, էջ 231, Jacut, I, էջ 219-220:

որի՝ Արմինիային հարևան շրջանում ընդգրկված էին Մեծ և Փոքր Հայքերի մերձեփրատյան գավառները: Ավելի հյուսիս՝ Արմինիայի սահմանը Բյուզանդիայի հետ անցնում էր Պարխարյան և Մոսքական, իսկ Աբխազաց թագավորության¹ հետ՝ Լիխի լեռնաշղթաների ջրբաժաններով²:

Դեռևս Հայաստան և այսրկովկասյան երկրներ կատարած իրենց առաջին արշավանքների ժամանակ (641 թ., 647 թ., 654 թ., 655 թ. և այլն)³ արաբները հստակ պատկերացում էին կազմել տարածաշրջանում ուժերի հարաբերակցության մասին: Հայաստանը, չնայած որ նրանից անջատվել էին նրա ծայրամասային շրջանները, իրենից ազդեցիկ քաղաքական ուժ էր ներկայացնում, իսկ հայ ժողովուրդը, չնայած օտար իշխողների կողմից նրա տարբեր հատվածների միջև առաջացրած արհեստական անջրպետներին, տարածաշրջանի բնակչության ամենամիատարր և մեծաթիվ հատվածն էր: Այդ իսկ պատճառով արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում Հայոց իշխանը գերագահ դիրք էր ստացել Այսրկովկասում, իսկ Հայաստանի մեծ մասն ու այսրկովկասյան երկրներն ընդգրկող վարչական միավորը կոչվում էր Արմինիա: Արաբներն իրենց առաջին արշավանքների ժամանակ Հայոց իշխաններ Թեոդորոս Ռշտունու և Գրիգոր Մամիկոնյանի իշխանությունը ճանաչեցին ողջ Այսրկովկասի վրա: Ըստ Սեբեոսի՝ Մուսավիան Թեոդորոս Ռշտունուն «իշխանութիւն ետ զՀայս և զՎիրս և զԱղուանս և զՍիւնիս, մինչև ցԿապկոհ և ցՊահակն ճորայ: Եւ նորա պայման էր եղեալ նմա՝ ածել զերկիրն զայն ի ծառայութիւն»⁴: Համաձայն Ասողիկի՝ Ասորիքի և Հյուսիսային Միջագետքի արաբ կառավարիչ Մուսավիան իր

¹ Պետք է նշել, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին Աբխազաց թագավորությունն անվանում է Եգերաց թագավորություն, ըստ երևույթին, այն պատճառով, որ Աբխազաց թագավորության մեջ եգերացիները (մենգրեկներ) զգալի դերակատարություն ունեին: Հայտնի է, որ VIII դ. վերջին հիմնված Աբխազաց թագավորությունը տարածքային առումով բաղկացած էր Աբխազքից և Եգերքից, իսկ թագավորը կոչվում էր «Աբխազաց թագավոր» (տե՛ս «Матиане Картлиса», էջ 28): Ելնելով այդ իրողությունից, մենք այսուհետ այն կկոչենք Աբխազաց թագավորություն:

² Տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը, էջ 86-87:

³ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Բ, մաս Ա, եր., 1978, էջ 522-536, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Դիտողություններ արաբների՝ Հայաստան կատարած առաջին արշավանքների մասին, «ՊԲՀ», 1964, թիվ 3, էջ 84-90, Է. Դանիելյան, 647 թ. արաբական արշավանքը Հայաստան, «ՊԲՀ», 1982, թիվ 2, էջ 106-116, Ա. Եղիազարյան, Արաբների արշավանքը Ատրպատականի վրայով դեպի Հայաստան, ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի «Տարեգիրք», եր., 2005, էջ 88-98, նույնի՝ Հաբիբ իբն Մալամայի և Սալման իբն Ռաբիայի արշավանքները Հայաստան և այսրկովկասյան երկրներ, «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 2008, թիվ 2, էջ 68-77:

⁴ Տե՛ս Սեբեոս, էջ 169:

իշխանության երկրորդ տարում՝ 662 թ., Գրիգոր Մամիկոնյանին նշանակեց Հայոց ու Վրաց իշխան և ուղարկեց Հայաստան¹: Ղևոնդի հաղորդումներից կարելի է բխեցնել, որ Գրիգոր Մամիկոնյանի իշխանությունն արաբների կողմից ճանաչվել էր այն սահմանների վրա, ինչ Թեոդորոս Ռշտունու իշխանությունը, այսինքն՝ մահ ալսրկովկասյան երկրների վրա: Պատմիչը հաղորդում է, որ Գրիգոր Մամիկոնյանի իշխանության վերջում, «ի ժամանակի պատերազմին, որ ի մէջ Տաճկաց՝ դադարեցին ի հարկատուութեն նոցա Հայք, Վիրք, Աղուանք, ծառայեալ նոցա ամս Լ»²: Պատմիչների հաղորդումներից հետևում է, որ Հայաստանը և ալսրկովկասյան երկրները, որոնք ղեկավարվում էին Հայոց և Վրաց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի կողմից³, գործում էին համատեղ. նրանք թե՛ հարկատվական պարտականությունն էին ստանձնել ու կատարում միասին և թե՛ միասին հրաժարվեցին այդ պարտականությունից:

1.2. Հայ Բագրատունիների տերության կազմավորումը: VIII դ. վերջերից Հայոց իշխանի պաշտոնը սկսեցին զբաղեցնել միայն Բագրատունիները: Աշոտ Մսակերի (802-826⁴) իշխանության տարիներից սկսած Բագրատունիները կարողացան այնքան ընդարձակել սեփական տիրույթները, որ Հայաստանում և ալսրկովկասյան երկրներում հասան առաջնակարգ դիրքի⁵:

Նշված իրադարձությունները զարգացան հետևյալ կերպ: Հայոց իշխան Աշոտ Մսակերը շրջահայաց քաղաքական գործիչ էր և, փոխանակ բացահայտորեն խալիֆայության դեմ դուրս գալու, առանց ավելորդ աղմուկի իր տիրույթներին կցեց տարբեր նախարարական տոհմերի պատկանող տարածքները: Խնդիրն այն է, որ 774-775 թթ. արաբական տիրապետության դեմ Հայոց ապստամբությունից հետո քաղաքական ասպարեզից հեռացան մի շարք խոշոր նախարարական տներ, այդ թվում՝ Կամսարականները, իսկ Մամիկոնյանները կորցրեցին նախկին կշիռը: Աշոտ Բագրատունին կարողացավ տիրել վերջիններիս

¹ Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 14, Ասողիկ, էջ 122:

² Ղևոնդ, էջ 15:

³ «Հայոց և Վրաց իշխան»-ը պետք է հասկանալ որպես Հայաստանի ու Ալսրկովկասի հայադավանների և վրացադավանների իշխան: Այս մասին մանրամասնորեն կխոսվի ստորև:

⁴ Կ. Յուզբաշյանի ճշտգրտման համաձայն՝ Աշոտ Մսակերի իշխանության շրջանը սկիզբ է առնում ոչ թե 804 թ., ինչպես ընդունված է կարծել (տե՛ս **Ա. Тер-Гевондян**, նշվ. աշխ., էջ 126), այլ 802 թ. (տե՛ս **Կ. Юзбашян**, *Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв.*, М., 1988, էջ 54):

⁵ Տե՛ս **Ա. Тер-Гевондян**, նշվ. աշխ., էջ 182:

պատկանող Տարոնին ու Տայքին և Կամսարականներին պատկանող Շիրակին ու Աշոցքին¹։ Բացի այդ, նա գնեց Կամսարականներին պատկանող Արշարունիք գավառը, որից հետո Բագրատունիների նստավայրը Դարյունքից տեղափոխեց այնտեղ²։ Իր այս քաղաքականության իրականացման ճանապարհին թե՛ Տարոնում և թե՛ Արշարունիքում Աշոտ Մսակերը բախվից արաբ Ջահապի հետ, որն ամուսնացած լինելով 775 թ. Արծնիի ճակատամարտում զոհված Մուշեղ Մամիկոնյանի դստեր հետ՝ նույնպես հավակնություններ ուներ այդ տարածքների նկատմամբ։ Բագրատունիները հաղթեցին այդ պայքարում ու տիրեցին հիշյալ և մի շարք այլ շրջաններին³։ Արաբ պատմիչները մեկ կապակցության մեջ են հիշատակում Շիրակն ու Տայքը (Սիրաջ-Թայր)⁴, որը, հավանաբար, պայմանավորված է դրանց՝ Բագրատունիներին պատկանելու փաստով։ Ն. Ադոնցը հավանական է համարում, որ Աշոտ Մսակերին հաջողվել է տիրել նաև Մոկքին, քանի որ նա IX դ. սկզբներին Մոկքի իշխան եղած Սահակին նույնացնում է Աշոտ Մսակերի որդի Սահակի հետ⁵։

Փաստորեն, Բագրատունյաց վերելքի սկիզբը դրել է Հայոց իշխան Աշոտ Մսակեր Բագրատունին։ Նրա գործունեության ճշգրիտ գնահատականը տվել է Ն. Ադոնցը։ Ըստ մեծամուն հայագետի՝ «Աշոտ Մսակերն էր այն մեծ անձը, որ իր եղբոր՝ Շապուհի հետ հանեց երկիրը վիատ և լքված վիճակից և մեծագործ հիմնադիրը եղավ նոր և լուսավոր շրջանի»⁶։ Հարկ է նշել, որ Բագրատունյաց վերելքով մեծապես պայմանավորված էր Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնման գործընթացը։

Բագրատունիների հետագա հզորացումը կապված է Աշոտ Մսակերի որդի Բագարատի (Հայոց իշխան 826-851 թթ.) անվան հետ, որը դեռևս Աշոտ Մսակերի իշխանության շրջանում հաստատվել էր Տարոնում։ Հենց այդ շրջանում առաջանում են Բագրատունիների երկու ճյուղեր՝ Շիրակի և Տարոնի։ Բագարատը քաղաքական թատերաբեմում հայտնվեց Խալիֆայության համար անչափ դժվար պայմաններում։ Բա-

¹ Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 83, Ասողիկ, էջ 106։

² Տե՛ս Ասողիկ, էջ 106։

³ Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 83-84։

⁴ Տե՛ս Ibn Khordadbeh, էջ 122, Ibn al-Fakih, էջ 290-291, بلاذري, I, էջ 231, Jakubi, էջ 364 և այլն։ Տե՛ս նաև Խալաթյանց Բ., «Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին», Վիեննա, 1919, էջ 27, ծանոթ. 3, Ս. Շլեպչյան, նշվ. աշխ., էջ 54, 64, ծանոթ. 4 և A. Тер-Гөвөдзян, նշվ. աշխ., էջ 42։

⁵ Տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. II, էջ 453-455։

⁶ Ամդ, էջ 447։

բեկի ապստամբությունից և այլ ելույթներից ցնցվող հսկա կայսրությունը սկսում է ծայրամասերում իշխանությունը պահելու գործում հույսը կապել տեղերի հզոր իշխանական տների հետ: Այս պայմաններում 830-ական թթ. Հայոց իշխան Բագարատը խալիֆայից ստանում է իշխանաց իշխանի (բաթրիկ ալ-բաթարիկա) պաշտոնը¹: Հայտնի է, որ պարսկաբյուզանդական և արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում գոյություն ունեւր Հայոց իշխանի ինստիտուտը²: Արաբական մատենագրության մեջ այն կոչվում է «բաթրիկ ալ-Արմանի»³: Ինչպես տեսանք, արաբները Հայոց իշխաններից Թեոդորոս Ռշտունու գերիշխանության տակ դրեցին Հայաստանը և այսրկովկասյան երկրները, իսկ Գրիգոր Մամիկոնյանին՝ ճանաչեցին Հայոց և Վրաց իշխան: Գրիգոր Մամիկոնյանից հետո մինչև Բագարատ Բագրատունու իշխանության շրջանը Հայոց իշխանները կոչվում էին լոկ «իշխան Հայոց»: Դատելով վերոհիշյալից՝ Հայոց իշխանին իշխանաց իշխան ճանաչելը նշանակում էր, որ խալիֆայությունը նրան ճանաչել է որպես Հայաստանի ու Այսրկովկասի հայադավանների և վրացադավանների իշխանաց իշխան: Մեր տեսակետը հաստատվում է նաև նրանով, որ ըստ Ասողիկի՝ Աշոտ Բագրատունին «նախ քան զթագաւորութիւնն երեսնամեայ ժամանակօք իշխան և իշխանաց իշխան եղեալ Հայոց և Վրաց»⁴: Թերևս պատմիչի վկայությունից կարելի է բխեցնել, որ Աշոտ Բագրատունին սկզբում եղել է Հայոց իշխան, իսկ այնուհետև՝ Հայոց և Վրաց իշխանաց իշխան, ընդ որում, «իշխանաց իշխան Հայոց և Վրաց» արտահայտությունը, ամենայն հավանականությամբ, վերաբերում է ոչ միայն Հայաստանին և Վիրքին, այլ, ընդհանուր առմամբ, Արմինիա ոստիկանության մեջ ապրող հայադավաններին (Հայաստան և Աղվանք) և վրացադավաններին (Վիրք և հարևան որոշ շրջաններ): Ուշագրավ է նաև այն, որ հայ մատենագիրները հավաստում են, որ Սմբատ Ա-ի, ինչպես և նրա հոր ու նախորդի՝ Աշոտ թագավորի, իշխանության տակ էին գտնվում թե՛ Վիրքը և թե՛ Աղվանքը, սակայն Հայոց թագավորին նրանք կոչում են

¹ Տե՛ս طبري, VI, էջ 288: Պահպանվել է Հովհաննեսի ավետարանի մի մեկնություն, որի նախաբանում Բագարատ Բագրատունին կոչվում է «պետ իշխանաց» (տե՛ս H. Mapp, Аркаун, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах, -H. Mapp, Кавказский Культурный мир и Армения, «Հայագիտական մատենադարան», Եր., 1995, էջ 220):

² Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, «Հայոց իշխան»-ը արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում, -«ՊԲՀ», 1964, թիվ 2, էջ 121-134:

³ Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Հայոց իշխան տիտղոսի ծագումը և Հայոց տերությունը VII դարում, -Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Հոգվածների ժողովածու, Եր., 2003, էջ 190-196:

⁴ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 158:

«թագաւոր Յայոց եւ Վրաց»¹: Անկասկած, «թագաւոր Յայոց եւ Վրաց» ասելով՝ հայ պատմիչները նկատի ունեն Յայոց թագավորի՝ հայադավանների և վրացադավանների վրա թագավորելը, իսկ Աղվանքի բնակչությունը հայադավան էր, ուստի՝ չի հիշատակվում:

838 թ. իշխանաց իշխան Բագարատ Բագրատունին մասնակցեց արաբների հաղթական արշավանքին դեպի Անկյուրա և Ամորի: Յայ իշխաններից այդ արշավանքին մասնակցում էր նաև Վասպուրականի Աշոտ իշխանը²: Դրանից հետո Բագարատ Բագրատունին իրեն այնքան վստահ էր զգում, որ խալիֆայից նույնիսկ պահանջում էր Արմինիայի ոստիկանի լիազորությունները³: Ի վերջո, հարաբերությունները սրվեցին Արմինիայի ոստիկանի և իշխանաց իշխանի միջև, որը, ըստ Բալագուրիի՝ արհամարհում էր ոստիկանին և խալիֆայության մյուս պաշտոնյաներին⁴: Այս ամենի պատճառով ոստիկանը նրան գերեվարեց, սակայն ինքն էլ սպանվեց նրա ապստամբած լեռնական հպատակների՝ սասունցիների կողմից⁵:

Անանուն Զրուցագիրը պահպանել է մի տեղեկություն, որ չնայած հակասական է, արտացոլում է Յայաստանում այդ շրջանում տիրող իրավիճակը. «ապայ հակառակութիւն եղև տանն Յայոց, զի ոչ կամեցան զտէրութիւն տան Մանաճի և բաժանեցին զաշխարհս Յայոց ի մէջ Բաքրատունեաց և ի մէջ Արծրունեաց, և կալեալ ի բաժին զաշխարհն Յայոց՝ զհիւսիսոյ դեհն տունն Բաքրատունեաց, որ էր անունն նորա Բաքրատ, զՎասպուրականի դեհն տունն Արծրունեաց»⁶: Պատմիչը դրանով ցույց է տալիս այն իրողությունը, որ Յայաստանի մեծագույն մասին IX դ. առաջին կեսին տիրում էին երկու նախարարական տները՝ Բագրատունիներն ու Արծրունիները:

Խալիֆայության կողմից Բագրատունիների նկատմամբ վարվող զիջողական քաղաքականությունը կապված էր նրանց նկատմամբ տաժած վստահության հետ: Խալիֆայության մեջ անընդհատ ապստամբություններ էին տեղի ունենում, ընդ որում՝ ոչ միայն տեղերի ժողովուրդների, այլև տարբեր երկրներում հաստատված արաբ վերաբնակիչների կողմից: Ի վերջո, այդ ամենին գումարվեց նաև Բաբելի ապստամբությունը, որը երկար տարիներ ցնցում էր խալիֆայությունը:

¹ Անանուն Զրուցագիր, էջ 165, Ասողիկ, էջ 161, Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 366:

² Տես Թեովանեսի Շարունակող, էջ 75-76, Joseph Genesios, էջ 64:

³ Տես طبري, VI, էջ 288:

⁴ Տես بلاذري, II, էջ 247:

⁵ Տես Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 186-190: طبري, VI, էջ 45, بلاذري, II, էջ 248, الاثير ابن, V, 288-289:

⁶ Անանուն Զրուցագիր, էջ 109:

Ինչպես ճիշտ նկատել է Ա. Տեր-Ղևոնդյանը, այդ ժամանակ Բագրատունիները սկսում են ինքնուրույն իշխել Հայաստանում, իսկ Խալիֆաներն էլ բավարարվում են նրանով, որ նրանք պահպանում էին հավատարմությունը Խալիֆայությանը: Նրանք նույնիսկ կողմ էին Բագրատունիների հզորացմանը, քանի որ վերջիններս սամձահարում էին տեղի արաբների անջատողական նկրտումները, որոնք ավելի վտանգավոր էին Խալիֆայության համար¹:

Բաբելի ապստամբության ճնշումից հետո որոշ ժամանակով կրկին հզորացած Խալիֆայությունը մեծ բանակով Արմինիա արշավանքի ուղարկեց սկզբում Աբուսեթ և Յուսուֆ զորավարներին, իսկ այնուհետև Բուղա զորավարին՝ ճնշելու այնտեղ ծագած ապստամբությունները: Վերջինս ասպատակեց Հայաստանը և այսրկովկասյան երկրներն ու գերեվարեց բազմաթիվ իշխանների²:

Աբուսեթի, Յուսուֆի ներխուժումները, իսկ այնուհետև նաև Բուղայի արշավանքը և Բագարատ Բագրատունու գերեվարությունը միայն ժամանակավորապես կասեցրեցին Բագրատունիների հզորացումը: Բագարատ Բագրատունու եղբայր, Հայոց սպարապետ Սմբատը որդեգրեց շրջահայաց քաղաքականություն՝ ձևացնելով, թե զործակցում է Բուղայի հետ³: Ի վերջո, սակայն, նա դաժանաբար սպանվեց⁴: Բայց Հայաստանում իրավիճակն արդեն փոխվել էր: Բագրատունիների Տարոնի ճյուղը կորցրել էր իր նախկին ազդեցությունը: Մինչդեռ Բագրատունիների Հիրակի ճյուղին հաջողվել էր պահպանել ունեցածը և առավել տարածել իր ազդեցությունը: Վերջինիս ապացույցն է այն, որ շուտով՝ 862 թ., Խալիֆայությունն Հայոց սպարապետ Սմբատ Բագրատունու որդի Աշոտին նշանակեց Արմինիա ոստիկանության իշխանաց իշխան⁵ և, ընդհանրապես, ավելի մեծ զիջումների գնաց⁶: Հովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է, որ այդ ժամանակ «ոստիկան ոմն ի Հայս առաքեալ, որ Ալի արմանի անուանիւր՝ ըստ հրամանի ամիրապետին իշխան իշխանացս Հայոց զնա կացուցանէր, բազում զգեստիւք և

¹ Տես Ա. Тер-Гевондян, նշվ. աշխ., էջ 130:

² Տես Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 120-134:

³ Տես Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 170-171, Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 122-130, "Матиане Картелиса", էջ 30:

⁴ Տես Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 132:

⁵ Տես Կ. Юзбашян, նշվ. աշխ., էջ 66, Ռ. Մաթևոսյան, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, էջ 52, 80, «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. III, եր., 1976, էջ 24:

⁶ Տես Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Բ, եր., 1978, էջ 596-597, 600, Ռ. Մաթևոսյան, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, էջ 51-52, 80, «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. III, էջ 24:

արքունական պատուով ճոխացուցեալ՝ ի մա հաւատալով զսակս
Հայոց և զամենայն բեկար արքունի: Եւ այսպէս պատուանակագոյն և
առաջին մա գտեալ եղև քան զամենայն մախարարութիւնս Հայոց. և
ամենեքեան դաշինս ընդ մմա դնէին՝ որպէս արդարև ընդ թագաւորա-
կան զարմի: Այլ ի մտի ամենեցուն եղեալ, զի թէ դէպ ինչ պիտոյից
գտցի՝ մակ ի տոհմ իւր արժանի լիցին մատչել ի թագաւորութեան
ցեղս՝ զմոսա որոշել յայլոց մախարարութեան ցեղից»¹: Սա մշանակում
է, որ Աշոտին տրվեցին ոստիկանի լիազորությունները, իսկ արաբ
ոստիկանները, որոնք շարունակում էին մշանակվել խալիֆայության
կողմից, հազվադեպ էին ժամանում Արմինիա, և, քանի որ մրանց գոր-
ծունեությունն իրականացնում էր Հայոց իշխանը, մրանք հիմնականում
զբաղվում էին սահմանային ամրությունների գոտում Բյուզանդիայի
դեմ պայքարով²:

Ինչպես տեսանք, այդ ժամանակ արդեն Աշոտ Բագրատունու
շուրջն էին համախմբվել Հայաստանի բոլոր իշխանները, որն առավել
ևս նպաստելու էր խալիֆայության առջև Աշոտ Բագրատունու հեղինա-
կության, ինչպես մակ մրա հզորությանն ու քաղաքական նկրտումնե-
րին աճին:

Պետք է մշել մակ, որ բացի այդ, եթե Հայոց իշխանի և սպարապե-
տի պաշտոնները մախկինում պատկանում էին՝ մեկը՝ Բագրատունիներ-
ի Տարոնի ճյուղին, իսկ մյուսը՝ Շիրակի, ապա այժմ Աշոտ Բագրատու-
նուն հաջողվեց այդ երկու պաշտոններն էլ կենտրոնացնել Շիրակի
ճյուղի ձեռքում³:

Աշոտ Բագրատունուն իշխանաց իշխան կարգելը, թերևս, կապված
էր խալիֆայության վարած քաղաքականության հետ: Արաբներն այդ
ժամանակ մեծ արշավանք էին մախապատրաստում դեպի Բյուզան-
դիա: Արշավանքը տեղի ունեցավ 863 թ. և ավարտվեց արաբական զոր-
քի կատարյալ պարտությամբ⁴:

Հայաստանի տարբեր իշխանների հետ Աշոտ Բագրատունին դաշ-
նակցային կապերն ամրապնդեց մակ դիմաստիական ամուսնություն-
ներով: Երբ Վասպուրականի Դերենիկ իշխանը (874/875-885) փորձ կա-
տարեց չենթարկվելու Աշոտ Բագրատունու իշխանությանը, վերջինս
անձամբ եկավ Վան և ձերբակալեց մրան, որից հետո ազատ արձակեց՝

¹ Տե՛ս Գովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 136, Թովմա Արծրունի, էջ 200-290, الاثير ابن, V, էջ 289-292 և այլն:

² Տե՛ս А. Тер-Гевондян, մշվ. աշխ., էջ 234:

³ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 110:

⁴ Տե՛ս Ioseph Genesios, էջ 90-93:

ամուսնացնելով իր դստեր հետ¹: Իր մյուս դստերն Աշոտ Բագրատունին կնության տվեց Գեղարքունյաց Վասակ Գաբուռ իշխանին²: Խնդիրն այն է, որ հիմնականում Վասպուրականի և Սյունյաց իշխաններն էին, որ Բագրատունիներից հետո կարևոր դեր ունեին Հայաստանի քաղաքական կյանքում: Պատահական չէ, որ հենց նրանք որոշում կայացրեցին դիմելու խալիֆային՝ Աշոտ Բագրատունուն թագավոր հռչակելու խնդրանքով³: Պետք է նշել նաև, որ Աշոտի եղբայր՝ Հայոց սպարապետ Աբասն ամուսնացել էր Կղարջքի Ատրներսեհ կուրապաղատի դստեր հետ⁴: Աշոտի քույրերից մեկն ամուսնացել էր Կղարջքի Բագրատունիներից Գուրգենի հետ⁵, իսկ մյուսը՝ Գուռառամի⁶:

Թովմա Արծրունին պատմում է, որ երբ հայրենիք վերադարձան Բուղայի կողմից գերեվարված իշխանները, նրանք ենթարկվեցին իշխանաց իշխան Աշոտի իշխանությանը⁷: Սա էլ ավելի ամրապնդեց Աշոտ Բագրատունու դիրքերը: Ամենայն հավանականությամբ, գերությունից Հայոց իշխանների վերադարձի գործում Աշոտ Բագրատունին որոշ դերակատարություն էր ունեցել, որի հետևանքով էլ բոլոր վերադարձածներն առաջին հերթին ընդունեցին նրա իշխանությունը:

Աշոտ Բագրատունու դերակատարությունն ու հեղինակությունն այնքան էին աճել, որ նրա օգնությանն էին դիմում Հայաստանի տարբեր իշխաններ՝ իրենց ներքին հակասությունները կարգավորելու համար: Օրինակ՝ Աշոտ Բագրատունու որդիները զորքով գնացին և կարգավորեցին Դերենիկ և Գուրգեն Ապուլպելճ Արծրունի իշխանների միջև ծագած հողային վեճը⁸:

Ա. Գրեմը նշում է, որ Աշոտ Բագրատունու՝ իշխանաց իշխան լինելու վերջին տարիներին և թագավորության օրոք, Բագրատունիներն Այսրկովկասում (ըստ հեղինակի՝ Կովկասում) սկսում են խաղալ նույն դերը, ինչ նախկինում Արշակունիները: Ըստ նրա՝ խալիֆայության համար կարևոր էր ունենալ Այսրկովկասն ընդգրկող մի մեծ թագա-

¹ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Ամանուն, էջ 322, 356:

² Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 136-138:

³ Տե՛ս Ստեփաննոս Օրբելյան, էջ 175:

⁴ Տե՛ս С. Тер-Аветисян, О раскопках в Карсе и новооткрытой армянской надписи IX в., «Известия Кавказского историко-археологического института в Тифлисе», т. III, Тифлис, 1925, էջ 121-128:

⁵ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 148: Թերևս, սա այն Գուրգենն է, որը, ինչպես կոտեսենք, 881 թ. հայ-աբխազական բախման ժամանակ հանդես էր գալիս Աբխազաց թագավորի, իսկ 888 թ. բախման ժամանակ՝ Աշոտ Ա-ի կողմում:

⁶ Տե՛ս «Матиане Картлиса», էջ 31, *Ածծօծ ծե Ածծած ծեի լե*, էջ 187:

⁷ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Ամանուն, էջ 322:

⁸ Ամդ, էջ 332:

վորություն, որը կարող էր փակել Կովկասյան լեռներից հյուսիս գտնվող ցեղերի արշավանքների ճանապարհն Այսրկովկաս և Խալիֆայության տարբեր շրջաններ: Այդ դերն Այսրկովկասում կարելի էր վերապահել միայն Բագրատունիներին, որոնց մի ճյուղը հաստատվել էր նաև Վիրքում (իմա՝ Կղարքը)¹:

876 թ. տեղի ունեցավ մի իրադարձություն, որի հետևանքով Աշոտ Բագրատունու հեղինակությունը մեծապես աճեց: Բյուզանդիայի գահին բազմած հայազգի Վասիլ (Բարսեղ) Ա կայսրը Նիկիտ անունով ներքինին ուղարկեց Աշոտ Բագրատունու մոտ՝ նրանից թագ խնդրելով: Վարդան վարդապետը տեղեկացնում է, որ այդ ժամանակ պատմում էին, որ Վասիլն հայ Արշակունիների տոհմից է², և Աշոտի կողմից թագի առաքումը նրան դիտվում էր որպես Սահակ կաթողիկոսի տեսիլքի իրականացում, ըստ որի՝ գահ է բարձրանալու Արշակունի արքան և թագադրվելու է Բագրատունու կողմից³:

Աշոտ Բագրատունին իր գերիշխանությունը հաստատեց նաև այսրկովկասյան երկրների և իշխանությունների վրա: Թովմա Արծրունին հաղորդում է, որ «հաւատացեալ էր վերակացութիւն աշխարհիս Յայոց Աշոտի, որ իշխանաց իշխան՝ ձեռն ի գործ արկեալ նուաճել զիշխանս Յայոց, զՎրաց և զԱղուանից, որ եղև իսկ»⁴: Ա. Ալպոյաճյանն այն կարծիքին է, որ արաբները պայման էին դրել Աշոտ Բագրատունու առաջ՝ նվաճել այսրկովկասյան երկրները՝ նպատակ ունենալով այդ ճանապարհով իրենց իշխանության տակ պահել այդ երկրները⁵: Պետք է նշել, որ, իրոք, Թովմա Արծրունու հաղորդումը նման տեսակետի համար հիմք է տալիս: Մյուս կողմից, արաբական գերիշխանությունը Յայաստանում համարյա ամբողջովին վերացվել էր, ուստի Աշոտի կախվածությունը Խալիֆայից անվանական էր: Աշոտը, լինելով շնորհալի քաղաքական գործիչ, ճիշտ էր համարում ձևականորեն պահպանել հավատարմությունը:

Վարդան վարդապետը տեղեկացնում է, որ Գևորգ կաթողիկոսի ժամանակ (877-897) «ընդարձակեալ մեծին Աշոտի ի Վիրս և Աղուանս, և զԿաւկասայինսն հնազանդեալ, և չէր ինչ պակաս» բայց ի թագե՞լ⁶: Այս

¹ Տե՛ս **А. Грөн**, նշվ. աշխ., էջ 72: Նույնը տե՛ս The Cambridge history of the Byzantine Empire c. 500-1492, Cambridge University Press, 2008, էջ 159:

² Այս մասին տեղեկացնում են նաև բյուզանդական պատմիչները (տե՛ս **Թեոփանեսի Շարունակող**, էջ 127, **Λεων Διακον**, VI, 5 և այլն):

³ Տե՛ս **Վարդան վարդապետ**, էջ 91:

⁴ **Թովմա Արծրունի և Ամանուն**, էջ 322:

⁵ Տե՛ս **Ա. Ալպոյաճյան**, Պատմական Յայաստանի սահմանները, էջ 21-24, 62 և այլն:

⁶ **Վարդան վարդապետ**, էջ 91:

տեղեկությունների մեջ Վիրք և Վրաց իշխան (կամ իշխաններ) հասկացությունները վերաբերում են ինչպես բուն Վիրքին, այնպես էլ Կղարքքի Բագրատունիներին, քանի որ Աշոտ Ա-ն Կղարքքի կուրապաղատներին տվել էր «Վրաց իշխան» կոչումը¹:

Ինչպես տեսնում ենք, ըստ Թովմա Արծրունու և Վարդան վարդապետի տեղեկությունների՝ Աշոտ Բագրատունին իր նվաճումները կատարել է նախքան թագավոր դառնալը: Այսինքն՝ Աշոտ Բագրատունին իրեն էր ենթարկել Կղարքքի Բագրատունիներին, Գուգարքը, Վիրքը, Աղվանքը, Կովկասյան լեռների լեռնականներին և կայազոր դրել Ալանաց դռանը: Ըստ որում՝ դա տեղի էր ունեցել Խալիֆայության հավանությանմբ:

Աշոտ Բագրատունու հաջողությունները հայ նախարարների շրջանում արթնացրեցին Հայոց թագավորությունը վերականգնելու գաղափարը: Ստեփաննոս Օրբելյանը հաղորդում է, որ «յայնմ ժամանակի խորհուրդ ի մէջ առեալ աստուածային իմն տեսչութեամբ Գրիգորի Սուփանայ և Վասակայ Իշխանիկ կոչեցելոյ՝ տէրանցն Սիւնեաց, ընդ Գրիգորի Դերենիկ կոչեցելոյ, որ էր իշխան տանն Արծրունեաց, և ընդ այլ իշխանաց Հայոց, խնդրեն յամիրապետէն Ամիր-Ահմատայ և կացուցանեն զԱշոտ Բագրատունի թագաւոր Հայոց»²: Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնման ճանապարհին համախորհուրդ գործունեություն էին իրականացնում Հայաստանի ամենաազդեցիկ նախարարական տները՝ Արծրունիներն ու Սյունիները, ինչպես նաև այլ նախարարներ՝ համախմբվելով Բագրատունիների շուրջը:

Ըստ Ա. Գրենի՝ այսրկովկասյան գրեթե բոլոր իշխանները սկսեցին ենթարկվել Աշոտ Բագրատունուն, քանի որ Հայ Բագրատունիների մեջ էին տեսնում մուսուլմանական իշխանություններից պաշտպանվելու գլխավոր հույսը: Դրա հետևանքով Այսրկովկասի մեծագույն մասը մտավ Հայ Բագրատունիների տերության մեջ, կամ ինչպես ուսումնասիրողն է անվանում՝ Կովկասյան թագավորության մեջ (իմա՝ Այսրկովկասյան թագավորություն): Վերջինս սկսեց վախ ներշնչել նույնիսկ արաբներին, քանի որ նրանք Բագրատունիների այդչափ արագ հզորացումն չէին սպասում³:

Վերոհիշյալ հարցերում առավել պարզություն մտցնելու և Հայ Բագրատունիների տերության ձևավորման գործընթացի վերաբերյալ

¹ Անդ:

² Ստեփաննոս Օրբելյան, էջ 175:

³ Տե՛ս Ա. Գրեն, նշվ. աշխ., էջ 72:

ավելի հստակ պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ ենք համարում ստորև անդրադառնալու հայկական պատմագիտության մեջ գրեթե չլուսաբանված այնպիսի կարևոր իրադարձության, ինչպիսին էր Վիրքին տիրելու համար 881 թ. տեղի ունեցած հայ-աբխազական բախումը¹:

Աշոտ Ա-ի օրոք (885-890) Աբխազաց թագավորության հետ Հայոց տիրակալի փոխհարաբերությունների մասին հայ պատմիչներից տեղեկություն է պահպանել Հովհաննես Դրասխանակերտցին: Ըստ պատմիչի՝ Աշոտ Ա թագավորը «զթագաւորն Եգերացւոց ի սէր միաբանութեան ընդ իւր կապակցեալ՝ այնպէս մնա այցելէր, մինչ զի ամընդհատ յորդիութեան սակի գոլով՝ մտերմաբար պարտավճար միշտ մնա ի ծառայութիւն բերէր»²: Այս անչափ կարևոր տեղեկությունը նախկինում չի լուսաբանվել: «Քարթլիի մատյան»-ը պահպանել է կարևոր տեղեկություններ, որոնք ցույց են տալիս, որ Աբխազաց թագավորն այնքան էլ «ի սէր միաբանութեան» չէր կապված Աշոտ Ա-ին, այլ հնազանդեցվել էր զենքի ու ժով դեռևս Աշոտի՝ Արմինիա ոստիկանության իշխանաց իշխան եղած տարիներին: Այդ ժամանակ Այսրկովկասում ռազմական գործողություններ են տեղի ունեցել հայկական և աբխազական զորքերի միջև: Այդ ենցույց տալիս նաև որոշ այլ սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները:

«Քարթլիի մատյան»-ը տեղեկացնում է, որ Աբխազաց Գիորգի Ա թագավորը (861-868) նվաճում է Վիրքը (Քարթլին)³: Դրանից քիչ անց Աբխազաց թագավորությունում սկսվել էին գահակալական կռիվներ, և, ի վերջո, թագավոր էր դարձել Իովանեն, որ իր որդի Ատրնեսեսի համար կնության էր բերել Կղարջքի Աշոտ կուրապաղատի (մահ՝ 826 թ.) որդի Գուառամի դստերը: Այս ժամանակ է, ահա՛, որ Արմինիա ոստիկանության իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունին սկսեց կենտրոնական և արևմտյան Այսրկովկասում իր գերիշխանության հաստատման գործընթացը: Պարզ է, որ իր այս քաղաքականությունն իրականացնելիս Աշոտ Բագրատունին բախվելու էր Վիրքին տիրած և այսրկովկասյան երկրների նկատմամբ սեփական նկրտումներն ունեցող Աբխազաց թագավորության հետ: Նախքան ռազմական գործողություններ սկսելը

¹ Այս իրադարձությանն անդրադարձել է Ս. Երեմյանը (տե՛ս Լիպարիտ զորավարը և նրա մախորդները, -«Ն. Մառի անվան կաթինետի աշխատություններ», Եր., 1947, թիվ 2, էջ 109-111: Տե՛ս նաև Ա. Եղիազարեան, Հայ-աբխազական պատերազմները Թ դ. 80-ական թուականներին եւ Կղարջքի կիրառադատութիւնը, -«Քազմավեպ», Վենետիկ, 2009, էջ 182-192:

² Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 142:

³ Տե՛ս «Матиане Картелиса», էջ 31:

կողմերը ձևավորում են սեփական ռազմաքաղաքական դաշինքները: Կղարջքի Բագրատունիներից Գուռառամի որդի Նասրը, որի քույրը Աբխազաց թագավորի կինն էր, և Գուրգենը, որը Աշոտ կուրապաղատի որդի Ատրներսեհի որդին էր, դաշնակցում էին Աբխազաց թագավորի հետ, իսկ Թռեղքում հաստատված Լիպարիտ Բաղվաշը և Կղարջքի կուրապաղատ Դավիթը (մահ. 881)՝ հայերի: Ձ. Անչաբաձեն նշում է, որ քանի որ Աշոտ Բագրատունին դուրս էր եկել Աբխազաց թագավորության դեմ, Դավիթ կուրապաղատը, ինքնըստինքյան հասկանալի է, բռնելու էր աբխազների հակառակորդի կողմը, բացի այդ էլ՝ Նասրը անցել էր աբխազների կողմը: Հենց այդ պատճառով Դավիթն ու Լիպարիտը օգնեցին հայերին¹: Ըստ «Քարթլիի մատյանի»՝ այդ ժամանակ ռազմական գործողություններ սկսվեցին հայերի և աբխազների միջև՝ Վիրքին տիրելու համար²:

Հ. Մարկվարտն այն կարծիքն է հայտնում, որ Աշոտ Բագրատունին և Աբխազաց թագավորը պայքարում էին Վիրքին տիրելու համար³: Ի. Ջավախիշվիլին համոզված է, որ այս շրջանում նախաձեռնությունն այսրկովկասյան գործերում պատկանում էր Հայ Բագրատունիներին, ուստի նա ևս կարծում է, որ պայքար էր ընթանում հայերի և աբխազների միջև՝ Վիրքին տիրելու համար⁴:

881 թ. նախօրեին Կղարջքի Աշոտ կուրապաղատի որդի Գուռառամը Գուգարքում տիրում էր ընդարձակ տարածքների⁵: Այնտեղ ընդարձակ տիրույթներ ունեին նաև նրա եղբայրները՝ Բագարատը և Ատրներսեհը⁶:

«Քարթլիի մատյանի» տեղեկությունների համաձայն, 881 թ. Նասրը սպանեց իր հորեղբորորդի Կղարջքի կուրապաղատ Դավիթին (ըստ Վարդան վարդապետի՝ Դավիթին սպանել է Գուռառամը⁷): Դրանից հետո Աշոտ Բագրատունին՝ Թռեղքի իշխան Լիպարիտ Բաղվաշի, Կղարջքի նոր կուրապաղատ Ատրներսեհի, Դավթի եղբայր Աշոտի և արաբների հետ արշավանքի ելավ և ջախջախեց Նասրին ու աբխազներին և

¹ Տե՛ս **3. Анчабадзе**, Из истории средневековой Абхазии (VI-XVII вв.), Сухуми, 1959, էջ 124:

² Տե՛ս «Матиане Картлиса», էջ 31:

³ Տե՛ս **3. Մարկվարտ**, Հայ Բագրատունեաց ճիւղագրութիւնը, ծանօթութիւններով, գրեց պրոֆ. դկտ. Յ. Մարկվարտ, գերմաներէնէ թարգմանեց Հ. Մ. Հապոզեան, Վիեննա, 1913, էջ 140: Տե՛ս նաև **Ն. Աղոնց**, Երկեր, հ. Բ, էջ 504-505:

⁴ Տե՛ս **Ա. Լեծծօյլի**, *Адóçèíñèíá ò áíáàèúííá éíγæáñ òáí Èäðä ò è à VIII-XIáä. è ääí äçàèì îî ò íúäí èý ñ Adíáí èäé, Áðäâáí*, 1983, էջ 87-88:

⁵ Տե՛ս «Матиане Картлиса», էջ 31:

⁶ Տե՛ս **Áäðóð ò è Áäðä ò è í é**, էջ 187:

⁷ Տե՛ս **Վարդան վարդապետ**, էջ 87-88:

նվաճեց Նասրի հողերը: Նասրը փախուստի դիմեց Բյուզանդիա¹: Ջ. Անչաբաձեն կարծիք է հայտնել, թե իբր Նասրի փախուստից և նրա հայր Գուառամի մահից (882 թ.) հետո նրանց տիրույթներն անցան Կղարջքի կուրապաղատ Ատրնեբսեհին², որը քննություն չի բռնում, քանի որ նրանց հողերը, ինչպես կտեսնենք, մեծավ մասամբ անցել էին Հայաստանի Բագրատունիներին, որոնց ներկայացուցիչ Աշոտը վրացական աղբյուրներում արդեն հիշատակված է որպես թագավոր³: Ս. Երեմյանը թեականորեն հավանական է համարում, որ Ատրնեբսեհին էին անցել Արտահանն ու Ջավախքը⁴, սակայն հետազոտողի կասկածը տեղին է: Իսկ Ջ. Անչաբաձեն կարծում է նաև, որ Աշոտ Բագրատունին տիրել է Վիրքին, որի պատճառով վրացական աղբյուրում հիշատակվում է որպես «Հայոց և Վրաց իշխանաց իշխան»⁵: Ինչ վերաբերում է Աշոտ Բագրատունու կողմում հանդես եկած արաբներին, ապա, ամենայն հավանականությամբ, խոսքը Տփղիսի ամիրայության արաբների մասին է, որոնք արդեն ընդունել էին Արմինիայի իշխանաց իշխանի գերիշխանությունը: Իսկ վերջինս իր հերթին ցույց է տալիս, որ Աշոտ Բագրատունին Վիրքը և Աղվանքն իր գերիշխանությանն է ենթարկել նախքան 881 թ.:

Ամենայն հավանականությամբ, հենց այս իրադարձությունների վերաբերյալ է հայկական աղբյուրում պահպանված հետևյալ հիշատակությունը. «Եւ ելեալ աւուրսն ընդ յայնոսիկ իշխանն Հայոց Աշոտ ի կողմանս Վրաց, վասն ապստամբելոց ոմանց ելուզակաց, առ եզերբ գետոյն հզաւրի, որ կոչի Կուր»⁶: Եթե ճիշտ է մեր եզրակացությունը, ուրեմն այս հիշատակության մեջ առկա է մի ուշագրավ իրողություն: Կղարջքի իշխաններից Գուառամն ու Նասրը դիտվում են որպես «ապստամբ ելուզակներ», քանի որ Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունին խալիֆայության կողմից ճանաչվել էր որպես Արմինիայի իշխանաց իշխան, ուստիև նրա իշխանության դեմ ցանկացած ընդվզում դիտվում էր որպես ապստամբություն:

Հարկ է նշել, որ իրենց ներկայիս ուսումնասիրություններում վրացի պատմաբանները խնդրո առարկա իրադարձությունների հետ կապված

¹ Տե՛ս «Матиане Картлиса», էջ 31:

² Տե՛ս Յ. **Анчабадзе**, նշվ. աշխ., էջ 124-125:

³ Տե՛ս «Матиане Картлиса», էջ 31, **Ածծոթ ը ը Ածծաթ ը ը ի ը**, էջ 187:

⁴ Տե՛ս Ս. **Երեմյան**, Լիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները, -«Ն. Մառի անվան կաթինետի աշխատություններ», Ե., 1947, թիվ 2, էջ 110:

⁵ Տե՛ս Յ. **Анчабадзе**, նշվ. աշխ., էջ 125:

⁶ Տե՛ս «Հայերեն ծեռագրերի հիշատակարաններ», Ե-ժԲ դդ., աշխատասիրությամբ Ա. Մաթևոսյանի, Եր., 1988, էջ 42:

լռության են մատնում հայերի մասնակցության հարցն ընդհանրապես¹։

Միևնույն ժամանակ կարևոր իրադարձություններ տեղի ունեցան Ծանարաց (Կախեթի) իշխանությունում (քորեպիսկոպոսություն)։ Այնտեղ իշխող գարդաբանյան հարստությանը փոխարինեց Արևմանելի հայկական տոհմը² հենց 881 թ., որը կարևոր հետևություններ է ծնում։ «Քարթլիի մատյանի» համաձայն, երբ հայկական բանակը՝ հպատակ իշխանների զորակցությամբ ջախջախեց արխազական դաշինքի ուժերին, հենց այդ ժամանակ «Քորեպիսկոպոս Փաղլան (իմա՝ Փաղլա Արևմանելի-Ա.Ե.) հզորացավ և ենթարկեց գարդաբանցիներին»³։ Կարելի է եզրակացնել, որ հայ-արխազական առաջին բախման ժամանակ հայկական բանակին աջակցող այսրկովկասյան հպատակ իշխանների ցանկում, ինչպես նաև հակառակորդ դաշինքի մեջ Ծանարաց քորեպիսկոպոսի անվան չհիշատակվելու փաստը պետք է հետևանք լիներ այն իրողության, որ նա չեզոք դիրք էր զբաղեցրել, որի հետևանքով հաղթանակած Աշոտը, որ գերիշխանության էր հասել Այսրկովկասի մեծագույն մասում, հատուկ ուշադրություն էր դարձնելու Ծանարաց քորեպիսկոպոսությանը, մանավանդ, որ այն իր կազմում ընդգրկում էր կարևորագույն նշանակություն ունեցող Ալանաց դուռը։ Հենց այդ «հատուկ ուշադրության» հետևանքն էր այնտեղ Արևմանելիների հայկական տոհմի գերիշխանության հաստատումը։ Վախուշտ Բագրատիոնը պահպանել է մի կարևոր հաղորդում, որն անհասկանալի է թվում առանց վերոհիշյալ պարզաբանման։ Պատմելով այն մասին, որ Սամուելից հետո քորեպիսկոպոս դարձավ Գաբրիել Դոմաուրին, պատմիչն ի մասնավորի տեղեկացնում է. «Նրանից խլեցին Գարդաբանը։ Եվ դրանից հետո մահացավ 881 թ.»⁴։ Այնուհետև՝ «կորիկոզ դարձավ Ֆադալա Արևմանելին...։ Նա կրկին գրավեց Գարդաբանը»⁵։ Նախ անհայտ է մնում, թե ո՞վ խլեց Գարդաբանը Գաբրիելից։ Հետո՝ «Քարթլիի մատյան»-ը, որ մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում այդ տարիներին տեղի ունեցած դեպքերի մասին, այդ անցքի մասին լռում է։ Վախուշտ Բագրատիոնը հավանաբար օգտվել է մեզ անհայտ այլ աղբյուրից։ Այսպես թե այնպես, մեր համոզմամբ, 881 թ. ջախջախելով Արխազաց թագավորի ստեղծած դաշինքը՝ Աշոտ Բագրատունին ուշադրությունը բևեռեց Ծա-

¹ Տե՛ս "Очерки из истории Грузии: Абхазия (с древнейших времен до наших дней)", Тб., 2009, էջ 142։

² Այս տոհմին մամրամասնորեն կանդրադառնանք մեր ուսումնասիրության համապատասխան բաժնում։

³ Տե՛ս "Матиане Картлиса", էջ 31։

⁴ Տե՛ս Вахушти Багратиони, էջ 126։

⁵ Անդ։

նարաց քորեպիսկոպոսության վրա: Պարզ է դառնում, որ Գարդաբանը, այսինքն՝ Գաբրիելի հիմնական հենարանը, քանի որ նա գարդաբանյան տոհմից էր, նվաճել է Այսրկովկասի իշխանաց իշխանը: Թերևս Գաբրիելի մահին էլ կապված է Գարդաբան հայկական զորքերի ներխուժման հետ: Պատահական չէ, որ հաջորդ քորեպիսկոպոսը՝ Փաղլան, «կրկին գրավեց» (իմա՝ ետ ստացավ) Գարդաբանը:

Այսպիսով՝ հայ-աբխազական պայքարի առաջին փուլն ավարտվեց Աբխազաց թագավորության և նրա դաշնակիցների ջախջախմամբ, որի հետևանքով Այսրկովկասում հաստատվեց հայկական գերիշխանությունը: Բայց դրանից դաս չքաղած Աբխազաց թագավորները շուտով մտան հաջորդ արկածախնդիր ձեռնարկի մեջ արդեն Աշոտ Ա-ի թագավորության շրջանում՝ 888 թ.:

1.3. Հայոց տերությունն Աշոտ Ա-ի գահակալության շրջանում: Աշոտ Բագրատունին, ըստ Ասողիկի՝ «նախ քան զթագաւորութիւնն երեսնամեայ ժամանակօք իշխան և իշխանաց իշխան եղեալ Հայոց և Վրաց, և յաղթող ամենայն ազգացս շուրջանակի»¹:

Սկզբնապես անհրաժեշտ է տարբերակել Աշոտ Բագրատունու երկու թագադրությունները: Հովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է, որ Աշոտի բոլոր մեծագործությունները տեսնելով՝ հայ նախարարները որոշում են խալիֆայից նրա համար թագ խնդրել: Խալիֆան համաձայնում է նրանց խնդրանքին, որ ուղարկվել էր «ի ձեռն ոստիկանին Յիսէի՝ որդւոյն Շեխայ» ու Աշոտին թագավորական թագ ուղարկում²: Հ. Նալբանդյանն այս ոստիկանին նույնացնում է Իսհակ իբն Կունդաջիկին, որն իշխել է 879 թ.³, իսկ Ա. Տեր-Ղևոնդյանը՝ ոստիկան Իսա իբն աշ-Շայխին, որն ըստ հեղինակի Աշոտին թագ է բերել 884 թ.⁴: Ըստ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի՝ Աշոտը թագավոր էր հռչակվել նախքան խալիֆայից թագ ստանալը: Ն. Աղոնցը Աշոտ Ա-ի թագադրության թվական է համարում 885 թ.-ն կամ 886 թ.-ն⁵: Սևանի արծանագրության համաձայն նա Հայոց թագավոր է հիշատակվում 874 թ. ⁶, իսկ Գառնու արծա-

¹ Տես **Ասողիկ**, էջ 158: Ըստ Թովմա Արծրունու, որը մանրամասնում է «երեսնամեայ ժամանակօք»-ը, Աշոտն իշխել է «ե ամ յիշխանական ճոխութեան, իե ամ յիշխանաց իշխանական պետութեանն» (տես **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, էջ 356), այսինքն՝ Աշոտը սկզբում 5 տարի եղել է Հայոց իշխան, իսկ այնուհետև, 25 տարի, Հայոց և Վրաց իշխանաց իշխան:

² Տես **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 140:

³ Տես **Հ. Նալբանդյան**, Արաբացի ոստիկանները Հայաստանում, -Առանձնատիպ ՀԱՍՏՈՒ ԳԱՒ «Տեղեկագրից», 1956, թիվ 8, էջ 123-124:

⁴ Տես **А. Тер-Гевондян**, նշվ. աշխ., էջ 285:

⁵ Տես **Ն. Աղոնց**, Երկեր, հ. Ա, էջ 472-477, 501 և այլն:

⁶ Տես **Կ. Ղաֆադարյան**, Հայկական գրի սկզբնական տեսակները, Եր., 1939, էջ 88:

նագրության մեջ 879 թ. նրա կին Կատրանիդեն արդեն իրեն կոչում է «Հայոց թագուհի»¹: Ա. Տեր-Ղևոնդյանը ենթադրում է, որ հայ նախարարների կողմից Աշոտը թագավոր է հռչակվել մոտավորապես 869 թ., քանի որ 870-ական թթ. Խալիֆայությունում իրավիճակն այնպիսին էր, որ Աշոտի թագավոր դառնալու հավանականությունը բացառվում էր, մինչդեռ 860-ական թթ. վերջը բավական հաջող էր դասավորվում Աշոտ Բագրատունու համար²: Ռ. Մաթևոսյանն այն կարծիքին է, որ Աշոտը հայ իշխանների և հոգևորականների կողմից Հայոց թագավոր է հռչակվել 869 թ. Շիրակավանի եկեղեցական ժողովում, իսկ 885 թ. տեղի է ունեցել նրա թագավորության ճանաչումը օտար պետությունների կողմից³: Ինչպես տեսանք, «Քարթլիի մատյան»-ի մեջ Աշոտ Բագրատունին 881 թ. հիշատակված է որպես «Հայոց թագավոր»⁴:

Աշոտը Խալիֆայությունից պաշտոնապես թագ է ստացել 885 թ. և հռչակվել որպես Հայոց և Վրաց թագավոր⁵: Այդ հարցում մեծ նշանակություն ուներ նաև այն, որ Բյուզանդիան հաղթանակներ էր տանում Խալիֆայության նկատմամբ սահմանային ամրությունների գոտում, որի հետևանքով արաբները Բագրատունիների նկատմամբ ավելի բարեհաճ էին դառնում⁶: Ըստ Կ. Յուզբաշյանի դիպուկ դիտարկման՝ Խալիֆայությունը, Աշոտին թագավոր ճանաչելով, զիջման էր գնացել, որը ստիպողական էր և արտացոլում էր նրա ձգտումը՝ Հայաստանի և այսրկովկասյան երկրների վրա պահպանելու իր, թեկուզ ձևական, իշխանությունը, քաղաքական ներկայությունը⁷:

«Հայսմավուրք»-ում պահպանվել է մի տեղեկություն, ըստ որի՝ «Առաջին թագաւոր Հայոց յազգէն Բագրատունեաց եղև Աշոտ...և իշխան Իսմայելի Արղլա առաքեաց նմա թագ...արքայն Յունաց Վասիլ՝

¹ Տես Բ. Առաքելյան, Գառնի, հ. I, եր., 1951, էջ 84-86:

² Տես Ա. Тер-Гевондян, նշվ. աշխ., էջ 235-236:

³ Տես Ռ. Մաթևոսյան, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, 96-97:

⁴ Տես «Матиане Картлиса», էջ 31:

⁵ Տես Ա. Тер-Гевондян, նշվ. աշխ., էջ 238: Աշոտ Ա-ի թագավորության ճանաչման թվականը տարբեր հետազոտողներ տարբեր կերպ են թվագրում (տես Ա. Тер-Гевондян, նշվ. աշխ., էջ 285, Դ. Գարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 29, «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. III, էջ 23: Աշոտ Ա-ի գահակալության թվականի մասին մանրամասնորեն տես «Մանր ժամանակագրություններ», կազմեց Վ. Հակոբյան, հ. 2, եր., 1956, 156-162, История Византии в трех томах, т. II, М., 1967, էջ 191: Պետք է նշել, որ ըստ Դ. Բարթիկյանի՝ այդ իրադարձությունը տեղի է ունեցել 884 թ. օգոստոսի 26-ին (տես Դ. Բարթիկյան, Բյուզանդիան և հայ պետականությունը X-XI դդ., «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 1996, թիվ 2, էջ 17)):

⁶ Տես J. Laurent, նշվ. աշխ., էջ 240-262:

⁷ Տես К. Юзбашян, նշվ. աշխ., էջ 68:

առաքեաց և նա թագ Աշոտոյ, և պսակեալ նա յերկուց թագաւորացն»¹: Ըստ Ա. Գրեմի՝ Բյուզանդիայի Վասիլ կայսրը, որն ազգությամբ հայ էր, թագ ուղարկեց Աշոտ Ա-ին՝ հենց որ իմացավ Կովկասյան թագավորության ստեղծման մասին (իմա՝ Յայ Բագրատունիների տերությունը): Խնդիրն այն է, որ Բյուզանդիան ուզում էր իրեն ենթարկել Այսրկովկասը, իսկ Յայ Բագրատունիների տերության ստեղծման մեջ Վասիլը տեսնում էր այդ հույսի իրականացման հնարավորությունը²: Յ. Բարթիկյանն իր հետազոտություններում ցույց է տվել, որ Բյուզանդիայի կողմից Բագրատունի թագավորներին թագ շնորհելը այդ իրադարձության ժամանակակից պատմիչ Յովհաննես Դրասխանակերտցու կողմից չի հիշատակվում և, ամենայն հավանականությամբ, ուշ շրջանի հեղինակների կողմից հավելված վարկած է, որը մուտք է գործել հայագիտության մեջ³: Բացի այդ, Բյուզանդիայի կայսեր համար Արևելքի տիրակալները կոչվում էին ոչ թե թագավոր, այլ իշխան, իշխանաց իշխան, նաև կուրապաղատ: Այդ տրամաբանությամբ էլ Յայոց թագավորները կոչվում էին իշխանաց իշխան, իսկ Յայոց թագավորության կազմի մեջ մտնող իշխանությունների ղեկավարները՝ իշխան, կուրապաղատ և այլն: Յետազոտողն անդարադարձել է այն իրողությանը, որ Յայոց թագավորին Բյուզանդիայի կայսրը կոչում էր «որդի», որով արտահայտվում էին նրանց միջև գոյություն ունեցող հարաբերությունները⁴:

Թովմա Արծրունին և Վարդան վարդապետը Աշոտ Ա-ին կոչում են «Աշոտ Մեծ»⁵, որից կարելի է բխեցնել, որ ժամանակակիցները նրան Աշոտ Մեծ էին անվանում:

Յովհաննես Դրասխանակերտցու հաղորդմամբ՝ Աշոտ Բագրատունին իր նվաճումները կատարել է արդեն թագավոր դառնալուց հետո: Սկզբում նա տեղեկացնում է, որ Աշոտ Ա-ն «ի նորոգատուր թագաւորութեանն բարձրացուցանէր զազգս Թորգոմեան»⁶: Աշոտ Ա-ն «ապա ձեռն գիւսիսական կողմամբք արկեալ ի ծործորս մեծի լերինն Կովկասու, որ ի հովիտն և ի ծորս երկայնագոգս բնակեալք էին ազգք ընդ իւրեաւ

¹ Տե՛ս Մ. Ավդալբեկյան, «Յասմաւորք» ժողովածուները և նրանց պատմական արժեքը, Եր., 1982, էջ 93:

² Տե՛ս Ա. Դրեմ, նշվ. աշխ., էջ 73:

³ Տե՛ս Յ. Բարթիկյան, Առաջին երեք Բագրատունի թագավորների այսպես կոչված «Բյուզանդական թագի մասին», «ՊԲՅ», 2001, թիվ 3, էջ 143-171:

⁴ Տե՛ս Յ. Բարթիկյան, Բյուզանդիան և հայ պետականությունը X-XI դդ., «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 1996, թիվ 2, էջ 27-28: Կարծիք կա, թե Վասիլ Ա-ն պայմանագիր է կնքել Աշոտ Բագրատունու հետ (տե՛ս Byzantium, an introduction to East Roman civilization, Oxford, Oxford University Press, 1961, էջ 20-21):

⁵ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 418, Վարդան վարդապետ, էջ 91:

⁶ Յովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 142:

հնազանդեցուցաներ. այլ և զաղխատորոյ՝ բնակիչսն Գուգարաց և զելու-
զակուտ մարդիկ Ուտի գաւառի առհասարակ ընդ ձեռամբ նուաճեր՝ ի
բաց ի նոցանէ հերքելով զաւագակութիւն մարդադաւութեան, և իբրև
օրինաւորս և հլուս զամենեսեան կազմեր, և առաջնորդս և իշխանս
նոցա կացուցաներ: Այլ և զթագաւորն Եգերացւոց ի սեր միաբանութեան
ընդ իւր կապակցեալ՝ այնպէս նմա այցելէր, մինչ զի անընդհատ
յորդիութեան սակի գոլով՝ մտերմաբար պարտավճար միշտ նմա ի
ծառայութիւն բերէր»¹:

Աշոտ Ա-ի գահակալութեան շրջանում Աբխազաց թագավորությունը
Վիրքին տիրելու երկրորդ փորձը կատարեց: 881 թ. դեպքերից, որոնց
մենք արդեն անդրադարձել ենք, որոշ ժամանակ անց Բյուզանդիայից
վերադարձավ Աբխազաց Գիորգի Ա թագավորի եղբորորդի Բագրատը:
Նա իր հետ օգնական բյուզանդական զորք էր բերել: Նրան հաջողվեց
սպանել Իովանեի որդի Ատրներսեսին և տիրել Աբխազաց թագավորու-
թյանը (մինչև 893 թ.): Այնուհետև նա ամուսնացավ Ատրներսեսի կնոջ
հետ և Բյուզանդիայից կանչեց իր կնոջ եղբայր Նասրին: Վերջինս վերա-
դարձավ և աբխազական օգնական զորքով Սամցխեում տիրեց երեք
բերդի՝ Օծրխեին, Ջվարիսցխեին և Լոմսիանթային, որոնք նախկինում
կառուցել էր նրա հայր Գուառամը: Աբխազներին էր միացել նաև Ալա-
նաց իշխան Բակատարը: Հայկական զորքը, որին միացել էր Կղարջքի
կուրապաղատ Ատրներսեսի զորախումբը, արշավեց Նասրի դեմ: Այս
անգամ Աշոտ Ա-ի կողմում հանդես եկավ նաև Կղարջքի Աշոտ կուրա-
պաղատի որդի Ատրներսեսի որդի Գուրգենը: Գլխավոր ճակատամար-
տը տեղի ունեցավ Կուր գետի ափին և ավարտվեց հայկական զորքի
հաղթանակով: Ճակատամարտում սպանվեցին Նասրը, ալանների իշ-
խան Բակատարը և աբխազների իշխաններ²: Նասրի մահը Վախուշտ
Բագրատիոնը դնում է 888 թ.³: Ըստ Դավթի որդի Սմբատի՝ Նասրը
սպանվեց Ասպինձա գյուղում՝ Սամցխեում, որը գտնվում է Կուր գետի
ափին⁴: Ամենայն հավանականությամբ, գլխավոր ճակատամարտը
տեղի է ունեցել Ասպինձայի մոտակայքում: Փաստորեն, արդեն Աշոտ
Ա-ի թագավորության տարիներին Աբխազաց թագավորության և նրա
դաշնակիցների զորքերը երկրորդ անգամ ջախջախվեցին հայկական
բանակի կողմից, և Աբխազաց թագավորն ընդունեց Աշոտ Ա-ի գերիշ-
խանությունը: Ուստի և սխալվում են Ռ. Խոնելիան և այն հետազոտող-

¹ Ամդ:

² Տե՛ս "Матиане Картлиса", էջ 32:

³ Տե՛ս Вахушти Багратиони, էջ 187-188:

⁴ Տե՛ս Сумбат Давитис-дзе, էջ 33:

ները, որոնք այն կարծիքն են հայտնում, թե իբր մոտ 890թ. Աշոտ Ա-ն ռազմա-քաղաքական դաշինք է կնքել արխագների հետ¹: Հովհաննես Դրասխանակերտցու վերոհիշյալ տեղեկությունն այն մասին, որ Արխագաց թագավորը պարտահափառույց լինելով ծառայում էր Աշոտ Ա-ին, մեր կարծիքով, վերաբերում է հենց նշված դեպքերին: Հետագայում՝ 906 թ., երբ Արխագաց Կոստանդին Գ թագավորը ներխուժեց Վիրք և Գուգարք, որոնց տիրում էր Սմբատ Ա-ն, Կղարջքի թագավոր Ատրներսեհը նրան զգուշացրեց այդ քայլից, նշելով, թե պետք չէ «շամբուք մտօք ընդ վեհսն (իմա՝ Սմբատ Ա-Ա.Ե.) քան զինքն հակառակիլ»²: Այդ նույն հարաբերությունը գոյություն ուներ նաև Սմբատ Ա-ի և Բյուզանդիայի կայսեր միջև, երբ, ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ Հայոց թագավորը կայսեր առատածեռնությունը փոխհատուցում էր տասնապատիկ՝ «իբրև վեհագունի քան զինքն»³: Եզրակացությունը պարզ է: Ինչպես Բյուզանդիայի կայսրն էր ավելի բարձր դասվում Հայոց թագավորից, այնպես էլ վերջինս՝ Արխագաց թագավորից: Այդ իսկ պատճառով պատմիչը Սմբատ Ա-ին անվանում է «բոլորից արևելեայցս գլխավոր»⁴:

Նշենք նաև, որ, ամենայն հավանականությամբ, Աշոտ Ա-ի զորքերն առաջնորդում էր նրա որդի, ապագա Հայոց թագավոր Սմբատը: Այդ եզրակացությանը կարելի է հանգել Հովհաննես Դրասխանակերտցու այն վկայությունից, որ երբ մահացավ Աշոտ Ա-ն (890 թ.), նրա որդի Սմբատը թաղմանը չէր մասնակցում, քանի որ դեռևս գտնվում էր Գուգարքում⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, տեղի են ունեցել կարևոր իրադարձություններ: Արխագների ստեղծած դաշինքին միացել է նաև ալանների թագավորը, իսկ նախկինում վերջինիս դաշնակից Գուրգեն Բագրատունին արդեն մարտնչում է Աշոտ Ա-ի կողմում: Հավանաբար, Գուրգենի նպատակը Աշոտ Ա-ի օգնությամբ որևէ տիրույթ ձեռք բերելն է եղել: Ինչպես կարծում է Ս. Երեմյանը, նա տիրույթներ էր ստացել Արտահանում⁶: Ըստ երևույթին, այդ նրան չբավարարեց, որի հետևանքով նա դիմեց արկա-

¹ Տե՛ս **Р. Хонелия**, Политические взаимоотношения Абхазского царства и царства армянских Багратидов в IX-Xвв., автореферат кандидатской диссертации, Ер., 1967, էջ 9, **Бражба О., Лакоба С.**, История Абхазии (с древнейших времен до наших дней), Сухум, 2007, էջ 140-141:

² Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 204:

³ Ամդ, էջ 202:

⁴ Ամդ, էջ 278: Տե՛ս **Հ. Բարթիկյան**, Բյուզանդիան և հայ պետականությունը X-XI դդ., - «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 1996, թիվ 2, էջ 27-28:

⁵ Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 146-150:

⁶ Տե՛ս **Ս. Երեմյան**, Լիպարիտ զորավարը և նրա մախրոդները, էջ 111:

ծախնդրության արդեն Սմբատ Ա թագավորի օրոք, թերևս, օգտվելով վերջինիս թագավորության առաջին տարիներին եղած դժվարություններից¹: 891թ. Կղարջքի Ատրներսեհ իշխանի դեմ ճակատամարտում նա պարտվեց և սպանվեց²:

Վրացի պատմաբանները, անդրադառնալով այս իրադարձություններին, ամբողջությամբ անտեսում են Հայոց Սմբատ Ա թագավորի մասնակցությունը դրանց: Մասնավորապես, նրանք նշում են, որ Կոստանդին Գ-ն փորձ էր կատարում «միավորել վրացական հողերը»: Նա IX-X դդ. սահմանագլխին իբր կորցրել էր Վիրքը, որին, ըստ վրացի պատմաբանների, ժամանակավորապես տիրել էին տեղի վրացական ավատատերերը, սակայն 904 թ. Կոստանդին Գ-ն կրկին տիրեց Վիրքին՝ Ուփլիսցիսեում նշանակելով կուսակալ³:

Ինչպես տեսանք, ըստ Թովմա Արծրունու՝ Աշոտ Բագրատունին Վիրքը, Աղվանքը և կովկասյան ցեղերին (իմա՝ Կովկասյան լեռների՝ Ալանաց դռան հարևանությամբ բնակվող ցեղեր) նվաճել է նախքան թագավոր դառնալը: Նշվեց նաև, որ այդ կատարվել էր Խալիֆայության հավանությամբ:

Արդեն Հայոց թագավոր դառնալուց հետո, ամենայն հավանականությամբ, Աշոտ Ա-ն վերստին իր գերիշխանությունն է հաստատել Այսրկովկասում, արքունի տիրույթներին կցել Գուգարքը և Ուտիքը, ինչպես նաև ենթարկել Աբխազաց թագավորությունը: Ըստ որում, այն, որ Թովմա Արծրունին Աբխազաց թագավորության ենթարկման մասին չի խոսում, հաստատում է մեր տեսակետը: Կարծում ենք, Թովմա Արծրունու նկարագրած դեպքերը վերաբերում են նախքան և հենց 881 թ. տեղի ունեցած դեպքերին, իսկ Հովհաննես Դրասխանակերտցու նկարագրած դեպքերը՝ 888 թ. իրադարձություններին:

Ինչպես տեսանք, Աշոտ Ա-ն իր իշխանությանն էր ենթարկել գրեթե ամբողջ Այսրկովկասը՝ բացառությամբ Շիրվանշահերի թագավորության⁴: Խալիֆայությունը, փաստորեն, սկզբում նրան ճանաչել էր Արմինիայի իշխանաց իշխան, իսկ այնուհետև նաև թագավոր Արմինիայի

¹ Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 146-150:

² Տե՛ս **Сумбат Давитис-дзе**, էջ 34:

³ Տե՛ս "Очерки из истории Грузии, Абхазия (с древнейших времен до наших дней)", էջ 142-143:

⁴ Ստորև կտեսնենք, որ հայկական սկզբնաղբյուրներից մեկը հիշատակում է Շիրվանի՝ Հայոց տերության մեջ մտնելը:

ընդգրկած տարածքներում¹: Աշոտ Ա-ի թագավորությունից դուրս մնաց միայն նախկինում Արմինիա ոստիկանության մաս կազմող Շիրվանշահերի թագավորությունը, որը տարածվում էր Աղվանքից արևելք՝ արևմուտքում հասնելով մինչև Կուր գետի ստորին հոսանքը (Կուր-երասխյան ջրկիցի շրջանում) ու ներկայիս Գյոլ-չայ գետը²: Մասուդիի հաղորդմամբ X դ. կեսերին Շիրվանշահերը տիրում էին Լփինք-Լիրանին, Մուկանին, Դարբանդին, Կասպից ծովի արևմտյան ափի երկրամասերին՝ Կուր գետի ստորին հոսանքից մինչև Դարբանդ³: Ըստ Մասուդիի՝ իր երկի ստեղծման շրջանում (947 թ.)⁴ Շիրվանշահերին հաջողվել էր տիրել շրջակա երկրներին, սակայն դրանից առաջ նրանք տիրում էին միայն Շիրվանին և Լիրանին (Լփինք)⁵:

1.4. Հայոց տերությունը Սմբատ Ա-ի գահակալության շրջանում: 890 թ. Հայոց գահին է բազմում Սմբատ Ա-ն (890-914): Ըստ սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների՝ նա ևս կոչվում էր «մեծ»⁶: Նրա օրոք վերջնականապես ձևավորվում է Հայ Բագրատունիների տերության վարչաքաղաքական բաժանման համակարգը: Պատմիչների տեղեկությունները հստակ պատկերացում են տալիս այդ համակարգի մասին:

Ասողիկն ընդհանուր առմամբ այսպես է ներկայացնում Սմբատ Ա-ի թագավորելը. «Սմբատ թագաւորեալ՝ տիրէ բոլոր հայրենեաց իւրոց, Հայոց և Վրաց, ժառանգելով զքաղաքս հակառակորդաց իւրոց»⁷: Չեռագրերից մեկում հիշատակված է, որ Սմբատ Ա-ն տիրեց «Հայոց և Վրաց և շինեցաւ աշխարհս»⁸:

Սմբատ Ա-ի զորքերը տիրում են Հայոց հիմնավորը մայրաքաղաք

¹ Տե՛ս **Ռ. Մաթևոսյան**, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, էջ 80, **С. Бархударян**, Страницы из истории Арцаха и армяно-албанских отношений, Ер., 2011, էջ 38:

² Տե՛ս **Ա. Լեփոնեզե**, նշվ. աշխ., էջ 115-116:

³ Տե՛ս مسعودي, I, էջ 177-179, 205: Տե՛ս նաև Աբու ալ-Հասան Ալի իբն ալ-Հուսայն իբն Ալի ալ-Մասուդի, Ոսկու մարգագետիններ և գոհարների հանքեր («Մուրուչ ազ-զահաբ վա մաադին ալ-ջավահիր»), Ցուցումների և դիտարկումների զիրք («Քիթաբ ատ-տանքիի վալ-իշրաֆ»), (հատվածներ Հայաստանի, Կովկասյան լեռների և հարևան երկրների մասին), արաբերեն բնագրերից թարգմանությունը, Մասուդիի կենսագրությունը և ծանոթագրությունները Ա. Ս. Եղիազարյանի, Եր., 2007, էջ 15-17, 34:

⁴ Տե՛ս **an-Mac'udi**, Золотые сопи и россыпи самоцветов, перев. и ком. Д.В. Миккульского, М., 2002, էջ 30:

⁵ Տե՛ս مسعودي, I, էջ 177-178:

⁶ Սեզ հասած մի ձեռագրում նշված է. «որդի Աշոտոյ] Սմբատ, որ և մեծն կոչեցաւ» (տե՛ս **Գարեգին Ա կաթողիկոս**, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, Ամբիլիաս, 1951, էջ 16, 135): Տե՛ս նաև **Ստեփաննոս Օրբելյան**, էջ 182:

⁷ **Ասողիկ**, էջ 161:

⁸ **Գարեգին Ա կաթողիկոս**, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, էջ 87:

Դվինիմ¹: «Եւ այսպէս ծգտեալ աճեցուցանէր զշաւիղ տէրութեան իւրոյ յարեմտից հիւսիսոյ մինչև ցԿարնոյ քաղաք, և անդր ևս քան զԿղարջս՝ քերեալ մինչև առ ափն ծովուն մեծի, և մինչև ցսահմանս Եգերացոց և մինչև ցստորոտ մեծի լերինն Կովկասու, զԳուգարացիս և ցԾանարս մինչև ցԴուռն Ալանաց, առեալ ևս յինքն և զամրոց դրան պահակի նոցա. և անտի ի հարաւակողմն կոյս զԿուր գետով մինչև ի քաղաքն Տփիսիս. և զԼուտի գաւառ մինչև ի քաղաքն Դունարակերտ և մինչև ի Տուս և ի Շամքոր: Եւ այսպէս ընդարձակեալ զսահման տէրութեան իւրոյ, որ ընդ լծով արքունի սակից և բեկարաց և մաքսից կացուցեալ՝ զգէն քաջութեան մարտի իւրոյ նշան յաղթութեան կանգնէր»²: Սմբատն իրեն է ենթարկում նաև Դայաստանուն և այսրկովկասյան երկրներուն հաստատված արաբներին³: Այսինքն՝ Դայոց տերության սահմանագիծը Կարնո քաղաքի հյուսիս-արևմուտքից սկսվելով՝ ձգվում էր հյուսիս՝ ընդգրկելով Կղարջը, անցնում Սև ծովի ափագծով, ընդգրկում Կովկասյան լեռների լեռնականներին և, մասնավորապես, Ծանարքը՝ Ալանաց դռնով, որտեղ հայկական կայազոր էր հաստատվել, Տփղիսի ամիրայությունը՝ Տփղիս քաղաքով, Գուգարքը և Ուտիքը:

Ինչ վերաբերում է Աբխազաց թագավորությանը, որ ըստ պատմիչի՝ կարծես թե դուրս է մնում Դայ Բագրատունիների տերության համակարգից, ապա այն, ինչպես տեսանք, գտնվում էր Դայոց տերության գերիշխանության ներքո: Քանի որ այն սկզբում չենթարկվեց Սմբատ Ա-ի արշավանքին, ապա կարծում ենք, որ դրա պատճառն այն էր, որ Աբխազաց թագավորը շարունակում էր հավատարմություն պահպանել:

Դայ Բագրատունիների տերության վարչաքաղաքական բաժանման համակարգի մասին հստակ պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ է անդրադառնալ այդ համակարգը լուսաբանող անչափ կարևոր սկզբնաղբյուրի՝ Անանուն Զրուցագրի «Պատմությանը»: Չնայած հայագիտության մեջ ամրապնդված այն տեսակետի, թե Անանուն Զրուցագրի երկը ավանդապատումների ժողովածու է, որտեղ նկատվում են ժամանակագրական անհետևողականություն և սխալներ⁴, հատկապես Սմբատ Ա-ի թագավորության շրջանի վերաբերյալ պատմիչի հաղորդած տեղեկությունները բավականաչափ ստույգ են և պարունակում են

¹ Դովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 164:

² Անդ: Պետք է նշել, որ Ռ. Մաթևոսյանը կարծում է, որ Դովհաննես Դրասխանակերտցին, գրելով Սմբատի տերություն ասելով, ի նկատի ունի Արմինիան, քանի որ նա էր գլխավորում Արմինիայի հիերարխիան (տես Բագրատունյաց Դայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, էջ 80):

³ Տես Անանուն Զրուցագիր, էջ 159-161:

⁴ Անդ, էջ 26:

տվյալներ, որոնք մյուս պատմիչները չեն պահպանել: Պետք է նշել, որ Անանուն Ջրուցագրի երկի ռուսերեն թարգմանության հեղինակ Մ. Դարբինյան-Մելիքյանը, ցույց տալու համար Անանուն Ջրուցագրի կողմից թույլ տրված ժամանակագրական անհետևողականությունն ու սխալները, փորձում է այդ անել Սմբատ Ա-ի աբխազական արշավանքի վերաբերյալ պատմիչի հիշատակության քննությամբ: Նա կարծում է, թե հայ-աբխազական հերթական բախման վերաբերյալ Անանուն Ջրուցագրի տեղեկությունը¹ իրականում վերաբերում է X դ. երկրորդ կեսի դեպքերին՝ Սմբատ Բ-ի ժամանակներին (977-990), երբ Հայոց թագավորը մարտնչել է Աբխազաց թագավոր Թեոդոս Գ-ի դեմ (ըստ հեղինակի՝ նույնական է Անանուն Ջրուցագրի հիշատակած Դատոսին): Նա իր տեսակետը փորձում է ապացուցել այն փաստարկով, թե իբր Վասպուրականի զորքը Սմբատ Ա-ի աբխազական արշավանքին չի մասնակցել², չնայած այդ մասին սկզբնաղբյուրներում ոչինչ չկա: Այնուհետև հեղինակն անդրադառնում է այն իրողությանը, որ Անանուն Ջրուցագիրը հիշատակում է Սմբատ թագավորի կողմից Գորի բերդի գրավման մասին, չնայած, որ Գորին կառուցվել էր XII դ. սկզբին: Հետևում է հաջորդ եզրակացությունը. Անանուն Ջրուցագրի հիշյալ պատմությունը չէր կարող գրի առնված լինել XII դ. երկրորդ կեսից ավելի վաղ³: Սակայն հեղինակն ուշադրություն չի դարձրել այն իրողությանը, որ, ինչպես կտեսնենք, Անանուն Ջրուցագիրը Հայոց թագավորի աբխազական արշավանքի մասնակիցների թվում հիշատակում է Տարոնի իշխանին, չնայած Տարոնի իշխանությունը Սմբատ Բ-ի օրոք արդեն միացվել էր Բյուզանդիային (967/968 թ.)⁴, կամ Տայքի իշխան Գոռամին, չնայած հեղինակը ճիշտ կերպով նշում է, որ Սմբատ Բ-ի ժամանակակիցը Տայքի հայտնի կուրապաղատ Դավիթն էր⁵: Ինչ վերաբերում է Գորիի հետ կապված խնդրին, ապա Մ. Դարբինյան-Մելիքյանը չի անդրադարձել Անանուն Ջրուցագրի երկում X դ. դեպքերի հետ կապված այդ քաղաքի անվան հայտնվելու հարցին: Մեր կարծիքով, հավանական է կարծել, որ Գորին պատմիչի երկի՝ հետագա գրիչների կողմից կատարված ընդմիջարկություն է և վերաբերում է այն ժամանակներին, երբ Գորին կարևոր նշանակություն էր ստացել Վիրքի քաղաքական կյանքում: Բացի այդ,

¹ Ամդ, էջ 187-193:

² Ամդ, էջ 25:

³ Ամդ, էջ 29-30:

⁴ Տես **Ասողիկ**, էջ 183: Այդ մասին մանրամասնորեն տես **Գ. Գրիգորյան**, նշվ. աշխ., էջ 147-148, **К. Юзбашян**, նշվ. աշխ., էջ 125:

⁵ Տես **Անանուն Ջրուցագիր**, էջ 25:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին Սմբատ Ա-ի արխագական արշավանքի ընթացքում հիշատակում է Գուրիայի (Վուրի աշխարհ)¹ գրավման մասին²: Կարծում ենք, որ շատ հավանական է նաև գրչագրական թերությունը, երբ «Վուրի»-«Գուրի» (Գուրիա) անվանումը սխալմամբ գրի է առնվել «Գաւրի» ձևով, որը շատ իրական է: Նշենք նաև, որ Անանուն Ջրուցագրի կողմից արխագական արշավանքի մասնակիցների թվում հիշատակված Վասպուրականի իշխան Գուրգենը, ըստ պատմիչի՝ որդին էր Դերենիկ Արծրունու (Վասպուրականի իշխան 874/875-885 թթ.) և եղբայրը Աշոտի (Վասպուրականի իշխան 885-905 թթ.) ու Գագիկի (Վասպուրականի իշխան 905-908 թթ., թագավոր՝ 908 թ.-ից): Պատմիչը հաղորդում է նաև Սմբատ թագավորի նկատմամբ Արծրունի եղբայրների տածած թշնամության մասին, քանի որ Հայոց թագավորը ժամանակին Գագիկ Ապունրվանին ճանաչել էր որպես Վասպուրականի իշխան³, իսկ Դերենիկ Արծրունուն էլ, որը, ի դեպ, նրա քրոջ ամուսինն էր⁴, սպանել տվել Հերի ամիրայի միջոցով: Ըստ որում, դատելով Անանուն Ջրուցագրի տեղեկություններից, Գուրգենին արխագական արշավանքի ավարտին միայն տեղեկացրեցին վերջին իրողության մասին, և նա վերադառնալով Վասպուրական՝ այդ մասին հաղորդեց իր եղբայր Գագիկին: Վերջինս որոշեց, որ պետք է հանել իրենց հոր արյան վրեժը⁵: Պատմիչը հաղորդում է նաև Ամյուկ բերդում հաստատված արաբների մասին, որոնց դեմ գործողություններ են սկսում Վասպուրականի իշխանները⁶: Խոսքը, ինչպես կտեսնենք, 907 թ. իրադարձությունների մասին է, երբ ոչնչացվեցին Ամյուկի ութմանիկները: Անանուն Ջրուցագիրը հաղորդում է, որ Հայոց թագավորի որդի Մուշեղն Արխագաց թագավորի փեսան էր⁷: Այդ տեղեկությունը հաստատում է Հովհաննես Դրասխանակերտցին⁸: Կարծում ենք, որ բերված օրինակները բավարար են՝ ցույց տալու համար, որ Մ. Դարբինյան-Մելիքյանի տեսակետը, որի հիմքում դրված են այնպիսի փաստարկներ, ինչպիսիք են Արխագաց թագավորի անվան սխալ հիշատակությունը, Գորի քաղաքի վերաբերյալ հաղոր-

¹ Վուրի աշխարհ-Գուրիա նույնականությանն անդրադարձել է Պ. Մուրադյանը (տես՝ Կովկասեան մշակութային աշխարհը եւ Հայաստանը, պրակ Ա, Եր., 2008, էջ 249):

² Տես՝ **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 202-204:

³ Այդ մասին տեղեկացնում է նաև Թովմա Արծրունին (տես՝ **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, էջ 362-364):

⁴ Ամդ, էջ 322, 356:

⁵ Տես՝ **Անանուն Ջրուցագիր**, էջ 195:

⁶ Ամդ, էջ 195-197:

⁷ Ամդ, էջ 187:

⁸ Տես՝ **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 182:

դումն ու թեական այն տեսակետը, թե իբր Վասպուրականի զորքը Սմբատ Ա-ի աթխազական արշավանքին չի մասնակցել, խիստ կասկածելի է և Անանուն Զրուցագրի «Պատմության» համար որպես գնահատական ծառայել չի կարող:

Անանուն Զրուցագիրը տեղեկացնում է. «Եւ մեռաւ Աշոտ Բագրատունի և թագաւորեաց տանն Դայոց Սմպատ, որդի Աշոտոյ: Եւ էր նայ այր գոռոզ և պատերազմող և առատամիտ: Եւ աջողեցաւ ճանապարհ թագաւորութեանն նորայ: Եւ կապեաց նմայ թագ արքայն Դոռոմոց Ռոմանոսն¹ և սիրէր զնայ յուծ: Եւ նայ տիրեաց ամենայն աշխարհին Դայոց և ընդ ձեռամբ էած զԴայք և զՏայք, զՎիրք և զԱղվանք և զՎրաց դաշտ և զՓարիսունք և զԱղորնիս և զԱրևիս և զԲաղս և զաւան Պարտաւայ: Եւ առեալ տիրեաց նմայ զՓայտակարանն, որ է Տփլիսիս, զՎաղարշապատ և զԴվին և զՎայոյ ձոր և զՆախջվան: Եւ էառ զամրոցն զԵրընչական և զԱղաշկերտ և զՎաղարշաւան, որ է Բասէն, զԱպահունիս, զԴարք, զՏարաւն: Եւ շինեաց նայ զամրոցն Խլաթայ, շինեաց և զաւարն և էառ զամենայն աշխարհն Առբերան:

Եւ զի էր մի Տաճիկ, և անուն նորայ Ապուհեճր, տայր զբերդն Բերկրոյ: Եւ տայր զքաղաքն Արճեշ Տաճիկ մի, որ եկեալ էր ի Դարբանդ քաղաքէ առ արքայն Սըմպատ: Եւ զԾաղկիտոն գաւառն էրետ Տաճիկ մի այլ՝ Ռաճայ անուն: Եւ մեծամտեցաւ և անուանեաց զինքն Սըմպատ տիեզերակալ:...Սըմպատ Դայոց և Վրաց թագաւոր և տիեզերակալ, բազում գաւառաց ինքնակալ²:

Անանուն Զրուցագրի այս տեղեկությունը հավելվում է Մշո Սուրբ Աղբերիկ վանքում գտնված մի ձեռագրի («Կոնդակ Սուրբ Աղբերկայ վանից Մշոյ»)³ տվյալներով⁴: Վերջիններս ակնհայտորեն կապված են

¹ Այստեղ սխալ կա: Ռոմանոս Ա Լեկապենոս կայսրն իշխել է Սմբատ Ա-ի մահից հետո՝ 919/920-944 թթ.: Ամենայն հավանականությամբ, Սմբատ Ա-ի թագավորությունը ճանաչվել է Լևոն VI կայսեր կողմից (886-912):

² **Անանուն Զրուցագիր**, էջ 159-161:

³ Այդ կոնդակը արտագրվել է վանքում գտնվող մագաղաթից, վերարտագրվել և 1905 թ. հրատարակվել Վաղարշապատի «Արարատ» հանդեսում (տես «Արարատ», 1905, էջ 551-559), իսկ այնուհետև՝ վերահրատարակվել Գարեգին Ա կաթողիկոսի կազմած «Յիշատակարանք ձեռագրաց»-ի առաջին հատորում (էջ 179-188):

⁴ Պետք է նշել, որ որոշ ուսումնասիրողներ կոնդակը համարում են ոչ վավերական (տես **Գ. Գրիգորյան**, Տարոնի Բագրատունիների ֆեոդալական իշխանությունը IX-X դարերում, էջ 170): Գարեգին Դովսեկյանը նշում է, որ «մեկից աւելի ապացույցներ կան նորա (ինձ՝ կոնդակի-Ա.Ե.) ուշ ժամանակներում ծագման մասին» (տես **Գարեգին Ա կաթողիկոս**, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, էջ 188-189): Մյուս կողմից, նա ընդգծում է նաև, որ այն ունի պատմական արժեք (անդ, էջ 189-190):

Անկասկած, կոնդակում առկա են մի շարք ընդմիջարկություններ, սակայն, այնտեղ պահպանված տեղեկությունները, ինչպես նաև դրանց համադրությունը և համեմատու-

Անանուն Ջրուցագրի տեքստի հետ, սակայն, պահպանել են որոշ տարբերություններ: Կոմդակը, ընդհանուր առմամբ, ձևակերպված է Սմբատ Ա-ի անունից: Նշված է, որ «Ես Սմբատ Յայկազնի՝ որդի Աշոտոյ, ...որ Տիեզերակալ կոչեցայ և տիրեցի Յայոց մինչև յԱսորիս»¹: Այնուհետև, Սմբատ Ա-ի նվաճումների ցանկում² Տփղիսից հետո նշված են Կորնբերդն ու Լամիսը, այնուհետև, Տարոնից հետո, Սասունը (Սասունք, Սանասունք), Կերանը, Պելախանը և Շերվանը (իմա՝ Շիրվան)³:

Ինչպես տեսնում ենք, հավելումները պարունակում են զգալի նորություններ: Յավանաբար, Տփղիսից հետո հիշատակվող Կորնբերդը կարելի է նույնացնել Գորի բերդի, իսկ Լամիսը՝ Ալանաց դռան հետ՝ հաշվի առնելով Ալանք (սեռ՝ Ալանից) անվան արաբական հնչողությունը (ալ-Լան - ալ-Լանիս, որտեղ «ալ»-ն արաբերենի որոշյալ հոդն է, իսկ արաբերենում «ց» տառի բացակայության պայմաններում ամենահավանականը դրա փոխարինումն էր «ս» տառով)⁴: Հետաքրքրական է նաև Սասունի և Բայլականի (Պելախան) հիշատակությունը⁵, որոնք այլ աղբյուրներում Սմբատ Ա-ի նվաճումների ցանկում չեն հիշատակվում, չնայած, որ հետազոտությունը թույլ է տալիս ճշգրտել, որ դրանք մտել են Յայ Բագրատունիների տերության մեջ: Շատ կարևոր է ձեռագրում Սմբատ Ա-ի նվաճումների ցանկում նշված Շիրվանը (Շերվան): Դատելով Մասուդիի տեղեկություններից, այն X դ. 30-40-ական թթ. հանդիսանում էր անկախ թագավորություն, որը նվաճում էր շրջակա մերձկասպյան երկրամասերը⁶: Ըստ Անանուն Ջրուցագրի՝ Յայոց տերության մեջ

թյունն այլ սկզբնաղբյուրների հաղորդումների հետ, հնարավորություն են տալիս, ինչպես կտեսնենք, կատարել մի շարք էական եզրակացություններ:

¹ Տես **Գարեգին Ա կաթողիկոս**, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, էջ 180:

² Քանի որ ձեռագրում Սմբատ Ա-ի խոսքերը դրված են առաջին դեմքով, ապա նվաճումներին վերաբերող հատվածը՝ ձևակերպված երրորդ դեմքով, ընդմիջարկություն է այլ հեղինակի կողմից, որը, դատելով տեքստերի մնամությունից, օգտվել է Անանուն Ջրուցագրի երկից:

³ Տես **Գարեգին Ա կաթողիկոս**, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, էջ 180:

⁴ Արաբերենում «ց» տառի բացակայության պայմաններում հաճախ դրա փոխարեն օգտագործվում է «ս» տառը: Պետք է նշել, որ կոմդակում անվանումները խիստ խեղաթյուրված են և, բացի այդ, առկա է արաբերենի և արաբական անվանաձևերի ազդեցությունը: Մասնավորապես, եթե Անանուն Ջրուցագրի երկում արաբի անունը նշված է հայացրած Ռաճա ձևով, ապա կոմդակում պահպանվել է ավելի արաբերեն հնչող Ռաջա ձևը, Անանուն Ջրուցագրի տեքստում նշված «զալան Պարտալայ» անունը ձեռագրում բերված է արաբական Պարդա (Բարդա-Բարդաա) ձևով, իսկ ձեռագրում բերված կոմդակի ընդունման թվականը նշված է նաև մահմեդական թվականով («տաճիկ թարիխն» («[ըստ] արաբական պատմության (իմա՝ թվականության)»):

⁵ Դժվարություն է հարուցում ձեռագրում Սասունի և Պելախանի միջև հիշատակվող Կերանի տեղադրությունը:

⁶ Տես **مسعودي**, I, էջ 177-179, 205:

էր մտնում Շիրվանին հարեան ճիղբը¹՝ հանդիսանալով տերության արևելյան ծայրամասը: Կարող է լինել մեկ բացատրություն: Վերևում տեսանք, որ Արաբական խալիֆայությունն Աշոտ Բագրատունուն ճանաչել էր սկզբում իշխանաց իշխան, իսկ այնուհետև՝ թագավոր Արմինիա վարչական շրջանի տարածքում, որի մեջ էր մտնում նաև Շիրվանը: Այդ իսկ պատճառով, Սմբատ Ա-ն ժամանակակիցների կողմից ընկալվում էր որպես «բոլորից արևելեայցս գլխավոր»: Հավանորեն, հենց այդ իրողությունն է, որ հիմք է դարձել ձեռագրում Շիրվանի անվան հայտնվելու համար:

Ամանուն Ջրուցագրի տեղեկությունները (հավելելով «Կոնդակ Սուրբ Աղբրկայ վանից Մշոյ» ձեռագրի հաղորդումներով) արտացոլում են Հայ Բագրատունիների տերության վարչաքաղաքական բաժանման հետևյալ պատկերը.

- ա. «Ամենայն աշխարհին Հայոց»-ը Հայ Բագրատունիների տերությունն է, որ ընդգրկում էր՝ Հայքը, Վիրքը, Աղվանքը, մի քանի հայկական գավառ, որոնք մտնում էին հայկական տարբեր իշխանությունների կամ արաբական ամիրայությունների մեջ, սակայն, ամենայն հավանականությամբ, Սմբատ Ա-ի կողմից կցվել էին արքունի տիրույթներին,
- բ. Սմբատ Ա-ն իրեն ենթարկեց տերության մեջ գտնվող բոլոր ամիրայություններին,
- գ. Սմբատ Ա-ն Առբերանիի Բերկրի ամրոցը հանձնեց իրեն հավատարիմ մի արաբի, կայսիկների ձեռքում գտնվող Արճեշը², Դարբանդից եկած մեկ այլ արաբի, Ծաղկոտնը՝ ուրիշ արաբի³,
- դ. Ութմանիկների ամիրայությունն ամբողջությամբ ենթարկվեց Սմբատ Ա-ին,
- ե. Սմբատ Ա-ն իրեն հռչակեց Տիեզերակալ, Հայոց և Վրաց թագավոր:

Գուգարքի մեծագույն մասն Աշոտ Ա-ի օրոք արդեն վերածված էր արքունի տիրույթի՝ արքունի կառավարչի իշխանության ներքո⁴: Ինչ-

¹ Տես Ամանուն Ջրուցագիր, էջ 189:

² Տես Ա. Եղիազարյան, Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը, էջ 83, 157 և այլն:

³ Մշո Սուրբ Աղբրիկ վանքի կոնդակի՝ արաբական ամիրայություններին վերաբերող հատվածում նշված է, որ Բերկրիի բերդը Սմբատ Ա-ն հանձնել էր Դարբանդից եկած Ռաճային (Ռաջապ), իսկ Ծաղկոտն գավառը՝ տվել մեկ այլ արաբի (էջ 180):

⁴ Տես Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 142: Ա. Մելքոնյանը կարծում է, որ Գուգարքը Հայ Բագրատունիների տերությանն է կցվել Սմբատ Ա-ի օրոք (տես Ա. Մելքոնյան, Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, Եր., 2003, էջ 48-49):

պես կտեսնենք մեր ուսումնասիրության համապատասխան բաժնում՝ խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում «Վրաց իշխանություն» ասելով հայ պատմիչները նկատի ունեն Կղարջքի կուրապաղատությունը, որտեղ իշխող Բագրատունիները Հայաստանի Բագրատունիների կողմից հռչակվել էին որպես «Վրաց իշխան», իսկ բուն Վիրքում գոյություն ունեին միմյանցից անկախ մի քանի իշխանություններ, որոնք ևս նվաճվել էին Հայ Բագրատունիների կողմից: Այն, որ Գուգարքի կենտրոնական և արևելյան հատվածի գավառները միացվել էին արքունի տիրույթներին, ցույց է տալիս նաև Հովհաննես Դրասխանակերտցու այն վկայությունը, թե Ատրպատականի Ափշին ամիրան ներխուժել է Վիրք և այնուհետև՝ Գուգարք¹: Պատմիչը՝ միմյանցից առանձին հիշատակելով Վիրքն ու Գուգարքը, հստակորեն ներկայացնում է տիրող իրավիճակը: Ինչ վերաբերում է Տայքին, ապա այն պատկանում էր Հայ Բագրատունիներին, որտեղ ապաստանեց Ափշինի կողմից հալածվող Սմբատ Ա-ն²: Ինչպես տեսանք, արքունի տիրույթներին էր կցվել նաև Ուտիքի մի մասը, որն ապացուցվում է նաև այլ սկզբնաղբյուրների հաղորդումներով:

Արաբ պատմիչները հաղորդում են, որ Սմբատ Ա-ի թագավորությունը տարածվում էր Պարտավից մինչև Կարնո քաղաք և Ջազիրայից ու Ատրպատականից մինչև Տրապիզոն³: Դեռևս Ա. Գրեյը հանգել էր այն եզրակացության, որ Հայ Բագրատունիների տերության սահմանը հասնում էր Տրապիզոն⁴: Ամենայն հավանականությամբ, Սմբատ Ա-ի օրոք, երբ 893 թ. կնքվեց հայ-բյուզանդական պայմանագիրը, Տրապիզոնը հայ-բյուզանդական հարաբերություններում վերածվեց կարևոր առևտրական կենտրոնի: Ըստ ալ-Իսթախրիի՝ «նրանք (իմա՝ հայերը-Ա.Ե.) Ռումի երկիրը (իմա՝ Բյուզանդական կայսրություն-Ա.Ե.) մտնելու համար ունեն մի նավահանգիստ, որ հայտնի է Տարաբազունդահ (իմա՝ Տրապիզոն-Ա.Ե.) անունով, որտեղ հավաքվում են վաճառականները և [այնտեղից] մուտք գործում Ռումի երկիրը»⁵: Իբն Հաուկալը Տրապիզոնը համարում է Հայոց թագավորության մեջ մտնող դուռ կամ մուտք դեպի Բյուզանդիա⁶: Պետք է նշել, որ Տրապիզոնի՝ Հայ Բագրատունի-

¹ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 180:

² Անդ, էջ 180-182:

³ Տե՛ս al-Istakhri, էջ 188, Ibn Haukal, էջ 344:

⁴ Տե՛ս Ա. Գրեյ, նշվ. աշխ., էջ 78:

⁵ Al-Istakhri, էջ 188:

⁶ Տե՛ս Ibn Haukal, էջ 344:

մերի տերության մեջ մտնելու հարցը քննության առնելը դժվար է, քանի որ հայկական և բյուզանդական սկզբնաղբյուրները մման տեղեկություններ չեն պահպանել: Սակայն, քանի որ արաբական աղբյուրներում կա մման հիշատակություն, մենք այն շրջանցել չէինք կարող: Կարծում ենք, որ Տրապիզոնը հայերի համար Բյուզանդիայի հետ առևտրական հարաբերություններում ձեռք էր բերել կարևոր նշանակություն և, գտնվելով Հայոց տերությունից Բյուզանդիա ընթացող մայրուղու վրա, բառի բուն իմաստով դուռ էր հանդիսանում դեպի կայսրության խորքերը:

Ստեփան Տրեթցին հաղորդում է, որ Սմբատ Ա-ի տերության մեջ էին մտնում Վանանդը, Աշորնիքը (Արշարունիք)¹, Ապահունիքը, Ծաղկոտնը, ճակատքը, Կոգովիտը՝ 2 ձորով, Շարուրը, Վասպուրականը՝ 12 ձորով, Վայոց ձորը՝ 4 ձորով, Դվինադաշտը՝ 3 ձորով, Գեղարքունիքը՝ 4 ձորով, Սյունիքը՝ 10 ձորով, Տաշիրքն ու Կողբովորը²: «Ձոր»-ի տակ պետք է հասկանալ տարբեր իշխանությունների կազմում ստեղծված մանր իշխանությունները³: Չմայած վրաց պատմիչի տեղեկությունները խառնաշփոթ և թերի են, սակայն, ինչպես ցույց կտանք, օգնում են պարզաբանելու մի շարք կնճռոտ հարցեր:

Այսպիսով՝ Հայ Բագրատունիների տերությունը բուն հայկական հողերից բացի ընդգրկում էր Կղարջքի կուրապաղատությունը, Վիրքը, Կովկասյան լեռնաշղթայի արևմտյան հատվածի ցեղերին, Տփղիսի ամիրայությունը, Ծանարաց քորեպիսկոպոսությունը, Աղվանքը և ինչպես կոեսնենք, նաև Համշենը: Հայոց թագավորի գերիշխանությունն ընդունում էր Աբխազաց թագավորությունը:

Սմբատ Ա-ի օրոք նրա դեմ հանդես են գալիս Արծրունիները, Սյունիները և կայսիկները, սակայն Հայոց թագավորին հաջողվում է նրանց կրկին ենթարկել իր իշխանությանը:

Մ. սկզբին Հայոց տերության դեմ հանդես եկավ Աբխազաց թագավորությունը: Հովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է, որ այդ ժամանակ աբխազական զորքերը ներխուժում են Վիրք, Ծանարք և Գուգարք: Քանի որ այդ տարածքներին տիրում էր Հայոց թագավոր Սմբատ Ա-ն, Կղարջքի (Վրաց կոչված)⁴ թագավոր Ատրներեսին Աբխազաց թագավոր Կոնստանդին Գ-ին (893-9829) զգուշացնում է այդ քայ-

¹ Տես Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 40:

² Տես Ստեփան Տրեթցի, Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, էջ 91:

³ Տես Դ. Ութմազյան, Սյունիքը IX-X դարերում, էջ 26-27, ծ. 2:

⁴ Տես Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ա, էջ 504:

լից: Սակայն Աբխազաց թագավորը շարունակում է առաջխաղացումը, որին հետևում է Սմբատ Ա-ի աբխազական արշավանքը: Աբխազական զորքերը պարտություն են կրում, իսկ Կոստանդին Գ-ն գերվում է Կղարջքի Ատրնեսեսի թագավորի կողմից ու հանձնվում Սմբատ Ա-ին: Այնուհետև հայկական զորքերը նվաճում են Աբխազաց թագավորությունը: Մասնավորապես, հիշատակվում է Գուրիայի (Վուրի աշխարհ) նվաճումը: Սմբատ Ա-ն այնտեղ կուսակալներ է կարգում: Որոշ ժամանակ անց Կոստանդին Գ-ն ընդունում է Սմբատ Ա-ի գերիշխանությունն ու ազատ է արձակվում¹:

Հովհաննես Դրասխանակերտցու հաղորդմանը մի շարք կարևոր մանրամասներ է ավելացնում Անանուն Ջրուցագրի հաղորդած տեղեկությունը: Ըստ պատմիչի՝ Սմբատ Ա-ն Աբխազաց Դատոս² (իմա՝ Կոստանդին Գ) թագավորի դստերը կնության է բերում իր որդի Մուշեղին և դրանից հետո որոշում տիրել իբրև թե Աբխազաց թագավորության մեջ մտնող Կանգարք, Գոգշեն, Ջայլցեղ, Կող և Արտահան գավառներին, որը և իրականացվում է: Դրա պատճառով Աբխազաց թագավորը ձերբակալում է Մուշեղին, իսկ Սմբատ Ա-ի զորքերը դիմում են հակահարձակման և հասնում Գորի քաղաքին, որտեղ գտնվում էր Դատոսը Մուշեղի հետ: Աբխազաց թագավորը բանակցությունների ժամանակ գերվում է, ազատում Մուշեղին և Սմբատ Ա-ին զիջում Կանգարքը, Գոգշենն ու Կողը: Հայկական զորքերը ներխուժում են Աբխազաց թագավորություն: Ի տարբերություն Հովհաննես Դրասխանակերտցու, որը հաղորդում է հայկական զորքերի կողմից Գուրիայի (Վուրի աշխարհ) նվաճման մասին, Անանուն Ջրուցագիրը հիշատակում է նաև բուն Աբխազքի գրավումը (Նավիանաց աշխարհ)³: Մյուս կողմից, ի տարբերություն Հովհաննես Դրասխանակերտցու, ըստ որի՝ Աբխազաց թագավորին գերել է Կղարջքի թագավոր Ատրնեսեսը, Անանուն Ջրուցագիրը տեղեկացնում է, որ այդ արել է Վասպուրականի Գուրգեն իշխանը⁴: Մեր կարծիքով, Կղարջքի թագավորի չնչին դերակատարությունն է պատճառը, որ պատմիչը նրան պարզապես չի հիշատակում:

Խնդրո առարկա իրադարձությունների վերաբերյալ կարևոր տեղե-

¹ Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 202-204:

² Անանուն Ջրուցագիրը շփոթում է Հայոց Սմբատ Ա և Աբաս թագավորների դեմ պատերազմած Աբխազաց Կոստանդին և Դատոս կամ Թևոսա թագավորներին (տե՛ս Անանուն Ջրուցագիր, էջ 187, **Վարդան վարդապետ**, էջ 97-98):

³ «Նավիանաց աշխարհ» անվանումը ցույց է տալիս, որ խոսքը Աբխազաց թագավորության ծովափնյա շրջանների մասին է, որտեղ գտնվող հայտնի նավահանգիստները ծովափին առևտրական ուղիներով կապված էին սևծովյան այլ նավահանգիստների հետ:

⁴ Տե՛ս **Անանուն Ջրուցագիր**, էջ 189-193:

կություններ է հաղորդում նաև «Քարթլիի մատյան»-ը, ըստ որի՝ Կոստանդինն արշավում է Վիրք և նվաճում այն: Սմբատ Տիեզերակալն արշավանքի է ելնում, ետ նվաճում Վիրքը, պաշարում կարևոր նշանակություն ունեցող ամրոց Ուփլիսցխենն ու գրավում գրոհով: Դրանից հետո երկու թագավորները հաշտվում են, և Կոստանդինն ընդունում է Սմբատ Ա-ի գերիշխանությունը¹:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է, որ Սմբատ Ա-ն թագավորական ոսկե խույր է դնում Կոստանդին Գ-ի գլխին, արքայական հագուստներ հագցնում նրան և օգնական զորքով ուղարկում իր թագավորություն: Այնուհետև «ի բազում հնազանդութիւն և մտերմական ծառայութիւն համախոհութեան զինքն (իմա՝ Կոստանդին Գ-Ա.Ե.) արքային Սմբատայ բերէր սակս հայրաբուն նախախնամութեան նորա առ նա»²:

Անանուն Զրուցագիրը կարևոր մի հաղորդում է պահպանել այն մասին, թե ովքեր էին մասնակցում Սմբատ Ա-ի արխագական արշավանքին: Դրանից կարելի է բխեցնել Սմբատ Ա-ի տերության կազմի և վարչաքաղաքական բաժանման որոշ կարևոր մանրամասներ և առանձնահատկություններ: Պատմիչը արշավանքի մասնակիցների թվում հանվան է հիշատակում է Արևելից իշխան Սմբատին, Փառիսոսի իշխան Հմայակին, Աղծնիքի իշխան Գրիգորին, Գոռոզի իշխան Վասակին, Վայոց ձորի իշխան Ապուշամբին, Տայոց իշխան Գոռամին, ճողբաց իշխանին, Տարոնի իշխան Գագիկին, Վասպուրականի իշխան Գուրգենին, Մուկաց իշխան Աշոտին, Անձևացյաց իշխան Համակարին, Կորդվաց իշխանին և Հայոց թագավորության մեջ գտնվող արաբական ամիրայություններին (ըստ պատմիչի՝ «ի աշխարհէն Պարսից այլք բազումք»): Ըստ որում՝ արշավանքին Գուրգեն Արծրունու հետ մասնակցելու էին եկել նաև Գնունի իշխաններ³: Վերջիններս դեռևս Աշոտ Մսակերի կողմից վերաբնակեցվել էին Տայքում⁴, սակայն դատելով Թովմա Արծրունու հաղորդումներից՝ նրանց որոշ ներկայացուցիչներ մնացել էին Վասպուրականում⁵: Գնունիներից բացի Վասպուրականի Գուրգեն իշխանի հետ արխագական արշավանքին մասնակցելու էին եկել նաև Քաջբերունի, Գաբեղենի, Զյունական, Գազրիկյան և Գնթունի տոհմերի իշխաններ⁶:

Քարտեզագրելով այս անվանացանկի նախարարների և իշխաններ-

¹ Տե՛ս «Матиане Картлиса», էջ 32:

² Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 204:

³ Տե՛ս **Անանուն Զրուցագիր**, էջ 189:

⁴ Տե՛ս **Վարդան Վարդապետ**, էջ 83:

⁵ Տե՛ս **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, էջ 230:

⁶ Տե՛ս **Անանուն Զրուցագիր**, էջ 189:

րի տիրույթները՝ տեսնում ենք, որ արշավանքին մասնակցում էին Հայոց տերության մեջ մտնող բոլոր երկրների և իշխանությունների զինված ուժերը, բացառությամբ Ծանարաց քորեպիսկոպոսության, որը ենթարկվել էր Կոստանդին Գ-ի արշավանքին: Աղվանքից աբխազական արշավանքին մասնակցում էր ճողբաց իշխանը, որի իշխանությունը տեղադրվում է Լփինքից հյուսիս (Լփինքը տարածվում էր Կուր և Երասխ գետերի միախառնման վայրից մինչև Շամախի քաղաքի շրջանը)¹ Փիրսաղաթ գետի վերին հոսանքի ավազանում՝ Կապադակից արևելք², և Արևելից իշխան կոչված Սմբատը:

Ինչ վերաբերում է Տարոնի իշխանությանը, ապա չնայած 898 թ. Թուղխի ճակատամարտում Սմբատ Ա-ի կրած պարտությանը և Տարոնի կորստին³, Հայոց արքային հետագայում հաջողվել էր կրկին իր տերության մեջ մտցնել Տարոնի իշխանությունը, որի արդյունքում աբխազական արշավանքին մասնակցում էին Տարոնի երկու իշխանները՝ Գրիգորը («Աղծնեց» իշխան) և Գագիկը («Տարունո» իշխան):

Սմբատ Ա-ի աբխազական արշավանքը, որքան մեզ է հայտնի, դեռևս ոչ մի անգամ չի թվագրվել: «Քարթլիի մատյան»-ի տեղեկության համաձայն, այն տեղի է ունեցել 904 թ.⁴: Ընդհանուր առմամբ, այն տեղադրվում է 903-908 թթ. միջև⁵: Կարծիք է հայտնվել, որ հայ-աբխազական պատերազմը տեղի է ունեցել 905-907թթ. միջև⁶ կամ մոտ 908 թ.⁷: Մեկ այլ տեսակետի համաձայն այդ իրադարձությունը տեղի է ունեցել 905 թ.⁸:

Ըստ պատմիչների տեղեկությունների՝ աբխազական արշավանքը տեղի է ունեցել Յուսուֆի 903 թ. արշավանքից հետո, երբ Սմբատ Ա-ն և Յուսուֆն առանց արյունահեղության հաշտվեցին⁹: Ինչպես տեսանք, աբխազական արշավանքին մասնակցում էր Վասպուրականի Գուրգեն

¹ Տե՛ս Բ. Հարությունյան, Լփինքի տեղադրության հարցի շուրջը.-«Բե՜՜», 1981, թիվ 1, էջ 123:

² Տե՛ս Բ. Հարությունյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի և այլ աղբյուրների, քարտեզ, Եր., 2001:

³ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Ամանուն, էջ 366-368, Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 176-178:

⁴ Տե՛ս «Матиане Картлиса», էջ 32: Տե՛ս "Очерки из истории Грузии, Абхазия (с древнейших времен до наших дней)", էջ 142-143:

⁵ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. III, էջ 34:

⁶ Տե՛ս Ամանուն Զրուցագիր, էջ 25:

⁷ Տե՛ս Ս. Բարխուդարյան, Արցախի, Շաքիի և Փառխոսի իշխանությունները IX-X դարերում,-«ՊԲՀ», 1971, թիվ 1, էջ 68:

⁸ Տե՛ս С. Zuckerman, À propos du livre des cérémonies, II, 48,-"Travaux et Mémoires", 13, Paris, 2000, էջ 544:

⁹ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 200-202, Ասողիկ, էջ 163 և այլն:

իշխանը, որը արշավանքից վերադարձավ և արդյունքների մասին զեկուցեց իր գահերեց եղբայր Գագիկին¹: Այսինքն՝ արխագական արշավանքի ժամանակ Վասպուրականի գահերեց իշխան Աշոտ Արծրունին արդեն մահացել էր: Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորության պատմության ուսումնասիրողներից Վ. Վարդանյանն Աշոտի մահը դնում է 904 թ. նոյեմբերի 13-ին²: Նա հենվում է Թովմա Արծրունու այն հաղորդման վրա, թե Աշոտը մահացել է 29 տարեկան հասակում, իսկ նրա տարիքը պետք է հաշվել Հայոց 325 թվականից (876)³: Սակայն, եթե հաշվի առնենք, որ 876 թ. ծնված Աշոտ Արծրունին մեկ տարեկան էր դառնալու 877 թ., ապա պարզ կդառնա, որ նրա 29-ամյակը լրանալու էր ոչ թե 904 թ., այլ 905 թ.⁴: Այդ է ցույց տալիս նաև պարզ թվաբանական հաշվարկը: Ըստ այդմ՝ նա մահացել է ոչ թե 904 թ. վերջին, այլ 905 թ. վերջին: Այստեղից էլ բխում է մի կարևոր հետևություն, որ Սմբատ Ա-ի արխագական արշավանքը, որը պետք է տեղի ունեցած լիներ Աշոտ Արծրունու մահից հետո, 906 թ. ավելի վաղ տեղի ունենալ չէր կարող:

Պետք է նշել, որ արխագական արշավանքից հետո մինչև Յուսուֆի 909 թ. ներխուժումը տեղի են ունենում մի քանի կարևոր իրադարձություններ: Ամենայն հավանականությամբ, 907 թ. Գագիկ Արծրունին գրավեց Ամյուկ բերդը, իսկ Սմբատ Ա-ն այն ետ նվաճեց և այնուհետև վաճառեց Գագիկին: Անանունը հաղորդում է, որ դրանից անմիջապես հետո Յուսուֆը խալիֆայի կողմից նշանակվեց Ատրպատականի և Հայաստանի ոստիկան⁵: Խոսքը 908 թ. մասին է, երբ Մուկթաֆի խալիֆան մահացավ, իսկ նրա հաջորդը հաշտվեց Յուսուֆի հետ ու վերջինիս նշանակեց ոստիկան⁶: Միննույն ժամանակ՝ 908 թ., տեղի ունեցավ Հայ Բագրատունիների տերության պատմության մեջ վճռորոշ նշանակություն ունեցող մի իրադարձություն: Թերևս հենց Ամյուկ ամրոցի հետ կապված դեպքերի ազդեցության տակ Գագիկ Արծրունին խնդրեց Սմբատ Ա-ին իրեն հանձնել Նախճավանը՝ նույնիսկ ընդունելով իր մեղավորությունը այն կորցնելու մեջ: Արքայի մերժումը Գագիկին մղեց

¹ Տե՛ս Անանուն Զրուցագիր, էջ 195:

² Տե՛ս Վ. Վարդանյան, Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը, էջ 59: Տե՛ս նաև Թ. Հակոբյան, Սյունիքի թագավորությունը (պատմա-աշխարհագրական առումով), Եր., 1966, էջ 35, Հարությունյան Հ., Հայաստանը IX-XI դարերում, էջ 50 և այլն:

³ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 324:

⁴ Աշոտ Արծրունու մահվան թվականը որոշելիս 905 թ. վրա կանգ են առել նաև Հ. Ութմազյանը (տե՛ս Սյունիքը IX-X դարերում, Եր., 1958, էջ 101) և Ա. Ալպոյաճյանը (տե՛ս Պատմական Հայաստանի սահմանները, էջ 157):

⁵ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 434-438:

⁶ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 206:

դեպի Յուսուֆը, որը նրան ընդունեց գրկաբաց և նրան «հանձնեց» Չայոց թագավորությունը¹։ Յուսուֆի կողմից Գագիկ Արծրունուն Չայոց թագավոր կարգելը տեղի ունեցավ 908 թ.²։ Ստեփաննոս Օրբելյանը հաղորդում է, որ Յուսուֆի դեմ խալիֆայի կազմակերպած արշավանքից հետո, որին Սմբատ Ա-ն չմասնակցեց, Յուսուֆը կարողացավ կարճ ժամանակ անց հաշտվել արդեն նոր խալիֆայի հետ։ Այնուհետև, նա զորքը պատրաստեց և սպասեց, մինչև որ անցնի ծմեռը, որպեսզի գարնանը ներխուժի Չայաստան։ Դեռևս այդ ժամանակ՝ 908 թ., մահացավ Սյունյաց գահերեց Աշոտը³, որի թաղմանը մասնակցում էր Սմբատ Ա-ն։ Անցավ ծմեռը, և մյուս տարվա գարնանը Յուսուֆը ներխուժեց Չայաստան։ Յուսուֆի արշավանքը պատմիչը դնում է Չայոց 358 թ., այսինքն՝ 909 թ.⁴։

Տեսնում ենք, որ հայ ուսումնասիրողների անորոշ թվագրումը հարցը թողնում է չլուծված, իսկ «Քարթլիի մատյան»-ի նշած թվականը անհնար է, քանի որ ցույց տվեցինք, որ արխագական արշավանքը չէր կարող տեղի ունեցած լինել նախքան 906 թ.։ Սյուս կողմից՝ դատելով սկզբնաղբյուրների տեղեկություններից, Սմբատ Ա-ն Կոստանդին Գ-ի դեմ արշավանքի էր դուրս եկել անմիջապես, այսինքն՝ մեր համոզմամբ, Կոստանդին Գ-ի ներխուժումը և Սմբատ Ա-ի արխագական արշավանքը տեղի են ունեցել նույն տարում։ Մեր քննությունը ցույց տվեց, որ Սմբատ Ա-ի արխագական արշավանքը պետք է տեղի ունեցած լիներ 905 թ.-ից հետո՝ 906-908 թթ. միջև, ըստ որում, ամենայն հավանականությամբ, Ամյուկ ամրոցի միջադեպը տեղի է ունեցել 907 թ., այսինքն՝ արդեն արխագական արշավանքից հետո։ Այս ամենից պետք է եզրակացնել,

¹ Անդ, էջ 212։

² Տես **Թովմա Արծրունի և Ամանուն**, էջ 442։ «Չայ ժողովրդի պատմություն», Չայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. III, էջ 36։

³ Ռ. Մաթևոսյանն այդ իրադարձությունը դնում է 906 թ. (տես Բագրատունյաց Չայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, էջ 83), սակայն Ստեփաննոս Օրբելյանի հիշատակությունն այն մասին, որ նրա մահվանն հաջորդող գարնանը տեղի ունեցավ Յուսուֆի արշավանքը Չայաստան (909 թ.), ցույց է տալիս, որ այդ թվագրումը սխալ է։ Դ. Ութմազյանը ճիշտ կերպով նշում է 908 թ. (տես Սյունիքը IX-X դարերում, էջ 102)։

⁴ Տես **Ստեփաննոս Օրբելյան**, էջ 184-185։ Մշո Սուրբ Աղբերիկ վանքի կոնդակի մի տեղեկության համաձայն՝ 908 թ., Գագիկ Արծրունու թագավոր դառնալուց հետո, բախում էր հասունանում նրա (դաշնակցությամբ Յուսուֆ ամիրայի) և Սմբատ Ա-ի միջև, որից հնարավոր եղավ խուսափել Դովհաննես կաթողիկոսի միջնորդությամբ (տես **Գարեգին Ա կաթողիկոս**, Յիշատակարանք ծնագրաց, հ. Ա, էջ 182)։

որ Սմբատ Ա-ի արխագական արշավանքը տեղի է ունեցել 906 թ.¹:

Այդ է վկայում նաև Ատենի Սբ. Սիոն եկեղեցու որմնանկարներից մեկի, որտեղ պատկերված են Սմբատ Ա-ն, նրա դուստրը և թագաժառանգը, Աբխազաց թագավոր Կոստանդին Գ-ն և նրա թագաժառանգը, թվագրումը 906 թ.-ով²: Այդ հանդիսավոր խմբանկարը, ամենայն հավանականությամբ, ստեղծվել է հենց Սմբատ Ա-ի արխագական արշավանքից հետո:

908 թ., ինչպես տեսանք, Վասպուրականի Գագիկ իշխանն Ատրպատականի Յուսուֆ ոստիկանից թագ ստացավ, որով էլ ավարտվեց Հայ Բագրատունիների միասնական թագավորության շրջանը:

1.5. Աղվանից և Կղարջքի (Վրաց) թագավորությունների ստեղծումը: 890-ական թթ. Սմբատ Ա-ի կողմից թագադրվեցին նրան հպատակ Համամ Առանշահիկ և Ատրներսեհ Բագրատունի իշխանները: Այդ իրադարձությունները բխում էին Հայոց տերության հետ կապված քաղաքական զարգացումներից:

Համամ Առանշահիկի կողմից Աղվանից թագավորության վերականգնման վերաբերյալ տեղեկություն է պահպանել Մովսես Դասխուրանցին. «յերեք հարիւր երեսուն և վեց թուին (իմա՝ 887 թ.-Ա.Ե.) եղև Աշոտի Բագրատունւոյ նստուցանել զաթոռ թագաւորութեանն իւրոյ ի մէջ Հայաստանեայց...: Իսկ գալուստ Տաճկին ի Հայս և գրաւել զաշխարհն ընդ լծով ծառայութեան հարկաց թուականն Հայոց ՅիսԲ (իմա՝ 893 թ.-Ա.Ե.) լինէր...: Ապա բարեպաշտն Համամ որ և Աղուանից եղև թագաւոր, նոյնպէս զկործանեալ թագաւորութիւն տանս Աղուանից նորոգեաց, որպէս Աշոտ Բագրատունի՝ զՀայոց թագաւորութիւնն. այսք ի միում ժամանակի գործեցան»³:

Ատրներսեհ Բագրատունու՝ Վրաց թագավոր դառնալու վերաբերյալ վկայում է Հովհաննես Դրասխանակերտցին, ըստ որի՝ Սմբատ Ա-ն «կացուցանէ զնա (իմա՝ Ատրներսեհին-Ա.Ե.) թագաւոր Վրաց աշխարհին և երկրորդ իւրոյ տէրութեանն զնա հաստատէ»⁴:

Վրաց պատմիչ Դավթի որդի Սմբատը տեղեկացնում է, որ «Դավիթ կուրապաղատի որդի Ատրներսեհին դարձրեցին վրաց թագավոր» 888 թ. տեղի ունեցած դեպքերից (իմա՝ 888 թ. հայ-արխագական բա-

¹ Պետք է նշել, որ այս թվականին է Ռ. Խոնելիան դնում հայ-արխագական դաշինքի կնքումը (տե՛ս Ռ. Хонелия, Некоторые вопросы истории Абхазии и абхазов по армянским источникам, - «ՊԲՀ», 1965, թիվ 4, էջ 100):

² Տե՛ս Ռ. Մաթևոսյան, Բագրատունի թագավորների (Աշոտ I, Սմբատ I, Աշոտ II) բյուզանդական թագը, - «ՊԲՀ», 2001, թիվ 1, էջ 176:

³ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 335:

⁴ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 180-188:

խումը) հետո¹: Ատրներսեհի թագադրության վերաբերյալ նույն տեղեկություններն են հաղորդում նաև վրացական այլ աղբյուրներ:

Ստեփաննոս Օրբելյանը հավաստում է, որ երբ Հայոց թագավորության մասնատման համար դուռ բանացին Արծրունիները և թագ ստացան Ատրպատականի ամիրայից (908 թ.), թագավոր դարձավ նաև Վրաց Ատրներսեհ Բագրատունի իշխանը, որից հետո «թագ կապեաց և Աղուանին Համամ»²: Ըստ որում՝ ինչպես հաղորդում է պատմիչը, Ատրպատականի ամիրա Յուսուֆն³ առաջարկեց թագադրել նաև Սյունյաց Վասակ իշխանին, բայց վերջինս հրաժարվեց⁴: Ստեփաննոս Օրբելյանի հաղորդումը, որը լիովին տարբերվում է վերոհիշյալ հեղինակների տեղեկություններից, ցույց է տալիս, որ Աղվանից և Վրաց թագավորությունների վերականգնումը պետք է քննության առնել միևնույն համատեքստում: Սյունյաց պատմիչի հաղորդումը, ինչպես կտեսնենք, լույս է սփռում տեղի ունեցած իրադարձությունների հետ կապված մի կարևոր իրողության վրա:

Ն. Ադոնցը, անդրադառնալով Մովսես Դասխուրանցու վկայությանը, նշում է, որ ըստ պատմիչի՝ Համամի թագավորելը տեղի է ունեցել 893 թ.: Հեղինակը նշում է, որ դատելով Հովհաննես Դրասխանակերտցու տեղեկություններից՝ 893 թ. Համամը դեռևս թագավոր չէր: Այդ ժամանակ պատմիչը նրան անվանում է «մեծ իշխանն արևելից Համամ»⁵: Նա Հայոց թագավոր Սմբատ Ա-ի հրամանով գնում է բանակցելու արաբների հետ՝ Հայոց կաթողիկոս Գևորգին գերությունից ազատելու նպատակով⁶: Հովհաննես Դրասխանակերտցին և Մովսես Դասխուրանցին հաղորդում են, որ Հայոց կաթողիկոսը արաբների կողմից ձերբակալվել է 893 թ.⁷: Իսկ այն, որ վերջին իրադարձության հետ կապված Ասողիկը Համամին կոչում է թագավոր⁸, Ն. Ադոնցը հակված է համա-

¹ Տե՛ս *Сумбат Давитис-дзе*, էջ 34:

² Տե՛ս *Ստեփաննոս Օրբելյան*, էջ 299:

³ Ստեփաննոս Օրբելյանի երկում նշված է ոչ թե Յուսուֆը, այլ Ափշինը, որը, ամենայն հավանականությամբ, շփոթումըն է: Խնդիրն այն է, որ պատմիչի հիշատակած իրադարձությունները տեղի են ունեցել 908 թ., երբ Ատրպատականում իշխում էր Յուսուֆը:

⁴ Տե՛ս *Ստեփաննոս Օրբելյան*, էջ 299:

⁵ Քանի որ Աղվանքը մտնում էր Հայոց թագավորության մեջ, ուստի նրա իշխան Համամին տրվող «Արևելից մեծ իշխան» կոչումից պետք է ենթադրել, որ Հայոց թագավորության կազմում «Արևելից» էր կոչվում Աղվանից իշխանությունը (տե՛ս *Ա. Եղիազարեան*, Աղուանից թագաւորութեան պատմութեան որոշ խնդիրների շուրջ, էջ 167, 170):

⁶ Տե՛ս *Հովհաննես Դրասխանակերտցի*, էջ 174:

⁷ Ամդ, էջ 172-174, *Մովսես Կաղանկատվացի*, էջ 335:

⁸ Տե՛ս *Ասողիկ*, էջ 161:

րելու հետին թվով արված դիտարկում: Համամը թագավոր է դարձել 893 թ. հետո¹:

Ա. Կրիմսկին Համամի կողմից Աղվանից թագավորության վերականգնումը դնում է 885 թ.²: Նույն տեսակետն է արտահայտում նաև Բ. Ուլուբաբյանը: Նա Մովսես Դասխուրանցու վերոհիշյալ հաղորդումը քննության է առնում ոչ ամբողջությամբ, այլ հետևյալ ձևով. «բարեպաշտն Համամ նոյնպես զկործանեալ թագաւորութիւն տանս Աղուանից նորոգեաց, որպէս Աշոտ Բագրատունի՝ զՀայոց թագաւորութիւնն. այսք ի միում ժամանակի գործեցան»: Այս հատվածի հիման վրա նա Համամի թագավոր դառնալը թվագրում է 880-ական թվականներով, այսինքն՝ Աշոտ Ա-ի կողմից Հայոց թագավորության վերականգնման հետ միաժամանակ³: Վերջին թվագրումը մուտք է գործել նաև «Հայ ժողովրդի պատմության» ակադեմիական հրատարակություն⁴: Հ. Աճառյանը և Կ. Յուզբաշյանը կարծում են, որ 893 թ. Համամն արդեն թագավոր էր⁵: Ս. Բարխուդարյանը Համամի թագավոր դառնալը դնում է 885-894 թթ. միջև⁶: Աղվանից թագավորության վերականգնումն ընդհանուր առմամբ IX դ. երկրորդ կեսին է դնում Ա. Տեր-Ղևոնդյանը⁷: Ա. Հակոբյանը Աղվանից թագավորության վերականգնումը դնում է IX դ. վերջին⁸: Վրաց պատմագիտության մեջ Աղվանից թագավորության վերականգնումը թվագրված է 893 թ.-ով⁹: Կ. Յուկերմանը Համամի թագավոր հռչակվելը տեղադրում է 894 թ. վերջին կամ 895 թ. սկզբին¹⁰: Ադրբեջանցի պատմաբան Զ. Բունիաթովն այդ իրադարձությունը թվագրում է 866 թ.-ով (ամենայն հավանականությամբ, պետք է լինի 886)¹¹:

¹ Տես Ն. Աղոնց, Երկեր, հ. Ա, էջ 512:

² Տես Ա. ԷՃՈՒՌԵՃԵ, Նօճաւթօն եջ Ենօրթե՛ն ռձձձօրթի՛ն ԵԵԵ ԵձձԵՁԽԵ՛ն ԸճճձձԵՁԵՁԵ՛ն (ԵձձԽԵ՛ն-ձԽԵ՛ն ԸձձԵ՛ն)։ ՉձԵԵ,-տես Նձրթե՛ն «ԻձյօԵ ԵձձԵ՛ն Ի. Բ. Ի ձձձ» (1864-1934)», Ի. -Է., 1938, էջ 376:

³ Տես Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 75-77, 80:

⁴ Տես «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. III, էջ 25:

⁵ Տես Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Եր., 1948, էջ 25, Կ. Юзбашян, նշվ. աշխ., էջ 72:

⁶ Տես Բարխուդարյան Ա., Արցախի, Շաքիի եւ Փառխոսի իշխանությունները IX-X դարերում, էջ 68:

⁷ Տես Ա. Тер-Гевондян, նշվ. աշխ., էջ 239:

⁸ Տես Ա. Յակոբեան, Խաչեն-Խոխանաբերդ ամրոցը եւ նրա իշխանատունը Թ.-ԺԳ. դարերում, էջ 80:

⁹ Տես "Очерки Истории Грузии", т. II, էջ 274:

¹⁰ Տես С. Zuckerman, À propos du livre des cérémonies, II, 48, "Travaux et Mémoires", 13, Paris, 2000, էջ 568:

¹¹ Տես 3. Буниятов, նշվ. աշխ., էջ 189:

Սկզբում քննության առնենք Մովսես Դասխուրանցու հաղորդումը՝ խնդրո առարկա շրջանի իրադարձությունների ժամանակագրության համատեքստում: Նախ՝ Աշոտ Բագրատունին վերականգնում է Հայոց թագավորությունը, իսկ այնուհետև, տարիներ անց, ըստ պատմիչի՝ 893 թ., արաբները հարկատու են դարձնում Հայոց թագավորությունը: Հայտնի է, որ 893 թ. Դվինում երկրաշարժ տեղի ունեցավ¹, որից հետո Հայաստան արշավեց Ատրպատականի Ափշին ամիրան: Դոդսի ճակատամարտում հայկական բանակը հաղթանակ տարավ, որից հետո Ափշինը Սմբատ Ա-ից խնդրեց վճարել արքունի հարկերը, և Սմբատը համաձայնեց²: Փաստորեն, պատմիչի «զալուստ Տաճկին ի Հայս և գրաւել զաշխարհն ընդ լծով ծառայութեան հարկաց թուականն Հայոց ՅԽԲ լինէր» հաղորդումը վերաբերում է նշված դեպքերին: Այդ դեպքերից հետո, ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Արևելից մեծ իշխան Համանը Սմբատ Ա-ի հրամանով փորձեց գերությունից ազատել Հայոց կաթողիկոսին: Եթե համադրենք Մովսես Դասխուրանցու և Հովհաննես Դրասխանակերտցու տեղեկությունները, ապա կարող ենք արձանագրել, որ 893 թ.՝ Դոդսի ճակատամարտի ժամանակ և դրանից հետո, երբ Համանը բանակցությունների մեջ էր մտել արաբների հետ՝ կաթողիկոսին ազատելու համար, նա դեռևս թագավոր չէր: Սակայն նույն կամ, որ ավելի հավանական է, արդեն 894 թ., դատելով Մովսես Դասխուրանցու հաղորդումից՝ նա թագավոր դարձավ: Ըստ պատմիչի, երբ Հայաստանը հարկատու դարձավ, Համանը վերականգնեց Աղվանից թագավորությունը: Ըստ որում՝ պատմիչը հավելում է, որ Համանը վերականգնել է Աղվանից թագավորությունը, ինչպես Աշոտ Բագրատունին՝ Հայոց թագավորությունը և «այսք ի միում ժամանակի գործեցան»։ Վերջին տեղեկության հետ կապված Ա. Հակոբյանը հիմնավոր կերպով ցույց է տվել, որ այն ընդմիջարկություն է և, որ այնտեղ հստակ նշված է եղել վերականգնման թվականը³: Այս ամենի հիման վրա պետք է բխեցնել, որ Համանը թագավոր է դարձել 893 թ. դեպքերից հետո՝ 894 թ., որը, մեր կարծիքով, կապված էր նրա ջանքերով Հայոց կաթողիկոսին գերությունից ազատելու իրողության հետ: Կարծում ենք, որ 894 թ. Համանին թագադրել է Սմբատ Ա-ն, քանի որ նա Դոդսի ճակատամարտում հաղթանակ էր տարել և իրեն շատ վստահ էր զգում: Խնդիրն այն է, որ

¹ Տես **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 164-166, Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 356-358:

² Տես **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 172:

³ Տես **А. Акопян**, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Е., 1987, էջ 203-210:

Համամին այդ ժամանակ կարող էին թագադրել կամ Սմբատ Ա-ն, կամ Ափշինը: Անկասկած, 893 թ. պարտություն կրած և Սմբատ Ա-ի հետ հաշտված Ափշինը Համամին թագադրել չէր կարող: Համամի կողմից ինքն իրեն թագավոր հռչակելու հնարավորությունը ևս վերոհիշյալ պայմաններում անհնար էր, քանի որ նա Հայոց թագավորի հպատակն էր: Ինչ վերաբերում է Սմբատ Ա-ի կողմից Համամին թագադրելու հարցին, ապա, ինչպես կտեսնենք, Կղարջքի կուրապաղատ Ատրներսեհը Սմբատ Ա-ից թագ ստացավ հավատարմության համար, ուստի նույն պատճառով Հայոց թագավորը կարող էր թագադրել նաև Համամին:

Ինչ վերաբերում է Կղարջքի Ատրներսեհի կուրապաղատի թագադրությանը, ապա այդ հարցում ամեն ինչ կարծես թե ավելի պարզ է: Հայտնի է, որ Կղարջքի Բագրատունիներն Աշոտ կուրապաղատի օրոք (մահ.՝ 826 թ.) Բյուզանդիայի կողմից ստացել էին կուրապաղատի աստիճան¹: Այդ աստիճանով էլ նրանք հանդես են գալիս հետագայում՝ մինչև Ատրներսեհի թագադրությունը²: Ըստ Ի. Ջավախիշվիլու՝ Ատրներսեհի թագադրությունը տեղի է ունեցել 888 թ., իսկ ըստ Ե. Տակաիշվիլու՝ 890 թ.³: Մ. Բրոսսեն, Կ. Թումանովը և Ս. Երեմյանն այդ իրադարձությունը թվագրում են 888 թ.⁴, իսկ Մ. Չամչյանցը, Հ. Մարկվարտը և Ն. Ադոնցը կարծում են, որ Ատրներսեհի թագադրությունը տեղի է ունեցել 899 թ.⁵: Ատրներսեհի թագադրությունը մոտավորապես տեղադրվել է նաև 906-908 թթ. միջև⁶:

Վրաց թագավորության վերականգնման թվականը ճշգրտելու համար հիմք ենք ընդունում այդ դեպքերի ժամանակակից Հովհաննես Դրասխանակերտցու երկում նկարագրված՝ 890-ական թթ. իրադարձությունների ժամանակագրական հերթականությունը: Ըստ որում՝ Սմբատ Ա-ի կողմից Կղարջքի կուրապաղատ Ատրներսեհի թագադրության մասին մանրամասն տեղեկություններ է պահպանել միայն Հովհաննես

¹ Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 83-84:

² Տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 15-17:

³ Տե՛ս "Очерки Истории Грузии", т. II, էջ 310:

⁴ Տե՛ս М. Brosset, Histoire de la Georgie, I, St.-Petersbourg, Imprimerie de L'Academie Imperiale des science, 1849, էջ 273-279, Toumanoff C., The Bagratids of Iberia from the eight to the eleventh Century. "Le Museon", LXXIV, Idem. Studies, Louvain, 1961, էջ 21-25, С. Еремян, Присоединение северо-западных областей Армении к Византии в XI веке, - «Լրագեր (հաս. գիտ.)», 1971, թիվ 3, էջ 5, ծանոթ. 7:

⁵ Տե՛ս Մ. Չամչեանց, նշվ. աշխ., էջ 727, Յ. Մարկուարտ, Հայ Բագրատունեաց ժուղագրութիւնը, էջ 148 (ներդիր), Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ա, էջ 501: Տե՛ս նաև Մ. Ճանաչեան, Դաւիթ կուրապաղատ (պատմական ուսումնասիրութիւն), Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1972, էջ 13-14:

⁶ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. III, էջ 31-32:

Դրասխանակերտցին: Ըստ նրա՝ Դվինի 893 թ. երկրաշարժից հետո Ափշինը հարձակվեց Հայոց թագավորության վրա, սակայն պարտություն կրեց Դողսի ճակատամարտում¹: Այնուհետև Վասպուրականի Աշոտ իշխանը (895-905) լքում է Սմբատ Ա-ին և մեկնում Ափշինի մոտ²: Դրանից հետո, թերևս Սմբատ Ա-ի օգնությամբ³, Վասպուրականին տիրում է Գագիկ Ապունրվանը, որը ձերբակալում է Աշոտին և նրա երկու եղբայրներին⁴: Տարոնի Դավիթ իշխանը մահացավ Դվինի երկրաշարժից երկու տարի անց՝ 895 թ.⁵, որից հետո Ամիդի ամիրան՝ հաղթելով նրան փոխարինած Գուրգենին՝ տիրեց Տարոնի իշխանությանը⁶: Դատելով Հովհաննես Դրասխանակերտցու և Թովմա Արծրունու տեղեկություններից՝ վերոհիշյալ իրադարձությունները տեղի են ունեցել 895 թ.: Տարոնն ազատագրելու համար, թերևս 896 թ., Սմբատ Ա-ն արշավանք կազմակերպեց Ամիդի ամիրայի դեմ: Հայոց բանակը Գագիկ Ապունրվանի դավաճանության պատճառով ծանր պարտություն կրեց⁷: Օգտվելով Սմբատ Ա-ի պարտությունից՝ Հայաստան է ներխուժում Ափշինը⁸: Թերևս, այդ իրադարձությունը տեղի է ունենում 897 թ.⁹, քանի որ նույն տարվա վերջին (ծմռանը) մահացավ Գևորգ կաթողիկոսը (877-897)¹⁰: Հաջորդ կաթողիկոսը՝ Մաշտոցը (898) մահացավ յոթ ամիս գահակալելուց հետո¹¹: Քանի որ Գևորգ կաթողիկոսը մահացել էր 897 թ. վերջին, իսկ Մաշտոցը՝ կաթողիկոս դարձել 898 թ. գարնանը¹², ուստի՝ Մաշտոցի գահակալությունը պետք է ավարտված լինի 898 թ. վերջին, որից հետո կաթողիկոս դարձավ Հովհաննես Դրասխանակերտցին (898-929): Այդ տարի կառուցվեց արքայանիստ Երազգավորսի եկեղեցին: Ամենայն հավանականությամբ, արդեն 899 թվականին է վերաբերում Հովհաննես Դրասխանակերտցու այն վկայությունը, որ Սմբատ Ա-ն՝ գնա-

¹ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 172:

² Ամդ, էջ 174:

³ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Ամանուն, էջ 362-364, Ամանուն Զրուցագիր, էջ 171:

⁴ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 176:

⁵ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Ամանուն, էջ 356-358:

⁶ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 176:

⁷ Ամդ, էջ 176-178: Ըստ Մովսես Դասխուրանցու՝ Սմբատ Ա-ի արշավանքն Ամիդի ամիրայության դեմ տեղի է ունեցել 893 թ. դեպքերից չորս տարի անց, այսինքն՝ 896/897 թ. (տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 336):

⁸ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 180-184

⁹ Ըստ Մովսես Դասխուրանցու՝ արշավանքը տեղի է ունեցել 897 թ. (տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 337): Ըստ պատմիչի՝ նույն թվականին վախճանվեց Գևորգ կաթողիկոսը (անդ):

¹⁰ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 184:

¹¹ Ամդ, էջ 186:

¹² Ամդ:

հատելով Կղարջքի կուրապաղատ Ատրներսեհի հավատարմությունը՝ նրան թագադրում է¹: Ըստ որում՝ Հայոց արքան նրան հռչակում է «թագաւոր Վրաց աշխարհին»², թեև նա Վիրքին դեռ չէր տիրում³: Կարևոր է այն, որ հաղորդելով Ատրներսեհի թագադրության մասին, որին հետևում է Ափշինի արշավանքը, թերևս, 900 թ., պատմիչը նրան դարձյալ կուրապաղատ է կոչում⁴: Խնդիրն այն է, որ Ատրներսեհին շնորհած թագը լուրջ նշանակություն չուներ, սակայն, ինչպես կտեսնենք, հետագայում քաղաքական բացասական հետևանքներ ունեցավ:

Ափշինը որոշ ժամանակ ասպատակելով Հայաստանը և Վիրքը, ինչպես նաև փորձելով խաբեությամբ ձերբակալել Սմբատ Ա-ին՝ հեռանում է Ատրպատական՝ Դվինում թողնելով իր որդուն և մեծ ներքինապետին: Տայքում ամրացած Սմբատ Ա-ն վերադառնում է, համդիպում մեծ ներքինապետին և հաշտվում նրա հետ, որից հետո Ափշինի որդուն նա շուրջ մեկ տարի ռոճիկ էր վճարում⁵: Ռոճիկ վճարելու մեկ տարին, ամենայն հավանականությամբ պետք է հաշվել 900 թվականի կեսերից: Այնուհետև, հավանորեն, 901 թ. մեծ ներքինապետը հեռանում է Հայաստանից՝ Սմբատ Ա-ին հանձնելով նրա որդի Աշոտին և մյուս որդի Սուշեղի կնոջը, որոնք պատանդ էին պահվում նրա մոտ: Այդ պատճառով, 901 թ. Ափշինը կրկին որոշում է արշավել Հայաստան, սակայն ճանապարհին մահանում է⁶:

Ժամանակագրական վերոհիշյալ ճշգրտումներից պարզ է դառնում, որ Կղարջքի Ատրներսեհ կուրապաղատի թագադրությունը Սմբատ Ա-ի կողմից տեղի է ունեցել 899 թ.:

Ճշգրտելով Համամի և Ատրներսեհի թագադրությունների թվականները՝ արձանագրենք նաև, որ Սմբատ Ա-ի կողմից նրանց տրված թագերը, ընդհանուր առմամբ, քաղաքական լուրջ նշանակություն չունեին: Ինչպես տեսանք, Ատրներսեհի համար այդ իրենից ներկայացնում էր միայն Հայոց թագավորության աստիճանակարգում երկրորդ տեղի ամ-

¹ Ամդ, էջ 186-188:

² Ամդ, էջ 188:

³ Տես **Յ. Մարկուարտ**, Հայ Բագրատունեաց ճիւղագրութիւնը, էջ 138, **Ն. Աղոնց**, Երկեր, Ի. Ա, էջ 504, **Ա. Եղիազարյան**, Կղարջքի կյուրոպաղատությունը և Վիրքը հայ Բագրատունիների տերության կազմում, «Պատմամշակութային ժառանգության մատենաշար, «Հուշարժան տարեգիրք», 2, 2010, էջ 209-216:

⁴ Տես **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 188:

⁵ Ամդ, էջ 190:

⁶ Ամդ, էջ 190-192: Ափշինի մահը թուվա Արծրունին դնում է 898 թ. (տես **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, էջ 376), որը սխալ է: Ըստ պատմիչի՝ Ափշինի մահից հետո միայն վախճանվեց Գևորգ կաթողիկոսը (ամդ): Արծրունյաց պատմիչի նշված հաղորդումը պարունակում է ժամանակագրական սխալներ:

րագրում: Այդ իսկ պատճառով Հովհաննես Դրասխանակերտցին Ատրնեբսեհին շարունակում է կոչել կուրապաղատ, իսկ Համամին՝ Արևելից մեծ իշխան, քանի որ թագավոր դառնալուց հետո նրանց կարգավիճակը Հայոց թագավորության համակարգում չէր փոխվել: Հ. Բարթիկյանը ցույց է տվել, որ Հայոց թագավորի համար նրանք հանդիսանում էին «որդի» և հպատակ¹:

Արդ, անդրադառնալով Ստեփաննոս Օրբելյանի հաղորդմանը: Այստեղ առաջին հայացքից ամեն ինչ պարզ է: Վրաց և Աղվանից թագավորությունների վերականգնումը տեղի է ունեցել 908 թ.² Վասպուրականի թագավորության ստեղծումից հետո: Ըստ որում՝ Աղվանից թագավորությունը վերականգնվել է Վրաց թագավորության վերականգնումից հետո: Պատմիչի հաղորդումը, սակայն, լուրջ հակասություն է ծնում, քանի որ Համամն ու Ատրնեբսեհը թագադրվել էին ոչ թե Վասպուրականի թագավորության հիմնադրումից (908 թ.) հետո, այլ հաջորդաբար՝ 894 թ. և 899 թ.: Մյուս կողմից, եթե հավաստի է պատմիչի հաղորդած տեղեկությունը, ապա մենք դրանով կարող ենք կատարել կարևոր բացահայտում:

Եթե Համամը թագավոր է դարձել 894 թ., իսկ Ատրնեբսեհը՝ 899 թ., ապա կարելի է ենթադրել, որ սխալ է Մյունյաց պատմիչի տեղեկությունն այն մասին, որ այդ իրադարձությունները տեղի են ունեցել 908 թ. կամ դրանից հետո: Մյուս կողմից տեսանք, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին՝ պատմելով Սմբատ Ա-ի կողմից Ատրնեբսեհի թագադրության մասին, այնուհետև ամփոփապես նրան դարձյալ կուրապաղատ է կոչում: Ապա, նկարագրելով 902-903 թթ. դեպքերը, պատմիչն Ատրնեբսեհին կրկին որպես թագավոր է հիշատակում²: Կարծիք է հայտնվել, որ Ափշինի 900 թ. արշավանքը Հայաստան տեղի է ունեցել Սմբատ Ա-ի կողմից Ատրնեբսեհի թագադրության պատճառով, քանի որ թագադրության իրավունք ուներ միայն խալիֆան³: Եթե հիմք ընդունենք Ափշինի արշավանքի այդ միանգամայն հնարավոր դրդապատճառը, ապա կարող ենք առանց երկմտելու կարևոր եզրակացություն անել: Ափշինից Սմբատ Ա-ի կրած պարտությունից հետո Ատրնեբսեհի, ինչպես նաև Համամի թագադրությունները, անկասկած, կորցրել էին իրենց նշանակությունը: Հնարավոր է նաև, որ հենց Սմբատ Ա-ն էր պարտությունից հետո հրաժարվել նրանց թագավոր ճանաչելուց: Այդ պատճառով, միայն

¹ Տե՛ս Հ. Բարթիկյան, Բյուզանդիան և հայ պետականությունը X-XI դդ., «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 1996, թիվ 2, էջ 27-28:

² Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 200:

³ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. III, էջ 32:

Ափշինի մահից հետո է, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին Ատրներսեհին կրկին թագավոր է կոչում:

Ստեփաննոս Օրբելյանի հիշատակությունն ունի մի կարևոր նշանակություն: Վասպուրականի թագավորության ստեղծումը նա դիտարկում է որպես Հայոց թագավորության մասնատման գործընթացի սկիզբ, որին հաջորդեցին Վրաց և Աղվանից թագավորությունների ստեղծումը: Եթե հիմնվենք պատմիչի հաղորդման վրա, կարող ենք կատարել կարևոր եզրակացություններ: 908 թ. Յուսուֆը լուրջ քայլեր է կատարում Հայոց թագավորությունը մասնատելու և թուլացնելու ուղղությամբ: Այդ նպատակով նա թագադրում է Գագիկ Արծրունուն¹: Սյունյաց իշխանը Յուսուֆի առաջարկած թագից հրաժարվում է: Հույժ կարևոր տեղեկություն է պահպանել Ասողիկը, որը, խոսելով 908 թ. իրադարձությունների մասին, տեղեկացնում է, որ Յուսուֆ ամիրայի մոտ «երթեալ Ատրներսեհ Վրաց թագաւոր և Գագիկ իշխան Վասպուրականի» ու այլ հայ իշխաններ²: Փաստորեն, ի տարբերություն Հովհաննես Դրասխանակերտցու, համաձայն որի՝ Ափշինի մոտ գնացել է Գագիկ Արծրունին և թագ ստացել³, Ասողիկը հաղորդում է, որ Յուսուֆի մոտ է գնացել նաև Ատրներսեհ Բագրատունին: Կարծում ենք, որ Յուսուֆին հարած Ատրներսեհ Բագրատունուն (անկասկած, նաև Համամին) հնարավոր էր բավարարել միայն թագավորական թագով, քանի որ նա արդեն այդպիսի թագ ստացել էր 899 թ., սակայն Ափշինի 900 թ. արշավանքը և Ատրներսեհին Վրաց թագավոր հռչակած Սմբատ Ա-ի պարտությունն ի չիք էին դարձրել այդ թագը: Նման ճակատագիր պետք է բաժին հասած լիներ նաև Համամի թագին: Նշենք նաև այն իրողությունը, որ Յուսուֆի 909 թ. արշավանքի ժամանակ, դատելով սկզբնաղբյուրների տեղեկություններից, Սմբատ Ա-ն օգնություն չստացավ ոչ Ատրներսեհից և ոչ էլ Համամից, որը պետք է հետևանքը լիներ այն իրողության, որ նրանք հարել էին Յուսուֆին: Հայոց թագավորը ստիպված ապաստանեց Աբխազաց թագավորությունում⁴: Այն, որ շատ հավանական է Ատրներսեհի և Համամի թագադրությունը Յուսուֆի կողմից, ցույց է տալիս թեկուզ այն փաստը, որ վերջինս թագ էր առաջարկել նաև Սյունյաց Վասակ իշխանին: Այսինքն՝ Հայոց թագավորությունը մասնատելու նպատակի առումով Յուսուֆի համար ոչ մի խնդիր չկար Գագիկ Արծրունուց և Վասակ Սյունուց բացի թագ առաջարկելու նաև Ատրներսեհին և Համամին:

¹ Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 212:

² Տե՛ս **Ասողիկ**, էջ 164:

³ Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 212:

⁴ Ամդ: Տե՛ս նաև «Матиане Картелиса», էջ 32:

Այսպիսով, Ատրնեբսեհի թագ ստանալը Յուսուֆից կարելի է քիսեց-նել սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից, մինչդեռ Համա-մի՝ Յուսուֆից թագ ստանալը նման հիմնավորում չի ստանում: Սա-կայն, այդ իրադարձությունը 908 թ. ավելի ուշ տեղի ունենալ չէր կա-րող, քանի որ արդեն դրանից հետո Յուսուֆը սկսել էր իր կողմն անցած իշխանների նկատմամբ բռնություններ իրականացնել, որի հետևանքով նրանից հեռացան Գագիկ Արծրունին և այլ իշխաններ¹: Ուստի արծա-նագրերնք միակ հնարավոր եզրակացությունը. Համամը թագ է ստացել Յուսուֆից 908 թ.² Ատրնեբսեհի հետ միասին: Ասողիկի մեկ այլ արժե-քավոր տեղեկության համաձայն, երբ Աշոտ Երկաթը Հայաստանը մաք-րեց թշնամուց, նա «գտանէ զծառայս հօր իւրոյ թագաւորեալ. զինքն անուանեաց Շահանշահ, այսինքն թագաւորաց թագաւոր»³: Ինչպես հաղորդում է Վարդան վարդապետը, խոսքը մասնավորապես Աշոտ Երկաթի հորեղբորորդի Աշոտի, Գագիկ Արծրունու, Ատրնեբսեհ (հեղի-նակի տեղեկության մեջ՝ Ներսեհ) Բագրատունու և, թերևս, նաև Համամ Առանշահիկի մասին է: Եվ Աշոտը «կոչեցաւ ի վերայ նոցա Շահնշահ (իմա՝ թագավորների թագավոր-Ա.Ե.)»³: Ասողիկի հաղորդման տրամա-բանությունը պարզ է: Թեև, օրինակ՝ Համամն ու Ատրնեբսեհը թագ էին ստացել Սմբատ Ա-ից, դրանով նրանց միջև հարաբերությունները չէին փոխվել, և ավատատիրական աստիճանակարգի առումով Համամն ու Ատրնեբսեհը շարունակում էր դիտարկվել որպես «ծառա» Հայոց թա-գավորի համար: Բայց Ասողիկի հաղորդումն ունի ևս մեկ կարևոր կողմ: «Գտանէ» բառը ցույց է տալիս, որ կարծես թե Սմբատ Ա-ի «ծառաներն» առանց նրա հավանության էին թագավոր հռչակվել, ավելի ճիշտ՝ այլ տիրակալների կողմից: Ահա՛, այստեղ, մեր համոզմամբ, թաքնված է կարևոր իրողությունը: 908 թ. Յուսուֆը, բացի Վասպուրականի Գագիկ իշխանից, ճանաչել է նաև Կղարջքի Ատրնեբսեհի և Աղվանից Համամի թագավորությունները:

Վերոհիշյալ տեսակետի հաստատման համար անհրաժեշտ է պա-տասխանել ևս մեկ հարցի: Եթե Ատրնեբսեհը, փաստորեն, լքել է ժամա-նակին իրեն թագադրած Սմբատ Ա-ին, ապա ինչո՞ւ է Հովհաննես Դրաս-խանակերտցին նրա հասցեին արդեն Աշոտ Բ-ի օրոք դրվատանքի խոս-քեր ասում⁴: Պատմիչի տեղեկություններից հայտնի է, որ Ատրնեբսեհն

¹ Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 228-238:

² Տե՛ս **Ասողիկ**, էջ 169-170: Տե՛ս նաև **Մխիթար Անեցի**, Մատեան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, աշխատասիրութեամբ Հ. Մարգարեանի, Ե., 1983, էջ 116-117:

³ Տե՛ս **Վարդան վարդապետ**, էջ 93:

⁴ Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 247:

առաջին անգամը չէ, որ լքում էր Սմբատ Ա-ին: Վերջինիս 906 թ. արխագական արշավանքից հետո, դժգոհ լինելով գերված Արխագաց թագավորի ազատ արձակման փաստից, Ատրնեսեսիը դավադրություն էր կազմակերպել Հայոց թագավորի դեմ, սակայն պատժից խուսափել էր միայն անձնատուր լինելով և որդուն պատանդ տալով¹: Կարծում ենք, որ դրվատանքի խոսքերի պատճառն այն է, որ Ատրնեսեսին օգնություն էր ցուցաբերել արաբների դեմ պայքարող թագաժառանգ Աշոտին², իսկ վերջինիս՝ թագավոր դառնալուց հետո՝ ընդունել նրա գերիշխանությունը³: Պատմիչը նման վերաբերմունք ունի նաև Գագիկ Արծրունու նկատմամբ, երբ Յուսուֆից թագ ստանալուց հետո պախարակում է նրան⁴, իսկ Յուսուֆից հեռանալուց հետո՝ գովաբանում⁵:

Ամփոփելով՝ կարող ենք նշել, որ Հայոց թագավորության Արևելից մեծ իշխան Համամը Սմբատ Ա-ի կողմից թագադրվել է 894 թ., իսկ Կղարջքի կուրապաղատ Ատրնեսեսի Բագրատունին՝ 899 թ.: Ատրպատականի ամիրա Ափշինը, որը պարտություն էր կրել Դոդսի ճակատամարտում, Համամի թագադրությունից հետո որևէ քայլ անել չէր կարող, սակայն, Ատրնեսեսի թագադրությունը նրա համար պատճառ դարձավ 900 թ. արշավանք կատարելու դեպի Հայաստան: Սմբատ Ա-ն պարտություն կրեց, իսկ նրա կողմից Արևելից մեծ իշխանին և Կղարջքի կուրապաղատին տրված թագերն ի չիք դարձվեցին: 908 թ. Հայոց թագավորին հպատակ մի շարք իշխաններ, այդ թվում՝ Գագիկ Արծրունին, Ատրնեսեսի Բագրատունին և Համամ Առանշահիկը, հարում են Ատրպատականի Յուսուֆ ամիրային: Վերջինս, Հայոց թագավորությունը մասնատելու և թուլացնելու նպատակով, թագադրում է նրանց:

1.6. Հայ Բագրատունիների «տերություն»-ը: Հայ Բագրատունիների թագավորությունն Աշոտ Ա-ի և Սմբատ Ա-ի օրոք մենք անվանում ենք տերություն, քանի որ այն ուներ տերությանը բնորոշ հատկանիշները: Ընդհանուր առմամբ, ներկայիս ընկալմամբ, տերություն են կոչվում այն պետությունները, որոնք ազդեցիկ դերակատարություն ունեն միջազգային հարաբերություններում: Տերություն որակումը նախատեսում է հզորություն և տիրապետություն, այդ իսկ պատճառով այն օգտագործվում է միայն այն պետությունների վերաբերյալ, որոնք ունեն նշանակալի դերակատարություն, քաղաքական կշիռ, մասշտաբներ, տնտեսա-

¹ Ամդ, էջ 204-212:

² Ամդ, էջ 266:

³ Ամդ, էջ 310:

⁴ Ամդ, էջ 212:

⁵ Ամդ, էջ 238:

կան և ռազմական հզորություն և որոնք ընդունակ են ազդեցություն գործել հարևան և հեռավոր քաղաքական միջավայրերի վրա¹:

Հարկ է նշել, որ տերությունը միջնադարում ուներ նաև յուրահատուկ՝ ավատատիրությանը բնորոշ ներքին համակարգ, իսկ ինչ վերաբերում է տերության արտաքին հատկանիշներին, ապա այդ առումով այն մշտապես ընկալվել է նույն իմաստով:

Ն. Ադոնցը և Հ. Մամանդյանը այն կարծիքն են արտահայտել, որ դեռևս Արշակունյաց թագավորության ժամանակաշրջանում և դրանից հետո «տերություն»-ը նույնիմաստ էր «նախարարություն» և «տամուտերություն» բառերին, բայց հաճախ ընդունում էր ավելի լայն իմաստ՝ նույնանալով «պետություն» հասկացությանը²:

Ն. Ադոնցը նշում է, որ «տերություն» բառն արտահայտում է «տիրոջ» հովանավորությունը և գերադասությունը վասալի նկատմամբ: Այն կարող էր նույնանալ երկու ավատատերերի միջև փոխհարաբերություններին, երբ գերադաս կողմն իր վրա է վերցնում տերությունը, իսկ ստորադասը՝ ենթակայությունը: Ըստ Ն. Ադոնցի՝ այդպիսին էին հարաբերությունները պարսից թագավոր Հազկերտի և հայ նախարարների միջև Հայոց թագավորության կործանումից հետո: Նա մեջ է բերում «տերություն» բառի համար խիստ բնորոշելի արտահայտությունը, որն անում է Հազկերտը Տիգրան կանչված հայ նախարարների առաջ. «մեր առ ձեզ տերութիւն և խնամարկութիւն, և ձեր առ մեզ արդարամտութեամբ ծառայութիւն և հնազանդութիւն»³: Այնուհետև Ն. Ադոնցը տալիս է տիրոջ և վասալի փոխհարաբերությունների բնորոշումը. «ուխտի միջոցով կողմերից մեկը ստանձնում էր տերությունն ու խնամակալությունը, իսկ մյուսը՝ հավատարիմ ծառայությունը և հնազանդությունը»⁴:

Վերոհիշյալի լույսով կարող ենք նշել, որ Հայաստանում և Այսրկովկասի մեծագույն մասում «տերությունը»-ը պատկանում էր Հայոց թագավորին, որին հպատակ էին մնացյալ իշխանները: Անհրաժեշտ է նշել, որ Հայոց իշխանի գերիշխանությունը (իմա՝ տերություն) այսրկովկասյան երկրների վրա հաստատվել էր դեռևս Բագարատ և Աշոտ Բագրատունիների ժամանակներից: Այդ գերիշխանությունը շարունակվեց

¹ Ст'ю Политология: словарь-справочник /М. Василик, М. Вершинин и др/, М., 2001. К. Гарнов, Англо-русский политический словарь, М., 2005, В. Бачинин, Бачинин А., Политология: Энциклопедический словарь, М., 2005. Политологический словарь: Учеб. пособ. /Р. Григорян, А. Гришин, Г. Демин и др./, М., 1995.

² Ст'ю **Ն. Ադոնց**, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, էջ 519, **Հ. Մամանդյան**, երկեր, հ. Դ, եր., 1981, էջ 222-224:

³ Ст'ю **Ղազար Փարպեցի**, էջ 110:

⁴ Ст'ю **Ն. Ադոնց**, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, էջ 523:

ման Բագրատունիների՝ Հայոց թագավոր հռչակվելուց հետո: Ինչպես տեսանք, ականատես լինելով իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու մեծագործություններին՝ Հայոց իշխանները դիմեցին ամիրապետին՝ նրան ճանաչելու Հայոց թագավոր՝ այդպիսով մաս յուրովսանն ընդունելով նրա տերությունը: Այդ տերությունն արտահայտվում էր տարբեր ձևերով: Օրինակ՝ Կղարջքի կուրապաղատ Ատրնեթսեհը, թագ ստանալով Սմբատ Ա-ից, հռչակվեց որպես նրա տերության աստիճանակարգում երկրորդ մարդ¹, իսկ Աբխազաց թագավորը՝ պարտվելով Աշոտ Ա-ից՝ այնուհետև «պարտավճար միշտ նմա ի ծառայութիւն բերէր»²: Հայոց թագավորը տեր էր մաս Ծանարաց քորեպիսկոպոսի և Աղվանից իշխանի (Արևելից մեծ իշխան) համար: Ասողիկը, օրինակ՝ Հայոց թագավորին հպատակ հայկական և այսրկովկասյան իշխաններին պարզապես որպես նրա ծառաներ է հիշատակում: Ըստ պատմիչի՝ Աշոտ Բ-ն Հայաստանից վտարում է արաբական զորքը, բայց «գտանէ զծառայս հօր իւրոյ թագաւորեալ»³:

Սյուս կողմից՝ Հայոց թագավորությունն ուներ մաս տերությանը բնորոշ այն հատկանիշները, որոնք վերաբերում են վերջինիս՝ միջազգային հարաբերություններում ունեցած կշռին և ռազմական հզորությանը: Ընդհանրապես, դատելով հետազոտողների կարծիքներից, որոնց արդեն անդրադարձել ենք, թե՛ խալիֆայությունը և թե՛ Բյուզանդիան ճանաչել էին Հայոց թագավորությունը՝ ելնելով վերջինիս զգալի դերակատարությունից և կշռից: Հետագայում, օրինակ՝ Սմբատ Ա-ի օգնության վրա էր հենվում խալիֆան, երբ ցանկանում էր պայքարել Ատրպատականի Յուսուֆ ոստիկանի դեմ⁴: Ամիդի Շայբանի ամիրան ընդհանրապես այն մտավախությունն ուներ, որ Հայոց տերությունն այնքան է հզորացել, որ Սմբատ Ա-ն նպատակ է հետապնդում տիրելու մաս Դյուսիսային Միջագետքին⁵: Բացի այդ, ինչպես Բյուզանդիան, այնպես էլ խալիֆայությունը՝ միմյանց դեմ պայքարում փորձում էին իրենց կողմը գրավել սկզբում Հայոց իշխանին (այնուհետև՝ Արմինիայի իշխանաց իշխան), իսկ հետո՝ 885 թ. սկսած, Հայոց թագավորին: Դա նշանակում է, որ Հայոց թագավորությունը նշանակալից դեր և ազդեցություն ուներ միջազգային հարաբերություններում, որը զգալի չափով

¹ Տես Դովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 188:

² Ամդ, էջ 142:

³ Ասողիկ, էջ 169-170:

⁴ Տես Դովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 206:

⁵ Տես Ամանուն Զրուցագիր, էջ 171-173:

հիմնված էր նաև նրա ունեցած տնտեսական և ռազմական հզորության վրա:

Հարկ է անդրադառնալ ևս մեկ կարևոր հարցի՝ Հայոց տերության կարգավիճակին դարաշրջանի երկու հզոր տերությունների՝ Արաբական խալիֆայության և Բյուզանդական կայսրության հետ հարաբերություններում: Ինչպես տեսանք, Հ. Բարթիկյանը ցույց է տվել, որ Հայոց թագավորին «որդի» անվանելով՝ Բյուզանդիայի կայսրն արտահայտում էր նրանց միջև գոյություն ունեցող հարաբերությունները: Մյուս կողմից Հայոց թագավորը թագ էր ստանում արաբական խալիֆայից, որով էլ արտահայտվում էին վերջինիս և Հայ Բագրատունիների միջև հարաբերությունները: Փաստերը ցույց են տալիս, որ Հայոց թագավորը տերության մեջ մտնող իշխանների նկատմամբ ուներ մոտավորապես նույն կարգավիճակը, որը նրա նկատմամբ ունեին խալիֆան և կայսրը: Հայոց թագավորի համար «որդի» էին հանդիսանում Վրաց իշխանը (հետագայում՝ թագավոր), Աբխազաց թագավորը, Աղվանից (Արևելից) մեծ իշխանը և մյուսները¹: Բացի այդ, Սմբատ Ա-ն, ինչպես ինքն էր թագ ստանում խալիֆայից, նույնպես և թագ էր շնորհում իրեն հպատակ իշխաններին:

Գոյություն ուներ, սակայն, մի էական տարբերություն: Ի հակադրություն խալիֆայից ձևական կախվածության և կայսեր նկատմամբ խորհրդանշական «որդիության»՝ Հայոց թագավորի «որդիների» իշխանությունները Հայոց տերության մաս էին կազմում, իսկ այդ իշխանները, բացի «որդի» լինելուց², նաև հպատակ և «ծառա» էին Հայոց թագավորի համար³: Աբխազաց թագավորը նույնպես՝ հնազանդեցված լինելով զենքի ուժով և ընդունելով Հայոց թագավորի գերիշխանությունը, ինչպես տեսանք, պարտահատույց լինելով՝ ծառայում էր նրան: Ուստի և զարմանալի չէ, որ եթե բյուզանդացիները այսրկովկասյան իշխաններին կոչում էին իշխան կամ կուրապաղատ, ապա Հայոց իշխանին (հետագայում Հայոց թագավորին)՝ իշխանաց իշխան (արքունտների արքունտ)⁴:

¹ Տե՛ս Հ. Բարթիկյան, Բյուզանդիան և հայ պետականությունը X-XI դդ., «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 1996, թիվ 2, էջ 27-28:

² Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», կազմեց Վ. Հակոբյան, հ. 2, եր., Հայկական ՍՍԽ ԳԱ հրատ., 1956, էջ 501:

³ Ասողիկ, էջ 169-170:

⁴ Տե՛ս Հ. Բարթիկյան, Բյուզանդիան և հայ պետականությունը X-XI դդ., էջ 27-28: Ս. Ջանաշիան նշում է, որ Կղարջքի Բագրատունիներին՝ Բյուզանդիայի կողմից տրված «կուրապաղատ» կոչումը բարձրագույն կոչում էր, և ողջ Մերձավոր Արևելքում միայն նրանց էր տրվում (տե՛ս Ս. Джанашиа, Об одном примере искажения исторической

3. Բարթիկյանը ցույց է տվել, որ Հայ Բագրատունիների տերությունը Բյուզանդական կայսրության կողմից բարձր էր դասվում բոլոր պետություններից, բացառությամբ Արաբական խալիֆայության: Այդ կարծիքը բխում է նաև այն իրողությունից, որ տարբեր պետությունների ղեկավարներին ուղարկվող նամակները բյուզանդացիների կողմից կնքվում էին տարբեր կշիռ ունեցող ոսկե կնիքներով: Արաբական խալիֆային և Եգիպտոսի ամիրային ուղարկվողները կշռում էին 4 սուլդ, Հայ Բագրատունիներին ուղարկվողները՝ 3, իսկ մնացյալներինը՝ 2 և ավելի քիչ¹:

Հենց վերոհիշյալի պատճառով է, որ հայկական սկզբնաղբյուրները ևս առանձնացնում են Աշոտ Ա և Սմբատ Ա թագավորների գահակալության (իմա Հայ Բագրատունիների տերության) ժամանակաշրջանը: Խոսելով վերջինիս մասին, սկզբնաղբյուրներից մեկում նշված է. «ի թագաւորութեան Աշոտոյ և մորին որդւոյ Սմբատայ՝ քաջք և յաղթողք թագաւորաց Հայոց»²:

Հարկ ենք համարում այստեղ անդրադառնալ ևս մեկ կարևոր խնդրի: Հայկական սկզբնաղբյուրներից հայտնի է, որ Բագրատունի առաջին տիրակալները հարկ էին վճարում խալիֆայությանը: Թագադրության ժամանակ թագն ու թագադրության հագուստները ուղարկում էր արաբական խալիֆան³:

Երբ խալիֆայությունը Աշոտ Բագրատունուն ճանաչեց Արմինիայի իշխանաց իշխան և նրան հանձնեց ոստիկանի լիազորությունները, պարզ դարձավ, որ փաստորեն, այն այլևս բավարար ուժեր չունեին տեղերում իշխանությունը պահպանելու համար, և նրա համար միակ ելքը ծայրամասային երկրներում հզոր իշխանական տների վրա հենվելն էր, եթե նույնիսկ վերջիններիս հավատարմությունը պահպանելու համար ստիպված էր լինում նրանց թագավոր ճանաչել: Նման պայմաններում թագավոր հռչակված իշխանները դառնում էին լիովին անկախ թե՛ իրենց ներքին և թե՛ արտաքին քաղաքականության մեջ: Միակ կապը

правды. По поводу книги Н. Токарского "Архитектура древней Армении", Тб., 1947, էջ 19-21): Սակայն, խոսելով այդ մասին, նա մոռանում է, որ Հայաստանի Բագրատունիները Բյուզանդիայի կողմից կոչվում էին «արքունտների արքունտ» (իշխանաց իշխան), որը ցույց էր տալիս նրանց գերագահությունը Հայաստանում և Այսրկովկասում, իսկ Հովհաննես Դրասխանակերտցին Բյուզանդիայի կայսերը գրված նամակում Սմբատ Ա-ին անվանում է ընդհանրապես «բոլոր արևելքիների գլխավոր» (տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 278):

¹ Տե՛ս **Կոստանդին Ծիրանածին**, էջ 151-154: Տե՛ս **Հ. Բարթիկյան**, Բյուզանդիան և հայ պետականությունը X-XI դդ., «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 1996, թիվ 2, էջ 29:

² **Փարեզին Ա Լաթոդիկոս**, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, էջ 125:

³ Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 140-142, 148-150:

մնում էր հարկատվական պարտականության կատարումը խալիֆայության առաջ, որ նշանակում էր խալիֆայության գերիշխանության ձևական ընդունում¹: Սակայն խալիֆան ջանքեր էր գործադրում, որպեսզի նրանք իրենց այդ վերջին պարտավորությունից էլ չհրաժարվեն: Նման պայմաններում, Հայոց տերությանը հարավից սահմանակից Ատրպատականի ամիրաներին տրվում են արդեն իսկ գոյություն չունեցող Արմինիա ոստիկանության ոստիկանի լիազորությունները, որոնք արտահայտվում էին հարկը Հայոց թագավորից ստանալով և խալիֆայության գանձարան փոխանցելով²:

Ըստ Գ. Հարությունյանի՝ Ափշինը եղել է միայն Ատրպատականի ոստիկան, որ ստանձնել էր Հայաստանը հսկողի դեր, և որին ձեռնտու չէր Հայոց թագավորության հզորացումը³: Ա. Տեր-Ղևոնդյանը նշում է, որ խալիֆան Ափշինին փոխարքա (իմա՝ ոստիկան) է նշանակում ոչ միայն Ատրպատականի, այլև Արմինիայի վրա, չնայած նման վարչաքաղաքական միավոր փաստացիորեն այլևս գոյություն չուներ⁴: Բ. Առաքելյանն այն կարծիքին է, որ խալիֆայությունը՝ Ատրպատականի ամիրայության գործունեությունը Հայաստանի դեմ ուղղելու նպատակով, Ատրպատականի ամիրային նշանակում է Հայաստանի և Ատրպատականի ոստիկան՝ նրան շնորհելով Հայաստանի հարկերի հավաքումը և հանձնումը խալիֆայությանը⁵: Հայտնվել են այլ կարծիքներ ևս, որոնք ոչինչ չեն ավելացնում վերոհիշյալ ուսումնասիրողների տեսակետերին:

Սկզբնաղբյուրների վկայությունների համաձայն՝ Հայոց տերության ոստիկան խալիֆայությունը նշանակել էր սկզբում Ատրպատականի Ափշին ամիրային, իսկ այնուհետև նրա եղբորը՝ Յուսուֆին: Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ Ատրպատականի Ափշին ամիրան Աշոտ Ա-ի օրոք ոստիկանի լիազորություններ չունեցող և միայն հետագայում՝ Սմբատ Ա-ի թագավորության տարիներին, նշանակվեց այդ պաշտոն-

¹ Տես **Ա. Թեր-Գեօրգիյան**, նշվ. աշխ., էջ 243:

² Դատելով Հովհաննես Դրասխանակերտցու վկայություններից՝ Աշոտ Բագրատունին թագ է ստացել «ի ձեռն ոստիկանին Յիսեի՝ որդւոյն Շեխայ» (տես **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 140): Շեխի որդի Հիսեն Իսա իբն աշ-Շայխ աշ-Շայբանին է, որ ոստիկան է եղել 870 թ. (տես **Ա. Թեր-Գեօրգիյան**, նշվ. աշխ., էջ 285): 880-ական թթ. կեսերին՝ երկրորդ անգամ նշանակվելով ոստիկան՝ նա խալիֆայից թագ բերեց Աշոտին: Ինքը՝ Իսան, այլևս Արմինիայում որևէ լուրջ անելիք չունեցող, որի պատճառով հիմնականում զբաղված էր սահմանային ամրությունների գոտում (անդ, էջ 150): Այսինքն՝ փաստացիորեն կա ոստիկան, բայց նրա հիմնական լիազորությունները տրված են Աշոտ Բագրատունուն:

³ Տես **Գ. Հարությունյան**, Հայաստանը IX-XI դարերում, էջ 40-41:

⁴ Տես **Ա. Թեր-Գեօրգիյան**, նշվ. աշխ., էջ 241:

⁵ Տես «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. III, էջ 29:

նիմ¹: Ի դեպ, Մովսես Դասխուրանցու մի հետաքրքրական տեղեկությունից կարելի է եզրակացնել, որ Աշոտ Ա-ն խալիֆայությանը հարկ չէր վճարում: Պատմիչը հաղորդում է, որ Աշոտ Ա-ից հետո տեղի ունեցավ «գալուստ Տաճկին ի Դայս և գրաւել զաշխարհն ընդ լծով ծառայութեան հարկաց թուականն Դայոց Յիսբ (իմա՝ 893 թ.-Ա.Ե.) լինէր»²:

Աշոտ Ա-ի մահից հետո Դայոց տերության ոստիկան է նշանակվում Ատրպատականի Ափշին ամիրան: Նա պատասխանատու էր Դայոց տերությունից հավաքված հարկը Բագրատունի տիրակալներից ստանալու և խալիֆայությանը փոխանցելու համար³: Երբ Սմբատ Ա-ն նվաճեց շրջակա երկրները, Ափշինը «եղ ի մտի իւրում ոչ կալ նմա յայնմհետէ ընդ իւր ի միականութիւն սիրոյ և հնազանդութեան սակի խոստմանն. այլ և ակնածեալ ևս թէ գուցէ ոչ լնուցու զսակ հարկացն, որ ի վերայ կայր»⁴: Փաստորեն, նա արդեն նշանակվել է ոստիկան: Կասկածելով, որ մեծ հաղթանակներից հետո Սմբատ Ա-ն կհրաժարվի հարկ վճարելուց, նա ներխուժեց Դայոց տերություն, բայց Դոդսի ճակատամարտում պարտություն կրեց: Այնուհետև նա պատվիրակի միջոցով խնդրեց Սմբատ Ա-ին իրեն տալ արքունի հարկը: Սմբատ Ա-ն որոշում է կատարել նրա խնդրանքը⁵: Ըստ որում՝ Անանունը հաղորդում է, որ «Սա (Ափշինը-Ա.Ե.) շարժեալ բարկութեամբ մեծաւ ի վերայ Սմբատայ վասն բեկանելոյ նորա զհարկս արքունի»⁶: Պարզվում է, որ Սմբատ Ա-ն հրաժարվում է հարկ վճարելուց: Սակայն, եթե համադրենք Անանունի և մյուս պատմիչների հաղորդումները, կարելի է եզրակացնել, որ խոսքը ոչ թե ընդհանրապես հարկը տալուց հրաժարվելուի մասին է, այլ Ատրպատականի ամիրայի միջոցով այդ անելուց հրաժարվելու մասին: Այդ է ապացուցում Անանուն Զրուցագրի հաղորդումն այդ իրադարձության մասին: Ոստիկանը կամենում է հարկ վերցնել Սմբատ Ա-ից: Սմբատը հրաժարվում է՝ ասելով. «...ես ոչ տամ հարկ քեզ»: Այնուհետև Դոդսի ճակատամարտում ամիրան պարտություն է կրում⁷:

Ափշինի մահից հետո Սմբատ Ա-ն «եղ ի մտի իւրում ոչ ևս դարձեալ դաւանս կրել ի խափանեալ երկիւղէն, և կամ դաշինս սիրոյ դնել ընդ

¹ Տե՛ս Դովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 162, 170-174, 180 և այլն: Պատմիչն առաջին անգամ Ատրպատականի Ափշին ամիրային որպես ոստիկան է հիշատակում Սմբատ Ա-ի օրոք:

² Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 335:

³ Տե՛ս А. Тер-Гевондян, նշվ. աշխ., էջ 243:

⁴ Անդ, էջ 170:

⁵ Անդ, էջ 170-172:

⁶ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 438:

⁷ Տե՛ս Անանուն Զրուցագիր, էջ 187, Դովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 172:

այնուհիկ, որոց իրաւունք բարձեալ է յերեսաց նոցա»¹: Այդ մտքով նա խալիֆայի մոտ մարդ է ուղարկում՝ խնդրելով «ի բաց զինքն հատանել յազգէ յայնմանէ»: Խալիֆան համաձայնում է և նույնիսկ թեթևացնում արքունի հարկը²: Ասողիկը հաղորդում է. «Սմբատ ոչ կամեցաւ հնազանդել նմա (իմա՝ Յուսուֆի-Ա.Ե.), այլ գրէ հրովարտակ ընծայիւք առ ամիրապետն Բաբելոնի՝ ազատել զնա յանօրէն որդւոյ Սաճին, զոր և արար իսկ»³: Սմբատ Ա-ի դիմումը խալիֆային նշանակում էր, որ Յայոց թագավորը չի ցանկանում ճանաչել որևէ միջնորդ իր և Խալիֆայության միջև: «Եւ այնուհետև ի կարգս այլոց ևս հնազանդելոց և նա (իմա՝ Սմբատ Ա-Ա.Ե.) ևս մտանէր ի կապածս լծոյ ամիրապետին»⁴: Պատմիչի ընկալմամբ, եթէ հարկը փոխանցվում է Ատրպատականի ամիրայի միջոցով, ապա Յայոց թագավորը գտնվում է վերջինիս գերիշխանության տակ, իսկ երբ հնարավորություն է ստեղծվում ուղղակիորեն հարկը փոխանցել Խալիֆայության գանձարան, պատմիչը այդ հասկանում է որպէս Խալիֆայության գերիշխանության ընդունում:

Խալիֆան հետագայում Յուսուֆին կրկին ուստիկան է կարգում Յայոց տերության վրա, որի հետևանքով նրանք երկուսով Յայոց արքայից պահանջում են անմիջապէս վճարել տարեկան հարկը⁵: Այդպիսով, վերականգնվում է Յայոց տերության տարեկան հարկը Խալիֆայությանն Ատրպատականի ամիրայի միջոցով փոխանցելու կարգը, իսկ Յովհաննէս Դրասխանակերտցին Յուսուֆին այլևս ուստիկան է կոչում⁶: Ի զուր չէ, որ Սմբատ Ա-ն «ոչ կասեցուցանէր հատուցանել նմա (իմա՝ Յուսուֆին-Ա.Ե.) զսակ սովորական ծառայութեանն»⁷:

Խալիֆայությանը տրվող հարկը՝ դատելով Յովհաննէս Դրասխանակերտցու վկայությունից, գանձվում էր տարին մեկ անգամ⁸: Ըստ պատմիչի՝ հարկաչափը 60 հազար դահեկան էր⁹: Յայտնի է, որ Արմինիա ուստիկանության հարկաչափը Յարուն ալ-Ռաշիդ խալիֆայի օրոք (786-809) 13 մլն դիրհէմ էր¹⁰: Իբն Խորդադեբէը հաղորդում է, որ Արմինիայից գանձվող միայն հողահարկի չափն այդ ժամանակ 4մլն դիրհէմ

¹ Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 196:

² Անդ:

³ Ասողիկ, էջ 163:

⁴ Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 196:

⁵ Անդ, էջ 206-208:

⁶ Անդ, էջ 206:

⁷ Անդ, էջ 212:

⁸ Անդ, էջ 208:

⁹ Անդ, էջ 216:

¹⁰ Stéu. 151. ١٨٦٧، بولاق، كتاب العبر، خلدون، 286 ص ١٩٣٨، القاهرة، الجیشيارى، بن عبد وسى الجیشيارى، ١٩٣٨، كتاب الوزراء و الكتاب تصنيف ابن عبد الله محمد

էր¹: Համեմատելով այդ հարկաչափերը՝ կարելի է ասել, որ Հայոց թագավորների կողմից խալիֆայությանը տրվող հարկը պարզապես խորհրդանշական էր՝ բազմապատիկ զիջելով արաբական տիրապետության օրոք գոյություն ունեցած հարկաչափին:

Անդրադառնալով Յուսուֆի կողմից Գագիկ Արծրունուն Հայոց թագավոր կարգելուն՝ Ամանունը պատմում է, որ դրա պատճառներից մեկն այն էր, որ «Սմբատ ոչ խնդրեաց երթալ զհետ խաղաղութեան, տալ զհարկս արքունի»²: Փաստորեն, Սմբատ Ա-ն վերջնականապես որոշել էր այլևս հարկ չվճարել խալիֆայությանը: Ամանունը նաև նպատակ ունի արդարացնելու Արծրունիների պառակտումը Հայոց տերությունից, որի հետևանքով նա մեղադրում է Սմբատ Ա-ին հարկատվությունից հրաժարվելու համար, իսկ «խոհեմ» Հայոց թագավոր Գագիկ Արծրունին ստանձնում է հարկատվական պարտավորություն: Յուսուֆը Գագիկին թագավոր օծեց, իսկ ամիրապետը «յանձն առնէ նմա զհարկս արքունի»³:

Դատելով այն իրողությունից, որ Հայոց Բագրատունի արքաներն իրենց միանգամայն անկախ էին դրսևորում թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին քաղաքականության բնագավառում, պետք է միանշանակ եզրակացնել, որ հարկատվական պարտականությունն ուներ զուտ խորհրդանշական բնույթ և քիչ բանով էր պարտավորեցնում Աշոտ Ա-ին և Սմբատ Ա-ին: Ձարմանալի չէ, որ Սմբատ Ա-ն չկատարեց խալիֆայի հրամանը՝ նրա հետ միասին հարձակվելու Յուսուֆի վրա⁴:

Ինչպես ճիշտ կերպով նշում է Ռ. Մաթևոսյանը, պետության անկախությունը որոշվում է երկու կարևոր ուղություններում՝ սեփական պետության մեջ գերագույն իշխանությանը և անկախությանը՝ միջազգային հարաբերություններում: Հայոց պետությունը ուներ թե՛ առաջինը և թե՛ երկրորդը⁵: Բացի այդ, ուսումնասիրողը ճիշտ կերպով ցույց է տալիս, որ, չնայած խալիֆան թագ էր տալիս Հայոց թագավորին, նա դրանով սոսկ ամրագրում էր գոյություն ունեցող իրավիճակը և որևէ փոփո-

¹ Տե՛ս Ibn Khordadbeh, էջ 124: Երբեմն ուսումնասիրողների կողմից էբն խորդադբեհի նշած «խարաջ»-ը հասկացվում է սոսկ որպես հարկ, որը սխալ է (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. II, եր., 1984, էջ 374):

² Թովմա Արծրունի և Ամանուն, էջ 440:

³ Անդ, էջ 442:

⁴ Տե՛ս Դովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 206:

⁵ Տե՛ս Ռ. Մաթևոսյան, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, էջ 96:

խություն մտցնել չէր կարող¹: Նույն կարծիքն է հայտնում նաև Կ. Յուզբաշյանը²:

Եթե խալիֆայությունը ոչ մի կերպ չէր կարող միջամտել Բագրատունիների տերության ներքին գործերին, ապա ինչու՞ էին Բագրատունիները շարունակում նրան հարկ վճարել: Մեր կարծիքով, դա Հայոց տերության համար անվտանգության երաշխիք էր Հայաստանին սահմանակից Ատրպատականի և Ամիդի ամիրայությունների հարձակումներից: Իսկ վերջիններս խալիֆայության կողմից որպես լծակ էին օգտագործվում՝ Հայ Բագրատունիների կախվածությունը պահպանելու համար:

Ամփոփելով՝ կարող ենք նշել, որ Հայ Բագրատունիների տերության ձևավորումը սկսվել է Հայոց իշխան Աշոտ Մսակերի ժամանակաշրջանից և ավարտին հասել իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու օրոք, երբ Այսրկովկասում հաստատվել է հայկական գերիշխանությունը: Աշոտի՝ թագավոր հռչակվելուց հետո և Սմբատ Ա-ի օրոք Հայոց տերությունը զգալիորեն ամրապնդվել է և Արաբական խալիֆայության ու Բյուզանդական կայսրության համար կարևորություն ձեռք բերել: Չնայած Հայ Բագրատունիների տերությունը ձևականորեն ընդունել է խալիֆայության գերիշխանությունը, սակայն փաստացիորեն անկախ է եղել իր վարած ներքին և արտաքին քաղաքականության մեջ: Վերջին իրողությունն արտահայտվել է ինչպես Բյուզանդիայի հետ քաղաքական և տնտեսական կապերի վերահաստատմամբ ու խորացմամբ, Սմբատ Ա-ի կողմից իր տերության իշխաններից ոմանց թագադրությամբ, այնպես էլ հարևան երկրներում ունեցած զգալի ազդեցությամբ:

¹ Ամդ, էջ 89:

² Տես Կ. Յուզբաշյան, «Բագրատունիների դարաշրջանի» Հայաստանը միջազգային-իրավական տեսանկյունից, «ՊԲՀ», 1975, թիվ 1:

ՀԱՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ՏՈՂՄԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐՔՈՒՆԻ ՏԻՐՈՒՅՑՆԵՐԸ

Արաբական տիրապետության շրջանում Բագրատունիներն աստիճանաբար հզորացան, Արմինիա ոստիկանությունում հասան առաջնակարգ դիրքի և աստիճանաբար թուլացող խալիֆայության համար ձեռք բերեցին խոշոր նշանակություն, քանի որ ձևականորեն պահպանում էին հավատարմությունը խալիֆային: VIII դ. վերջերից սկսած Հայոց իշխանի պաշտոնը սկսեցին զբաղեցնել միայն Բագրատունիները: Ինչպես նշում է Ա. Տեր-Ղևոնդյանը, դեռևս VIII դ. կեսերին միայն Կոգովիտին տիրող Բագրատունիները շուրջ մեկ հարյուրամյակի ընթացքում կարողացան տիրել Տարոնին, Սասունին, Բաղեշին, Արզնին, Մուկեին, Շիմշաթին, Արշարունիքին, Շիրակին, Վանանդին, Արագածոտնին, Աշոցքին, Տաշիրքին, Տայքին, Բագրևանդին, Աղստև գետի հովտին և Ոստան գավառին: Չնայած Այրարատում դեռևս գոյություն ունեին որոշ նախարարական տներ (Գնթունի, Վանանդեցի և Տաշրացի), Հայոց Միջնաշխարհում Բագրատունիներն հասան տիրապետող դիրքի¹:

2.1. Այրարատ: Աշոտ Մսակերի ժամանակներից սկսած Բագրատունիները կարողացան աստիճանաբար տիրել Այրարատի մեծագույն մասին: Դա կապված էր այն իրողության հետ, որ 774-775 թթ. արաբական տիրապետության դեմ Հայոց ապստամբությունից հետո քաղաքական ասպարեզից հեռացան մի շարք խոշոր նախարարական տներ, այդ թվում՝ Կամսարականները, իսկ Մամիկոնյանները կորցրեցին նախկին կշիռը: Բագրատունիներին հաջողվեց օգտվել ստեղծված իրավիճակից և տիրել վերոհիշյալ նախարարական տների տիրույթներին:

Կոգովիտ: Կոգովիտ գավառը Արշակունյաց թագավորության շրջանում պատկանում էր Արշակունիներին, որտեղ՝ Դարյունից բերդում, պահվում էին արքունի գանձերը²: Հետագայում Կոգովիտն արդեն հիշատակվում է որպես Բագրատունյաց բնիկ տիրույթ: Ըստ Սեբեոսի՝ Սա-

¹ Տես Ա. Тер-Гевондян, նշվ. աշխ., էջ 182:

² Տես Փավստոս Բուզանդ, էջ 288. «Բերդն Դարոնից, որ է յերկրին Կոգայ, ուր կային գանձք արշակունեացն»:

սանյանների դեմ ապստամբած Սմբատ Բագրատունու մարմինը «տա-
րան ի Հայաստան երկիր ի բնիկ հանգստարանսն, և եղին ի տապանի ի
գիւղն Դարիւնս, որ է ի Գոգովիտ գաւառի»¹: Ինչպես ենթադրում է Ն.
Ադոնցը՝ Կոգովիտ գավառը Բագրատունիներին էր անցել Արշակունյաց
թագավորության կործանումից հետո, ամենայն հավանականությամբ,
Վարդանանց պատերազմի շրջանում հիշատակվող Տիրոց Բագրատու-
նու ժամանակներից²: Այն բանից հետո, երբ Աշոտ Մսակերը տիրեց Ար-
շարունիք գավառին, նա իր նստավայրը Կոգովիտի Դարյունք բերդից
տեղափոխեց այնտեղ³: Հ. Մարկվարտը կարծում է, թե Կոգովիտից
Բագրատունյաց նստավայրի տեղափոխման պատճառն այն է, որ այն
հարևան էր Արծրունիների իշխանությանը, իսկ վերջիններս աստիճա-
նաբար սկսեցին տիրել Կոգովիտին⁴: Սակայն այդ տեսակետը կասկա-
ծելի է, քանի որ Կոգովիտ գավառը Դարյունից բերդով Վասպուրականի
թագավորությանը միացրել էր Գագիկ Արծրունին (908-943): Ըստ Թով-
մա Արծրունու՝ «ի գնալն Յուսփայ ամիրային ի Պարսս՝ գնաց և թագա-
ւորն Գագիկ ի գաւառն Կոգովիտ, և պաշարեալ զանառն Դարիւնս՝ գո-
ղացեալ առնու ի գիշերի»⁵: Այդ է վկայում նաև Ստեփան Տրեթցու հա-
ղորդումն այն մասին, որ X դ. սկզբին Կոգովիտը դեռևս հանդիսանում
էր Բագրատունյաց տիրույթ⁶: Ամենայն հավանականությամբ, Դարյու-
նից բերդից Բագրատունիների իշխանամիստի տեղափոխության պատ-
ճառն այն էր, որ երբ Աշոտ Մսակերին հաջողվեց տիրել Այրարատի մեծ
մասին, անհրաժեշտություն առաջացավ իշխանամիստը տեղափոխել
սեփական տիրույթների կենտրոնական հատվածը:

Կարծիք է հայտնվել, որ արդեն Սմբատ Ա-ի թագավորության շրջա-
նում Կոգովիտը մտնում էր Արծրունիների տիրույթների մեջ⁷: Սակայն,
Սմբատ Ա-ի օրոք, դատելով Հովհաննես Դրասխանակերտցու մի վկայու-
թյունից, ըստ որի՝ արքայական տոհմի որոշ ներկայացուցիչներ (օրի-
նակ՝ Սմբատ Ա-ի եղբորորդի Սմբատը) թաղվում էին «ի Դարօնս ընդ
հարս իւր»⁸, Կոգովիտը հանդիսանում էր Բագրատունիների տիրույթ:

¹ Սեբեոս, էջ 103-104:

² Տե՛ս Ն. Ադոնց, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, էջ 341:

³ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 106:

⁴ Տե՛ս Յ. Մարկուարտ, Հայ Բագրատունեաց ճիւղագրութիւնը, էջ 33-34:

⁵ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 444:

⁶ Տե՛ս Ստեփան Տրեթցի, Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, էջ 91:

⁷ Տե՛ս «Բագրատունյաց տերությունը Աշոտ Ա և Սմբատ Ա թագավորների օրոք», - «Հայաստանի պատմության ատլաս», Ա մաս, եր., 2005, էջ 62-63:

⁸ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 228:

Բագրևանդ: Աշոտ Բագրատունին IX դ. երկրորդ կեսին կարողացավ սեփական տիրույթներին կցել Մամիկոնյաններին պատկանող վերջին տիրույթներից մեկը՝ Բագրևանդ գավառը: Ըստ Թովմա Արծրունու մի հիշատակության, որը վերաբերում է IX դ. երկրորդ քառորդին, Բագրևանդ գավառը պատկանում էր Քուրդիկ Մամիկոնյանին¹: Վարդան վարդապետը, պատմելով Բուղայի կողմից գերի տարված իշխաններին բաժին հասած դառը ճակատագրի մասին, հաղորդում է, թե նրանցից մեկը՝ Քուրդիկ Մամիկոնյանի որդի Գրիգորը, «արիաբար պահեալ զհաւատն ելանէ ի բանտէն, և գայ մտանէ ի գաւառն իւր Բագրևանդ»: Սակայն, նա շուտով վախճանվում է: Օգտվելով դրանից՝ Աշոտ Բագրատունին նրա գլուխը կտրում, ուղարկում է ոստիկանին՝ հաղորդելով, թե նա կամենում էր անցնել Բյուզանդիա, իսկ ինքը մարդ է ուղարկել նրա ետևից ու սպանել տվել: Ի պատասխան, ոստիկանը դիմում է խալիֆային ու վերջինիս հրամանով Աշոտին հանձնում Բագրևանդ գավառը²:

Ն. Ադոնցը կարծում է, որ, հավանաբար, կապ կա Bagrata և Bagravanda անվանումների միջև, որից էլ կարելի է բխեցնել, որ Բագրևանդը Այրարատի Բագրատունիների նախնական կալվածքն էր³: Դատելով այն իրողությունից, որ IX դ. կեսերին այն հիշատակվում է որպես Մամիկոնյանների տիրույթ, պետք է կարծել, որ եթե ճիշտ է Ն. Ադոնցի կարծիքը, ապա Բագրատունիները սկզբնապես տիրում էին ոչ թե ամբողջ Բագրևանդին, այլ դրա այն հատվածին, որը սահմանակից էր Կոգովիտին և որի մեջ էր մտնում Բագավանը:

Բացի այդ, պետք է նշել, որ, ըստ ուսումնասիրողների՝ հնում Ծաղկոտնը որպես առանձին գավառ գոյություն չուներ, այլ մտնում էր Բագրևանդի մեջ⁴: Հավանաբար, Ծաղկոտնը Կոգովիտին հարևան Բագրևանդի արևելյան հատվածի հետ միասին մտնում էր Բագրատունիների տիրույթների մեջ: Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ Բագրևանդում Հարուն ալ-Ռաշիդ խալիֆայի օրոք (786-809) տեղի ունեցած արաբական ցեղերի մեծ վերաբնակեցման ժամանակ հաստատվել էին արաբներ⁵: Կարծում ենք, որ խոսքը Ծաղկոտն գավառի մասին է, որտեղ, ինչպես կտեսնենք ստորև, արաբական գաղութ էր հաստատվել, իսկ Հովհաննես Դրասխանակերտցին Ծաղկոտն ավանդույթի ուժով համարում է Բագրևանդի մաս: Ավելորդ չէ նշել, որ Հովհաննես Դրաս-

¹ Տես Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 302:

² Տես Վարդան վարդապետ, էջ 87:

³ Տես Ն. Ադոնց, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, էջ 341:

⁴ Ամր, էջ 340, Թ. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, էջ 125:

⁵ Տես Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 110-112:

խանակերտցին Ծաղկոտն գավառը բոլորովին չի հիշատակում: Կարելի է կարծել նաև, որ Բագրատունյաց իշխանանիստի տեղափոխության պատճառը նույնպես նրա հարևանությամբ արաբների հաստատման հետևանքը պետք է լիներ:

Արշարունիք: Աշոտ Մսակերը 774-775 թթ. ապստամբությունից հետո գնեց այդ ապստամբության հետևանքով քաղաքական ասպարեզից հեռացած Կամսարականներին պատկանող Արշարունիք գավառը, որից հետո Բագրատունիների նստավայրը Դարյունքից տեղափոխեց այնտեղ: Իր այս քաղաքականության իրականացման ճանապարհին Աշոտ Մսակերը բախվեց արաբական կայսիկ ցեղին պատկանող Ջահապի հետ: Վերջինս ամուսնացել էր 775 թ. Արծնիի ճակատամարտում զոհված Մուշեղ Մամիկոնյանի դստեր հետ և նույնպես հավակնություններ ուներ Մամիկոնյանների և Կամսարականների տիրույթների նկատմամբ: Ըստ Վարդան վարդապետի՝ Ջահապը «յափշտակեալ էր մասն ինչ յԱրշարունեաց»¹: Հանդիսանալով Մամիկոնյան իշխանադստեր ամուսինը², նա «խորհէր տիրել ի ձեռն կնոջն բոլոր աշխարհին»³: Խնդիրն այն է, որ դատելով Ղևոնդի մի տեղեկությունից՝ Արշարունիքի մի հատվածը՝ Արտագերս բերդով, պատկանում էր 774-775 թթ. ապստամբության առաջնորդ Մուշեղ Մամիկոնյանին⁴: Բագրատունիները հաղթեցին Ջահապին և տիրեցին ողջ Արշարունիքին⁵: Ստեփաննոս

¹ Վարդան վարդապետ, էջ 83:

² Մ. Օրմանյանի կարծիքով, եթե Ջահապը միտք ուներ կնոջ միջոցով տիրելու Արշարունիք գավառին, նա պետք է գործ ունենար Բագրատունիների հետ, քանի որ Արշարունիքն այդ ժամանակ Բագրատունիների ձեռքում էր: Ըստ այդմ, Ջահապի կինը պետք է ոչ թե Մամիկոնյան լիներ, այլ Բագրատունի: Հավանաբար, նա Բագրատունի Աշոտի և Շապուհի քույրն էր, այլ ոչ թե Մամիկոնյան Շապուհի և Վարդի քույրը (տես Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, Կոստանդնուպոլիս, 1913, էջ 909-910): Օրմանյանի այդ կարծիքի կողմնակիցն է Ա. Ալադյանյանը (տես «Պատմական Հայաստանի սահմանները», էջ 181): Հավանաբար, այդ կարծիքի համար հիմք է դարձել Վարդանի այն վկայությունը, թե Արշարունիքի մի մասին տիրող «[Ջահապը] խորհէր տիրել ի ձեռն կնոջն բոլոր աշխարհին» (Վարդան վարդապետ, էջ 83): Այդ արտահայտությունը հասկացվել է այնպես, իբր Ջահապը կամենում էր ամբողջովին տիրել Արշարունիք գավառին: Այս տեսակետը մերժելի է, քանի որ, նախ՝ հիշյալ արտահայտությունը նշանակում է, որ Արշարունիքի մի մասին տիրող Ջահապը կնոջ ժառանգական իրավունքի հիման վրա ցանկանում էր տիրել Մամիկոնյանների ժառանգությանը, հետո՝ 774-775 թթ. անմիջապես հետո Արշարունիքը դեռ չէր պատկանում Բագրատունիներին, այն Կամսարականներից գնեց Հայոց իշխան Աշոտ Մսակեր Բագրատունին (790-826): Այնպես, որ մենք ճիշտ ենք համարում պատմիչի վկայությունը:

³ Վարդան վարդապետ, էջ 83:

⁴ Տես Ղևոնդ, էջ 139:

⁵ Տես Վարդան վարդապետ, էջ 83-84:

Օրբեյանը և Ստեփան Տբեթցին Արշարունիքը հիշատակում են Աշոր-
նիք ձևով¹:

Արշարունիքում էր գտնվում Հայ Բագրատունիների տերության
առաջին մայրաքաղաք Բագարանը²:

Ճակատք: Բագրատունյաց տիրույթների մեջ էր մտնում նաև Այրա-
րատի ճակատք գավառը³: Այն գտնվում էր Կոգովիտ և Արշարունիք գա-
վառների միջև՝ զբաղեցնելով Գայլատու լճից հյուսիս ընկած լեռնային
երկրամասը՝ Կողբ գյուղաքաղաքով և տարածվում մինչև Երասխ գետ⁴:

Ծաղկոտն: Հայ Բագրատունիների տիրույթների մաս էր կազմում
նաև Ծաղկոտն գավառը, որը հնում Բագրևանդի մեջ էր մտնում: Անա-
նուն Ջրուցագիրը հաղորդում է, որ Սմբատ Ա-ն Ծաղկոտն գավառը
հանձնել էր Ռաժա անունով մի արաբի⁵: Հավանական է, որ Ծաղկոտն
գավառը, որտեղ, ամենայն հավանականությամբ, արաբներ կային, ար-
քունի տիրույթ էր: Թերևս, նորաստեղծ այդ ամիրայությունը զբաղեց-
նում էր Այրարատի Ծաղկոտն գավառի տարածքը՝ Արածանի գետի
ակունքների շրջանում:

Ըստ Ստեփան Տբեթցու՝ այն X դ. սկզբին հանդիսանում էր
Բագրատունիների տիրույթ⁶:

Ամենայն հավանականությամբ, Ծաղկոտն գավառը Բագրատունի-
ներին էր անցել կամ Աշոտ Մսակերի օրոք և կամ ավելի վաղ շրջանում,
քանի որ գտնվում էր Բագրատունիների տիրույթներ Բագրևանդի
արևելյան հատվածի և Կոգովիտի միջև: Հետագայում, ինչպես կտես-
նենք, Ամբատ Ա-ն արքունի տիրույթներին էր կցել նաև Ծաղկոտնին
հարևան Վասպուրականի Դառնի և Տուրուբերանի Աղիովիտ գավառ-
ները:

Շիրակ: Շիրակ գավառը սկզբնապես Կամսարականների տիրույթն
էր, սակայն 774-775 թթ. ապստամբությունից հետո, երբ Կամսարակա-
նները հեռացան քաղաքական ասպարեզից, այն հայտնվեց Աշոտ Մսա-

¹ Տես Ստեփաննոս Օրբեյան, էջ 183, Ստեփան Տբեթցի,-Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց
աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, էջ 91:

² Տես Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 146:

³ Տես Ստեփան Տբեթցի,-Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայե-
րի մասին, հ. Ա, էջ 91:

⁴ Տես Բ. Հարությունյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի և այլ աղբյուրների,
քարտեզ:

⁵ Տես Անանուն Ջրուցագիր, էջ 161:

⁶ Տես Ստեփան Տբեթցի,-Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայե-
րի մասին, հ. Ա, էջ 91:

կերի ուշադրության կենտրոնում: Նա կարողացավ տիրել Շիրակին և այն կցել սեփական տիրույթներին¹:

Շիրակն աստիճանաբար դարձավ Բագրատունիների հիմնական կենտրոնը, որտեղ գտնվում էին Սմբատ Ա-ի և Աշոտ Բ-ի մայրաքաղաք Երազգավորսը և հետագայում Բագրատունյաց թագավորության մայրաքաղաք դարձած Անին²:

Աշոցք: Շիրակ գավառի հետ միասին Աշոտ Մսակերը կարողացավ տիրել նաև Աշոցք գավառին³: Սակայն՝ դատելով «Քարթլիի մատյան»-ի հաղորդած այն տեղեկությունից, թե 881 թ. որոշ ժամանակ առաջ Կղարջքի Աշոտ կուրապաղատի որդի Գուառամն Աշոցքը զիջել էր իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունուն⁴, պետք է կարծել, որ թերևս Բուդայի արշավանքից հետո Կղարջքի Բագրատունիներին հաջողվել էր տիրել Աշոցք գավառի մի հատվածին: Վախուշտ Բագրատիոնը ևս հաղորդում է, որ Աշոցքը պատկանում էր Գուառամ Բագրատունուն⁵: Այսինքն, Աշոցքն ամբողջությամբ կցվել էր Բագրատունիների տիրույթներին 881 թ. դեպքերից որոշ ժամանակ առաջ: Անանուն Ջրուցագրի մի տեղեկության համաձայն՝ Սմբատ Ա-ն X դ. սկզբին գրավել և իր տիրույթներին էր կցել Գոգշենը⁶, որը Գուգարքի մի շարք գավառների հետ միասին մինչ այդ գրավել էին արխագական գործերը⁷: Պետք է նշել, որ երբ Սասանյանների տիրապետության շրջանում Ջավախք գավառը բաժանվեց երկու մասի, վերջինիս հյուսիսային հատվածը մտնում էր Գուգարքի բղեշխության մեջ, իսկ հարավային հատվածը մաս էր կազմում Աշոցքի նախարարության⁸: Ըստ Ս. Երեմյանի՝ Աշոցքի նախարարության մեջ մտնող Ջավախքի հատվածը խնդրո առարկա շրջանում կոչվում էր Գոգշեն⁹: Այնտեղ մինչև օրս էլ պահպանվել է Գոգշեն անունով մի գյուղ: Ամենայն հավանականությամբ, իշխանաց իշխան Աշոտին Գուառամ Բագրատունուն զիջած «Աշոցք»-ը նույնական է հենց Գոգշենին: Հովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է, որ 906 թ. «թա-

¹ Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 83:

² Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 186, 200, 211:

³ Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 83:

⁴ Տե՛ս "Матиане Картлиса", էջ 31:

⁵ Տե՛ս Ἀαδὸθ δὲ Ἀαδῶα δὲ ἰ ῥε, էջ 187:

⁶ Տե՛ս Անանուն Ջրուցագիր, էջ 193:

⁷ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 202-204:

⁸ Տե՛ս Բ. Հարությունյան, Սեծ Հայքի Գուգարք աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, «ԲԵՀ», 1977, թիվ 2, էջ 190:

⁹ Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը և հարևան երկրները 855-953 թթ., քարտեզ, Եր., 1976 (տե՛ս «ՀԺՊ», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. III): Տե՛ս նաև Մելքոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 49:

գաւորն եգերացւոց...զօրս գումարէ, խաղայ չուէ գնայ...աշխարհն Գուգարացւոց..., զի և ընդ իւրոյ ձեռամբ զնոսա նուաճէ: Եւ վասն զի ազգն այնոքիկ հաւանեալք և հնազանդեալք և նուաճեալք էին ընդ ձեռամբ արքային Սմբատայ...ապա արքայ Սմբատ զօրու բազմի... ընդ իւր ևս առեալ զթագաւորն Վրաց՝ զնացին ի միասին հրոսակ ընդ յառաջ Կոստանդնի»¹: Եզրակացութիւնը պարզ է. Կոստանդին Գ-ն ի թիվս այլ շրջանների գրավել է Գուգարքի որոշ հատվածներ, որոնք Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթներից էին: Ըստ Ամանուն Զրուցագրի՝ դրանք էին Գուգարքի Արտահան, Կանգարք և Գոգշեն գավառները²: Ինչպես տեսանք, Սմբատ Ա-ն ջախջախիչ պարտության մատնեց Աբխազաց թագավորին և վերականգնեց նախկին վարչաքաղաքական իրավիճակը, ինչպես նաև իր գերիշխանությունը հաստատեց Աբխազաց թագավորության վրա:

Վանանդ: Ամենայն հավանականությամբ, Վանանդը Բագրատունյաց տիրույթի էր վերածվել Աշոտ Սսակերի օրոք³: Այն Աշոտ Ա-ի օրոք նրա եղբայր, Հայոց սպարապետ Աբասի տիրույթն էր⁴: Պետք է նշել, սակայն, որ, դատելով որոշ տեղեկություններից, Վանանդի մի հատվածում դեռևս գոյատևում էր համանուն նախարարական տունը (887 թ. դրությամբ Վանանդում հիշատակվում է իշխան Վարդի որդի Սահակ-Սլեիդ⁵), որը 888 թ. խռովություն բարձրացնելու փորձ կատարեց, սակայն Աշոտ Ա-ն սպարապետ Աբասի միջոցով ճնշեց խռովությունը և խռովարարների հողերը կցեց արքունի տիրույթներին⁶: Դրանից հետո Վանանդի Կարս ամրոցը վերածվեց Հայոց սպարապետի նստավայրի⁷:

Վանանդը հնում մաս էր կազմում Բասեն գավառի և կոչվում էր Անփայտ Բասեն: Արշակունիների թագավորության շրջանում բաժանվեց նրանից և վերածվեց իշխանական առանձին միավորի⁸:

Վանանդում էր գտնվում Կարսը, որը որոշ ժամանակով (928-961)

¹ **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 202-204:

² Տես **Ամանուն Զրուցագիր**, էջ 187, 193:

³ Տես **Թ. Հակոբյան**, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, էջ 127:

⁴ Տես **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 146-148:

⁵ Տես **Գարեգին Ա կաթողիկոս**, Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 87-88, 175, 239-240 և այլն:

⁶ Այս եզրակացությունն անում է Ս. Երեմյանը՝ ելնելով այն իրողությունից, որ 887 թ. վերաբերող հիշատակության համաձայն Կարսի տերն էր Սահակ-Սլեի Վանանդեցին, իսկ արդեն 890 թ.՝ Հայոց սպարապետ Աբասը (տես **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 146-148), որը հավանական է (տես **С. Еремян**, Присоединение северо-западных областей Армении к Византии в XI веке, «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 1971, թիվ 3, էջ 5):

⁷ Տես **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 146-148, **С. Еремян**, Присоединение северо-западных областей Армении к Византии в XI веке, էջ 5::

⁸ Տես **Ն. Ադոնց**, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, էջ 333-334:

հանդիսանում էր Բագրատունյաց մայրաքաղաք:

Բասեն: Ամանուն Զրուցագիրը տեղեկացնում է նաև, որ Սմբատ Ա-ն կայսիկներից գրավել էր նաև Բասեն գավառը¹: Այն արաբական տիրապետության շրջանում, ամենայն հավանականությամբ, մտնում էր կայսիկների տիրույթների մեջ²: Բասենով էր անցնում Բյուզանդիա ընթացող առևտրական մայրուղին: 893 թ. հայ-բյուզանդական առևտրական պայմանագրի կնքումից հետո այդ մայրուղու դերը մեծապես աճեց, որի հետևանքով Սմբատ Ա-ն իր տիրույթներին կցեց Բասենը՝ մայրուղին վերահսկողության ներքո պահելու նպատակով³:

Արագածոտն: Դատելով Ամանուն Զրուցագրի մի տեղեկությունից, Բագրատունիների տիրույթների մեջ էր մտնում նաև Վաղարշապատը: Ըստ պատմիչի՝ այն գրավվել էր Սմբատ Ա-ի կողմից Դվինի հետ միասին⁴: Կարծում ենք, որ Արագածոտն գավառը՝ Վաղարշապատի հետ միասին, Բագրատունյաց տիրույթ էր, սակայն Դվինի արաբներն անընդհատ փորձ էին կատարում ընդարձակելու իրենց տիրույթները հարևան շրջանների հաշվին: Նրանք IX դ. 90-ական թթ. սկզբին ջախջախիչ հարված ստացան Սմբատ Ա-ից, որից հետո նրանց տիրույթներն ամփոփվեցին Դվին քաղաքով⁵:

Ամենայն հավանականությամբ, Արագածոտնին ևս Բագրատունիները կարողացել էին տիրել Աշոտ Մսակերի օրոք: Հայտնի է, որ Ամատունիները բացի Արտազ գավառում ունեցած հողերից՝ տիրույթներ ունեին Այրարատում: Մասնավորապես, նրանց էր պատկանում Օշա-

¹ Տես **Ամանուն Զրուցագիր**, էջ 159-161:

² Տես **Կոստանդին Ծիրանածին**, էջ 14-15: Տես նաև **Ա. Տեր-Ղևոնդյան**, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 216-223:

³ Պետք է նշել, որ ըստ Կոստանդին Ծիրանածինի՝ բյուզանդական զորքն արշավել է Բասեն, որի եկեղեցիներն արաբների կողմից վերածվել էին բերդերի: Բյուզանդացիներն ավարի առան Բասենը, ազատագրեցին եկեղեցիները և վերադարձան: Այնուհետև նրանք կրկին արշավեցին, ասպատակեցին Կարինի և Բասենի շրջանները, (տես **Կոստանդին Ծիրանածին**, էջ 14-15): Այդ իրադարձությունները թվագրվում են համապատասխանաբար 901 թ. և 902 թ. (տես **Կ. ԽՅԾԱԿԱՅԻ**, նշվ. աշխ., էջ 130): Համադրելով Ամանուն Զրուցագրի և Կոստանդին Ծիրանածինի հաղորդումները՝ կարող ենք ենթադրել, որ Բասենում (ինչպես նաև Կարինում) տեղի ունեցած իրադարձությունները սերտորեն կապված էին Դվին-Տրապոզոն ճանապարհի վերագործարկման հետ: Այդ ճանապարհն անցնում էր Բասեն և Կարին գավառներով, որտեղ արաբական զաղութներ կային, ուստի՝ ճանապարհի անվտանգությունն ապահովելու համար նրանց պետք էր չեզոքացնել: Այդ գործում, ամենայն հավանականությամբ, բյուզանդական զորքն օգնել է Սմբատ Ա-ին:

⁴ Տես **Ամանուն Զրուցագիր**, էջ 159:

⁵ Տես **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 162-164:

կանն Արագածոտնում¹: 789 թ. նրանք հեռացան իրենց տիրույթներից: Ղևոնդը հաղորդում է, որ երբ Արաբական խալիֆայության Յուսիսային փոխարքայության փոխարքա Ովբեդլան կամ Ուբայդալլահը (788-791)² 788 թ. Արմինիայի ոստիկան նշանակեց Սուլեյմանին (788-790), վերջինս դաժան հալածանքներ սկսեց հայ նախարարների ու ժողովրդի նկատմամբ: Հաջորդ տարին՝ 789 թ., Ուբայդալլահին անձամբ եկավ Հայաստան և անտանելի վիճակ ստեղծվեց երկրում: Նույն թվականին հայ նախարարներից ոմանք՝ Շապուհ և Համամ Ամատունի նախարարների գլխավորությամբ և 12 հզ ժողովրդով, որոշեցին հեռանալ Հայաստանից, շարժվեցին խաղտիքի³ ուղղությամբ, ճանապարհին ճորոխ գետի ափին պարտության մատնեցին իրենց հետապնդող արաբական զորքին և, անցնելով գետը, բնակություն հաստատեցին խաղտիքում՝ Բյուզանդիայից որպես ժառանգական տիրույթ ստանալով այդ հողերը⁴: Ըստ Լ. Խաչիկյանի՝ Ամատունիները լքել էին իրենց տիրույթներն Այրարատում⁵: Ամենայն հավանականությամբ, սխալված չենք լինի, եթե ենթադրենք, որ ինչպես Մամիկոնյանների և Կամսարականների, այնպես էլ Ամատունիների տիրույթներին տեր դարձան Բագրատունիները: Անանունը հաղորդում է, որ Սմբատ Ա-ի օրոք «Արագածն կոչեցեալ ոտն... է բաժին կալուածոց Աբասայ որդւոյ Սմբատայ»⁶:

Ղվին և շրջակա գավառներ: IX դ. սկզբին Ղվինն անընդհատ գտնվում էր թե՛ արաբների և թե՛ հայ նախարարական տների ուշադրության կենտրոնում: Ղվինում հայ բնակչությունը մեծամասնություն էր կազմում, բայց իշխող դիրք ունեին արաբները⁷: Չնայած դրան, Ղվին քաղաքն իր շրջակայքով Բագրատունիների տիրույթ էր⁸:

878 թ. Արմինիայի ոստիկան Մուհամմադ իբն խալիդ աշ-Շայբանին Աբու ալ-Վարդ Կայսիկի հետ դավադրություն ծրագրեց Արմինիայի իշ-

¹ Տե՛ս **Ղազար Փարպեցի**, էջ 84, **Սովսես Խորենացի**, Գ. ք., Բ. ծե: Տե՛ս նաև **Ն. Աղոնց**, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, էջ 337, **Թ. Հակոբյան**, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, էջ 115:

² Տե՛ս **А. Тер-Гевондян**, նշվ. աշխ., էջ 276:

³ Խաղտիքը գրավում էր լեռնային այն շրջանը, որն ընկած էր ճորոխ գետի, Սև ծովի առափնյա շերտի և Պարխարյան լեռների միջև՝ մինչև Տրապիզոն: Այն հարավում և արևելքում սահմանակցում էր Բարձր Հայքին, արևելքում՝ Տայքին (տե՛ս **Ն. Աղոնց**, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, էջ 36):

⁴ Տե՛ս «Պատմություն Ղեւոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 166-169:

⁵ Տե՛ս **Լ. Խաչիկյան**, Էջեր համշինահայ պատմությունից, «ԲԵՀ», 1969, թիվ 2, էջ 115-118:

⁶ Տե՛ս **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, էջ 464:

⁷ Տե՛ս **al-Istakhrī**, էջ 188:

⁸ Տե՛ս **Ibn Haukal**, էջ 343:

խանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու դեմ, սակայն դավադրությունը բացահայտվեց, Դվինում Աշոտ Բագրատունու հրամանով ոստիկանը ձերբակալվեց և հետ ուղարկվեց խալիֆայի մոտ¹: Դրանից հետո Դվինի արաբ բնակչությունն ամբողջությամբ ենթարկեցվեց Աշոտ Բագրատունուն: Հասկանալի է, որ Դվինի շրջակա գավառները, որոնք գտնվում էին Դվինի արաբների գերիշխանության տակ, կցվեցին Բագրատունիների տիրույթներին: Այդ է վկայում Հովհաննես Դրասխանակերտցին՝ պատմելով, որ Սմբատ Ա-ի օրոք ապստամբած Մահմետ և Ումայի եղբայրները սոսկ «գլխաւոր ոստիկանք և հրամանատարք քաղաքին» էին²: Այսինքն՝ Դվինի արաբների իշխանությունը տարածվում էր միայն քաղաքի և, թերևս շրջակայքի վրա: Սմբատ Ա-ն ճնշեց ապստամբությունը և Դվինը կցեց իր տիրույթներին³:

Վերոհիշյալից բխում է, որ Դվինը և շրջակա գավառները՝ Ոստան Դվնան (Ոստան Հայոց), Արածը և Ուրծածորը մտնում էին արքունի տիրույթների մեջ:

Ըստ Ստեփան Տրեթցու տեղեկության՝ Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթների մեջ էր մտնում Դվինդաշտը՝ 3 ձորով⁴, այսինքն՝ Դվինը՝ շրջակա 3 գավառներով: Ամենայն հավանականությամբ, խոսքն ընդհանուր առմամբ Ոստան (նաև Մազազի և Կոտայքի ընդգրկումով, քանի որ վերջինս, թերևս նաև Մազազը, նախապես Ոստան գավառի մի հատվածն էր⁵), Ուրծածոր և Արած գավառների մասին է:

Մասյացոտն: Մասյացոտն գավառն Արշակունյաց թագավորության շրջանում պատկանում էր արքունիքին⁶: Արշակունյաց թագավորության կործանումից հետո, հավանաբար, այն աստիճանաբար անցավ Բագրատունիներին: Խնդիրն այն է, որ Բագրատունիների վերելքի շրջանում, երբ վերջիններս տիրել էին Այրարատի մեծ մասին, Մասյացոտն գավառը հայտնվել էր Բագրատունյաց տիրույթներով շրջապատված վիճակում, ուստի և մաս էր կազմելու նրանց տիրույթների:

Նիզ: Նիզ գավառը պատկանում էր Գնթունիների տոհմին⁷, որոնք

¹ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 338-346:

² Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 164:

³ Անդ, էջ 162-164:

⁴ Տե՛ս Ստեփան Տրեթցի, Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Խ. Ա, էջ 91:

⁵ Տե՛ս Թ. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, էջ 115, 145: Տե՛ս նաև «Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի», - «Հայաստանի պատմության ատլաս», Ա մաս, էջ 42-43:

⁶ Տե՛ս Ն. Աղոնց, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, էջ 335:

⁷ Անդ, էջ 336-337:

Սմբատ Ա-ի թագավորության շրջանում զբաղեցնում էին «հրամանատար ի վերայ ամենայն տան արքայի» պաշտոնը¹: Բացի այդ, Յովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է, որ Սամշուղեն ամբողջ շրջակայքով իր տիրություններին էր կցել Սմբատ Ա-ն՝ բերդապահներ նշանակելով Գնթունի տոհմից Վասակ և Աշոտ իշխաններին²: Կարծում ենք, որ Նիզ գավառը ևս միացվել էր Հայ Բագրատունիների տիրություններին, իսկ տեղի իշխանները Հայոց թագավորի կողմից նշանակվել էին արքունի այլ տիրությունների կառավարիչներ: Բացի այդ, որոշ Գնթունիներ հիշատակվում են Վասպուրականում Սմբատ Ա-ի 906 թ. արխագական արշավանքի ժամանակ³:

Վարաժնունիք: Այս գավառը ևս միացվել էր Բագրատունիների տիրություններին, ամենայն հավանականությամբ, Նիզի հետ միասին, որից դեպի արևելք, ինչպես կտեսնենք, Բագրատունիները տիրել էին նաև Փառխոս գավառին:

Հավնունիք, Գաբեղյանք, Աբեղյանք: Այրարատի մեծագույն մասի՝ Բագրատունիներին անցնելուց հետո, այս գավառները հայտնվել էին Բագրատունիների տիրություններով շրջապատված վիճակում: Ըստ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի՝ Հավնունիքի մի մասը արաբական տիրապետության շրջանում մաս էր կազմում կայսիկների ամիրայության⁴: Հավնունիքը ևս, Բասենի հողերի հետ միասին, Սմբատ Ա-ի կողմից կցվել էր արքունի տիրություններին: Խնդրո առարկա շրջանում Հավնունիների մասին տեղեկություններ է պահպանել Յովհաննես Դրասխանակերտցին: Հավնունի իշխանը միացել էր Կղարջքի Ատրներսեհ իշխանի կողմից Սմբատ Ա-ի դեմ ծրագրած դավադրությանը և վերջինիս բացահայտումից հետո հեռացել իր տիրություններից⁵: Դրանից հետո Սմբատ Ա-ն, անկասկած, արքունի տիրություններին է կցել Հավնունիք գավառը:

Ինչ վերաբերում է Գաբեղյանք և Աբեղյանք գավառների համանուն իշխաններին, ապա դեռևս Ն. Ադոնցը նկատել է, որ թեև նրանց տոհմական տիրությունները գտնվում էին Այրարատում, սակայն թովմա Արծրունու կողմից նրանք Բուղայի արշավանքների և հետագա շրջանում հիշատակվում են Վասպուրականում⁶: Գիտնականը կարծում է, որ Արծրունիների քաղաքական ազդեցության աճի հետևանքով տարբեր իշ-

¹ Տես Յովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 182:

² Ամդ, էջ 296:

³ Տես Ամանուն Զրուցագիր, էջ 189:

⁴ Տես Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 17: Տես նաև Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 216-223:

⁵ Տես Յովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 208-210:

⁶ Տես Թովմա Արծրունի և Ամանուն, էջ 222, 364:

խաններ տեղափոխվել և ծառայում էին Վասպուրականում¹: Նրանց տիրությունը Այրարատում, ամենայն հավանականությամբ, անցել էին անընդհատ հզորացող Բագրատունիներին:

Վարդան վարդապետի մի կարևոր հաղորդումից պարզվում է, որ Գաբեղյանք գավառը կամ, որ առավել հավանական է, դրա՝ Բագրևանդին հարևան հատվածը, IX դ. կեսերին պատկանում էր Մամիկոնյաններին: Ըստ հեղինակի՝ Քուրդիկ Մամիկոնյանի որդի Գրիգորը երբ վերադարձավ իրեն պատկանող Բագրևանդ գավառը, «կամեր ամրանալ ի գաւառն Գաբեղինից»²: Կարծում ենք, որ այս տեղեկությունը խոսում է այն բանի օգտին, որ Գաբեղյանք գավառի մի մասը պատկանում էր Մամիկոնյաններին: Երբ Աշոտ Բագրատունին տիրեց Բագրևանդին, հավանաբար, նրան անցավ նաև Գաբեղյանքը:

Ինչպես տեսնում ենք, Այրարատը գրեթե ամբողջությամբ մտնում էր Հայ Բագրատունիների տիրությունների մեջ:

2.2. Տարոնի իշխանություն: Տարոնին Բագրատունիները տիրել էին Աշոտ Մսակերի օրոք, երբ 774-775 թթ. ապստամբությունից հետո Մամիկոնյաններն աստիճանաբար թուլացան և հեռացան Հայաստանի քաղաքական թատերաբեմից³: Աշոտ Մսակերի իշխանանիստը Արշարունիք գավառն էր: Նրա օրոք Տարոնում գտնվում էին նրա որդիները, որոնցից Բագարատը հոր մահից հետո դարձավ Հայոց իշխան, իսկ այնուհետև նաև՝ Արմինիայի իշխանաց իշխան: Բագարատը խալիֆայից նույնիսկ պահանջում էր Արմինիայի ոստիկանի լիազորությունները: Բուղայի արշավանքից հետո Հայոց իշխանի պաշտոնն անցավ Աշոտ Մսակերի սերունդներից Շիրակի ճյուղի ներկայացուցիչներին:

Հայ Բագրատունիների տերության ժամանակաշրջանում Տարոնի Բագրատունիների իշխանության ընդգրկած տարածքի վերաբերյալ սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները սակավ են: Այդ պատճառով անհրաժեշտ է քննության առնել նախորդ ժամանակաշրջանում տիրող իրավիճակը և մասնավորապես Հայոց իշխան Բագարատ Բագրատունու օրոք Տարոնի իշխանության ընդգրկած տարածքների սահմանները: Այդ քննությունը մեզ կօգնի Հայ Բագրատունիների տերության ժամանակաշրջանում Տարոնի իշխանության տարածքի և վարչաքաղաքական իրավիճակի մասին կարծիք կազմելու հարցում:

¹ Տես Ն. Ադոնց, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, էջ 357:

² Վարդան վարդապետ, էջ 87:

³ Ամդ, էջ 83: Կ. Թումանովի կարծիքով՝ Տարոնի հարավ-արևմուտքում դեռևս գոյատևում էին Մամիկոնյանները (տես С. Toumanoff, Studies in Christian Caucasian history, Georgetown University Press, 1963, էջ 209-211, 270, 323-324, 452-453):

Արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում Տարոնի իշխանությունը մտնում էր Արմինիա ոստիկանության Չորրորդ Արմինիա վարչական շրջանի մեջ, որն արևմուտքում տարածվում էր մինչև արաբա-բյուզանդական սահմանային ամրությունների գոտին կամ «սուղուր»-ը: Յակուտը հաղորդում է, որ բոլոր տարածքները, որոնք հարևան են Բյուզանդիային և որտեղից կատարվում են արշավանքները դեպի այդ երկիրը, կոչվում էին սուղուր¹: Այն ձևավորվել էր արաբա-բյուզանդական անընդհատ պատերազմների ընթացքում և տարածվում էր Միջերկրական ծովի կիլիկյան ափերից մինչև Բարձր Չայքի Կամախ քաղաքը: Սահմանային ամրությունների գոտին բաղկացած էր երկու մասից՝ Կիլիկիայի (Ասորիքի սահմանային ամրություններ) և Միջագետքի (Ջազիրայի սահմանային ամրություններ): Վերջինի կազմում ընդգրկված էին Բարձր Չայք ու Ծոփք աշխարհների արևմտյան գավառները և Փոքր Չայքի հարավային հատվածը՝ Մալաթիա քաղաքով²: Հարավում Չորրորդ Արմինիան սահմանակցում էր Ջազիրա ոստիկանության Դիար Բաքր երկրամասին: Վերջինի կազմում ընդգրկված էր Մեծ Չայքի Աղծնիք աշխարհի մի մասը: Արաբական առաջին արշավանքների շրջանում Ամիդի շուրջը հաստատված արաբական Բաքր ցեղախումբը տիրեց Աղծնիքին, որի անունից այս շրջանը կոչվեց Դիար Բաքր³: Սակայն, Աղծնիքի հյուսիսային լեռնային շրջանները և, հատկապես, Սասունը, որն ընդգրկում էր Աղծնիքի Սամասունք, Երխեքք, Գզեղխ և Սալնո ձոր գավառների, ինչպես նաև Տուրուբերանի խոյթ կամ խութ գավառի տարածքները⁴, գտնվելով հանդերձ Դիար Բաքրի կազմում, պահպանում էին կիսանկախ վիճակ, և մի փոքրիկ ճնշումը բավական էր լինում, որպեսզի ապստամբություն բռնկվեր, ինչպես տեղի ունեցավ 749-752 թթ.⁵: Այդ ապստամբությունից հետո Սասունն աստիճանաբար առանձնացավ Ջազիրայից և միացավ Արմինիա ոստիկանությանը: Արաբ հեղինակների տեղեկություններից պարզվում է, որ IX դ. առաջին կեսին արդեն Սասունը վարչականորեն Արմինիա ոստիկանության մաս էր կազմում: Աբու Սաիդ (Աբուսեթ) ոստիկանի սպանության առիթով Իբն

¹ Տե՛ս Jacut I, էջ 927:

² Արաբա-բյուզանդական սահմանային ամրությունների գոտու մանրամասն քննությունը տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական սահմանային ամրությունների գոտին (Սուղուր), -«ՊԲՀ», 1981, թիվ 2, էջ 134-149:

³ Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Չայաստանում, էջ 52:

⁴ Տե՛ս Ա. Երեմյան, Չայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, եր., 1963, էջ 79:

⁵ Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Սասունի 749-752 թվականների անհայտ ապստամբությունը խալիֆայության դեմ, -«ՊԲՀ», 1971, թիվ 3, էջ 196-202:

ալ-Ասիրը սասունցիներին պարզապես կոչում է «Արմինիայի ժողովուրդ»¹: Նույնպիսի տեղեկություն է հաղորդում նաև Իբն Մասկավայը²: Անհրաժեշտ է նշել, որ ոստիկանի սպանության դրդապատճառը նրա կողմից Տարոնի Բագարատ Բագրատունի իշխանի գերեվարությունն էր: Բագարատը, ամենայն հավանականությամբ, այդ ժամանակ տիրում էր Սասունին, որը միացվել էր VIII դ. վերջին Բագրատունյաց տիրույթ դարձած Տարոնին: Համեմայնդեպս, Թովմա Արծրունու՝ այս ապստամբության մասին պատմածից երևում է, որ լեռնային այդ շրջանն այն ժամանակ մտնում էր Բագարատ Բագրատունու տիրույթների մեջ: Պատմիչը հաղորդում է, որ «յայնժամ բնակիչք լերինն (իմա՝ Սին լեռ կամ Սասուն-Ա.Ե.) իբրև տեսին, թէ վարեցաւ իշխանն (իմա՝ Բագարատ-Ա.Ե.) ի գերութիւն, ինքեանք պատրաստեալ են զնոյն փարշմանն կրել զոր դաշտայինքն կրեցին...Եւ անդէն իսկ և իսկ փութացաւ, եհաս զուժկան առ թագաւորն, եթէ սպանաւ զօրավարն քո և ապստամբեաց ի պետութենէ քունմէ աշխարհն Հայոց»³: Պարզվում է, որ այդ ժամանակ Տարոնը և Սասունը կազմում էին Բագարատի մեկ միասնական տիրույթի երկու՝ դաշտային և լեռնային հատվածները:

Ուսումնասիրողներն Արմինիա ոստիկանության կազմի մեջ ներառում են նաև Արզնը (Արծն) և Բաղեշը⁴: Այդ են ցույց տալիս աղբյուրներում պահպանված տեղեկությունները: Ըստ որում՝ դրանք մաս էին կազմելու Չորրորդ Արմինիայի և Բագարատ Բագրատունու իշխանության: Ըստ հայկական ձեռագրերից մեկի հաղորդած տեղեկության՝ «զԲաղէշ իւր երկրովն» Հայ Բագրատունիների տերության մեջ էր մտնում: Վերջինիս մեջ էր մտնում նաև Սղերդ քաղաքը⁵: Հայտնի է, որ վերջինս արաբական տիրապետության շրջանում մաս էր կազմում Դիար Բաքրի⁶:

Իբն ալ-Ասիրը հաղորդում է, որ IX դ. կեսերին ոստիկանի դեմ ապստամբած Արմինիայի իշխանների թվում էր նաև Արզնի տեր Մուսա

¹ Տե՛ս ابن الاثير, V, էջ 288:

² Տե՛ս Իբն Մասկավայ, Բ. Խալաթեանց, Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին, Վիեննա, 1919, էջ 77:

³ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 190:

⁴ Տե՛ս Ս. Շլեպչյան, Արաբական Խալիֆաթի վարչական քաղաքականությունը Հայաստանում /7-9 դդ./, պատմ. գիտ. թեկնածուի գիտ. աստճանի հայցման ատենախոսություն, Եր., 1954, էջ 49-52, Ս. Երեմյան, Հայաստանը և հարևան երկրները 855-953 թթ., քարտեզ, А. Тер-Гевондян, Եզվ. աշխ., էջ 156, նույնի՝ «Αδὴ ἐὶ ἐὶ ἂ ἰ ἰ ἰ ἰ ἂ ἐ ἰ ἂ IX ἂ.» քարտեզը (ամդ, էջ 168) և այլն:

⁵ Տե՛ս Գարեգին Ա կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, էջ 185:

⁶ Տե՛ս Jacut, II, էջ 636:

իբն Ջուրարան, որը Բագարատ Բագրատունու փեսան էր¹: Նա, ըստ Թովմա Արծրունու՝ «տիրէր...Արզնայ և ներքոյ կողմանն Աղծնեաց մերծ ի սահմանս Տարունոյ (իմա՝ Տարոնի իշխանություն-Ա.Ե.)»²: Նա տիրում էր նաև Բաղեշին³: Իբն ալ-Ասիրը հաղորդում է, որ, երբ Մուսավաքքիլ խալիֆան Բուղային ուղարկեց ապստամբությունը ճնշելու, վերջինը սկզբում Մոսուլի և Ջազիրայի վրայով հարձակվեց Մուսա իբն Ջուրարայի վրա⁴: Այսինքն, ըստ պատմիչի՝ Մուսայի տիրույթ Արզնը Ջազիրայի կազմում չէր: Ուստի և պատահական չէ, որ Յակուտն Արզնը և Բաղեշն Արմինիայի մաս է համարում⁵: Նույնն են վկայում նաև մյուս արաբ հեղինակների հաղորդումները: Բալազուրին տեղեկացնում է, որ Բուղան, գալով Արմինիա, Բաղեշում ձերբակալեց Մուսա իբն Ջուրարային⁶: Իբն Մասկավայը հաղորդում է, որ Բուղան Արմինիայում ծագած ապստամբության ճնշումը սկսեց Արզնից՝ ձերբակալելով Մուսային⁷: Նույնը հաղորդում է Թաբարին⁸: Այս հաղորդումները խոսում ապացույցներն են այն իրողության, որ Արզնը և Բաղեշն Արմինիայի մեջ էին մտնում: Այդ են ցույց տալիս նաև Թովմա Արծրունու վկայությունները: Պատմիչը հաղորդում է, որ Աբուսեթն Արմինիայից հեռանալիս, ոստիկանի լիազորությունները, այդ թվում նաև հարկահավաքությունը, հանձնեց Մուսա իբն Ջուրարային (ըստ Թովմայի՝ Ջորահա)⁹: Սա ևս նշանակում է, որ Տարոնին, ինչպես նաև Սասունին հարևան Ջուրարայի տիրույթներն այդ ժամանակ Արմինիայի մեջ էին մտնում: Այլապես հազիվ թե Աբուսեթը Ջազիրայի իշխաններից մեկին հանձներ Արմինիայի ոստիկանի լիազորությունները, այն դեպքում, երբ Արմինիայի տարբեր մասերում հաստատված արաբական ժանդարմեր գաղութներ գոյություն ունեին, քանզի հայտնի է, որ Արմինիայի ոստիկանները հաճախ լինում էին Արմինիայում հաստատված արաբական ցեղախմբերից¹⁰: Թովմա Արծրունին, այնուհետև, պատմելով Հայոց 306 թ. (857) իրադարձությունների մասին, հաղորդում է, թե Վասպուրականի իշխաններից Գուրգեն Ապուպելը Արծրունին «օր ըստ օրե աճեր զօրութեամբ ի

¹ Տե՛ս ابن الاثير, V, էջ 288:

² Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 172:

³ Անդ, էջ 174-176: Տե՛ս بلاذري, I, էջ 248, يعقوبي, II, էջ 489:

⁴ Տե՛ս ابن الاثير, V, էջ 288-289:

⁵ Տե՛ս Jacut, I, էջ 205, 526:

⁶ Տե՛ս بلاذري, I, էջ 248:

⁷ Տե՛ս Իբն Մասկավայ, Բ. Խալաթեանց, Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին, էջ 78:

⁸ Տե՛ս طبري, VI, էջ 45:

⁹ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 172:

¹⁰ Տե՛ս А. Топ-Гевондян, նշվ. աշխ., էջ 274-285:

բազում քան թէ ի սակաւ տեղիս, զոր ի Տարօն և զԱնձաւացիս և զոր յԱրզն»¹: Այսինքն՝ նրա ազդեցութիւնը տարածվում էր նաև Արզնի վրա, որտեղ իշխող արաբական Ջուրարա տունը ծանր հարված էր ստացել Բուղայից: Արզնի՝ Արմինիայի մեջ մտնելու օգտին է խոսում պատմիչի ևս մեկ վկայությունը, թե Արզնի իշխանը և նրա բանակն ակտիվորեն մասնակցում էին հայ նախարարների միջև վեճերին ու ռազմական գործողություններին²: Այսինքն՝ այս շրջանում Արզնի ամիրայությունն ընկել էր Արծրունիների ազդեցության տակ:

Բաղեշը մտնում էր Տուրուբերան աշխարհի մեջ և սահմանակից էր Աղծնիքին³, իսկ Արզնը մտնում էր վերջինիս կազմի մեջ⁴: Հայաստանի և Վիրքի 591 թ. բաժանման ժամանակ Աղծնիքն ու Տուրուբերանը անցան Բյուզանդիային, իսկ արաբական տիրապետության օրոք մտան՝ առաջինը՝ Ջազիրայի, իսկ երկրորդը՝ Արմինիա ոստիկանության մեջ: Արզնի՝ Ջազիրա ոստիկանության մեջ գտնվելու դեպքում Մուսայի տիրույթները, փաստորեն, գտնվելու էին երկու տարբեր ոստիկանությունների կազմերում, որն անհավանական է: Բազարատ Բագրատունին, որը տիրում էր ի թիվս այլ շրջանների նաև Սասունին և Տարոնին, Բաղեշի վերաբերմամբ նկրտումներ չուներ: Երբ նա Մուսային պարտության մատնեց ու պաշարեց Բաղեշը, հետո հեշտությամբ թողեց այն նրա ձեռքում՝ զիջելով իր քրոջ (որը Մուսայի կինն էր) խնդրանքին⁵: Մեր կարծիքով, եթե Մուսայի տիրույթներն այդ ժամանակ Ջազիրայի մեջ լինեին, ապա հազիվ թե Բազարատը նրան զիջեր Արմինիայի կազմում գտնվող այնպիսի մի կարևորագույն հենակետ, ինչպիսին էր Բաղեշը: Այս պարագայում, երբ այնտեղ իշխում էր նրա փեսան, որ արդեն իսկ նրա ազդեցության տակ էր, Բազարատը ջանքեր չգործադրեց իր իշխանության մեջ ընդգրկելու Բաղեշը:

Դատելով վերոասացյալից՝ կարծում ենք, որ Բազարատ Բագրատունու իշխանության կազմում ընդգրկված էր Արզնը, որ հետագայում ընկել էր Արծրունիների ազդեցության ոլորտը: Մեր կարծիքով, Արմինիայի մեջ մտնելու էր ոչ թե Արզն գավառի ողջ տարածքը, որը հարավում տարածվում էր մինչև Տիգրիս գետը⁶, այլ դրա հյուսիսային

¹ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 324:

² Անդ, էջ 332:

³ Տե՛ս «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ», էջ 31:

⁴ Անդ, էջ 30:

⁵ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 172-176:

⁶ Տե՛ս «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ», էջ 30: Տե՛ս նաև Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, քարտեզ (տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ

լեռնային հատվածը՝ Արզն քաղաքով: Արմինիայի մեջ էին մտնելու նաև Աղծմիքի արևմտյան լեռնային գավառները՝ Կեթիկը, Տատիկը, Ազնվաց ձորը, Երխեթքը և Գզեղխը¹: Արմինիայի հարավային սահմանագիծը, ամենայն հավանականությամբ, Սասունից արևելք անցնելու էր Արզն քաղաքից հարավ՝ Արմինիայի կազմում ներառնելով Հայկական Տավրոսի լեռնաբազուկները, ապա շարժվելու էր դեպի արևելք և հասնելու էր Ջերմ գետին՝ Սղերդ քաղաքի շրջանում: Սկզբնաղբյուրներում տեղեկությունների բացակայության պատճառով դժվարանում ենք ասել, թե երբ են Արզնը, Բաղեշը և վերոհիշյալ գավառներն մտել Արմինիայի մեջ: Հայտնի է, սակայն, որ Աղծմիքի գավառներից ամենահյուսիսայինը՝ Սասունը, Արմինիայի մեջ էր մտել VIII դ. վերջին կամ IX դ. սկզբին: Ուստի՝ այդ շրջանների մուտքն Արմինիա չէր կարող տեղի ունենալ նախքան այդ իրադարձությունը, դեռ ավելին, ամենայն հավանականությամբ, տեղի էր ունեցել դրա հետ միաժամանակ:

Բացի Տարոնից և Սասունից, ըստ Բալազուրիի՝ Բագարատի իշխանության մեջ էին մտնում նաև Արշամաշատի կամ Շիմշաթի գավառի որոշ հատվածներ²: Շիմշաթի գավառի մասին Բալազուրիի տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ այն արաբներն ընկալում էին երկու ձևով: Բուն Շիմշաթ գավառն Արշամաշատ կամ Շիմշաթ քաղաքի շրջակա տարածքն է, այսինքն՝ Ծոփքի Բալահովիտ գավառը, որ պատկանում էր Բագարատ Բագրատունուն, իսկ ընդգրկում իմաստով Շիմշաթի գավառը նույնանում է Շիմշաթի սահմանային շրջանին, որի մեջ էին մտնում արաբա-բյուզանդական սահմանային ամրությունների գոտուն սահմանակից Արմինիայի հողերը՝ Արշամաշատից մինչև Կամախ³, այսինքն՝ Բարձր Հայքի և Ծոփքի արևելյան գավառները: Ըստ որում՝ այդ շրջանի մեջ էր մտնում նաև Կարնո քաղաքը, որը համանուն գավառով ուներ որոշակի ինքնուրույնություն⁴: Նույնը հաղորդում է նաև Իբն Խորդադեբեհը⁵:

Այսպիսով՝ սահմանային ամրությունների գոտուն սահմանակից Արմինիայի շրջաններն ընդգրկված էին Շիմշաթի սահմանային շրջանում, որի մաս էր կազմում վարչական որոշակի ինքնուրույնություն

«Աշխարհացոյց»-ի (Եր., 1963) աշխատությանը կից քարտեզը), Բ. Հարությունյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի և այլ աղբյուրների, քարտեզ:

¹ Տե՛ս «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացույ», էջ 30-31, Ա. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 389:

² Տե՛ս بلاذري, II, էջ 220:

³ Ամդ, էջ 218-220, 240:

⁴ Տե՛ս Ibn Haukal, էջ 343, al-Istakhri, էջ 188, Kudama, էջ 236:

⁵ Տե՛ս Ibn Khordadbeh, էջ 122:

ունեցող Կարնո քաղաքը կամ Կալիկալան, որն ընդգրկում էր Կարին գավառը: Շիմշաթը և Կարինը՝ սահմանային ամրությունների գոտու կազմի մեջ մտնող Մալաթիայի և Կամախի հետ միասին, կարևորությամբ առաջնային հենակետեր էին արաբների համար:

Շիմշաթի սահմանային շրջանը արևմուտքում սահմանակցում էր Անձիտ գավառին, որը սահմանային ամրությունների գոտու մաս էր կազմում¹ և որտեղ գտնվում էին Անձիտ և Խարբերդ (Հիսն Ջիյադ) բերդերը²:

Այստեղ կարևոր է ճշտել Արմինիա ոստիկանության և սահմանային ամրությունների գոտու միջև սահմանագիծը՝ կարծիք կազմելու համար Շիմշաթի սահմանային շրջանում ընդգրկված Մեծ Հայքի գավառների մասին: Արաբական աղբյուրները բավական հաճախ են անդրադարձել այդ գոտում գտնվող Կամախին: Յակուտը հաղորդում է, թե Ծոփքի Անձիտ գավառը ևս մտնում էր այդ գոտու մեջ³: Իսկ վերջինիս հարևանությամբ գտնվող Արշամաշատ քաղաքը մաս էր կազմում Արմինիա ոստիկանության: Սահմանային ամրությունների գոտու մեջ պետք է մտնեին նաև Անձիտ գավառի և Կամախ քաղաքի միջև գտնվող Ծոփքի և Բարձր Հայքի գավառները՝ Գավրեքը, Ծոփքը (Ծոփք Շահունի), Դեգիքը, Մուզուրը և Դարանաղիի հարավային մասը⁴: Ամենայն հավանականությամբ՝ Արմինիա ոստիկանության սահմանագիծը սահմանային ամրությունների գոտու հետ հարավից հյուսիս անցնելու էր սկզբում Արղնիի լեռներով, այնուհետև Արշամաշատ քաղաքի արևմտակողմով, ապա Արածանի գետի հունով և Մնձուր (Մուզուր) ու Խոզաթ գետերի ջրբաժանով: Հետո սահմանագիծը հատելու էր Մնձուր լեռներն ու դուրս էր գալու Կամախի շրջակայքը: Ելնելով Կամախի մեծ կարևորությունից՝ Մնձուր լեռների՝ նրանից դեպի արևելք ձգվող հատվածը ևս պետք է ընդգրկված լիներ սահմանային ամրությունների գոտու մեջ:

Այսպիսով՝ Շիմշաթի սահմանային շրջանի մեջ էին մտնելու Մեծ Հայքի Ծոփք աշխարհի Բալահովիտ, Պաղնատուն, Խործյան, Հաշտյանք, Բարձր Հայքի Մուզուր գավառի արևելյան և Եկեղյաց գավառի հարավային ու արևելյան հատվածները և Մանանաղի գավառը: Պետք է նշել, որ արաբական տիրապետության շրջանում Արմինիա ոստիկանության մեջ մտնում էր Դերջան քաղաքը՝ համանուն գավառի հարավային

¹ Տե՛ս Jacut, IV, էջ 993:

² Անդ, II, էջ 276, 417:

³ Անդ, IV, էջ 993:

⁴ Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական սահմանային ամրությունների գոտին (Մուզուր), էջ 141:

հատվածով: Երբ Թեոդորոս Ռշտունու և Մուսվիայի միջև կնքված 652 թ. պայմանագրի պատճառով Բյուզանդիայի Կոստաս Բ կայսրը (641-668) նույն թվականին արշավեց դեպի Չալաստան, «իբրև եհաս ի Դերջան, ընդ առաջ եղեն նմա արք իսմայելացիք և մատուցին նմա թուղթ յիշխանէն իւրեանց, որ էր գրեալ այսպէս, թե «Յայք իմ են, անդ մի՛ երթար. ապա թէ երթաս՝ ես գամ ի վերայ քոյ, և առնեմ զքեզ որ անդրէն փախչել ոչ կարես»»¹: Անհրաժեշտ է նշել, որ հայ-արաբական պայմանագրում, ամենայն հավանականությամբ, որոշակիորեն պետք է արձանագրվեին հարկատու դարձող երկրի սահմանները: Ուստի՝ այն փաստը, որ Բյուզանդիայի կայսրն արաբներից վերջնագրի ստացավ այն ժամանակ, երբ հասավ Դերջան, ցույց է տալիս, որ արաբներին հարկատու դարձած Չալոց իշխանապետության սահմանն անցնում էր Դերջան գավառով: Սահմանագիծը Բյուզանդիայի հետ, ամենայն հավանականությամբ, Կամախից արևելք անցնում էր Եփրատ գետով մինչև Դերջան և հետո դրանից հյուսիս գտնվող լեռների ջրբաժանով՝ դեպի արևելք:

Դատելով այն իրողությունից, որ Շիմշաթի գավառը, այսինքն՝ Բալահովիտ գավառը, պատկանում էր Բագարատ Բագրատունուն, պետք է կարծել, որ Բագարատի իշխանության մեջ էին մտնում նրա բուն տիրույթ Տարոն գավառից բացի Ծոփքի Չաշտյանք գավառը, քանի որ Չաշտյանքը գտնվում էր Բագարատի տիրույթներ Տարոնի և Բալահովիտի միջև, ինչպես նաև Խործյան, Պաղնատուն և Բալահովիտ գավառները: Դատելով այն իրողությունից, որ Բալագուրին Բագարատ Բագրատունուն անվանում է «Խլաթի պատրիկ»², նրա տիրույթների մեջ էր մտնում նաև Տուրուբերանի Բզնունիք գավառը, քանի որ Խլաթ քաղաքը գտնվում էր Բզնունիքում: Տարոնի իշխանության մեջ էր մտնում նաև Արշամունիք գավառի հարավային հատվածը՝ Ուլնուտ կամ Եղանց (Եղնուտ) բերդով³ և Չարք գավառի արևմտյան մասը⁴: Կարելի է բխեցնել նաև, որ Չալոց իշխանին, որը միաժամանակ նաև Տարոնի իշխանն էր, պատկանելու էր Շիմշաթի սահմանային շրջանի մնացած հատվածը ևս՝ Բարձր Չալքի Մուզուր գավառի արևելյան և Եկեղյաց գավառի հարավային և արևելյան հատվածներն ու Մանանաղի

¹ Սեբեոս, էջ 165:

² Տե՛ս Ե. Բլանրի, II, էջ 220:

³ Տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 9-10:

⁴ Տե՛ս Գ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 64, 88:

գավառը¹: Ըստ որում՝ Բագարատ Բագրատունին այդ տարածքներին տիրում էր երկու իրավունքով՝ Արմինիայի իշխանաց իշխանի և Տարոնի իշխանի: Այստեղից էլ բխում է, որ այն բանից հետո, երբ Տարոնի Բագրատունիներն այլևս Հայոց իշխանի և Արմինիայի իշխանաց իշխանի պաշտոնը չէին ստանում, նրանք Տարոնի իշխանի իրավունքով տիրում էին վերոհիշյալ շրջաններին:

Վերոհիշյալ ողջ տարածքը մտնում էր Արմինիա ոստիկանության Չորրորդ Արմինիա երկրամասի մեջ²:

Վերևում կատարված քննությունը ցույց տվեց, որ Բագարատ Բագրատունու տիրույթների մեջ ընդգրկված էր Չորրորդ Արմինիան՝ բացառությամբ Կարին գավառի և Տուրուբերանի որոշ գավառների:

Հայ Բագրատունիների տերության ձևավորման շրջանում իրավիճակը փոխվեց: Բագրատունիների Տարոնի ճյուղից գերագահությունն անցավ Այրարատի ճյուղին:

Արզնը, ինչպես տեսանք, ընկավ Արծրունիների ազդեցության տակ: Ամենայն հավանականությամբ, Արծրունիների գերիշխանության տակ էին անցնելու նրանց տիրույթներ Տուրուբերանի Երևաք գավառի, Մոկքի և Աղծնիքի Արզն գավառի միջև գտնվող Աղծնիքի գավառները՝ Ազնվաց ձորը, Կեթիկը և Տատիկը: Չորրորդ Արմինիայի տարածքում ստեղծվում են նաև Ապահունիքի, Խլաթի, Արճեշի և Կարինի արաբական ամիրայությունները: Ապահունիքի (կամ Մանազկերտի) ամիրայությունն ընդգրկում էր Ապահունիք գավառի տարածքը և Հաքք գավառի արևելյան մասը, Կարինի ամիրայությունը՝ Կարնո գավառի տարածքը, իսկ Խլաթի և Արճեշի ամիրայությունները՝ համանուն քաղաքները՝ շրջակա տարածքներով: Ուստի և այդ շրջանում Տարոնի իշխանությունն ընդգրկելու էր Չորրորդ Արմինիայի մնացյալ տարածքները՝ Տուրուբերանի Տարոն, Խույթ, Ասպակունյաց ձոր գավառները, Արշամունիք (Աշմունիք) գավառի հարավային և Հաքք գավառի արևմտյան հատվածները, Աղծնիքի Սանասունք, Երխեթք, Գզեղխ, Սալնո ձոր գավառները, Ծոփքի Հաշտյանք, Բալահովիտ, Պաղնատուն, Խործյան գավառները և Բարձր Հայքի Մուզուր գավառի արևելյան և եկեղյաց գավառի արևելյան և հարավային հատվածներն ու Մանանաղի գավառը:

Բուղան ի թիվս մյուս հայ իշխանների գերեվարեց Բագարատ Բագ-

¹ Ամդ, էջ 63-64: Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը և հարևան երկրները 855-953 թթ., քարտեզ:

² Տե՛ս Ibn Khordadbeh, էջ 122, بلادري, I, էջ 231 և այլն:

րատունու երկու որդիներին՝ Աշոտին և Դավիթին¹: Դեռևս այն ժամանակ, երբ Գուրգեն Ապուլպեճ Արծրունին իր իշխանությունն էր տարածում Անձնացիքում, Արգուն և Տարոնում, Բուղան ճանաչեց նրա իշխանությունը Հայաստանի հարավային շրջաններում և Տարոնում²: Սակայն, երբ մյուս իշխանների հետ արաբական զերությունից վերադարձան նաև Բագարատի որդիներ Աշոտը և Դավիթը, Գուրգենը Տարոնը զիջեց նրանց և նրանց հետ բարեկամական հարաբերություններ էր պահպանում: Դրա ապացույցն էր այն, որ 862 թ. նա ապաստանեց Տարոնում³: Այսպիսով վերականգնվեց Տարոնի Բագրատունիների իշխանությունը:

Շուտով Վասպուրականի Գրիգոր-Դերենիկ Արծրունին (875-885) խաբեությամբ ձերբակալեց Տարոնի Աշոտ իշխանին և օգնեց նրա փոխարեն Տարոնի իշխան դառնալու Աշոտի եղբայր, իր քույր Մարիամի ամուսին Դավիթին, որ կոչվում է նաև Արքա կամ Արքայիկ⁴: Ըստ Կոստանդին Ծիրանածնի՝ Դավիթ Արքայիկը երկու որդի ուներ, իսկ ըստ Թովմա Արծրունու՝ մեկ⁵:

Դավիթ Արքայիկը ըստ Թովմա Արծրունու՝ մահացել է Դվինի երկրաշարժից (893 թ.) երկու տարի անց, այսինքն՝ 895 թ.⁶: Նրան հաջորդեց նրա եղբորորդի Գուրգենը, որ կարճ իշխեց և մահացավ Դիար Բաքրի ամիրա Ահմադի հետ բախումներից մեկի ժամանակ, որից հետո Ահմադը տիրեց Տարոնի իշխանությանը⁷: Թովմա Արծրունու հաղորդմամբ՝ «մեռաւ արքայն իշխան Տարունոյ, և բռնազբօսեալ զաշխարհն Ահմաթ որդի Յիսէի Շեհայ յինքն մուածել»⁸: Այսինքն՝ Ահմադը Տարոնի իշխանության որոշ հատվածների տիրացել էր Դավիթի մահից հետո: Արդեն Գուրգենի մահից հետո նա տիրացավ Տարոնի իշխանության մնացյալ հատվածին ևս: Ըստ Թովմա Արծրունու՝ Ահմադը տիրել էր «զկողմանս Տարունոյ...տուն Հայոց անուանեալ առաջին ասէին զՏարօն»⁹:

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ այդ իրողությունը հանգեցնելու էր Հայոց տիրակալի և Դիար Բաքրի ամիրայի միջև բախման: Սմբատ

¹ Տե՛ս Դովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 122:

² Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 324, Գ. Գրիգորյան, մշվ. աշխ., էջ 96, 98-100:

³ Տե՛ս Գ. Գրիգորյան, մշվ. աշխ., էջ 99:

⁴ Տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածնի, էջ 4-5:

⁵ Ամդ, էջ 5, Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 342:

⁶ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 356-358:

⁷ Տե՛ս Դովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 176:

⁸ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 358:

⁹ Ամդ, էջ 366:

Ա-ն մի քանի անգամ գրել էր նրան՝ թողնել Տարոնը, բայց նա Հայոց թագավորի պահանջը չէր կատարել¹:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է, որ երբ Սմբատ Ա-ն տեսավ, որ երկիրը միավորված էր, «եղ ի մտի իւրում երթալ հարթել հաստատել և նուաճել զաշխարհն ևս Տարօնոյ և զկողմանս նահանգին ևս Աղծնեաց. զի մի՛ տարամերժեսցի սեպհականութիւն ազգացն այնոցիկ ի բնիկ տերութիւնէ: Վասն զի մեծ իշխանն Իսմայէլեան՝ Ահմատ, որ տիրեալ ունէր և Միջագետս Ասորոց մինչև ցՊաղեստին՝ ձերբակալ արարեալ զփեսայացեալն Արծրունեաց Ապլմախրայ, որ ի ծածուկ ունէր զհաւատս քրիստոնէութեան և փոխանակ բղեշխացն պայազատէր զաշխարհն Աղծնեաց՝ և ի բանտի զնա եղեալ՝ յինքն գրաւէր զսեպհականութիւն տանն և զբնակիչս Սիմ լերիմն»²: Այստեղ խոսքն, ամենայն հավանականությամբ, Աղծնիքի այն հատվածի մասին է, որ նախկինում՝ մաս կազմելով Արմինիա ոստիկանության, հետագայում Հայ Բագրատունիների տերության մեջ էր մտնում և պատկանում Տարոնի Բագրատունիներին:

Սմբատ Ա-ն անմիջապես դիմեց վճռական գործողությունների: Նա «դեսպանս արարեալ յամենայն սահմանս տէրութեան Հայոց, Վրաց և Աղուանից», հավաքեց իր տերության զինված ուժերը և արշավեց Տարոնի ուղղությամբ³: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ 896 թ. Թուղխ գյուղի մոտ և Գագիկ Ապումրվան Արծրունու դավաճանության պատճառով ավարտվեց հայկական զորքի պարտությամբ⁴:

Սակայն Ահմադի մահից հետո (898 թ.) Տարոնի իշխանությունն ազատվում է արաբական գերիշխանությունից⁵: Հասկանալի է, որ այն կրկին ընդգրկվում է Հայոց տերության կազմի մեջ, սակայն հիմա արդեն Տարոնի իշխանության նկատմամբ սկսում է հետաքրքրություններ դրսևորել Բյուզանդական կայսրությունը:

898 թ. Տարոնի իշխան դարձավ Գրիգոր Բագրատունին, չնայած Սմբատ Ա-ն ցանկանում էր Տարոնի իշխան տեսնել իր եղբոր փեսային, որ Դավիթ Արքայիկի որդին էր⁶: Ավելին, Գրիգոր Բագրատունին ձերբակալեց Դավիթ Արքայիկի որդիներին:

Ո՞վ էր Գրիգոր Բագրատունին: Ըստ Թովմա Արծրունու, երբ Գրի-

¹ Անդ:

² Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 176:

³ Տես Թովմա Արծրունի և Անանու, էջ 366:

⁴ Անդ, էջ 366-368, Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 176-178:

⁵ Տես Գ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 125:

⁶ Տես Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 5, Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 176:

գոր-Դերենիկի օգնությամբ Տարոնի իշխան դարձավ Դավիթ Արքայիկը, որոշ ժամանակ անց գերությունից ազատվեց Տարոնի նախորդ իշխան Աշոտը¹։ Սրա մասին այլևս որևէ հիշատակություն չկա։ Դավիթի մահից հետո, չնայած նա երկու որդի ուներ, Տարոնի իշխան դարձավ նրա եղբորորդի Գուրգենը։ Այն, որ Դավիթն այլ եղբայր չուներ, ցույց է տալիս, որ նրա մահից հետո Տարոնի իշխանությունն անցել է Աշոտի որդուն՝ Գուրգենին²։ Ն. Ադոնցը ենթադրում է, որ Գրիգորը թոռնիկի որդին էր, որը Բագարատի որդիներից էր³, իսկ Յ. Մարկվարտը կարծում է, որ Գրիգորի հայրը Սողոմոն Բագրատունին էր, որին հիշատակում է Թովմա Արծրունին⁴։ Գ. Գրիգորյանը սկզբնաղբյուրներում տեղեկությունների բացակայության պատճառով ձեռնպահ է մնում Գրիգորի հորը որոշելուց, նշելով միայն, որ նա հավանորեն Բագարատ Բագրատունու շառավիղներից էր⁵։ Մեր կարծիքով Գրիգորն ամենայն հավանականությամբ Գուրգենի որդին պետք է լիներ, որից էլ բխում էր թերևս Տարոնի իշխանական աթոռի նկատմամբ նկրտումներ ունեցող Դավիթ Արքայիկի որդիների ձերբակալությունը։

Անանուն Զրուցագիրը Սմբատ Ա-ի արխագական արշավանքի մասնակիցների թվում հիշատակում է «իշխան Աղծնեց Գրիգոր բազում զաւրաւք» և «իշխանն Տարունոյ Գագիկ բազում հեծելաւք»⁶։ Պատմիչը, որ հայ Բագրատունյաց տերության մասին պահպանել է եզակի և անչափ կարևոր տեղեկություններ, իր այս հաղորդման մեջ իրարից առանձին հիշատակում է «Աղծնեց»-ը, որ մեր կարծիքով ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ Տարոնի իշխանության մեջ մտնող Աղծնիքի գավառների ընդհանրությունը և «Տարունոյ»-ը, որ Տարոնի իշխանության մնացյալ հատվածն է։ Որքան մեզ է հայտնի, դեռևս այս հաղորդման քննությամբ ոչ մի ուսումնասիրող չի զբաղվել։ Բացի այդ, մյուս պատմիչներին անհայտ է Տարոնի իշխան Գագիկը։ Ինչ վերաբերում է Գրիգորին, ապա նրա մասին որոշակի տեղեկություններ է պահպանել Կոստանդին Ծիրանածինը։ Ըստ կայսր-պատմիչի՝ Գրիգորը (Կրիկորիկ Տարոնացի) խաղում էր երկու լարերի վրա։ Մի կողմից նա Բյուզանդիային հավաստիացնում էր, որ դաշնակից է նրան, իսկ մյուս կողմից օգնում էր արաբներին, երբ վերջիններս արշավանքի էին դուրս գալիս Բյուզանդիայի դեմ⁶։ Այս

¹ Տես Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 348

² Տես N. Adontz, Les Taronites en Arménie et a Byzance, Byzantion 10, «Etudes Armeno-Byzantines», Lisbonne, 1965, էջ 214, 242:

³ Տես Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 318:

⁴ Տես Գ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 128:

⁵ Տես Անանուն Զրուցագիր, էջ 189:

⁶ Տես Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 4-5:

հաղորդումից երևում է, որ Գրիգորի իշխանությունը՝ սահմանակցելով արևմուտքում Բյուզանդական կայսրությանը, որ ակտիվ ռազմական գործողություններ էր ձեռնարկում սահմանային ամրությունների գոտում, իսկ հարավում՝ Արաբական խալիֆայությանը, միաժամանակ երկու վտանգի տակ էր: Այդտեղից էլ բխում էր նրա երկու լարի վրա խաղալու հնարքը:

Ըստ Կոստանդին Ծիրանածինի՝ Գրիգոր իշխանը Ապոգանեն անունով եղբայր ուներ, որը մեկնել էր Կոստանդնուպոլիս և բյուզանդական կայսեր կողմից պատրիկի կոչում ստացել: Բացի կոչումից կայսրը նրան բաժին էր հանել նաև մայրաքաղաքում գտնվող Բարբարոսի տունը: Սակայն երբ իր հերթին Գրիգորը մեկնեց Բյուզանդիա, Բարբարոսի տունը հանձնեցին նրան: Սրա դեմ բողոքեց Ապոգանենի որդի Թոռնիկը, որ նույնպես ստացել էր պատրիկի կոչում: Գրիգորը երկու որդի ուներ՝ Բագարատ և Աշոտ: Առաջինը կայսեր կողմից նշանակվել էր Տարոնի գորավար: Երկու եղբայրները նեղեցին Թոռնիկին, որը գրեց կայսերը, որպեսզի վերջինս մարդ ուղարկի և ստանա Տարոնի իշխանության մեջ գտնվող նրա երկիրը: Այնուհետև մահից առաջ Թոռնիկն իր երկիրը կտակեց կայսրությանը: Կայսրը մարդ ուղարկեց «Ապոգանենի երկիրը կամ պատրիկ Թոռնիկի բաժինը»՝ տիրանալու դրան: Գրիգորի որդիները առաջարկեցին կայսրությանը՝ վերցնել Ուլնուտը՝ շրջակայքով, Թոռնիկի երկրի փոխարեն: Կայսրն ընդառաջեց այս առաջարկին և իրեն վերցրեց Ուլնուտը՝ ողջ շրջակայքով: Այնուհետև պատմիչն ավելացնում է, որ Տարոնի երկիրը բաժանվեց երկու մասի: Մի մասը գտնվում էր Գրիգորի որդիների ձեռքում, իսկ մյուս մասը՝ Ապոգանենի որդիների¹:

Այսպիսով՝ Կոստանդին Ծիրանածինի տեղեկությունից պարզվում է, որ Տարոնի իշխանությունը Գրիգոր Բագրատունու օրոք բաժանված էր երկու մասի՝ նրա և նրա եղբայր Ապոգանենի միջև: Այն, որ Ապոգանենը և նրա որդի Թոռնիկը կայսրից ստանում են պատրիկի, այսինքն՝ իշխանի տիտղոս, ցույց է տալիս, որ Գրիգորը և Ապոգանենը հավասար իրավունքներ ունեին, չնայած հնարավոր է, որ եղբայրներից մեկին, ամենայն հավանականությամբ, Գրիգորին, պատկանում էր ավագության կամ գերագահության իրավունքը:

Եթե համադրենք Ամանուն Զրուցագրի և Կոստանդին Ծիրանածինի հաղորդումները, ապա կարող ենք արձանագրել, որ որպես Տարոնի Գրիգոր իշխանի ժամանակակից նրանցից առաջինը հիշատակում է

¹ Ամդ, էջ 6-10:

Գագիկ իշխանին, իսկ երկրորդը՝ Ապոգանեմին: Մյուս կողմից, եթե ըստ Անանուն Ջրուցագրի Տարոնի իշխանը Գագիկն էր, ապա ըստ Կոստանդին Ծիրանածինի՝ Գրիգորը: Ակնհայտ է, որ Ապոգանեմ անունը արաբական Աբու Ղանըմ անվան աղավաղումն է: Բագրատունի իշխանը, մեր համոզմամբ, ունենալու էր նաև հայկական անուն, որ, մեր կարծիքով, Անանուն Ջրուցագրի հիշատակած Գագիկն է: Այս դեպքում հարց է առաջանում: Տարոնացի կոչված Գրիգորը, փաստորեն, «Աղծնեց» իշխանն է, այսինքն՝ Տարոնի իշխանության մեջ մտնող Աղծնիքի հողերի իշխանը, իսկ Տարոնին տիրում է Գագիկ-Ապոգանեմը: Այն, որ Ապոգանեմի տիրույթները գտնվում էին Տարոն գավառում և հարակից շրջաններում, պարզ է դառնում թեկուզ Կոստանդին Ծիրանածինի այն հաղորդումից, որ հենց Թոռնիկն իր տիրույթները կտակեց կայսրությանը, Գրիգորի որդիները առաջարկեցին կայսերը վերցնել ոչ թե Թոռնիկի երկիրը, այլ Ուլնուտը՝ շրջակայքով: Այսինքն՝ նրանք չէին ցանկանում, որ Տարոնի իշխանության սիրտը՝ Տարոն գավառը, անցներ կայսրության գերիշխանության տակ: Սակայն կարծում ենք, որ Գրիգորին Կոստանդին Ծիրանածինի կողմից տրվող «Տարոնացի» անվանումը կարող էր ունենալ երկու պատճառ: Առաջին՝ Գրիգորին էր պատկանում գերագահությունը Տարոնի իշխանության մեջ և երկրորդ՝ նա տիրում էր Տարոն գավառի մի մասին: Այս պարագայում, ամենայն հավանականությամբ, երկու պատճառն էլ իրենց ազդեցությունն են թողել: Տարոնի իշխանության գահերեց Գրիգոր Բագրատունին տիրելու էր Տարոնի իշխանության մեջ մտնող Աղծնիքի գավառներին և Աղծնիքին հարակից Տուրուբերանի Ասպակունյաց ձոր և Խույթ կամ Խութ գավառներին, ինչպես նաև Տարոն գավառի հարավային որոշ հատվածների: Ըստ որում Ուլնուտը, որ նույնական է Տուրուբերանի Արշամունիք կամ Աշմունիք գավառի հարավ-արևմուտքում գտնվող Եղանց բերդին կամ Եղնուտին¹, սահմանակցում էր Տարոն գավառին, այսինքն՝ եղբայրներին հաջողվել էր կայսերը զիջելով Տարոնի իշխանության մեջ մտնող Արշամունիք գավառի տարածքները՝ իշխանության սահմաններում պահել Տարոն գավառն ամբողջությամբ:

Պարզվում է նաև այն իրողությունը, որ չնայած Ապոգանեմ-Գագիկի որդի Թոռնիկը իբրև թե կտակել էր իր հողերը կայսրությանը, սակայն Կոստանդին Ծիրանածինը նշում է, որ դրանից հետո Տարոնի իշխանությունը բաժանվեց երկու մասի, ըստ որում՝ առաջինում իշխում էին Գրիգորի որդիները, իսկ երկրորդում՝ Ապոգանեմի: Այսինքն՝ կտակի մասին

¹ Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը և հարևան երկրները 855-953 թթ., քարտեզ:

ողջ պատմությունը հորինվածք է, որ կատարվել է ապագայում Բյուզանդիայի կողմից Տարոնին տիրելը հիմնավորելու համար: Ըստ որում այն հիշատակությունը, թե կայսրը տիրել էր Ուլնուտը կամ Եղնուտը՝ շրջակայքով, ևս պատահական չէ: Այդ շրջանը Տարոնի իշխանության կենտրոնական հատվածներից էր, ուստի այդպիսով բյուզանդական պատմիչի կողմից փորձ է արվում ցույց տալու, թե կայսրը ստացել է որպես ժառանգություն Տարոնի արևմտյան և կենտրոնական շրջանները:

Գիտական գրականության մեջ արմատացած այն տեսակետները, թե իբր Տարոնի Գրիգոր իշխանը համարյա թե չէր ենթարկվում Սմբատ Ա-ին¹ կամ էլ լիովին անկախ էր², քննություն չեն բռնում Ամանուն Զրուցագրի այն հաղորդման լույսի ներքո, որ, ինչպես տեսանք, Սմբատ Ա-ի աբխազական արշավանքին մասնակցում էին թե՛ Գրիգոր Տարոնացին և թե՛ Ապոգանեն-Գագիկը: Սմբատ Ա-ի աբխազական արշավանքը տեղի է ունեցել 906 թ.: Ուստի այդ շրջանում Տարոնի իշխանությունը գտնվում էր Հայոց տերության կազմում, իսկ նրա իշխանները ենթարկվում էին Հայոց թագավորին:

Անդրադառնալով Տարոնի Գրիգոր և Ապոգանեն-Գագիկ իշխանների տիրույթներին, նշենք, որ, դատելով աղբյուրների տեղեկություններից, դրանք ընդգրկում էին Տարոնի իշխանության մասին տարածքները: Մշո Սուրբ Աղբերիկ վանքի կոնդակում նշված է, որ թագավոր հռչակված Գագիկ Արծրունին ցանկացել է տիրանալ «զԱնձտայ, զՍասունք, զԽօյթ, զՏարաւն, զՇատահն³, զԽլաթ, զՀայք⁴»⁵, որոնք Տարոնի իշխանության մաս էին կազմում, սակայն հաջողություն չի ունեցել:

Դատելով պատմաաշխարհագրական պայմաններից, ամենայն հավանականությամբ Գրիգորին էր պատկանում իշխանության ամբողջ հարավային հատվածը, որի մեջ էին մտնում Տարոն գավառի հարավային մասը, Ասպակունյաց ձորը և Խույթը, Աղծնիքի գավառներից Սանասունքը, Սալնո ձորը, Երխեթքը և Գգեղխը, Ծոփքի Բալահովիտ և Պաղնատուն գավառներն ամբողջությամբ և Հաշտյանք գավառի հարավային հատվածը: Վերջինի հյուսիսային մասը, Խորձյանը, Տարոնի հյուսիսային և Հարքի արևմտյան հատվածները, Արշամունիքի հարավային մասը, Մուզուրի արևելյան, Եկեղյացի արևելյան և հարավային շրջան-

¹ Տե՛ս Գ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 125:

² Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. III, էջ 84:

³ Բաղեշ (Բիթլիս) գետի միջին հոսանքի աջ ափին:

⁴ Պետք է լինի Հարք:

⁵ Գարեգին Ա կաթողիկոս, Յիշատակարանք ծեռագրաց, հ. Ա, էջ 183:

ները և Մանանադին պատկանում էին Գագիկին: Ըստ որում, ինչպես կտեսնենք, Հարքն ամբողջությամբ Սմբատ Ա-ի կողմից կցվել էր արքունի տիրույթներին: Տարոնի իշխանության երկու հատվածների սահմանգիծն անցնելու էր արևելքից արևմուտք Մեղ (Մեղրագետ) և Արածանի գետերի հարավային ջրբաժաններով մինչև Բալահովիտ գավառի արևելյան սահմանագիծը, այդտեղից բարձրանում էր դեպի հյուսիս սկզբում ներկայիս Սանջակի լեռներով, իսկ այնուհետև՝ դեպի Մյուս Գայլ գետի կիրճը ձգվող երկու լեռնաբազուկներով մինչև այդ գետի միջին հոսանքը, որտեղից թեքվում էր դեպի արևմուտք և՛ անցնելով Մյուս Գայլ և Գայլ գետերի միջին հոսանքների միջև ձգվող լեռնաբազուկով, հատում էր Գայլ գետն ու Խոզաթ գետի միջին հոսանքի շրջանում հասնում Բյուզանդիայի սահմանին:

Նշենք նաև, որ Տարոնի իշխանն ընդգրկված էր Կոստանդին Ծիրանածնի այն ցուցակում, որտեղ նշված են այն իշխանները, որոնց նա՝ անակներ էին ուղարկվում Բյուզանդիայի արքունիքից¹:

2.3. Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթները Տուրուբերանում: Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթների մեջ էին մտնում նաև Տուրուբերանի որոշ գավառներ:

Աղորնիք (Մարդաղի): Ըստ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի ճշգրտման՝ արաբական տիրապետության շրջանում մտնում էր կայսիկների տիրույթների մեջ²: Անանուն Ջրուցագիրը՝ անդրադառնալով Սմբատ Ա-ի նվաճումներին, հաղորդում է, որ նա արքունի տիրույթներին է կցել Աղորնիքը³: Այն, ամենայն հավանականությամբ, նույնական էր Տուրուբերանի Մարդաղի գավառին կամ դրա արևելյան հատվածին, որտեղ՝ Մուրց գետի միջին հոսանքի աջափնյակում, գտնվում էր Հավճիչ ամրոցը⁴: Արիստակես Լաստիվերցին Հավճիչ ամրոցը հիշատակում է Աղորնիում⁵ (իմա՝ Աղորնիք), որից էլ բխեցվում է Մարդաղին կամ նրա մի հատվածի նույնականությունը Աղորնիքին: Գրավելով Աղորնիքը՝ Հայոց թագավորը կայսիկների ամիրայությունը կտրել էր Կարինի ամիրայությունից:

Հարք: Տարոնի իշխանության բաժնում ցույց տվեցինք, որ Հարք գավառի արևմտյան մասը մտնում էր Տարոնի իշխանության մեջ, իսկ արևելյանը՝ մաս էր կազմում կայսիկների ամիրայության: Սմբատ Ա-ի

¹ Տես Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 151:

² Տես Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 216-223:

³ Տես Անանուն Ջրուցագիր, էջ 159-161:

⁴ Տես «Բագրատունյաց տերությունը Աշոտ Ա և Սմբատ Ա թագավորների օրոք», - «Հայաստանի պատմության ատլաս», Ա մաս, էջ 62-63:

⁵ Տես Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 62, 63 և այլն:

օրոք, երբ Հայոց թագավորը վճռական գործողություններ էր ձեռնարկում իր տերության կազմում գտնվող արաբական ամիրայությունների դեմ, տեղի է ունենում կարևոր իրադարձություն: Ըստ Ամանուն Ձրուցագրի՝ ի թիվս այլ շրջանների, Սմբատ Ա-ն «էառ...զՀարք»¹: Այդպիսով Հայոց արքան իր հսկողության տակ էր առնում Հայոց տերությունը հարավի հետ կապող երկու մեծ ճանապարհների հսկողությունը: Առաջինը նախկինում Արքունի պողոտա կոչվող մեծ ճանապարհն էր, իսկ երկրորդը՝ Դվինից Խլաթով դեպի Ասորիք և Միջագետք տանող մայրուղին: Պատմիչն այստեղ թե՛ կայսիկների ամիրայությունից, որի մեջ նախկինում մտնում էր Հարքի արևելյան մասը, և թե՛ Տարոնի իշխանությունից, որի մեջ էր մտնում այդ գավառի արևմտյան մասը, առանձնաբար է հիշատակում Հարքը: Պետք է բխեցնել, որ Սմբատ Ա-ն արքունի տիրույթներին էր կցել Հարք գավառը (բացառությամբ վերջինիս որոշ արևմտյան շրջանների, որոնք մտնում էին Տարոնի իշխանության մեջ), հավանաբար, Ապահունիքի կայսիկներին 902 թ. ջախջախելուց անմիջապես հետո: Ուստի և պատահական չէ, որ Կոստանդին Ծիրանածինը հաղորդում է, որ Հարքը պատկանում էր Սմբատ Ա-ին²:

Կորո ծոր (Կորի): Ըստ Կոստանդին Ծիրանածնի՝ Սմբատ Ա-ն կայսիկներից գրավել էր նաև Տուրուբերանի Կորո ծոր գավառը (Կորի)³, թերևս, Հարքի հետ միասին: Այն տարածվել է Կորո ծոր գետի (Քյոր-սու դերեսի) հովտում՝ ընդգրկելով նաև Խաչլու լճի ավազանը⁴:

Ապահունիք: Սմբատ Ա-ն իր տիրույթներին էր կցել նաև Ապահունիքի մեծ մասը⁵, որն արաբական տիրապետության շրջանում պատկանում էր կայսիկներին: Սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Սմբատ Ա-ն անդամահատել էր նախկինում ընդարձակ տարածքներ զբաղեցնող կայսիկների ամիրայությունը: Նախ, ինչպես տեսանք, նրանից պոկվել էր Կարինի ամիրայության հետ կապող Աղորնիքը, ապա՝ Վանա լճի հյուսիսային ափամերձ ամբողջ հատվածը, այնուհետև՝ Հարք գավառը, Բասենի հողերը, ինչպես նաև Ապահունիքի որոշ հատվածներ: Դա պետք է անմիջական հետևանքը լիներ կայսիկների 902 թ. ապստամբության⁶:

Ինչպես տեսանք, նվաճելով Վանա լճի հյուսիսային ափին գտնվող

¹ Ամանուն Ձրուցագիր, էջ 161:

² Տես Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 10-11:

³ Ամր, էջ 11:

⁴ Տես Ն. Աղոնց, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, էջ 348, Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Մշխարհացոյց»-ի, էջ 61 և այլն:

⁵ Տես Ամանուն Ձրուցագիր, էջ 161:

⁶ Տես Թովմա Արծրունի և Ամանուն, էջ 382:

ամիրայությունները մինչև Մամազկերտ և Հարքը, Հայոց արքան հսկողության տակ էր առնում Հայոց տերությունը հարավին կապող երկու ճամպարհների հսկողությունը:

Աղիովիտ: Աղիովիտ գավառը մախապես պատկանում էր Գնունիններին, սակայն Աշոտ Բագրատունին «բողոք կալեալ ազգին Գնունեաց՝ թափել զնոսա յիսմայելացւոցն, որոյ երթեալ հազար արամբ յԱղիովիտ գաւառ, և առ ինքն զունարեալ զամենայն ազգն ախին իւրեանց, տանի բնակեցուցանէ ի Տայս»¹: Կարծիք է հայտնվել, թե Գնունիների գաղթի պատճառն ութմանիկներն են եղել, իսկ նրանց գաղթեցումից հետո Աղիովիտ գավառն անցել է նրանց²: Հայտնի է, որ ութմանիկները տիրում էին նաև Առբերանի գավառին³ և տարածվել էին հարավում մինչև Վարազա լեռան շրջանը⁴: Ինչպես կոտեսները, Աղիովիտ գավառի տարածքում գտնվող Արծեշ քաղաքը, որտեղ կայսիկներ էին հաստատվել, միացվել էր Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթներին, իսկ ութմանիկներն էլ ընկել էին Սմբատ Ա-ի գերիշխանության տակ և կայսիկներից պաշտպանվելու համար ապավինում էին Սմբատ Ա-ի օգնությանը⁵: Այսինքն՝ ութմանիկներն ամբողջությամբ հայտնվել էին Հայ Բագրատունիներից կախյալ վիճակում: Անանունը հաղորդում է, որ Գագիկ Արծրունին մոտ 907 թ. ութմանիկներից գրավել է Ամյուկ ամրոցը⁶: Սմբատ Ա-ի զորքերն անմիջապես արշավեցին դեպի Ամյուկ և գրավեցին այն, բայց քանի որ Ամյուկի ութմանիկներն այլևս գոյություն չունեին, Սմբատ Ա-ն այն վաճառեց Գագիկին⁷: Ամենայն հավանականությամբ, Ամյուկի ութմանիկների ոչնչացումից հետո Աղիովիտ գավառն ամբողջությամբ մտցվել է Արքունի տիրույթների մեջ:

Ինչ վերաբերում է Արծեշ քաղաքին, ապա հաստատվել էր արաբական կայսիկ ցեղի մի հատվածը դեռևս VII դ. երկրորդ կեսին, ուստի և դրա խնդիրը կքննարկենք կայսիկների մյուս գաղութների հետ միասին:

Արծեշ, Խլաթ և Արծկե: Հայտնի է, որ Վանա լճի ափերի գտնվող այս քաղաքներում արաբներ էին հաստատվել: Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումից հետո Հայոց թագավորները սկսեցին իրենց գերիշխանության ներքո վերցնել այդ շրջանները: Կոստանդին

¹ Վարդան վարդապետ, էջ 83:

² Տես Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները, էջ 85:

³ Տես Թովմա Արծրունի և Ամանուն, էջ 434. պատմիչն հաղորդում է, որ ութմանիկներն էր պատկանում «բերդն Ամիկ իւրական գաւառաւն»:

⁴ Անդ, էջ 306, 332-334:

⁵ Անդ, էջ 380-382, Ամանուն Ջրուցագիր, էջ 161:

⁶ Տես Թովմա Արծրունի և Ամանուն, էջ 434:

⁷ Անդ, էջ 438:

Ծիրանածնի հաղորդմամբ, «Իշխանաց իշխանը (իմա՝ Աշոտ Բագրատունի-Ա.Ե.) տիրում էր վերոհիշյալ երեք ամրոցներին, այն է Պերկրիին (Բերկրի), Խալիատին (Խալաթ) և Արգեսին (Արծեշ).... Մանցիկերտին էր տիրում Ապելվարդը, որ գտնվում էր իշխանաց իշխան Աշոտի...իշխանության ներքո: Իշխանաց իշխան Աշոտը այս Ապելվարդին տվեց նաև Խլիատ ամրոցը, Արգեսը և Պերկրին»¹:

Սմբատ Ա-ի օրոք իրավիճակը փոխվեց: Սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Սմբատ Ա-ն գրավել է Արծեշ, Խալաթ և Արծկե քաղաքներն ու կցել արքունի տիրույթներին: Անանուն Ջրուցագիրը հաղորդում է, որ Սմբատ Ա-ն Արծեշը համծնել էր Դարբանդից եկած մի արաբի²: Բացի այդ՝ «Սըմպատ էառ աշխարհն Ղլաթայ և շինեց ինքն բերդ և կամեցաւ ձգել զծեռն իւր ի Միջագետս Ասորոց»³: Երբ մախապատրաստվում էին ռազմական գործողություններ Սմբատ Ա-ի և Շալբանիների ամիրայության միջև, վերջինիս ամիրան Սմբատ Ա-ին մեղադրում էր, թե «դարձար Ասորոց դէս և առեր զԱրծեշ և զԱրծկէ և զՄացկերտ: Եւ դարձեալ անդգնեցար և առեր զգաւարն Ղլաթայ»⁴: Այս հույժ կարևոր հաղորդումները ցույց են տալիս, որ Սմբատ Ա-ն գրավել է Խալաթը և Արծկեն և, ամենայն հավանականությամբ, վերջ տվել տեղի արաբական ամիրայություններին: Ըստ որում, Յայոց թագավորը Խալաթ գավառում սեփական ամրոցն է կառուցում: Սմբատ Ա-ն «զի էր մի Տաճիկ, և անուն նորայ Ապուհեճր, տայր զբերդն Բերկրոյ»⁵: Հավանաբար վերոհիշյալ Ապուհեճրն ութմանիկ էր, իսկ քաղաքը նրան համծնելը կարելի է ընկալել որպես Սմբատ Ա-ի գերիշխանության ընդունումը նրա կողմից: Սմբատ Ա-ն նաև կայսիկներից գրավեց Երիկավ ամրոցը Բերկրու մոտակայքում, որ կայսիկները խլել էին ութմանիկներից, և վերադարձրեց վերջիններին⁶: Ինչպես տեսանք, Առբերանի գավառի հարավային հատվածը՝ Ամյուկ ամրոցով, անցել էր Գագիկ Արծրունուն: Կոստանդին Ծիրանածինը հաղորդում է, որ Խալաթը, Բերկրին և Արծեշը գրավվել էին Սմբատ Ա-ի կողմից և միայն նրա մահից հետո անցել Մանազկերտի

¹ Տես Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 10:

² Տես Անանուն Ջրուցագիր, էջ 161:

³ Անդ, էջ 171-173: Հետաքրքիր է այն, որ Մշո Սուրբ Աղբերիկ վանքի կոնդակում հիշատակված է Սմբատ Ա-ի զորքի՝ «Ասորիք» հասնելը. «Ես Սմբատ Յայկազնի՝ որդի Աշոտոյ,...որ Տիեզերակալ կոչեցայ և տիրեցի Յայոց մինչեւ յԱսորիս» (տես **Գարեգին Ա կաթողիկոս**, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, էջ 180):

⁴ Անանուն Ջրուցագիր, էջ 171:

⁵ Անդ, էջ 161:

⁶ Տես Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 380-382:

ամիրային¹: Այսինքն՝ Առբերանի գավառի հյուսիսային հատվածը՝ Բերկրի քաղաքով, մտնում էր արքունի տիրույթների մեջ:

Փաստորեն, Սմբատ Ա-ն իր գերիշխանությունը հաստատեց արաբական գաղութների վրա՝ փոխելով Աշոտ Ա-ի ստեղծած վիճակը, երբ Բերկրին ու Արճեշը հանձնվել էին Մամազկերտում նստող Ալվարդին: Ըստ որում՝ հանձնելով Արճեշը Դարբանդից եկած մի արաբի, հավանաբար, Սմբատ Ա-ն կատարել է կրկնակի քայլ: Նախ, դրանով նա վերացրել է Արճեշում կայսիկների իշխանությունը և հետո՝ հարևան արաբական գաղութների դեմ ստեղծել է լուրջ հակակշիռ, որովհետև հայտնի է, որ Դարբանդում և շրջակայքում հաստատվել էին արաբների հարավային ցեղախմբին պատկանող արաբական ցեղեր², որոնք թշնամի էին հյուսիսային ցեղախմբի արաբներին, որոնցից էր կայսիկների ցեղը:

Ամենայն հավանականությամբ, գրավելով Վանա լճի հյուսիսային ափերին գտնվող ամիրայությունները՝ Սմբատ Ա-ն վերահսկողություն էր հաստատում Արևելքից եկող, Չերով և Վանա լճի հյուսիսային ափերով անցնող մայրուղու վրա:

Ուստի կարող ենք արձանագրել, որ Սմբատ Ա-ն արքունի տիրույթներին էր կցել Ադիովիտ ու Բզնունիք գավառները, Առբերանի գավառի հյուսիսային հատվածը և Ապահունիքի մեծ մասը:

2.4. Տայք: Տայքը Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակաշրջանում մտնում էր Չայոց մարզպանության մեջ, իսկ Տայքին հյուսիսից սահմանակից Մեծ Չայքի թագավորության Գուգարքի բղեշխությունը միացվել էր Վրաց մարզպանությանը³: Արաբները մեծավ մասամբ պահպանեցին գոյություն ունեցող վարչական բաժանումը, որի հետևանքով Տայքը մաս էր կազմում Արմինիա ոստիկանության երրորդ Արմինիա վարչական շրջանի, որի մեջ մտնում էին նաև Վասպուրականը, Դվինը, Շիրակը, Բագրևանդը և Նախճավանը⁴, իսկ Գուգարքը՝ Երկրորդ Արմինիայի⁵:

Այս վարչաքաղաքական իրավիճակն էր տիրում տարածաշրջանում, երբ Չայաստանում հզորացած Բագրատունիները սկսեցին Չայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնման գործընթացը:

¹ Տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 10-11:

² Տե՛ս بلاذري, I, էջ 244:

³ Տե՛ս Բ. Դարությունյան, Մեծ Չայքի Գուգարք աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, «Բե՜շ», 1977, թիվ 2, էջ 187-188:

⁴ Տե՛ս Ibn Khordadbeh, էջ 122, Ibn al-Fakih, էջ 290-291, بلاذري, I, էջ 231, Jakubi, էջ 364, Jacut, I, էջ 219-220:

⁵ Տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը, էջ 60-61:

774-775 թթ. Հայոց հուժկու ապստամբությունը կտրուկ փոխեց իրավիճակն Արմինիայում: Արաբներն անգոր գտնվեցին Արմինիայում ունեցած ուժերով այն ճնշել և որդեգրեցին նոր քաղաքականություն: Բացի այն, որ այդ ապստամբությունից հետո նրանք Արմինիա տեղափոխեցին մեծաթիվ արաբական ցեղեր, նրանք սկսեցին Արմինիայում իրենց տիրապետությունը պահպանելու համար հենվել նույն այդ ապստամբությունից հետո անմախաղեպ հզորության հասած Բագրատունիների հետ: Ապստամբությունից հետո դրան մասնակցած Բագրատունիները՝ փախչելով արաբների վրեժխնդրությունից, հեռացան իրենց տիրույթներից և ապաստանեցին Կղարջքում: Վարդան վարդապետը Բագրատունիների այդ ճյուղի մասին պատմում է. «Սմայատ Բագրատունի, և զկնի նորա Աշոտ, որդի Վասակայ, զոր կուրացուցին Մամիկոնեանքն. սմա լինին երկու որդիք: Սմբատ՝ նախնի թագաւորացն Հայոց, և Վասակ սկիզբն թագաւորացն Վրաց. որոյ որդին Ատրներսեհ, սորա՝ Աշոտ, սորա՝ Բագարատ, որոյ եղբայրն Գորամ, հետ սմա՝ Դաւիթ որդի Բագարատայ՝ որ սպանաւ ի Գորամայ հօրեղբօրմէ իւրմէ, որոյ որդին Ատրներսեհ, սորա որդի Դաւիթ. ամա եղբօրորդի Գուրգէն, որոյ որդին Բագարատ, որ առ իւր կին զդուստր Սենեքերիմայ թագաւորին Վասպուրականի: Իսկ Հայոց նախնոյն Սմբատայ որդի Աշոտ Մսակեր»¹: Կղարջք հեռացած Բագրատունին եղել է Վասակը: Վրաց պատմագիտական գրականության մեջ ընդունված է այն կարծիքը, թե Վասակը

¹ Վարդան Վարդապետ, էջ 87-88: Վրաց Բագրատունիների ծագման մասին իրշատակություն է պահպանվել նաև Ստեփանոս և Ներսես Սեծոփեցիների ամուսնով մեզ հասած ծեռագրում: Նշված է, որ Վրաց թագավորը ծագում էր «յազգէն իրէից, որք զերեցան յազգէն բաբելացոց յառաջն և յետոյ ի Տիգրանայ, և այս պատճառաւ խառնեցան յազգս մեր և յետոյ եղեն մեզ թագաւորք ընդիրք...», և այլ մնացեալքն ի Բագրատունեաց գնացին ի մէջ Վրաց և եղեն նոցա թագաւոր» (տես Խաչիկյան Լ., Հայ պատմագրության անհայտ էջերից, «ՊԲՀ», 1972, թիվ 4, էջ 239): Որոշ տարբերություններ կան թովմա Սեծոփեցու աշխատության մեկ այլ ծեռագրում, ըստ որի՝ Բագրատունիները «...թագաւորք եղեն յետ ցեղին Արշակունեաց...» եւ ի նեղութենէ ամօրինաց փախուցեալ ի տունն Վրաց՝ եղեն ուրացօղք ճշմարտութեանն եւ հաւատովքն քաղկեդոնիկ» (տես Թովմա Սեծոփեցի, Պատմութիւն Լանկ-Թամուրի, գլ. Ը.-digilib.am):

Վրացի պատմաբանները՝ նպատակ հետապնդելով «վրաց» կոչված Բագրատունիներին կտրելու հայկական արմատներից, չնայած հայկական սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկություններին, թե Կղարջքում հաստատվել են Հայաստանի Բագրատունիների այն ճյուղի ներկայացուցիչները, որոնք մասնակցել էին 774-775 թթ. ապստամբությանը, փորձ են կատարում նրանց կապելու վրացական Փառնավազյան թագավորական հարստության հետ կամ Բագրատունիների հիմնավորց տիրույթ Սպեր գավառը հռչակելու որպես իին վրացական երկրամաս (տես Ս. Դժանաիա, նշվ. աշխ., էջ 19-20): Պետք է նշել, որ դեռևս Ն. Մառը Կղարջքի Բագրատունիներին պարզապես անվանում էր «վրացացած Բագրատունիներ» (տես Խ. Մառ, История Грузии (Культурно-исторический набросок), по поводу слова прот. И. Восторгова о грузинском народе, «К грузинскому вопросу», N 1, СПб., 1906, էջ 23):

հաստատվել է Տայքի հյուսիսային մասում (Կող գավառ) և Կղարքքում, որոնք դրանից հետո էլ շարունակել են մաս կազմել վրացական Բագրատունիների տիրույթների¹: Այս խնդրին դեռ կանոնադաշտնաճյուղ, իսկ այժմ նշենք, որ մեզ այդ տեսակետը թվում է ոչ հիմնավոր որոշ տեսակետներից: Սկզբում նշենք, որ դրա հիմքը «Քարթլի մատյանի» պահպանած այն հաղորդումն է, թե Վասակի որդի Ատրներսեհը տիրում էր Ստորին Տայքին և Ասիսփորիին (իմա՝ Արսեաց փոր)²: Այս տեղեկությունը հակադրվում է նշված դեպքերի ժամանակակից Ղևոնդի այն վկայությամբ, որ 774-775 թթ. ապստամբությունից հետո ստեղծված անելանելի իրավիճակից մղված՝ Ամատունիները և որոշ այլ նախարարներ՝ 12 հզ. ժողովրդով, հեռացան իրենց տիրույթներից և հասան «ի սահմանս Վրաց ի գաւառն Կող»³: Այս վկայությունը ցույց է տալիս, որ Տայքի հյուսիսային Կող գավառը չէր գտնվում Երկրորդ Արմինիայի մեջ, այլ մաս էր կազմում այդ վարչական շրջանին հարավից սահմանակից Երրորդ Արմինիայի⁴: Բացի այդ, մինչև այժմ անհայտ է, թե երբ են Բագրատունիների կրտսեր ճյուղի ներկայացուցիչները տեղափոխվել Կղարքք: Կարող են լինել երկու վարկած: Առաջինը Ն. Ադոնցի տեսակետն է, թե այդ իրադարձությունը տեղի է ունեցել 775 թ.⁵: Երկրորդ՝ հնարավոր է, որ այդ տեղի է ունեցել հենց Ամատունիների գաղթի ժամանակ, այսինքն՝ 789 թ.⁶: Ըստ որում, Ղևոնդի կողմից Ամատունիների գաղթի երթուղու նկարագրությունը խոսում է երկրորդ տեսակետի օգտին, քանի որ այն անցնում էր ճորոխ գետի ստորին հոսանքի շրջանով⁷: Բայցևայնպես, առավել հավանական է Ն. Ադոնցի կարծիքը, քանի

¹ Տե՛ս Լ. Էթաթեթաթաթ, մշվ. աշխ., էջ 306-316: Տե՛ս նաև “Некоторые вопросы истории Грузии в армянской историографии” (Тб., 2009) ժողովածուի նյութերը, որտեղ հեղինակները փորձ են կատարել Սեն Չայքի հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան շրջանները (Տայք, Գուգարք, Սպեր և այլն) ցուցադրելու որպես վրացական հողեր, որոնց IX-X դդ. իբր փորձել են տիրել հայերը):

² Տե՛ս “Матиане Картели”, էջ 28:

³ Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 166-169:

⁴ Ս. Ջանաշիան փորձում է ցույց տալ, որ Ղևոնդի «հասանք ի սահմանս Վրաց ի գաւառն Կող» արտահայտությունը ցույց է տալիս, որ Կող գավառը մտնում էր Վիրքի մեջ (տե՛ս Ս. Ժխանասիա, մշվ. աշխ., էջ 14-15): Այդ հիշատակությունը հակառակ իմաստ է արտահայտում և, բացի այդ, բերված հիշատակության մեջ «Վիրք»-ը, ինչպես կտեսնենք, բուն Վիրքից տարբերվող վարչաքաղաքական հասկացություն է:

⁵ Տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ա, էջ 485: Ս. Տեր-Ղևոնդյանը կարծիք է հայտնել, թե այդ իրադարձությունը տեղի է ունեցել 775-784 թթ. (տե՛ս Ա. Թեր-Գեօնդյան, մշվ. աշխ., էջ 124):

⁶ Ըստ Ղևոնդի՝ Ամատունիների գաղթը տեղի է ունեցել Արաքսական խալիֆայության Յուսիսային փոխարքայության փոխարքա Ովսեդյայի կամ Ուրադյալլահի (788-791) և Արմինիա ոստիկանության արաբ ամիրա (ոստիկան) Սուլեյմանի (788-790) իշխանության երկրորդ տարում, այսինքն՝ 789 թ. (տե՛ս Ղևոնդ, էջ 166-169):

⁷ Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 166-169:

որ ապստամբությանը մասնակից Բագրատունիները պետք է անմիջապես հեռանային իրենց տիրույթներից, այլապես կենթարկվեին արաբների վրեժխնդրությանը: Սա առավել ևս խոսում է մեր տեսակետի օգտին: Եթե Վասակն արդեն հեռացել էր Կղարջքի կողմերը 775 թ.-ին կամ դրանից քիչ անց, ապա 789 թ. դրությամբ Կող գավառը՝ ըստ Ղևոնդի, ինչպես նաև ամբողջ մնացյալ Տայքը դուրս է մրա տիրույթներից: Պատմիչի ընկալմամբ Վիրք հասկացությունը նույնանուն է երկրորդ Արմինիային՝ ընդգրկելով նաև Գուգարքը, ինչի պատճառով էլ Կող գավառից հյուսիս գտնվող Գուգարքը նշվում է որպես Վիրքի մաս: Մեկ այլ ընկալմամբ հայ պատմիչների երկասիրություններում Վիրք հասկացությունը նույնանուն է այն տարածքներին, որոնք պատկանում էին հետագայում Չայոց Սմբատ Ա-ի կողմից Վրաց թագավոր կարգված Ատրներսեհ Բագրատունու սերունդներին: Դրան մենք մանրամասնորեն կանդրադառնանք ստորև: Կող գավառը վերոհիշյալ երկու ընկալումներով էլ դուրս է մնում Վիրք հասկացությունից: Դա է ապացուցում նաև Վարդան վարդապետի այն տեղեկությունը, թե երբ խալիֆան Վասակի որդի Ատրներսեհի որդի Աշոտին տվեց Վիրքը, նա սկզբում «տիրեաց ի Կաղրջաց մինչև ի Տփիսիս, լեռնակողմամբն հանդերձ»¹: Այսինքն՝ Աշոտը տիրում էր Գուգարքի Կղարջք գավառին և այնտեղից էլ սկսեց սկզբում Գուգարքի արևելյան մասի նվաճումը: Ուստիս հստակ նշված է՝ «Կղարջքից մինչև Տփղիս»: Աշոտն իր ծրագրերն իրականացնելիս բախվեց Տփղիսի ամիրայությանը, պարտություն կրեց ու նահանջեց Կղարջք՝ ամրանալով Արտանուշ բերդում²: Ինչ վերաբերում է Տայքին, ապա այն, ինչպես նաև 774-775 թթ. ապստամբությունից հետո Չայաստանի քաղաքական թատերաբեմից հեռացած Մամիկոնյանների և Կանսարականների մյուս տիրույթները, ժառանգական իրավունքով անցել էր Բագրատունիներին, քանի որ Չայոց իշխան Աշոտ Մսակերի մայրը Մամիկոնյան էր, իսկ Մամիկոնյաններն ապստամբությունից առաջ տիրում էին Տայքին³: Վարդան վարդապետը հաղորդում է. «Աշոտ և Շապուհ...գրաւեցին յինքեանս զՇիրակ և զՎոջք, և զգաւառն Տայոց»⁴: Այսինքն՝ Չայոց իշխան Աշոտ Մսակեր Բագրատունու և Կղարջքի կուրապաղատ Աշոտ Բագրատունու օրոք Տայքը մտնում էր առաջինի տիրույթների մեջ:

¹ Վարդան վարդապետ, էջ 84:

² Տե՛ս Աձժժժ ըժ Աձժժժ ըժ իժ, էջ 187, ի. Էժժժժժ իժ ըժ, նշվ. աշխ., էջ 248, 307-308:

³ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 106:

⁴ Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 83:

Փաստորեն, 774-775 թթ. ապստամբությունից հետո տեղի են ունեցնում երկու կարևոր իրադարձություն՝ Տայքին տիրում է Աշոտ Մսակեր Բագրատունին, իսկ Կղարջքում հաստատվում են ապստամբությանը մասնակից Բագրատունիները: Ինչպես իրավամբ նշում են Յ. Մարկվարտը և Ն. Ադոնցը, «Վրաց» կոչված Բագրատունիները տիրում էին միայն Կղարջքին¹:

Ըստ «Քարթլիի մատյանի»՝ 881 թ. դեպքերից որոշ ժամանակ առաջ Կղարջքի Աշոտ կուրապաղատի որդի Գուառամը տիրել էր Ջավախքին, Թռեղքին, Տաշիրքին, Աշոցքին և Արտահանին, որից հետո իր տիրույթները բաժանել էր եղբայրների՝ Ատրներսեհի և Բագարատի հետ, իսկ Աշոցքը՝ զիջել իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունուն²: Վախուշտ Բագրատիոնը տեղեկացնում է, որ Աշոտի որդիներից Բագարատը տիրում էր Քարթլին և Սամցխեին, Ատրներսեհը՝ Կղարջքին, իսկ Գուառամը Ջավախքին, Թռեղքին ու Աշոցքին և Հայաստանի որոշ հատվածների³: Այն իրողությանը, որ վրացական երկու աղբյուրների տեղեկությունների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ Արտահանը, Աշոցքը և Տաշիրքը Հայ Բագրատունիների տիրույթներ էին, ակնհայտ է: Այստեղ հավելենք, որ, քարտեզագրելով Վախուշտ Բագրատիոնի տեղեկության մեջ նշված երեք եղբայրներին պատկանող գավառները, տեսնում ենք, որ Ատրներսեհը տիրում էր բուն Կղարջք գավառին, Գուառամը՝ հարավ-արևմուտքից հյուսիս-արևելք տեղաբաշխված Արտահանին, Ջավախքին, Աշոցքին, Թռեղքին, ինչպես նաև Ջավախքի արևելքում գտնվող Տաշիրքին, իսկ Բագարատի տիրույթը՝ Վերին Քարթլին կամ Սամցխեն, հյուսիսում սահմանակցում էր Աբխազաց թագավորությանը, արևմուտքում՝ Ագարին կամ Էգր-Աճարային, հարավում՝ Գուառամի տիրույթներին, իսկ հարավ-արևմուտքում՝ Շավշքին (Շավշթ): Ամենայն հավանականությամբ, Բագարատի տիրույթ «Քարթլի»-ն վերաբերում էր Ագարին և Շավշքին և ոչ մի կերպ Տայքի հյուսիսային գավառներին, որոնցից Բագարատի տիրույթները բաժանված էին Գուառամի հողերով: Բացի այդ, վրացական աղբյուրներում երեք եղբայրների տիրույթների մեջ Տայքի կամ դրա որևէ հատվածի չհիշատակվելը խոսում է այն բանի օգտին, որ նրանց տիրույթները տեղաբաշխված էին Տայքից հյուսիս և հյուսիս-արևելք:

Վրացական պատմագրության մեջ փորձ է արվել ցույց տալու, թե

¹ Տե՛ս Յ. Մարկուարտ, Հայ Բագրատունեաց ճիւղագրութիւնը, էջ 138, Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ա, էջ 504:

² Տե՛ս "Матиане Картлиса", էջ 31:

³ Տե՛ս ~~Առծծոժե Առծծոժեի~~ ~~թե~~, էջ 187:

Աշոտ կուրապաղատի մահից հետո նրա իշխանությունը, որն իբր ընդգրկում էր Տայքն ու Կղարջքը, բաժանվել է նրա ժառանգների միջև: Ըստ որում՝ Կղարջքի իշխան Ատրմներսեհը, որը Սմբատ Ա-ից թագ ստացավ, ներկայացվում է որպես Տայքի իշխան¹: Ըստ Ս. Զանաշիայի, IX դ. առաջին կեսին Աշոտ կուրապաղատի որդիներն ընդարձակեցին իրենց տիրույթները (ըստ ուսումնասիրողի՝ «իրենց թագավորությունը», որը սխալ է) Կուր գետի վերին հոսանքի ավազանում՝ տիրելով Կող գավառին, Արտահանին, Զավախքին, Սամցխեին և Տայքին: Հենց այս տարածքները, ըստ նրա, միմյանց միջև բաժանեցին Աշոտ կուրապաղատի ժառանգները²: Նրա տեսակետը հակասության մեջ է մտնում «Քարթլի մատյանի» և Վախուշտ Բագրատիոնի տեղեկությունների հետ, որոնք, համվանե հիշատակելով Աշոտ կուրապաղատի որդիների տիրույթները, դրանց մեջ Տայքի որևէ գավառ չեն նշում: Փաստորեն, ոչ մի նման բաժանման մասին խոսք լինել չի կարող, քանի որ Տայքը Մամիկոնյանների՝ քաղաքական թատերաբեմից հեռանալուց հետո, դարձել էր Հայաստանի Բագրատունիների տիրույթ: Վրացական պատմագիտության մեջ գործածվում է այսպես կոչված «Տառ-Կլարջեթի վրացական իշխանություն» արտահայտությունը՝ ի նկատի ունենալով Տայքում և Կղարջքում միմյանցից անկախ «Վրաց» Բագրատունիների իշխանությունների առկայությունը: Նշվում է, որ այն առավել հստակ է արտահայտում տիրող իրավիճակը³: Ըստ Ս. Զանաշիայի, այսպես կոչված Տառ-Կլարջեթի իշխանության մեջ ընդգրկված էին ոչ միայն Տայքն ու Կղարջքը, այլ նաև Սամցխեն, Զավախքը, Արտահանը, Կողը, Սպերը և այլ շրջաններ: Այդ իշխանությունը, ըստ նրա, IX-X դդ. սահմանագլխին ներկայացված էր երկու ճյուղով՝ Կղարջքի կամ Արտանուջի, որի հիմնադիրն Աշոտ կուրապաղատի որդի Ատրմներսեհն էր, և Տայքի, որի հիմնադիրը նրա մյուս որդին էր՝ Բագարատը⁴: Վերևում տեսանք, որ Բագարատը Տայքի հետ որևէ կապ չուներ:

Պետք է նշել, սակայն, որ երբեմն նույնիսկ վրացական պատ-

¹ Տես Ն. Էթեթիսի՝ *Եթեթիսի*, Եջվ. աշխ., էջ 310-316:

² Տես Ս. Դճանաշիա, *Եջվ. աշխ.*, էջ 21:

³ Տես Ն. Էթեթիսի՝ *Եթեթիսի*, Եջվ. աշխ., էջ, էջ 306 և այլն:

⁴ Տես Ս. Դճանաշիա, *Եջվ. աշխ.*, էջ 9-10, 20-21: Բացի այդ, եղիմակը, անդրադառնալով հայկական, վրացական և բյուզանդական աղբյուրներում բերված՝ Բագրատունիների ոչ հայկական ծագման մասին պատմություններին, այն կածիքն է հայտնում, թե իբր դրանք ցույց են տալիս, որ ինչպես Բագրատունիները, այնպես էլ ճորոխ գետի միջին և վերին հոսանքների շրջանի ազգաբնակչությունը (ի նկատի ունի Սպեր գավառը, որը պատկանում էր Բագրատունիներին, Տայքը և Կղարջքը) հայկական չի եղել (տես Ս. Դճանաշիա, *Եջվ. աշխ.*, էջ 17-18):

մաբանները «Տառ-Կլարջեթ» եզրույթը պայմանական են համարում¹: Բացի այդ, տեղյակ լինելով Տայքի՝ Մամիկոնյանների նախարարական տանը պատկանելու փաստին՝ վրացական որոշ պատմաբաններ փորձ են կատարել նույնիսկ այդ հիմնավորց հայկական տոհմին վերագրելու վրացական ծագում²:

1902 թ. Ի. Ճավճավաձեն հանդես եկավ մի գրքույկով, որտեղ սուր քննադատության էր ենթարկում բոլոր այն հայ և այլազգի գիտնականներին, որոնք Տայքի, Գուգարքի և Յարական կայսրության Թիֆլիսի գավառի տարբեր շրջանների մասին խոսել էին որպես հայկական երկրամասերի³: Ի. Ճավճավաձեի գրքույկին ի պատասխան Խ. Վերմիշևը 1904 թ. կատարեց մի ծավալուն ուսումնասիրություն, որտեղ ոչ միայն ցույց տվեց վրացի հեղինակի պնդումների կեղծ և շինծու լինելը, այլև նրա կողմից քննադատության ենթարկված հեղինակների տեսակետները հավելեց նոր փաստարկներով⁴: Նույնիսկ Մ. Բրոսսեն, որը առանձնահատուկ համակրանք ուներ վրացիների նկատմամբ, անդրադառնալով Տայքին, Գուգարքին և Աղվանքին (ըստ ուսումնասիրողի՝ Կախեթի ընդգրկմամբ), նշել է, որ այդ շրջանները ոչ մի կերպ չեն կարող կապվել վրացիների գոյության հին շրջանի հետ⁵: Չնայած վերոհիշյալին, մինչև այսօր վրաց պատմաբանների շրջանում դեռևս ի հայտ են գալիս Ի. Ճավճավաձեի գրքույկի ոճով գրված աշխատություններ: 2009 թ. Վրաստանում լույս տեսավ «Վրաստանի պատմության որոշ հարցերը հայկական պատմագրության մեջ» վերտառությամբ հոդվածների մի ժողովածու⁶, որի նպատակաուղղվածության մասին կարելի է կարծիք կազմել նախաբանն ընթերցելիս: Վերջինիս, որի հեղինակն ակադ. Դ. Մուսխելիշվիլին է, լի է թշնամական և վիրավորական շեշտադրումներով ներկայիս ողջ հայկական պատմագիտության նկատմամբ: Նա գրում է, թե իբր հայ պատմաբանները Հայաստանին են վերագրում վրացական երկրամասեր, և թե այդ սովորությունը սկիզբ է

¹ St'u E. **Такайшвили**, Археологическая экспедиция 1917-го года в южные провинции Грузии, Тб., 1952, էջ 31, **В. Беридзе**, Архитектура Тао-Кларджети: Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры, Тб., 1981, էջ 17:

² St'u C. **Джанашиа**, նշվ. աշխ., էջ 19:

³ St'u И. **Чавчавадзе**, Армянские ученые и вопиющие камни, Тифлис, 1902.

⁴ St'u X. **Вермишев**, Материалы для истории грузино-армянских отношений, Ответ на книжку кн. И. Г. **Чавчавадзе**: Армянские ученые и вопиющие камни, С.-Петербург, 1904:

⁵ St'u M. **Brosset**, Revue des antiquités georgiennes, Bullet. Scientif. N3 (V, p. 3, St.-Petersbourg, 1839).

⁶ St'u "Некоторые вопросы истории Грузии в армянской историографии", сборник статей, Тб., 2009:

առնում Մովսես Խորենացուց¹: Նշվում է նաև, թե հայերը պատմության ընթացքում երեք փորձ են կատարել Վրաստանի հարավային շրջաններին տիրանալու, որոնցից մեկը տեղի է ունեցել մ.թ.ա. II դ., մյուսը՝ մ.թ. IX-X դդ., իսկ երրորդը՝ 1918 թ.²:

Երկրորդ Արմինիայի մեջ մտնող շրջաններից միասնական կենտրոնաձիգ իշխանության ստեղծման դրոշով հանդես եկան Կղարջքի Բագրատունիները, որոնց ներկայացուցիչ Աշոտը, ինչպես նշում է Վարդան վարդապետը, խալիֆայից իշխանություն էր ստացել Վիրքի վրա: Նրան իրեն ենթարկելու նպատակով Բյուզանդիան Աշոտին տվեց կուրապաղատի կոչում: «Եվ տայր իշխանն Իսմայելի Աշոտի որդւոց Ատրմերսեհի որդւոյ Վասակայ, որդւոյ Աշոտոյ Յայոց իշխանի՝ զերկիրն Վրաց. որոյ երթեալ հնազանդեցուցանէ ինքեան. և կայսրն առաքէ նմա պատիւ կիրապաղատութեան»³ և, ինչպես տեսանք, «բայց կիրապաղատն Աշոտ տիրեաց ի Կաղրջաց մինչև ի Տփլիս, լեռնակողմամբն հանդերծ»: «Քարթլիի մատյան»-ը հաղորդում է, որ Աշոտի հայր Ատրմերսեհը տիրում էր Շավշքին, Կղարջքին, Նիգալին, Ագարին (Էգր), Սամցխեին և հարակից որոշ շրջանների⁴, իսկ Դավթի որդի Սմբատը՝ որ Աշոտ կուրապաղատը իշխում էր միայն «Շավշքի և Կղարջքի վրա»⁵: Այնուհետև, հեղինակը տեղեկացնում է, որ Աշոտի տիրույթներն էին Շավշքը, Կղարջքը և Նիգալը⁶: Այն, որ Աշոտ կուրապաղատի իշխանությունը տարածվում էր միայն Կղարջքի և հարևան որոշ շրջանների վրա, ցույց են տալիս նաև Գեորգի Մերչուլի հաղորդումները, ըստ որոնց Կղարջքի հոգևոր առաջնորդ Գրիգոր Խանձթեցու ողջ եկեղեցաշինական գործունեությունն ամփոփվում էր միայն Կղարջքով⁷:

Նույն 826 թ. վախճանվեցին Յայոց իշխան Աշոտ Մսակեր Բագրատունին և Կղարջքի իշխան Աշոտը: Աշոտ Մսակերի օրոք Բագրատունիներն Արմինիայում հասան աննախադեպ հզորության: Եվ եթե Աշոտ Մսակերը հասավ իր բոլոր նպատակների իրականացմանը, ապա սկզբում խալիֆաների, իսկ այնուհետև Բյուզանդիայի հովանավորությունը փնտրող Կղարջքի իշխան Աշոտը պարտություն կրեց և ի վերջո սպանվեց: Արաբները գրավեցին նրա տիրույթները⁸: Յայ

¹ Ամդ, էջ 5:

² Ամդ, էջ 6:

³ Վարդան վարդապետ, էջ 83:

⁴ Տե՛ս "Матиане Картлиса", էջ 28-29:

⁵ Сумбат Давитис-дзѳ, էջ 31:

⁶ Ամդ, էջ 31-32:

⁷ Տե՛ս Георгий Мерчуле, գլ. X, XXVIII և այլն:

⁸ Տե՛ս Сумбат Давитис-дзѳ, էջ 32:

Բագրատունիների վերելքի շրջանում Կղարջքի Բագրատունիները լավ հասկացան, թե որ կողմից է փչում հաջողության քամին և երկար ժամանակով իրենց նկրտումների իրականացումը կապեցին իրենց ավագ ճյուղի օգնության հետ:

Փաստորեն, Կղարջքի Բագրատունիները տիրում էին միայն Կղարջքին և հարևան որոշ շրջանների, իսկ Գուգարքի արևելյան հատվածը, ինչպես կտեսնենք, վերածվել էր Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթի:

Տայքը Սմբատ Ա-ի օրոք համդիսանում էր այն հիմնական վայրը, որտեղ հաճախ ապաստանում էր Ափշինի կողմից հալածվող Հայոց արքան¹:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է, թե Տայքում Կղարջքի Ատրներսեհ իշխանը կալվածքներ ուներ²: Արդեն համոզվեցինք, որ Ատրներսեհի նախորդները չէին տիրում Տայքին կամ էլ դրա որևէ հատվածի: Անկասկած, պատմիչն ի նկատի ունի ոչ թե ողջ Տայքը, այլ նրա հյուսիսային Կող գավառը, որը որոշ ժամանակով, թերևս, տիրել էին Կղարջքի Բագրատունիները: Երկրորդ հնարավորությունն ավելի իրական է, քանի որ դրա հաստատումն է, թերևս, Անանուն Ջրուցագրի հաղորդումը 906 թ. աբխազական արշավանքի վերաբերյալ: Սմբատ Ա-ն որոշում է տիրել Աբխազաց թագավորության մեջ մտնող որոշ շրջանների, որոնցից էր իբր Տայքի Կող գավառը³: Այնուհետև տեղի է ունենում աբխազական արշավանքը և Սմբատ Ա-ն տիրում է Կող գավառին⁴: Այս տեղեկությունը որքան էլ որ հակասական է, պարունակում է կարևոր իրողություններ: Այն, մեր համոզմամբ, պարունակում է խառնաշփոթ ժամանակագրական տվյալներ, ինչը երևում է Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ նույն իրադարձության նկարագրության ժամանակ: Պատմիչը հաղորդում է, որ Աբխազաց թագավորը ներխուժել է Գուգարք, որից հետո տեղի է ունեցել աբխազական արշավանքը⁵:

Ակնհայտ է, որ Տայքի Կող գավառը Սմբատ Ա-ն նախապես արդեն կամ հենց այդ ժամանակ կցել էր իր տիրույթներին (հնարավոր է նաև, որ այդ իրադարձությունը տեղի ունեցած լիներ ավելի ուշ, որին կանդորադառնամք ստորև), որն այլևս դադարել էր Ատրներսեհի տիրույթը լինելուց, ուստի և աբխազները ոտնձգություն են կատարել Հայ

¹ Տես Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 180-182:

² Ամդ, էջ 188:

³ Տես Անանուն Ջրուցագիր, էջ 187:

⁴ Ամդ, էջ 193:

⁵ Տես Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 202-204:

Բագրատունիների արքունի տիրույթների դեմ:

Աբխազական արշավանքի ժամանակ Սմբատ Ա-ն գերեց Կոստանդին Գ-ին, սակայն հետո ազատ արձակեց: Դրա պատճառով Կղարջքի Ատրներսեի թագավորը դավադրություն կազմակերպեց Յայոց թագավորի դեմ¹: Ըստ Յովհաննես Դրասխանակերտցու, երբ Կղարջքի Ատրներսեի իշխանը կողմնակիցների հետ մահափորձ կազմակերպեց Սմբատ Ա-ի դեմ, բայց անհաջողության մատնվեց, ապա փախուստի դիմեց Տայքի ամուր տեղերը²: Սրանից կարելի է բխեցնել, որ Տայքի հյուսիսային գավառները դեռևս գտնվում էին Ատրներսեի իշխանության սահմաններում³: Սակայն շուտով Սմբատ Ա-ն արշավում և նվաճում է այդ շրջանները⁴: Ատրներսեից ներում է խնդրում: Սմբատ Ա-ն ներում է նրան, բայց նրա որդուն պատանդ է պահում իր մոտ՝ որպես Ատրներսեի հավատարմության գրավական⁵: Ատրպատականի ամիրայի հաջորդ արշավանքի ժամանակ արդեն պատմիչը վկայում է, որ ամիրան հետապնդեց նահանջող Սմբատ Ա-ին, որ գնաց «մինչև յաշխարի Վրաց...մինչև անկանդ մերձ յանմատչելի յամուրսն Կղարջաց»⁶: Այսինքն՝ «աշխարի Վրաց»-ն այլևս սկսում է Կղարջքի անմատչելի շրջաններով, ուստի Տայքի հյուսիսային հատվածը մտցվել է Յայ Բագրատունիների արքունի տիրույթների մեջ, որտեղ էլ՝ Կղարջքի ամրությունների մոտակայքում, ապաստանում է Յայոց տիրակալը⁷:

Անհրաժեշտ է կատարել ևս մեկ ճշգրտում: Տեսանք, որ Կղարջքի առաջին իշխաններից Վասակի որդի Ատրներսեից տիրում էր Ստորին Տայքին և Ասիսփորիին կամ Տայքի Արսեաց փոր գավառին: Ատրներսեի որդի Աշոտ կուրապաղատի իշխանության մեջ մտնում էին, ինչպես տեսանք, Շավշքը, Կղարջքը և Նիգալը: Բացի այդ, Տայքի որևէ հատվածի չէր տիրում նաև նրա որդիներից և ոչ մեկը: Մեր կարծիքով, իրադրությունը զարգացել է հետևյալ ձևով: 775 թ., երբ ճնշվեց Յայոց հուժկու ապստամբությունը, Մամիկոնյանները կործանիչ հարված ստացան և դրանից հետո այլևս ուշքի չեկան: Երբ Վասակ Բագրատ-

¹ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 163-164:

² Տե՛ս Յովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 210:

³ Անդ:

⁴ Անդ:

⁵ Անդ:

⁶ Անդ, էջ 216:

⁷ **Ս. Զանաշիան**, անդրադառնալով Յովհաննես Դրասխանակերտցու «մինչև յաշխարի Վրաց...մինչև անկանդ մերձ յանմատչելի յամուրսն Կղարջաց» հաղորդմանը, բխեցնում է, որ ինչպես Կղարջքը, այնպես էլ Տայքը, անվիճելիորեն, պատկանում էին վրացիներին (տե՛ս Ս. Джанашиа, նշվ. աշխ., էջ 21-22):

տունին իր որդի Ատրներսեհի հետ 775 թ. գաղթեց Կղարջք, Բագրատունիները Տայքին դեռևս չէին տիրում: Վասակի և Ատրներսեհի՝ Տայքի հյուսիսարևմտյան անմատչելի շրջաններում, այսինքն՝ Պարխարյան լեռների շրջանում գտնվող Տայքի Արսեաց փոքր գավառում հաստատվելն այդ առումով հասկանալի է: Բայց երբ Հայոց իշխան Աշոտ Մսակեր Բագրատունին ժառանգական իրավունքով տիրեց Տայքին, Վասակը և Ատրներսեհը քաշվեցին Կղարջք: Այդ պատճառով ո՛չ Աշոտ կուրապաղատը և ո՛չ էլ նրա որդիները Տայքի որևէ հատվածի չէին տիրում, որն էլ հաստատում են սկզբնաղբյուրները: Այս առումով հույժ կարևոր տեղեկություն է պահպանել նաև Գեորգի Մերչուլը: Ըստ հեղինակի, երբ Կղարջքի հոգևոր առաջնորդ Գրիգոր Խանձթեցու շրջապատի հոգևորականներից Սաբանը հաստատվեց Տայքում՝ Իշխանի վանքում, նա դադարեց ենթարկվել Կղարջքի կուրապաղատին: Վերջինս իր մոտ հրավիրեց Սաբանին, սակայն նա չեկավ, իսկ երբ, այնուամենայնիվ, եկավ Գրիգոր Խանձթեցու հրավերով, Բագրատ կուրապաղատի այն հարցին, թե նա ինչո՞ւ չեկավ իր հրավերին, ասաց, որ ենթարկվում է միայն Հիսուս Քրիստոսին¹: Վերոհիշյալից պարզ է, որ Իշխանի վանքի ընդգրկած տարածքը ենթակա չէր Կղարջքի կուրապաղատին, և, չնայած Սաբանն ի սկզբանե դուրս էր եկել Կղարջքից, սակայն՝ հայտնվելով Տայքում, դադարեց ենթարկվել Կղարջքի կուրապաղատին, քանի որ Իշխանը դուրս էր նրա տիրույթներից: Ինչ վերաբերում է Գրիգոր Խանձթեցու հրավերին արձագանքելուն, ապա դա արդյունք էր այն բանի, որ վերջինիս հոգևոր ավագությունը Սաբանը շարունակում էր ընդունել: Վերջին խնդիրը ևս կարող է քննության առարկա դառնալ, քանի որ ըստ Մշո Սուրբ Աղբերիկ վանքի կոնդակի, որը շարադրված է Սմբատ Ա-ի անունից, վերջինս պարտավորություններ է ստանձնում Հայաստանի եկեղեցական թեմերի նկատմամբ, որոնց թվում հիշատակվում է նաև «Տայոցն գահ»-ը²:

Կարևոր է նաև այն, որ դատելով Գեորգի Մերչուլի հաղորդումներից՝ Գրիգոր Խանձթեցին իրավասու էր համարվում միայն այն եկեղեցիների նկատմամբ, որոնք կառուցվել կամ վերակառուցվել էին իր հովվապետության օրոք: Այսպես, նա սկզբում Օպիզայի վանքն ու նրա քահանային համարում էր իրեն ոչ ենթակա³: Կարելի է բխեցնել, որ Տայքում հաստատված Սաբանի նկատմամբ ևս նա իրավասություններ չունեի:

¹ Տես Գեորգի Մերչուլե, գլ. XIV, XXVI:

² Տես Գարեգին Ա կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, էջ 187:

³ Տես Գեորգի Մերչուլե, գլ. XXXIV:

Փաստորեն, Կղարջքի Բագրատունիները սկզբնապես կարճ ժամանակով կարողացել են տիրել Տայքի հյուսիսային որոշ շրջաններ, բայց շուտով ողջ Տայքին տիրել է Հայոց իշխան Աշոտ Սսակերը: Կարճ ժամանակով միայն Կղարջքի Ատրներսեհ Բագրատունի իշխանը, որ Աշոտ կուրապաղատի թոռնորդին էր, կարողացել էր կրկին տիրել Տայքի հյուսիսային որոշ հատվածների: Սմբատ Ա-ն արխագական արշավանքի և Կղարջքի իշխան Ատրներսեհի դեմ ուղղված պատժիչ արշավանքի ժամանակ Տայքի վերոհիշյալ հատվածն ամբողջությամբ հանեց Ատրներսեհի ենթակայությանից, որից հետո Վրաց իշխանի տիրույթները՝ ըստ սկզբնաղբյուրների, հարավում սկսվում էին Կղարջքից:

2.5. Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթները Գուգարքում: Վերևում տեսանք, որ Կղարջքի Աշոտ կուրապաղատի որդի Գուգարքում տիրում էր Ջավախքին, Թեղքին, Տաշիրքին, Աշոցքին և Արտահանին: Նա իր տիրույթները բաժանել էր եղբայրների՝ Ատրներսեհի և Բագարատի հետ, իսկ Աշոցքը՝ զիջել իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունուն: Բացի այդ, Արտահանը, Աշոցքը և Տաշիրքը վրացական աղբյուրներում, ինչպես տեսանք, դիտվում են որպես Հայ Բագրատունիների տիրույթներ: Ըստ որում, դատելով «Քարթլի մատյան»-ի և Վախուշտ Բագրատիոնի տեղեկություններից, այդ գավառները Գուգարքում նախկինում ստացել էր իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունուց, քանի որ ամուսնացած էր նրա քրոջ հետ¹:

881 թ. Նասրի ձեռքով սպանվեց նրա հորեղբորորդի, Կղարջքի կուրապաղատ Դավիթը: Դրանից հետո տեղի ունեցավ բախում Աշոտ Բագրատունու զորքի և Նասր Բագրատունու ու Աբխազաց թագավորի կողմից ստեղծված դաշինքի ուժերի միջև, որն ավարտվեց երկրորդների կատարյալ պարտությամբ²: Դատելով այն իրողությունից, որ Արտահանը, Աշոցքը (ավելի ճշգրիտ, Գոգշենը) և Տաշիրքը իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունին Գուգարքում էր հանձնել, թերևս, օժիտի կարգով, ապա Գուգարքի և Նասրի մահից հետո, այդ գավառները վերստին անցան Հայ Բագրատունիներին, որոնց ներկայացուցիչ Աշոտը «Քարթլի մատյանի» մեջ արդեն հիշատակված է որպես «Հայոց թագավոր»³: Հավելենք, որ Գոգշենը Գուգարքի կողմից, ինչպես տեսանք, Աշոտ Բագրատունուն էր հանձնվել ավելի վաղ: Տեսանք նաև, որ X դ. սկզբին Աբխազաց թագավոր Կոստանդին Գ-ն տիրել էր Հայ Բագրատունիների

¹ Տե՛ս «Матиане Картлиса», էջ 31, *Āāḁōḁōē Āāāḁāḁēī fē*, էջ 187:

² Տե՛ս «Матиане Картлиса», էջ 31:

³ Անդ:

արքունի տիրույթներ Արտահանին, Կանգարքին և Գոգշենին, սակայն, ջախջախիչ պարտություն կրել:

Գուառամի և Նասրի մնացյալ տիրույթները ևս, այսինքն՝ Ջավախքի հողերը, ամենայն հավանականությամբ, անցել էին Աշոտ Բագրատունուն: Խնդիրն այն է, որ Սամցխեի իշխանությունները, ինչպես կտեսնենք ուսումնասիրության համապատասխան բաժնում, այդ ժամանակ Կղարջքի Բագրատունիներից անկախ էին, Արտահանն անցել էր Յայ Բագրատունիներին, որի հետևանքով Ջավախքը կտրված էր Կղարջքի կուրապաղատությունից: Մյուս կողմից, 876 թ. Թռեղքում հաստատվեց Լիպարիտ Բաղվաշը և նա ընդունեց Աշոտ Բագրատունու գերիշխանությունը: Նա 881 թ. բախմանը մասնակցեց վերջինիս կողմից: Այդ իրողությունը ցույց է տալիս, որ Թռեղքը Գուառամի տիրույթներից բաժանվել էր ավելի վաղ: Այդ ամենի հետևանքով Ջավախքը հայտնվել էր մեծավ մասամբ Յայ Բագրատունիների արքունի տիրույթներով և մասամբ նրանց հպատակ իշխանությունների հողերով շրջապատված վիճակում, ուստի, անկասկած, մաս էր կազմելու Բագրատունիների տիրույթների:

Ըստ Յովհաննես Դրասխանակերտցու՝ Աշոտ Ա թագավորը «զաղխատրոյ՞ բնակիչսն Գուգարաց և զելուզակուտ մարդիկ Ուտի գաւառի առհասարակ ընդ ձեռամբ նուաճէր՝ ի բաց ի նոցանէ հերքելով զաւագակութիւն մարդադաւութեան, և իբրև օրինաւորս և հլուս զամենեսեան կազմէր, և առաջնորդս և իշխանս նոցա կացուցանէր»¹: Այս հաղորդումը ցույց է տալիս, որ Գուգարքի մեծ մասն ու Ուտիքի հյուսիսային հատվածը միացվել են արքունի տիրույթներին: Յետաքրքիր է, որ Մովսես Դրասխանացին նույնպես այս շրջանների բնակիչներին անվանում է «ավազակ», իսկ նրանց իշխաններին՝ «ավազակապետ»²:

Այն, որ Գուգարքի կենտրոնական և արևելյան հատվածի գավառները միացվել էին արքունի տիրույթներին, ցույց է տալիս նաև Յովհաննես Դրասխանակերտցու այն վկայությունը, թե Ատրպատականի Ափշին ամիրան ներխուժել է Վիրք և Գուգարք³: Պատմիչը՝ միմյանցից առանձին հիշատակելով Վիրքն ու Գուգարքը⁴, հստակորեն ներկայացնում է տիրող իրավիճակը:

Բացի այդ, դատելով այն իրողությունից, որ Մանգլեաց փոր գավա-

¹ Յովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 142:

² Տես Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 341:

³ Տես Յովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 180:

⁴ Պատմիչը Վիրքն ու Գուգարքը միմյանցից առանձին է հիշատակում նաև այլ դեպքում (անդ, էջ 266):

ռի հարավային հատվածում՝ Քվիշափոր գավառի սահմանին գտնվող Սամշուլդեն և նրանից հյուսիս-արևելք գտնվող Սակուրեթը (Ասկուրեթ) մտնում էին Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթների մեջ¹, ինչպես նաև վերջիններիս քարտեզագրումից, անկասկած, դրանց մաս էին կազմում նաև Գուգարքի կենտրոնական և արևելյան գավառները՝ Կողբոփորը², Չորոփորը (քանի որ Սմբատ Ա-ն տիրում էր Հունարակերտին³), Ծորոփորը, Քվիշափորը, Բողնոփորը, Մանգլեաց փոր գավառի մի մասը և, ինչպես տեսանք, Կանգարքը:

Մշո Սուրբ Աղբերիկ վանքի կոնդակում թվարկված են Հայոց մի քանի մեծամեծեր, որոնք մասնակցել են վանքին ընծաներ տալու արարողությանը: Նրանց թվում հիշատակվում է «Գնուն Գուգարաց» իշխանը⁴: Անունից կարելի է բխեցնել նախարարական տոհմը՝ Գնունի: Կարծում ենք, որ խոսքը ժամանակին Աշոտ Մսակերի կողմից Տայքում վերաբնակեցված Գնունիների մասին է, որոնցից մեկն էլ հանդես է գալիս որպես Գուգարքի իշխան: Վերջին անվանումն էլ, ամենայն հավանականությամբ, վերաբերում է Գուգարքի արքունի տիրույթներին:

2.6. Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթները Վասպուրականում: Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթների մեջ էին մտնում նաև Վասպուրականի որոշ գավառներ:

Դառնի: Դատելով Ամանուն Զրուցագրի մի հաղորդումից՝ Վասպուրականի Դառնի գավառը, որ թովմա Արծրունու կողմից 905 թ. Վասպուրականի բաժանման ժամանակ հիշատակվում է Գագիկ Արծրունու տիրույթների մեջ⁵, 906 թ. դրությամբ պատկանում էր Սմբատ Ա-ին: Աբխազական արշավանքի հաղթական ավարտից հետո, ինչպես հաղորդում է պատմիչը, տեղյակ լինելով արշավանքին մասնակից Գուրգեն Արծրունու դժգոհությանը՝ Սմբատ Ա-ն ասում է նրան, որ «տամ քեզ...զգաւառն Գառնոյ (իմա՝ Դառնի-Ա.Ե.)»⁶: Փաստորեն Դառնիին Սմբատ Ա-ն տիրել է 905-906 թթ. միջև: Դժվար է ասել, թե հատկապես ինչպես է դա տեղի ունեցել, բայց հավանորեն այն սերտորեն կապված է Վասպուրականի իշխանների և Սմբատ Ա-ի գերիշխանության ներքո գտնվող

¹ Հովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է, որ այն մեծ ամրոց էր, որը ամբողջ շրջակայքով իր տիրույթներին էր կցել Սմբատ Ա-ն՝ բերդապահներ նշանակելով Գնունի տոհմից Վասակ և Աշոտ իշխաններին (տես **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 296):

² Տես Ստեփան Տեթթցի, Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, էջ 91:

³ Տես **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 164:

⁴ Տես **Գարեգին Ա կաթողիկոս**, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, էջ 184:

⁵ Տես **Թովմա Արծրունի և Ամանուն**, էջ 388-390:

⁶ **Ամանուն Զրուցագիր**, էջ 195:

ութմանիկների միջև հարաբերությունների աստիճանական սրման հետ: Իսկ Դառնին հարևան էր ութմանիկների ամիրայությանը:

Նախճավան և Գողթն: Թովմա Արծրունին հաղորդում է, որ Նախճավան և Գողթն զավառները Վասպուրականի կազմից հանվել էին VII դ. սկզբին¹: Հայ Բագրատունիների տերության ժամանակաշրջանում Նախճավանը, դատելով Ամանուն Ջրուցագրի մի տեղեկությունից, ըստ որի՝ Սմբատ Ա-ն նվաճել է Նախճավանը², այն մտնում էր արքունի տիրույթների մեջ: Խնդիրն այն է, որ Նախճավանի կարևոր ռազմաստրատեգիական դիրքը մղում էր Հայոց թագավորին այն վերցնելու հսկողության տակ: Այնտեղով էր անցնում հարավից եկող և Նախճավանով Դվին ընթացող առևտրական մեծ մայրուղին, որով էլ երբեմն Ատրպատականի ամիրաները ներխուժում էին Հայոց տերություն: 902 թ. Սմբատ Ա-ն, ելնելով Մանազկերտի կայսիկների հետ բախման ժամանակ Վասպուրականի Արծրունիների ցույց տված օգնությունից, Նախճավանը հանձնեց նրանց³, իսկ քիչ անց՝ դատելով Թովմա Արծրունու հիշատակությունից, որ 905 թ. Գագիկ և Գուրգեն Արծրունի եղբայրների միջև Վասպուրականի զավառների բաժանման ժամանակ նրանցից և ոչ մեկի բաժնում Նախճավանը հիշատակված չէ, այն ետ վերցրեց նրանցից⁴: Քանի որ Գողթնը Նախճավանի հետ միասին ներկայացնում էր բնաշխարհագրական մի ամփոփ միջավայր և ռազմավարական առումով նրանից անբաժանելի էր, ապա Նախճավանի մասին խոսելիս պետք է նրա հետ անպայման ի նկատի ունենալ նաև Գողթնը: Հենց դրանով էր պայմանավորված Նախճավանի հետ միասին նաև Գողթնի անջատումը Վասպուրականից Թովմա Արծրունու նկարագրած դեպքերից երկու դար առաջ:

Առբերանի: Ըստ Ամանուն Ջրուցագրի՝ Սմբատ Ա-ն «զի էր մի Տաճիկ, և անուն նորայ Ապուհեճր, տայր զբերդն Բերկրոյ»⁵: Հավանաբար վերոհիշյալ Ապուհեճրն ութմանիկ էր, իսկ քաղաքը նրան հանձնելը կարելի է ընկալել որպես Սմբատ Ա-ի գերիշխանության ընդունումը նրա կողմից: Վասպուրականի իշխան Գագիկ Արծրունին մոտ 907 թ. գրավեց Ամյուկ բերդը՝ վերացնելով ութմանիկներին: Ինչպես տեսանք, Առբերանի զավառի հարավային հատվածը՝ Ամյուկ բերդով, Սմբատ Ա-ն գրավեց, իսկ այնուհետև վաճառեց Գագիկին: Կոստանդին Ծիրանածի-

¹ Տես Թովմա Արծրունի և Ամանուն, էջ 390:

² Տես Ամանուն Ջրուցագիր, էջ 159:

³ Տես Թովմա Արծրունի և Ամանուն, էջ 382, 428:

⁴ Ամդ, էջ 388-390:

⁵ Տես Ամանուն Ջրուցագիր, էջ 161:

նը հաղորդում է, որ Բերկրին գրավվել էր Սմբատ Ա-ի կողմից և միայն նրա մահից հետո անցել Մանագլերտի ամիրային¹: Այսինքն՝ Առբերանի գավառի հյուսիսային հատվածը՝ Բերկրի քաղաքով, մտնում էր Սմբատ Ա-ի տիրույթների մեջ:

2.7. Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթները Սյունիքում: Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթների մեջ էին մտնում նաև Սյունիքի որոշ գավառներ:

Երնջակ: Սմբատ Ա-ի գահակալության տարիներին տեղի ունեցած դեպքերը, որոնք կապված են Երնջակ ամրոցի հետ, իրոք խոսում են այն բանի օգտին, որ այն վերածվել է Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթի: Անանուն Ջրուցագիրը հաղորդում է, որ Սմբատ Ա-ն ի թիվս այլ գավառների, տիրել էր նաև Նախճավան գավառի և Սյունիքի սահմանին գտնվող Երնջակ ամրոցին²:

Երբ Յուսուֆը գերեց Սմբատ Ա-ին, նա Երնջակ ամրոցը գրավելու համար, որտեղ ամրացել էին շատ իշխաններ, պահանջում է, որ Սմբատ Ա-ն հրամայի ամրոցի պաշտպաններին անձնատուր լինել, բայց Հայոց թագավորը հրաժարվում է³: Սրանից բխում է, որ Երնջակի պաշտպանները ճանաչում էին միայն Սմբատ Ա-ի իշխանությունը, որ իր հերթին ցույց է տալիս Երնջակի արքունի կալվածք լինելը:

Այս ամենից բխում է, որ Սմբատ Ա-ն իր ձեռքում էր պահում Դվինից Երասխ գետի ափով՝ Նախճավանով և Գողթնով ընթացող մեծ առևտրական մայրուղին, որ նաև թշնամիների համար հարձակման ճանապարհ էր: Այդ մայրուղու հարևանությամբ գտնվող ամրաշեն Երնջակ ամրոցը վերահսկողություն ուներ մայրուղու վրա և, փաստորեն, ում ձեռքում այն գտնվեր, նա էլ իր ձեռքում էր պահելու նաև ճանապարհի հսկողությունը:

Արևիք: Անանուն Ջրուցագիրը հաղորդում է, որ Սմբատ Ա-ն տիրել էր Արևիք գավառին⁴, որը, գտնվելով Գողթնից հարավ-արևելք՝ Երասխի ափամերձ հատվածում, ռազմավարական կարևոր նշանակություն ուներ Հայոց տերության համար՝ Ատրպատականի ոստիկանությանը հարևան լինելու պատճառով:

2.8. Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթները Ուտիքում: Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթների մեջ էին մտնում նաև Ուտիքի որոշ շրջաններ:

¹ Տես Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 10-11:

² Տես Անանուն Ջրուցագիր, էջ 159-161:

³ Տես Ստեփաննոս Օրբելյան, էջ 190-191, Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 238:

⁴ Տես Անանուն Ջրուցագիր, էջ 159:

Աղուէ: Ըստ Հովհաննէս Դրասխանակերտցու՝ Սմբատ Ա-ն տիրել էր նաև «զՈւտի գաւառ մինչև ի քաղաքն Հունարակերտ և մինչև ի Տուս և ի Շամքոր»¹: «Մինչև ի Տուս» հաղորդումը ցույց է տալիս, որ արքունի տիրույթներին էր միացվել Ուտիքի հյուսիսային հատվածը՝ Աղստև գետի հովտում գտնվող Աղուէ գավառը, որը տարածվում էր Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթ հանդիսացող Գուգարքի արևելյան հատվածի և Սևորդիներին պատկանող և Տավուշ գետի ավազանում գտնվող Տուչ Կատակ գավառի միջև², ինչպես նաև Հունարակերտը:

Հայտնի է, որ Գարդմանի Սահակ Սևադա իշխանը «առհասարակ տիրեաց Գարդմանայ և Քաւսայ և Փառնայ գաւառաց, այլ և աւազակապետաց Ձորոյգետոյն բովանդակ եղև իշխան:...ընդ որում և բազմաջան հնարիւք թագաւորն Հայոց Սմբատ մարտուցեալ ոչ ինչ կարաց ստերիւրել զնա ի կամս իւր»³: Այսինքն՝ Սահակ Սևադայի տիրույթների մեջ նախապես մտնում էին Գարդման և Քուստ-ի-Փառնէս գավառներն, որից հետո արդեն Սմբատ Ա թագավորի օրոք կարողացել էր իր իշխանությունը ընդարձակել ընդհուպ մինչև Ձորագետ՝ տիրելով, ամենայն հավանականությամբ, Աղստև և Ձորագետ գետերի ստորին հոսանքների և Կուր գետի միջև տարածվող դաշտին: Սմբատ Ա-ն նույնիսկ զենքի ուժով այդ գավառները ետ գրավել չկարողացավ: Փաստորեն, Հայ Բագրատունիների տիրույթների մեջ էր մտնում նաև Աղստև գետի հովիտը, որը տարածվում էր Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթ հանդիսացող Գուգարքի արևելյան հատվածի և Սևորդիներին պատկանող Տուչ Կատակ գավառի միջև: Հայտնի է, որ «[էր] զՏաւուշ գաւառն Սեւորդեաց»⁴: Տուս կամ Տավուշ գավառը տեղադրվում է Տավուշ գետի ստորին հոսանքի ավազանում⁵: Փաստորեն, Սևորդիների իշխանությունը ընդգրկում էր Տուչ Կատակ գավառի կենտրոնական և հյուսիսային հատվածը՝ այսինքն՝ Տավուշ գետի միջին և ստորին հոսանքի ավազանը՝ Տավուշ կամ Տուս բերդով, իսկ այդ գավառի հարավային հատվածը, ամենայն հավանականությամբ, մնացել էր Գարդմանի տերերի իշխանության մեջ, որով էլ վերջիններս Ուտիքի տիրույթները միանում էին Գուգարքում գրավված տիրույթներին:

Փառխոս: X դ. սկզբին Սահակ Սևադայի իշխանությունից բաժանվում է Փառխոսը կամ Քուստ-ի-Փառնէս գավառը: Սմբատ Ա-ի 906 թ.

¹ Հովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 164:

² Տէս Վարդան վարդապետ, էջ 98:

³ Տէս Մովսէս Կաղանկատվացի, էջ 341:

⁴ Տէս Վարդան վարդապետ, էջ 98:

⁵ Տէս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 86:

աբխազական արշավանքի մասնակիցների թվում Ամանուն Ջրուցագիրը հիշատակում է «իշխան Փառխոյ Յըմանկ բազում հեծելաւք»¹: Պատմիչի մեկ այլ վկայությունից հայտնի է, որ Սմբատ Ա-ն գրավել էր Փառխոսը և, ամենայն հավանականությամբ, կցել արքունի տիրույթներին²: Մեր կարծիքով, Յմայակը Սմբատ Ա-ի արքունի այդ տիրույթի կառավարիչն էր: Պարզվում է, որ 906 թ. դրությամբ Փառխոսն այլևս անջատված է Գարդմանի իշխան Սահակ Սևադայի տիրույթներից: Այդ իրադարձությունը պետք է տեղի ունեցած լիներ այն բանից հետո, երբ Գեղամա ծովի ողջ շրջակայքը միացվել էր Սմբատ Ա-ի արքունի տիրույթներին:

2.9. Սոկաց իշխանություն: Ըստ Յ. Մարկվարտի՝ Բագրատունիները Սոկքին տիրել էին Աշոտ Մսակերի օրոք³: Ն. Ադոնցը հավանական է համարում, որ IX դ. սկզբներին Սոկքի իշխան եղած Սահակը Աշոտ Մսակերի որդին էր⁴: Բուղայի արշավանքի ժամանակ Սոկքը հանդիսանում էր Բագրատունիների տիրույթ: Այդ ժամանակ Սոկքի իշխանը Սմբատ Բագրատունին էր⁵:

Վասպուրականի 895 թ. բաժանման ժամանակ Սոկքը, ըստ Թովմա Արծրունու՝ անցավ Գագիկ Արծրունուն⁶: Եղավ մի պահ, երբ Անձևացյաց Գուրգեն Ապուպելճ իշխանը փորձ կատարեց տիրելու Սոկաց իշխանությանը, սակայն, չնայած Սոկաց Մուշեղ իշխանը սպանվեց, Գուրգեն Ապուպելճն այլ հաջողության չհասավ⁷:

Վասպուրականի 905 թ. բաժանման ժամանակ Թովմա Արծրունին Սոկքը չի հիշատակում Արծրունյաց իշխանների տիրույթների մեջ⁸: Ամանունը 905 թ. բաժանումը ներկայացնելիս նշում է, որ Գագիկին անցել է Սոկքի Ջերմածոր գավառը⁹: Կարծում ենք, որ 895 թ. բաժանման ժամանակ Գագիկ Արծրունու բաժնում հիշատակվող Սոկք անվան տակ ևս պետք է հասկանալ վերջինիս Ջերմածոր գավառը: Ամանունի հաղորդումից երևում է, որ Սոկքի մյուս շրջաններում դեռևս իշխում էին Բագրատունիները, որոնց պատմիչը կոչում է Սոկաց տերեր: Վերջիններս պայքար սկսեցին Գագիկ Արծրունու դեմ, երբ վերջինս փորձ կա-

¹ Տես Ամանուն Ջրուցագիր, էջ 189:

² Ամդ, էջ 159:

³ Տես Յ. Մարկվարտ, Յայ Բագրատունեաց ճիւղագրութիւնը, էջ 66:

⁴ Տես Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ա, էջ 453-455:

⁵ Տես Թովմա Արծրունի և Ամանուն, էջ 200:

⁶ Ամդ, էջ 360:

⁷ Տես Դովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 180:

⁸ Տես Թովմա Արծրունի և Ամանուն, էջ 388-390:

⁹ Ամդ, էջ 432:

տարեց տիրելու նաև Մոկքի մյուս գավառներին¹։ Ի վերջո, Գագիկին հաջողվեց տիրել Տուրուբերանի երևաքը ու Մոկքի Առվենից ձոր գավառներին²։ Դա տեղի ունեցավ, թերևս, 907 թ.՝ Գագիկ Արծրունու կողմից Ամյուկի ամիրայության ոչնչացման տարում։ Ուստի կարող ենք արձանագրել, որ այդ իրադարձություններից հետո Մոկաց իշխանությունը ամփոփվեց Մոկքի կենտրոնական և արևմտյան գավառներով (Մոկք Առանձնակ, Իշոց, Միջա, Իշայր և Մյուս Իշայր)՝ կենտրոն ունենալով Մոկս բերդավանը։ Ինչ վերաբերում է Արքայից և Արգաստովիտ գավառներին, ապա դրանք ևս՝ Մոկաց իշխանությունից բաժանված լինելով Ջերմածոր գավառով, ինչպես նաև շրջապատված լինելով Արծրունիների տիրույթներով, ամենայն հավանականությամբ, անցել էին Գագիկ Արծրունուն։

Անանուն Ջրուցագիրը հաղորդում է, որ 906 թ. արխագական արշավանքին Մոկաց իշխան Աշոտ Բագրատունին մասնակցում էր առանձին զորախմբով³։

Մոկաց իշխանն ընդգրկված էր Կոստանդին Ծիրանածնի այն իշխանների ցուցակում, որոնց նամակներ էին ուղարկվում Բյուզանդիայի արքունիքից⁴։

Ամփոփելով Հայ Բագրատունիների տիրույթների վերաբերյալ քննությունը՝ կարող ենք նշել, որ Բագրատունիների հզորացումը սկսվել է Հայոց իշխան Աշոտ Մսակերի ժամանակներից, որի օրոք Այրարատի մեծագույն մասը, Տարոնն ու Տայքը անցան նրանց։ Բագրատունիների տիրույթները շարունակեցին ընդարձակվել Արմինիա ոստիկանության իշխանաց իշխաններ Բագարատ Բագրատունու և Աշոտ Բագրատունու (հետագայում՝ Հայոց թագավոր) կողմից։ Բագարատ Բագրատունու ժամանակներից սկսած Տարոնի իշխանությունը հանդես է գալիս որպես Բագրատունիների առանձին իշխանություն։ Սմբատ Ա-ն կարողացավ էլ ավելի ընդարձակել արքունի տիրույթները, որոնք IX դ. սկզբին ընդգրկում էին Այրարատի մեծագույն մասը, Տայքը, Մոկքի կենտրոնական և արևմտյան գավառները, Գուգարքից՝ Արտահան, Ջավախք, Կանգարք, Գոգշեն, Քվիշափոր, Բողնոփոր, Ծորոփոր, Կողբոփոր, Չորոփոր և Տաշիրը գավառները, ինչպես նաև Մանգլեսաց փոր գավառի մի մասը, Տուրուբերանից՝ Աղորնիք (Մարդաղի), Հարք,

¹ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը 908-1021 թթ., եր., 1969, էջ 66-67։

² Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 434։

³ Տե՛ս Անանուն Ջրուցագիր, էջ 189։

⁴ Տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 151։

Կորի, Բզնունիք, Աղիովիտ գավառները և Ապահունիք գավառի արևել-
յան մասը, Վասպուրականից՝ Նախճավան, Գողթն, Դառնի գավառները
և Առբերանի գավառի հյուսիսային հատվածը, Ուտիքից՝ Փառիսունք
կամ Փառիսոս և Աղուե գավառները, ինչպես նաև Սյունիքի Երնջակ և
Արևիք գավառները:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՀԱՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

IX դ. և X դ. սկզբին Հայաստանի քաղաքական կյանքում զգալի դերակատարություն ունեին մի քանի իշխանություններ, որոնցից էին Վասպուրականի, Սյունիքի, Հայոց Արևելից կողմերի և Համշենի իշխանությունները:

3.1. Վասպուրականի իշխանություն: Դատելով պատմիչների տեղեկություններից՝ Վասպուրականը Հայ Բագրատունիների տերության կազմավորման և կայացման ժամանակաշրջանում մի քանի անգամ ներքին վարչական վերաձևումների էր ենթարկվել, որոնք հետևանք էին ինչպես Արծրունի իշխանների գործողությունների, այնպես էլ Բագրատունի թագավորների միջամտության:

Անանուն Զրուցագիրը հիշատակություն է պահպանել այն մասին, որ 860-ական թթ. առաջին կեսին գերությունից վերադարձած և Վասպուրականի իշխան դարձած Աշոտ Արծրունու (մահ.՝ 874/875) երեք որդիները միմյանց միջև բաժանել են հայրական ժառանգությունը. «զՎանն, որ ի գաւառն Տոսքայ՝ Գրիգոր-Դէրէն բաժին, իսկ ամուռն Կայան և Տոտոր (իմա՝ Կոտոր) ամրոցն և զճուաշայ գաւառն միւսն եղբորն Կազկայ, իսկ տունն Հաղբակոյ Համագասքայ կրտսերին»¹:

Այսինքն՝ առաջին եղբորն անցել է Արծրունիների իշխանության արևմտյան, երկրորդին՝ հյուսիսարևելյան, իսկ երրորդին՝ հարավային հատվածը: Ինչպես տեսնում ենք, Անանուն Զրուցագրի տեղեկությունը մանրամասնություններ չի պարունակում, որի պատճառով հստակություն մտցնել այս շրջանում Վասպուրականի իշխանության տարածքի, սահմանների և վարչական բաժանման մեջ դժվար է: Կարելի է միայն ասել, որ գահերեցության իրավունքը պատկանում էր Գրիգոր-Դերենին կամ Գրիգոր-Դերենիկին (Վասպուրականի իշխան 874/875-885 թթ.), որ տիրում էր Վան քաղաքին՝ շրջակայքով:

Վասպուրականի իշխանության երկրորդ բաժանումը տեղի է

¹ Անանուն Զրուցագիր, էջ 113:

ունեցել Գրիգոր-Դերենիկի մահից (885) հետո: Նրա երեք որդիները դեռ մանուկ էին, և Հայոց թագավոր Աշոտ Ա-ն Վասպուրականի իշխան կարգեց նրանցից ավագին՝ Աշոտին, բայց Գագիկ Ապունրվան Արծրունուն էլ նշանակեց ոստիկան, կամ ինչպես պատմիչն է հստակեցնում՝ հրամայեց «տեղապահութեամբ տիրել», մինչև մանուկները հասակ կառնեին¹: Սմբատ Ա-ի թագավորության 3-րդ տարում, այսինքն՝ 893 թ., Դվինում երկրաշարժ տեղի ունեցավ: Այնուհետև պատմիչը նկարագրում է երկրաշարժից երկու տարի հետո տեղի ունեցած դեպքերը և նշում, որ Գրիգոր-Դերենիկի որդիները բաժանեցին իրենց հայրական տիրույթները, և Աշոտին անցավ «զգահն նախնական իշխանութեան այլովք յովագոյն միջոցօք աշխարհիս, մինչև յամուրն Նախճաւանու: Իսկ Գագիկ զկողմանս Ռշտունեաց այլովք մօտակացիւք գաւառօք, և որքան իցէ հասունն ուժոյ՝ անդր ևս յաշխարհն Մոկաց: Եւ Գուրգեն զկողմանս արևելից, յելից Աղբագոյ և որ շուրջ զնովաւ ամենայն Պարսկահայք մինչև ի մուտս Կորդաց, և ուր և ըստ այնմ իցէ հմար ածել զծեռամբ»²: Բայց Գագիկ Ապունրվան իշխանը՝ պատճառ բերելով Դերենիկի որդիների մանկահասակությունը, տիրեց Նկան ամրոցին Թոռնավան գավառում, Կոտոր ամրոցին՝ Անձախիձորում (Ընծայից ձոր) և Սևան ամրոցին՝ Լմբա փորում, այսինքն՝ իշխանության կենտրոնական հատվածին, բայց այլ հաջողությունների չհասավ³:

Աշոտ Արծրունուն անցած «զգահն նախնական իշխանութեան» արտահայտությունը մեր կարծիքով վերաբերում է Մեծ Աղբակ գավառին, որտեղ գտնվում էր Արծրունյաց ոստան Հադամակերտը⁴: Բացի այդ, Աշոտին անցան նաև Վասպուրականի՝ Աղբակ գավառից մինչև Նախճավանի մատույցներ, այսինքն՝ Երասխ գետ ընկած գավառները: Գագիկին բաժին հասավ Ռշտունյաց կողմանքը, այսինքն՝ Ռշտունիքը՝ շրջակա գավառներով և նաև այն գավառները, որ նա կկարողանար տիրել ուժով, ինչպես նաև Մոկքը: Գուրգենը ստացավ Վասպուրականի իշխանության՝ Աղբակից արևելք ընկած հատվածը, շրջակայքի՝ Պարսկահայքի և Կորճայքի հյուսիսային գավառները, ինչպես նաև այն շրջանները, որ նա կկարողանար տիրել ուժով: Խոսքը Պարսկահայքի և Կորճայքի այն գավառների մասին է, որոնք նախկինում Արմինիա ոստիկանության Երրորդ Արմինիա վարչական շրջանի մաս էին կազմում, այսինքն՝ Պարսկահայքից՝ Հեր, Ջարևանդ, Ջարեհավան, Այլի, Թրաբի,

¹ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 354:

² Ամդ, էջ 360:

³ Ամդ:

⁴ Ամդ, էջ 184:

Տամբեր և Ըռնա գավառների և Կորճայքից՝ Կորդիք, Ճահուկ, Փոքր Աղբակ և Որսիրանք գավառների մասին¹: Ինչպես կտեսնենք, Հերի ամիրայությունը, որ ընդգրկում էր նաև Ջարեանդը և շրջակա որոշ գավառներ, իրեն էր ենթարկել Գրիգոր-Դերենիկը:

Երբ Վասպուրականի Աշոտ իշխանը (885-905) գնաց Ափշինի մոտ, Սմբատ Ա-ն՝ նրան պատժելու նպատակով կանչեց իր մոտ Գագիկ Ապուրվանին և Գուրգեն Անձևացուն, որ, ինչպես կտեսնենք, ոչ այլ ոք է, եթե ոչ Գուրգեն Ապուլպեժ Արծրունին, և նրանց ուղարկեց տիրելու Վասպուրականին՝ խոստանալով այն բաժանել նրանց միջև: Այդպես էլ եղավ, սակայն Ափշինի օգնությամբ վերադարձած Աշոտը ետ մղեց նրանց մինչև նրանց սեփական տիրույթները²: Այսինքն՝ բացի Վասպուրականի հիմնական Արծրունի իշխաններից, այնտեղ գործունեություն են ծավալում և տիրույթներ ունեն Արծրունյաց տան այլ ներկայացուցիչներ ևս:

Համեմատելով Թովմա Արծրունու և Անանուն Ջրուցագրի տեղեկությունները Վասպուրականի իշխանության՝ երեք մասի երկու անգամ հաջորդաբար բաժանելու վերաբերյալ՝ կարող ենք նշել, որ սահմանաբաժանումը տեղի չէր ունենում միևնույն սկզբունքով:

Խոսելով Աշոտ Արծրունու մահից հետո 905 թ. նրա եղբայրներ Գագիկ և Գուրգեն Արծրունի իշխանների միջև տիրույթների բաժանման մասին, Թովմա Արծրունին տալիս է մանրամասն տեղեկություններ, թե Վասպուրականի հատկապես որ գավառներն են անցել եղբայրների իշխանության տակ: Գագիկին անցան Ճվաշը (Ճվաշ-ռոտ), Թռռնավանը, Արտազը, Մարդաստանը, Դառնին, Առբերանին, Աղանդ-ռոտը, Բառիլովիտը (Բառիղովիտ), Պալունիքը, Մեծունիքը, Տոսպաշտունիքը, Բոգունիքը (Բոդունիք), Գուգանը (Գուկան) և Արտաշեսյանը (Արտաշիսյան), իսկ Գուրգենին՝ Անձահից ձորը (Անձախիձոր), Կրճունիսը (Կրճունիք), Կկուղանովիտը (Կուղանովիտ), Բուն Մարդաստանը, Արճիշակովիտը, Առնոտանը, Մեծ և Փոքր Աղբակները, Ակեն, Տամբերը, Տագրեանը, Ըռնան և Ջարեհավանը³:

Ի սկզբանե նշենք, որ երկու եղբայրների նախնական տիրույթներից այս բաժանման ժամանակ բացակայում են Սոկը՝ Գագիկի բաժնում և Պարսկահայքի ու Կորճայքի մի շարք գավառներ՝ Գուրգենի բաժնում:

¹ Տես **Ա. Եղիազարյան**, Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը, էջ 63-42: Տես նաև Ույունի՝ Արմինիա ոստիկանության սահմանները, «ՊԲՀ», 2005, թիվ 1, էջ 247-251:

² Տես **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, էջ 362:

³ Անդ, էջ 388-390:

Վերջինի բաժնում Պարսկահայքի գավառներից հիշատակվում են միայն Տամբերը, Ըռնան և Ջարեհավանը, իսկ Կորճայքից՝ միայն Փոքր Աղբակը:

Դժվար է գերազնահատել թուվմա Արծրունու տեղեկության արժեքը, որ զուրկ չէ նաև որոշ թերություններից: «Աշխարհացոյց»-ում բերված Վասպուրականի գավառացանկի համեմատ բացակայում են Բուժունիքը, Անձևացիքը, Տրպատունիքը, Երվանդունիքը, Պարսպատունիքը, Արտավանյանը, Բագանը, Գաբիթյանը, Գագրիկյանը, Վարաժնունիքը, Գողթնը, Նախճավանը, Մարանդը և Հայոց ձորը («Աշխարհացոյց»-ում այդ անունով գավառ չկա, այն իրենից ներկայացնում էր այնտեղ հիշատակվող Երվանդունիքի, Գուկանի և Արտաշեսյանի ընդհանրությունը¹): Վերոհիշյալ գավառներից Տոսպոշտունիքը պետք է տարանջատել Տոսպի և Ռշտունիքի, իսկ «զԱղբագ Մեծ և զՓոքր»-ը՝ Մեծ և Փոքր Աղբակների, որոնցից Մեծը Վասպուրականի մաս էր կազմում, իսկ Փոքրը՝ Կորճայքի³: Ըստ որում՝ այս խնդրով զբաղված Վ. Վարդանյանը վերջին տարանջատումը չի կատարում, որի հետևանքով ըստ նրա Գուրգենի բաժնում ընդգրկված էր ոչ թե 13, այլ 11 գավառ⁴: Թուվմա Արծրունին ավելացնում է, որ Ջարեհավանը, Ըռնան և Տամբերը «հանեալ էին ի Պարս Հայոց»⁵, այսինքն՝ գրավվել էին Պարսկահայքից, որի կազմում են դրանք հիշատակվում «Աշխարհացոյց»-ում⁶, իսկ Գողթնը և Նախճավանը Վասպուրականի կազմից հանվել էին շուրջ երկու հարյուրամյակ առաջ⁷:

Ըստ թուվմա Արծրունու՝ բաժանումից հետո, քանի որ Փոքր Աղբակը, Կորճեից աշխարհն ու Պարսկահայքը սահմանակից էին, Գուրգեն Արծրունու և Կորճեից գործավարների միջև գծություններ էին ծագում: Դրա հետևանքով Գուրգենը վերագրավեց Տամբեր և Ըռնա գավառները, Ապուլջափրի բերդը և Կորճեից Վիրի քաղաքում վերակացուներ նշանակեց⁸: Մեր համոզմամբ, «աշխարհն Կորճեից»-ը Կորճայքին չի

¹ Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 62:

² Տե՛ս «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացույ», էջ 32-33: Տե՛ս նաև Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, «ԲԵՀ», 1983, թիվ 3, էջ 110-112:

³ Տե՛ս «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացույ», էջ 32:

⁴ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, Վասպուրականի թագավորության սահմանները IX-XI դարերում, «ՊԲՀ», 1969, թիվ 4, էջ 230: Մեկ գավառանուն ուսումնասիրողը սխալմամբ բաց է թողել:

⁵ Տե՛ս Թուվմա Արծրունի և Անանուն, էջ 390:

⁶ Տե՛ս «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացույ», էջ 32:

⁷ Տե՛ս Թուվմա Արծրունի և Անանուն, էջ 390:

⁸ Անդ, էջ 400:

վերաբերում, այլ Պարսկահայքի գավառներին¹, որոնք՝ մաս կազմելով Արծրունիների իշխանության և ղեկավարներով վերջինիս գործավարներով, փորձ են կատարում չենթարկվելու Արծրունիներին: Շուտով շրջակա ամիրայությունների զորքը ասպատակում է Լեկը, Աղզին, Կրերիքը և ճահուկ գավառը: Գուրգենը հակահարձակման է անցնում, վերանվաճում Այլի կամ Ելի գավառը, և թշնամիները ստիպված փախուստի են դիմում²: Այսինքն՝ ճահուկ գավառը ևս մտնում էր Արծրունիների տիրույթների մեջ: Ըստ Անանունի՝ նախկինում Վասպուրականի ոստիկան Գագիկ Ապումրվանը մանուկ Աշոտ Արծրունուն էր համձնել ճահուկը՝ Ագարակի բերդով³: Որսիրամքը ևս մտնում էր Արծրունիների իշխանության մեջ, որտեղ՝ ըստ Անանունի, Ափշինի հարձակումից ապաստանում են երեք եղբայրները⁴:

Անանունը 905 թ. բաժանման սեփական տարբերակն ունի: Ըստ պատմիչի՝ նախապես Գագիկը եղբորը տվել էր «զԱռնիոտն, և ի ծորոյն Ընծահից, մինչև ցերկուս ամրոցսն Սրնգայ և Ջղմարայ»⁵: Երբ Գուրգենը վերանվաճեց Ելի գավառը, «տուեալ Գագկայ Վասպուրական իշխանի զբերդն Ագարակայ և զգաւառն ճախուկ՝ առնու զբերդն Ջռէլ և զգաւառն կոչեցեալ Ջերմածոր, որ է մասն երկրին Մոկաց»⁶: Պարզ է, որ Անանունի հաղորդումն ի մեծի մասի համընկնում է Թովմա Արծրունու հաղորդմանը և որոշ տեղերում նույնիսկ լրացնում այն: Անանունի տեղեկությունից պարզվում է, որ Գուրգենի բաժնի մեջ էին Կործայքի Փոքր Աղբակ գավառի մեջ մտնող Ջլմար և Սրինգ ամրոցները և ճահուկ գավառը՝ Ագարակի բերդով: Առանց որևէ հաղորդման էլ պարզ է, որ Որսիրամք գավառը, որը այդպիսով հայտնվում էր Գուրգեն Արծրունու տիրույթներով շրջապատված վիճակում, մաս էր կազմելու նրա տիրույթների: Գագիկի բաժնում հիշատակվում է նաև Մոկքը (իմա՝ Մոկքի Ջերմածոր գավառ): Գագիկին հաջողվել էր տիրել նաև Տուրուբերանի Երևաթք ու Մոկքի Առվենից ծոր գավառներին⁷: Դա տեղի էր ունեցել, թերևս, 907 թ.: Գագիկ Արծրունու կողմից Ամյուկ բերդի գրավման տա-

¹ Պետք է նշել, որ Պարսկահայքը (ավելի հավանական է՝ դրա մի հատվածը) «Կործեից գավառ» է անվանում նաև Փավստոս Բուզանդը: Նա Պարսկահայքում գտնվող Սաղամաս քաղաքի մասին գրում է. «ի գաւառն Կործեից ի Սաղամաս» (տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 244):

² Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 402:

³ Անդ, էջ 418:

⁴ Անդ, էջ 424:

⁵ Անդ, էջ 432:

⁶ Անդ:

⁷ Անդ, էջ 434:

րում, որին դեռ կանդիդատանք: Բացի այդ, Վասպուրականի հարավ-արևմտյան որոշ գավառներ, ինչպես ստորև ցույց կտանք, գտնվում էին Կանգավար ամրոցում նստող Գուրգեն Ապուլպեղի իշխանության ներքո:

Քարտեզագրելով երկու եղբայրների բաժիններում ընդգրկված գավառները՝ ակնհայտ է դառնում, որ Գագիկի բաժնում ընդգրկված էին Վասպուրականի հյուսիսային և արևմտյան, իսկ Գուրգենի բաժնում՝ կենտրոնական և հարավային գավառները¹:

Վերևում ցույց տվեցինք, որ ՝ դատելով Անանուն Ջրուցագրի մի հաղորդումից, Վասպուրականի Դառնի գավառը, որ Թովմա Արծրունու կողմից հիշատակվում է Գագիկ Արծրունու տիրույթների մեջ, 906 թ. դրությամբ պատկանում էր Սմբատ Ա-ին:

Վ. Վարդանյանը՝ դատելով Թովմա Արծրունու հիշատակությունից, կարծիք է հայտնել, որ Վասպուրականի իշխանությունից դուրս են մնացել Վասպուրականի արևելյան գավառները, այսինքն՝ նվաճվել արաբական ամիրայությունների կողմից², որոնք նախկինում մեծավ մասամբ Արմինիա ոստիկանության Երրորդ Արմինիա վարչական շրջանի մաս էին կազմում³, և հարավարևմտյան գավառները⁴, որոնք ևս մտնում էին Երրորդ Արմինիայի մեջ⁵: Հարավարևմտյան գավառների մասին դեռ կխոսենք, իսկ այժմ նշենք, որ Վասպուրականի արևելյան գավառները, որ տարածվում էին մինչև Փայտակարան աշխարհը⁶, նախքան 591 թ. բաժանումը՝ կազմելով Հայոց մարզպանության Վասպուրական գնդի երկիր վարչական շրջանի մաս, այդ բաժանումից հետո մնացին Հայոց մարզպանության կազմում, իսկ հետո էլ մտան Արմինիա ոստիկանության մեջ: Հետագայում, երբ այդ գավառներում արաբներ էին հաստատվում, այդ իրողությունը, ինչպես Պարսկահայքի հյուսիսային գավառների պարագայում, հիմք էր տալիս արաբ հեղինակներին՝ դրանք Ատրպատականի ոստիկանության մաս համարելու: Նրանք հաղորդում

¹ Տես Բ. Հարությունյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի և այլ աղբյուրների, քարտեզ:

² Տես Վ. Վարդանյան, Վասպուրականի թագավորության սահմանները IX-XI դարերում, էջ 230:

³ Տես Ա. Եղիազարյան, Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը, էջ 68-69, 75-76:

⁴ Տես Բ. Հարությունյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի և այլ աղբյուրների, քարտեզ:

⁵ Տես Ա. Եղիազարյան, Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը, էջ 63-69:

⁶ Տես Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, քարտեզ, Բ. Հարությունյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի և այլ աղբյուրների, քարտեզ:

են, որ, օրինակ՝ Մարանդը Ատրպատականի մեջ էր մտնում¹: Սակայն ալ-Մուկադդասին, որ X դ. պատմիչ է և քաջածանոթ էր Հայոց թագավորության ընդգրկած տարածքներին, Մարանդը հիշատակում է Հայաստանի քաղաքների թվում²: Իսկ եթե Մարանդը՝ մտնելով Հերի ամիրայության մեջ, Հայոց տերության մաս էր կազմում, ապա վերջինիս մեջ էին մտնում նաև Վասպուրականի արևելյան մյուս գավառները: Այստեղ, հավանաբար, տեղի է ունեցել հետևյալը: Վասպուրականի նշյալ գավառները՝ միավորված Հերի ամիրայի իշխանության ներքո, այլևս Վասպուրականի իշխանության մաս չեն, այլ ուղղակիորեն ենթարկվում են Հայոց թագավորին, որ և ակնհայտ է դառնում Անանուն Ջրուցագրի հաղորդումներից³:

Անդրադառնալով Վասպուրականի հարավարևմտյան չհիշատակված գավառներին, անհրաժեշտ ենք համարում տալ մի փոքրիկ պատմական ակնարկ, որ լույս կսփռի այդ խնդրի վրա: Գրիգոր-Դերենիկի օրոք (874/875-885) Գուրգեն Ապուլպել՝ Արծրունին՝ բուն տիրույթ ունենալով Մարդաստան գավառը⁴ և նախապես տիրելով Սրինգ և Ջլմար ամրոցներին⁵, տիրում է Անձևացիքին ու Արզնին և փորձ անում տիրելու նաև Տարոնին⁶: Նա տիրեց Անձևացիքին՝ ամուսնանալով մահացած Անձևացյաց իշխանի այրու հետ⁷ և իր նստավայր դարձրեց Կանգավար ամրոցը⁸: Վասպուրականի իշխան Գրիգոր-Դերենիկը կարողացավ նրանից խլել Անձևացիքի մի մասը՝ Նորաբերդ ամրոցով, որ նրան էր կտակել Անձևացյաց իշխան Մուշեղը: Գրիգոր-Դերենիկը Գուրգենին ճանաչել էր սոսկ որպես Մարդաստանի իշխան⁹: Սակայն Գուրգենին հաջողվել էր վերատիրել կորցրած Անձևացյաց հողերին¹⁰: 860-ական թթ. սկզբին գերությունից վերադարձել էր Աշոտ Արծրունին: Նա Գուրգենից պահանջեց իր որդուն զիջել Անձևացիքի մի մասը, սակայն տեղի ունեցած ճակատամարտում պարտություն կրեց¹¹: Աշոտը կարողացավ Գուրգենի դեմ հանել Արմինիայի իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու որդի Շապուհին, Մոկաց և Արզնի գործերը: Ի վերջո նրանք հաշտվեցին,

¹ Տես *al-Istakhri*, էջ 181-182, *Ibn al-Fakih*, էջ 285, *Jakubi*, էջ 106, يعقوبي, II, էջ 171:

² Տես *al-Moqaddasi*, էջ 51, 373:

³ Տես *Անանուն Ջրուցագիր*, էջ 163-169:

⁴ Տես *Թովմա Արծրունի և Անանուն*, էջ 322:

⁵ Անդ, էջ 306:

⁶ Անդ, էջ 324:

⁷ Անդ, էջ 324-326:

⁸ Անդ, էջ 364:

⁹ Անդ, էջ 326:

¹⁰ Անդ:

¹¹ Անդ, էջ 330-332:

և ամեն մեկը մնաց իր տեղում¹: Մեր համոզմամբ, հենց այս պատճառով, գավառաբաժանման ժամանակ Գուրգեն Ապուլելճի տիրույթների մեջ մտնող Վասպուրականի իշխանության Անձևացյաց և, թերևս, որոշ այլ գավառներ չեն հիշատակվում երկու եղբայրների բաժիններում: Բացի այդ, Գուրգեն Ապուլելճին պատկանող Մարդաստան գավառի խնդիրը կասկածներ է հարուցում, քանի որ այդ իշխանի գործունեությունը հիմնականում ծավալվում էր Վասպուրականի իշխանության հարավ-արևմուտքում, իսկ Մարդաստան գավառը գտնվում էր Վասպուրականի հյուսիսում և սահմանակցում էր Այրարատ աշխարհի Կոգովիտ գավառին²: Բ. Չարությունյանը ցույց է տվել, որ Բուն Մարդաստան գավառը նույն Տրպատունիքն է³: Մեր կարծիքով, Գուրգեն Ապուլելճին պատկանող Մարդաստան գավառը ոչ թե Մարդաստանն է, այլ Բուն Մարդաստան կամ Տրպատունիք գավառը, որ գտնվում էր Անձևացյաց գավառի հարևանությամբ⁴:

Վ. Վարդանյանի այն կարծիքը, թե Վասպուրականի թվով 13 կամ 14 գավառ նվաճել են արաբական շրջակա ամիրայությունները⁵, ճիշտ չէ: Նա իր հաշվարկը կատարում է՝ հաշվի առնելով այն իրողությունը, որ «Աշխարհացոյց»-ը Վասպուրական աշխարհում նշում է 35, իսկ նրա որոշ ձեռագրեր՝ 36 գավառ⁶: Ըստ Թովմա Արծրունու՝ երկու եղբայրների բաժիններում ընդգրկված էին Վասպուրականի 23 գավառ: Դուրս են մնում թվով 12 կամ 13 գավառ, որոնք էլ ըստ Վ. Վարդանյանի պետք է նվաճած լինեին շրջակա արաբական ամիրայությունները:

Արծրունյաց տան պատմիչի հաղորդումները մեզ այն համոզման են բերում, որ այդ գավառները Չայ Բագրատունիների տերության ժամանակաշրջանում ևս մաս էին կազմում Վասպուրականի իշխանության: Արդեն տեսանք, որ եղբայրների բաժիններում չհիշատակվող գավառներից Անձևացիքը պատկանում էր Գուրգեն Ապուլելճ Արծրունուն: Գրիգոր-Դերենիկի որդիների միջև հայրական ժառանգության բաժանման մասին խոսելիս Թովմա Արծրունին հաղորդում է, որ Գուրգեն

¹ Անդ, էջ 332:

² Տե՛ս Բ. Չարությունյան, Չայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի և այլ աղբյուրների, քարտեզ:

³ Տե՛ս Բ. Չարությունյան, Մեծ Չայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 361-362:

⁴ Տե՛ս Անդ:

⁵ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 231:

⁶ Տե՛ս Բ. Չարությունյան, Մեծ Չայքի Վասպուրական աշխարհն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, «Բե՛շ», 1983, թիվ 3, էջ 110-112:

Արծրունուն բաժին հասավ արևելյան կողմը՝ Աղբակից արևելք և դրա շուրջն ընկած գավառներով, Պարսկահայքը, մինչև Կորդուքի, այսինքն՝ Կործայք աշխարհի արևմտյան կողմը և մինչև ուր հնարավոր կլիներ տիրել¹։ Առաջին հայացքից հասկանալի թվացող այս տեղեկությունը սակայն ծնում է մի քանի հարցադրումներ։ Նախ՝ պարզվում է, որ Կործայքի՝ Աղբակի հարավից՝ Փոքր Աղբակից սկսած մինչև արևմտյան հատվածը մտնում էր Արծրունիների իշխանության մեջ, ինչպես որ էր արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում։ Հետո՝ Գուրգենի տիրությունների քարտեզագրումից պարզվում է, որ չնայած ըստ պատմիչի Գուրգենին բաժին էր հասել իշխանության արևելյան հատվածը՝ ինչպես Վասպուրականի, այնպես էլ Պարսկահայքի գավառներով, սակայն նրան էր անցել նաև Կործայքի հյուսիսային հատվածի կենտրոնական և արևելյան մասը (ավելի ճշգրիտ՝ Կորդիք, Ճահուկ, Որսիրանք և Փոքր Աղբակ գավառները)։ Փաստորեն նա տիրում էր Վասպուրականի իշխանության արևելյան, հարավային և հարավարևմտյան գավառները։ Թեև նման բաժանման տրամաբանությունը փոքր-ինչ անհասկանալի է, բայց մեզ համար կարևոր է մեկ այլ իրողություն։ Եթե այս գավառները մտնում էին Արծրունիների իշխանության մեջ, ապա Երվանդունիքը, Անձևացիքը և Բուժունիքը, որ այդ դեպքում հայտնվում էին եղբայրների տիրություններով շրջապատված վիճակում (հաշվի առնելով նաև այն իրողությունը, որ Մոկաց իշխանության մի զգալի մասը ևս գտնվում էր Արծրունիների գերիշխանության ներքո), ամենայն հավանականությամբ, պետք է մտնեին Արծրունյաց տիրությունների մեջ։ Պատմիչը նշում է, որ Անձևաձյաց գավառին տիրել էր դեռևս Գուրգեն Ապուպելճ Արծրունին. «Գուրգեն օր ըստ օր է աճել զօրութեամբ ի բազում քան թե ի սակաւ տեղիս, զոր ի Տարօն և զոր յԱնձաւացիս և զոր յԱրզն...։ Բայց յետ բազում յուզիցն և պատերազմացն եհաս տիրել նմա Անձաւացեաց տէրութեանն»²։ Նման ճակատագիր էր վիճակվել նաև, ամենայն հավանականությամբ, Երվանդունիքին և Բուժունիքին, որոնք երկու եղբայրներից և ոչ մեկի բաժնում չեն հիշատակվում։ Գավառացանկից դուրս մնացած Հայոց ծորը, որ իրենից ներկայացնում էր Երվանդունիքի, Գուկանի և Արտաշեսյանի ընդհանրությունը³, այսինքն՝ իր տարածքով մաս էր կազմում Արծրունիների իշխանության։ Նշենք նաև, որ Գուրգեն Ապուպելճի մահից հետո (890-ական թթ.) իշխեց նրա որդի Ատոմ Արծրունին,

¹ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 360։

² Ամդ, էջ 324։

³ Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 62։

որ հիշատակվում է Դիար Բաքրի ամիրայից Սմբատ Ա-ի կրած պարտությունից քիչ առաջ¹:

Այսպիսով պարզվում է, որ հիշատակության մեջ պակասող գավառներից 5-ը, որ տեղադրվում են Վասպուրականի հարավարևմտյան հատվածում, ևս մաս էին կազմում Վասպուրականի Արծրունյաց իշխանության: Հավելենք, որ Մշո Սուրբ Աղբերիկ վանքի կոնդակում նշված է, որ թագավոր հռչակված Գագիկ Արծրունին ընդհանրապես «տիրապետել խլաթայ (իմա՝ Բզնունյաց-Ա.Ե.) ծովուն հարաւակողմն ամենայն գաւառաւքն, որ Հայոց լեալ էին»²: Պակասող մյուս գավառներից Պարսպատունիքի տեղադրության հարցում Ս. Երեմյանն այն կարծիքին է, որ այն եղել է Վասպուրականի ծայր արևելյան գավառը և զբաղեցրել ընդարձակ տարածություն՝ նույնանալով ներկայիս Ղարադաղին³: Բ. Հարությունյանը իրավացիորեն մերժում է այս տեղադրությունը՝ նշելով, որ ըստ «Զորանամակ»-ի 50 զինվոր մարտադաշտ դուրս բերող Պարսպատունիքի իշխանը չէր կարող տիրել այդպիսի մեծ տարածքի⁴: Ցույց տալով, որ Պարսպատունիքը պետք է գտնվեր արևմտյան Վասպուրականում, Բ. Հարությունյանն այն տեղադրում է Հերից արևմուտք՝ Կոտոր գետի հովտում՝ նշելով սակայն, որ չնայած իր տեղադրությունը գերծ չէ թեականությունից, սակայն ավելի մոտ է իրականությանը⁵: Ի վերջո հետազոտողը՝ անդրադառնալով այդ գավառի՝ Գագիկ և Գուրգեն իշխանների բաժիններում չհիշատակվելուն, նշում է, որ այն թերևս անցել էր Հերի ամիրայությանը⁶: Սակայն Հերի ամիրայությունը ևս մտնում էր Հայոց տերության մեջ: Վասպուրականի մնացած գավառները՝ Արտավանյանը, Բագանը, Գաբիթյանը, Գագրիկյանը, Վարաժնունիքը և Մարանդը տեղադրվում են Վասպուրականի՝ Կոտոր գետից արևելք գտնվող հատվածում⁷: Արևելյան Վասպուրականի այդ վեց գավառները, ինչպես տեսանք, մեծավ մասամբ մտնում էին Արմինիա ուստիկանության Երրորդ Արմինիա վարչական շրջանի մեջ: Արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում Պարսկահայքի հյուսիսային հատվածներն ընդգրկող Հերի ամիրայությունը տիրել էր, թերևս, այս շրջաններին, որի հետևանքով դրանք այլևս չեն հիշատակվում

¹ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 364:

² Տե՛ս Գարեգին Ա կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, էջ 183:

³ Տե՛ս Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 77:

⁴ Տե՛ս Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 370-371:

⁵ Անդ, էջ 374-375:

⁶ Անդ, էջ 375:

⁷ Անդ, էջ 375-380:

Վասպուրականի իշխանության մեջ: Սակայն այն ժամանակ, երբ Աշոտ Ա-ն կատարում էր իր նվաճումները, նույն ժամանակ Գրիգոր-Դերենիկ Արծրունին Չերի ամիրայության Չեր և Զարևանդ գավառներն իրեն է ենթարկում¹: Այդ ամիրայության մեջ էր մտնում նաև Մարանդը²: Սա նշանակում է, որ Չերի ամիրայությունը որոշ ժամանակով ենթարկվել էր Արծրունիների իշխանությանը: Նույնն է վկայում Հովհաննես Դրասխանակերտցին: Ըստ նրա՝ Աշոտ Ա-ի՝ խալիֆայից թագ ստանալու ժամանակ Գրիգոր-Դերենիկը Չերի և Զարևանդի կողմերում նվաճում է քաղաքներ և գավառներ³: Այնուհետև, արդեն Սմբատ Ա-ի օրոք, Ատրպատականի Ափշին ամիրան՝ տեսնելով Սմբատ արքայի մտերմությունը Բյուզանդիայի կայսր Լևոնի հետ, արշավում է Հայաստան: Նրան 30 հզ. զորքով ընդառաջ է գնում Սմբատ արքան: «Գնայր ընդ առաջ նորա մինչև ի գաւառն Ռոտոկայ մերձ յԱտրպատական»⁴: Այսինքն՝ այստեղ սահմանագիծը նույնն էր, ինչ մարզպանական ու ոստիկանական շրջանում՝ Չեր և Զարևանդ գավառները (Ռոտոկ կամ Ռոստակ), մտնում էին Հայոց թագավորության մեջ: Արդեն տեսանք, որ Մարանդը՝ մտնելով Չերի ամիրայության կազմի մեջ, ևս մաս էր կազմում Հայ Բագրատունիների տերության: Ըստ Կոստանդին Ծիրանածինի՝ Աշոտ Ա-ն իր իշխանությանն էր ենթարկել Չերի և Սալամասի արաբական ամիրայություններին⁵, իսկ ըստ ալ-Մուկադդասիի՝ Հայոց թագավորության մեջ էին մտնում Չերը, Սալամասը, Ուրմիոն և Մարանդը⁶: Այսպիսով, Վասպուրականի 7 գավառ մաս էին կազմում Չերի ամիրայության, որ Աշոտ Ա-ի և Սմբատ Ա-ի օրոք ուղղակիորեն ենթարկվում էր Հայոց թագավորին⁷:

Ինչ վերաբերում է Վասպուրականի մնացած երկու գավառներին՝ Նախճավանին և Գողթնին, ապա արդեն տեսանք, որ դրանք Հայ Բագրատունիների տերության ժամանակաշրջանում մտնում էին արքունի տիրույթների մեջ: Դատելով Ղևոնդի մի վկայությունից՝ արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում Նախճավանում ստեղծվել էր ամիրայություն, որի ամիրան, ըստ Թովմա Արծրունու, Իբրահիմն էր⁸ և, որը, անկասկած, ընդգրկելու էր նաև Գողթնը⁹:

¹ Անդ:

² Տե՛ս Ամանուն Զրուցագիր, էջ 167:

³ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 142:

⁴ Անդ, էջ 162:

⁵ Տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 10:

⁶ Տե՛ս al-Moqaddasi, էջ 51:

⁷ Տե՛ս Ամանուն Զրուցագիր, էջ 163-169:

⁸ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Ամանուն, էջ 304:

⁹ Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 24:

Դատելով թուվա Արծրունու տեղեկություններից՝ Արծրունիները տիրել էին նաև Սոկքի մի մասին: Ըստ պատմիչի, 895 թ. բաժանման ժամանակ Սոկքն անցել էր Գագիկ Արծրունուն¹, իսկ դա նշանակում է, որ այն պատկանում էր դեռևս Գրիգոր-Դերենիկին: Երբ Սմբատ Ա-ն արշավեց Ապահունիք, վերջինիս հետ էին Վասպուրականի մեծ իշխան Աշոտը՝ Դերենիկի որդին, նրա հետ՝ Սոկաց Գրիգորն ու Անձևացյաց գործը, քանի որ Սոկաց և Անձևացյաց իշխանությունները նա նվաճել էր²: Ինչպես տեսանք, Վասպուրականի ապագա թագավոր Գագիկ Արծրունուն էին պատկանում Սոկքի Ջերմաձոր, Արքայից, Արգաստովիտ և Առվենից ձոր գավառները:

Ի մի բերելով վերոհիշյալ քննության արդյունքները՝ նշենք, որ խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում Վասպուրականի Արծրունիների իշխանությունը ներառում էր Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհի մեծ մասը, Պարսկահայքի կենտրոնական գավառները և Կորճայքի հյուսիսային հատվածը: Այս տարածքներում ներքին վարչական բաժանումը երբեմն փոփոխվում էր: Գուրգեն Ապուլելճը, որ հիմնական տիրույթ ուներ Բուն Մարդաստան կամ Տրպատունիք գավառը, տիրել էր Անձևացիքին և շրջակա գավառներին: Անձևացիքում Գուրգենից հետո իշխում էր նրա որդի Ատոմը: Գագիկ Ապունրվանը (մահ.՝ X դ. սկիզբ.) տիրել էր Նկան, Սևան և Կոտոր կամ Կոտորոց բերդերին, մի պահ նույնիսկ՝ Վանա բերդին: Սակայն Գագիկ Ապունրվանից հետո նրա տիրույթներն անցան Գագիկ Արծրունուն՝ Վասպուրականի ապագա թագավորին: Հերի ամիրայությունը, որ ընդգրկում էր Վասպուրականի արևելյան գավառների մեծ մասը, ուղղակիորեն ենթարկվում էր Հայոց թագավորին:

Նշենք նաև, որ Վասպուրականը ընդգրկված էր Կոստանդին Ծիրանածնի այն ցուցակում, որտեղ նշված են այն թագավորություններն ու իշխանությունները, որոնց նամակներ էին ուղարկվում Բյուզանդիայի արքունիքից³:

3.2. Անձևացյաց իշխանություն: Հայ Բագրատունիների տերության շրջանում, ինչպես տեսանք Վասպուրականի իշխանության հատվածում, Անձևացյաց իշխանությունն ընդգրկում էր Անձևացյաց գավառից բացի նաև Բուժունիքն ու Երվանդունիքը, ինչպես նաև որոշ ժամանակով Բուն Մարդաստան կամ Տրպատունիք գավառը:

¹ Տես թուվա Արծրունի և Անանուն, էջ 360:

² Ամր, էջ 380:

³ Տես Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 151:

906 թ. արխագական արշավանքին Անձևացյաց իշխանը մասնակցում էր առանձին զորախմբով¹:

Լշենք նաև, որ Անձևացյաց իշխանությունն ընդգրկված էր Կոստանդին Ծիրանածինի այն ցուցակում, որտեղ նշված են այն իշխանները, որոնց նամակներ էին ուղարկվում Բյուզանդիայի արքունիքից²:

3.3. Սյունյաց իշխանություններ: Արաբ հեղինակները VII-IX դդ. Սյունիքը հիշատակում են Արմինիա ոստիկանության Առաջին Արմինիա վարչական շրջանի կազմում³: Ինչպես հայտնի է, մինչ 571 թ. ապստամբությունն «ապստամբեալ ի բաց եկաց ի Յայոց անուանեալ Վահան իշխան աշխարհին Սիւնեաց, և խնդրեաց ի Խոսրովայ յարքայէն Պարսից, զի տարցեն զդիւան աշխարհին Սիւնեաց ի Դըւնայ ի Փայտակարան քաղաք, և կարգեսցէ զքաղաքն ի շահրմար Ատրպատականի, զի մի՛ ևս կոչեսցի անուն Յայոց ի վերայ նոցա: Եւ կատարէր հրամանն»⁴: Սակայն, Յայոց իշխան Յամագասպ Մամիկոնյանի իշխանության տարիներին (655-662) հայերը «հապճեպ երթևեկով հնազանդեցան ի ծառայութիւն թագաւորին Յունաց, հանդերձ միաբանութեամբ իշխանացն և զաւրացն Աղուանից և իշխանացն աշխարհին Սիւնեաց հանդերձ աշխարհաւն իւրեանց. որք լծեալ էին յառաջագոյն յաշխարհագիրն Ատրպատականի, մինչև բարձաւ թագաւորութիւն Պարսից և տիրեաց Իսմայելացին, նոքա անդրէն նուաճեալ միաբանեցան ընդ Յայոց»⁵: Այսինքն՝ նախքան Արմինիա ոստիկանության ձևավորումը Սյունիքը միացվել էր Յայոց իշխանապետությանը: Յենց այդ է պատճառը, որ արաբները սկզբում Սյունիքը վարչականորեն Յայաստանի մաս էին դիտում: Դա է ցույց տալիս այն փաստը, որ 655 թ. արշավանքի ժամանակ այն գրավեց ոչ թե նախորդ շրջանի Աղվանից մարզպանության տարածքները նվաճող Սալման իբն Ռաբիան, այլ Յայաստանի և Վիրքի նվաճող Ջաբիր իբն Մասլաման⁶: Արաբները, ամենայն հավանականությամբ, VIII դ. սկզբին Սյունիքը մտցրեցին Առաջին Արմինիայի մեջ՝ հետապնդելով այն նույն նպատակը, ինչ Սասանյանները: Նրանք

¹ Տե՛ս Անանուն Զրուցագիր, էջ 189:

² Տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 151:

³ Տե՛ս Ibn Khordadbeh, էջ 122, Ibn al-Fakih, էջ 290-291, بلاندي, I, էջ 231, يعقوبي, II, էջ 364, Jacut, I, էջ 219-220:

⁴ Սեբեոս, էջ 67-68:

⁵ Անդ, էջ 175:

⁶ Տե՛ս بلاندي, I, էջ 237: Տե՛ս նաև Ա. Եղիազարյան, Ջաբիր իբն Մասլամայի և Սալման իբն Ռաբիայի արշավանքները Յայաստան և այսրկովկասյան երկրներ, «Լրաբեր(հաս. գիտ)», 2008, թիվ 2, էջ 68-77, տե՛ս նաև Է. Մինասյան, Ա. Եղիազարյան, Յայ դիվանագիտությունը VII դարում, «Լրատու» Մեսրոպ Մաշտոց Յամալսարանի, Ստեփանակերտ, 2008, էջ 6-24:

պարզապես ցանկանում էին թուլացնել Հայաստանը՝ նրա տարբեր հատվածների միջև արհեստական անջրպետներ առաջացնելով: Արաբ հեղինակներից Յակուտը Սյունիքն Առաջին Արմինիայի մեջ հիշատակվելու պատճառ է համարում դրա՝ Առանի հետ միասին հիշատակվելը¹: Առան անունով, ինչպես հայտնի է, արաբները կոչում էին Հայոց Արևելից կողմերը: Վերջին համգամանքը, մեր կարծիքով, կապված էր Մեծ և Փոքր Սյունիք վարչա-քաղաքական հասկացությունների հետ, երբ Փոքր Սյունիք անվան տակ հանդես էր գալիս Արցախը:

Սակայն Սյունիքի IX-X դդ. պատմության ուսումնասիրությունը մեզ այն համոզմանն է բերում, որ չնայած Սյունիքի՝ Առաջին Արմինիայի մեջ մտնելու իրողությանը, այն ամբողջությամբ ընդգրկված էր հայկական միջավայրում, որի արդյունքում Սյունյաց իշխաններն իրենց վճռորոշ ազդեցությունն ունեցան Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնման գործում: Նշենք նաև, որ IX դ. Արմինիա ոստիկանության ներքին վարչական բաժանումը գրեթե լիովին սպառել էր իրեն և արդեն որևէ նշանակություն չուներ:

Հայ պատմագիտության կողմից արդեն ցույց է տրված, որ IX դ. սկզբին Սյունիքում ստեղծվում են մի քանի իշխանություններ, որոնց իշխանները Սյունի նախարարական տնից էին և ունեին սեփական ժառանգությունը: Նրանցից առաջինը, որ համարվում էր նաև «մեծ նահապետ», Վասակ Սյունին էր²: Վասակի իշխանությունն ընդգրկում էր Սյունիքի մեծ մասը՝ Գեղարքունիք գավառը և Գեղարքունյաց ծովի շրջակայքը, Բաղքը, Վայոց ձորը, Ծղուկը, Ճահուկը և Հաբանդը, սակայն 821 թ. Վասակի մահից հետո նրա որդի Սահակը Գեղարքունիքը բաժանում է հայրական ժառանգությունից և ստեղծում առանձին գահակալ իշխանություն³: Գրիգոր Սյունի իշխանի ճյուղի տիրույթները թերևս գտնվում էին Սյունիքի հարավային մասում, Սահակյանները տիրում էին Կովսական և Քաշունիք գավառներին, իսկ X դ. վերջին ստեղծվում է Չազիկյանների ճյուղը⁴: Երբ 831/832 թ. Կավակերտի ճակատամարտում սպանվեց Գեղարքունիքի Սահակ իշխանը, նրան փոխարինեց որդին՝ Գրիգոր Սուփանը. «զկնի Սահակայ պայազատե գտերութիւնն զայն Գրիգոր որդի նորուն, որ փաղաքշական անուամբ Սուփան անուանիր»⁵: «Տերութիւն» ասելով Հովհաննես Դրասխանա-

¹ Տե՛ս Jacut, I, էջ 184, II, էջ 740:

² Տե՛ս Հ. Ութմազյան, նշվ. աշխ., էջ 25-26:

³ Անդ, էջ 26:

⁴ Անդ:

⁵ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 118:

կերտցին նկատի ունի ողջ Սյունյաց իշխանությունը, իսկ Սահակը և նրա որդի Գրիգորը փաստորեն տեղի գահերեց իշխաններն են: Չնայած կենդանի է գահերեց Փիլիպպե իշխանը (մահ. 848 թ.), որ Վասակի որդին էր և տիրում էր Սյունիքի կենտրոնական գավառներին¹, պատմիչը նրան չի հիշատակում, իսկ որպես գահերեց ներկայացնում է Գեղարքունյաց իշխաններին: Փաստորեն, Գեղարքունյաց իշխաններին հաջողվում է, անկասկած, Բագրատունյաց տոհմի հետ սերտ համագործակցության արդյունքում, ստանալ Սյունյաց գահերեց իշխանի իրավունքը²: Երբ Գեղարքունիքի Գիրգոր Սուփան իշխանը փորձեց զավթել Վայոց ձորը, որ մտնում էր Փիլիպպեի իշխանության մեջ, նա հանդիպեց Բաբկենի համառ դիմադրությանը³: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ 849 թ. Վայոց ձորում և ավարտվեց Գրիգոր Սուփանի պարտությամբ: Գրիգոր Սուփանը սպանվեց այդ ճակատամարտում⁴: Այսինքն՝ Գրիգոր Սուփանը կարողացել էր տիրել Վայոց ձորին, կամ, որ ավելի հավանական է, դրա մի մասին: Հովհաննես Դրասխանակերտցին Գրիգոր Սուփանին անվանում է «Սիւնեաց տէր», իսկ Բաբկենին՝ «Սիսական նահապետ»⁵: Այսինքն՝ պատմիչի համար գահերեցը Բաբկենն է, չնայած, որ Գրիգոր Սուփանն էլ կարևոր դիրք էր ստացել Հայաստանում՝ Բագրատունիների հետ համագործակցության հետևանքով:

Բաբկեն Սյունին մահացել է, հավանաբար, 851 թ. կամ 852 թ.: Գեղարքունիքում Գրիգոր Սուփանին հաջորդեց նրա որդի Վասակ Գաբուռը, իսկ Բաբկենին՝ նրա եղբայր Վասակ Իշխանիկը:

Հովհաննես Դրասխանակերտցու հաղորդումներում հստակորեն ի հայտ է գալիս Սյունիքում իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու օրոք գոյություն ունեցող իրավիճակը: Երբ հայրենիք էին վերադառնում Բուղայի կողմից գերեվարված հայ իշխանները, իշխանաց իշխան Աշոտը «Վասակ հայկազուն, որ Գաբուռն յորջորջէր՝ վասն զի փեսայացեալ էր Աշոտոյ իշխանաց իշխանի, իշխան ապա Սիւնեաց զնա կացուցանէր՝ յարքունուստ նմա առնելով զպատիւ. որ բազում ճոխութեամբ վարեալ զիշխանական պետութիւն իւր, տիրելով միանգամայն Սիսական ազգին»⁶: Սյունյաց մեծ իշխանն այդ ժամանակ Իշխանիկ կոչվող Վասակն

¹ Տես Ռ. Ութմազյան, նշվ. աշխ., էջ 77:

² Ամդ, էջ 76-77:

³ Տես Ստեփաննոս Օրբելյան, էջ 118:

⁴ Տես Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 120, Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 333:

⁵ Տես Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 120:

⁶ Ամդ, էջ 136-138:

էր, որը նույնպէս ենթարկվում էր իշխանաց իշխան Աշոտին¹: Այստեղից պարզ է դառնում, որ գահերեցութիւնն Աշոտ Բագրատունու կողմից այլևս տրված է Գեղարքունյաց իշխաններին, չնայած, պատմիչը Սյունիքը դիտում է որպէս մեկ ամբողջութիւն: Մեծ դեր ունէր այստեղ նաև այն, որ Վասակ Գաբուռը կնութեան էր առել Աշոտ Բագրատունու դուստր Մարիամին²: Դեռ ավելին, երբ Բուղան մտադրվեց արշավել Սյունիք, Հայոց սպարապետ Սմբատ Բագրատունին, որ ուղեկցում էր նրան, հարվածից զերծ պահեց Գեղարքունյաց իշխանութիւնը՝ Բուղայի զորամասերը տանելով Վասակ Իշխանիկի դեմ: Վասակը նահանջեց Կոտայք, այնտեղից անցավ Գարդման, բայց տեղի Կորիճ իշխանի կողմից գերվեց և հանձնվեց Բուղային³: Ամենայն հավանականութեամբ, Գեղարքունիքը չի ենթարկվել Բուղայի արշավանքին, իսկ Սմբատ Բագրատունու որդի Աշոտն էլ հոգացել է այն մասին, որ Սյունյաց գահերեց դառնա տեղի Վասակ Գաբուռ իշխանը, որ նրա փեսան էր: Ստեփաննոս Օրբելյանը հաղորդում է. «...նա (Աշոտ Բագրատունին-Ա.Ե.) յոյժ մտերմաբար հոգայր վասն Վասակայ. սակս որոյ և անցեալ եղև փառօք և իշխանութեամբ ընդ նախնիս իւր խառնեալ ի թագաւորեալ ցեղն Բագրատունի»⁴: Հովհաննէս Դրասխանակետցու վերոհիշյալ հաղորդումը, թե «Վասակ հայկազուն, որ Գաբուռն յորջորջէր՝ վասն զի փեսայացեալ էր Աշոտոյ իշխանաց իշխանի, իշխան ապա Սիւնեաց գնա կացուցանէր՝ յարքունուստ նմա առնելով զպատիւ. որ բազում ճոխութեամբ վարեալ զիշխանական պետութիւն իւր, տիրելով միանգամայն Սիսական ազգին», ցույց է տալիս, որ իշխանաց իշխան Աշոտը իր փեսա Վասակի իշխանութիւնը ճանաչում է ողջ Սյունիքի վրա:

Սակայն շուտով գերութիւնից վերադարձավ Վասակ Իշխանիկը: Թեև նա չպատերազմեց Վասակ Գաբուռի դեմ, թերևս, վախենալով Աշոտ Բագրատունու ցասումից, սակայն, իրավիճակը շուտով փոխվեց հօգուտ նրա: Նրա վերադառնալու հետ միաժամանակ մահացավ Վասակ Գաբուռը: Աշոտ Բագրատունին դեմ չեղավ, որ Վասակ Իշխանիկը տիրի իր հայրական ժառանգութեանը, այսինքն՝ Բաղք, Վայոց ձոր, Ծղուկ, ճահուկ, Հաբանդ և Շնիեր գավառներին⁵, իսկ Վասակ Գաբուռի որդի Գրիգոր Բ Սուփանին մնաց նրա հայրական բուն կալվածքը՝ Գե-

¹ Ամդ, էջ 138:

² Տե՛ս Ստեփաննոս Օրբելյան, էջ 169:

³ Ամդ, էջ 170-171:

⁴ Ստեփաննոս Օրբելյան, էջ 169:

⁵ Ամդ, էջ 176-177, 197, 298:

դարձումի՞ք գավառը: Վասակ Իշխանիկը շարունակում է այն քաղաքականությունը, ինչ Վասակ Գաբուռը¹:

Հայոց պատմության մեջ մոտենում էր մի կարևոր իրադարձություն՝ Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումը, որին իրենց ակտիվ մասնակցությունն են ունենում Սյունյաց իշխանները: Ստեփաննոս Օրբելյանը հաղորդում է, որ «յայնմ ժամանակի խորհուրդ ի մեջ առեալ աստուածային իմն տեսչութեամբ Գրիգորի Սուփանայ և Վասակայ Իշխանիկ կոչեցելոյ՝ տէրանցն Սիւնեաց, ընդ Գրիգորի Դերենիկ կոչեցելոյ, որ էր իշխան տանն Արծրունեաց, և ընդ այլ իշխանաց Հայոց, խնդրեն յամիրապետէն Ամիր-Աիմատայ և կացուցանեն զԱշոտ Բագրատունի թագաւոր Հայոց»²: Ներկա հաղորդումը ցույց է տալիս, որ Սյունիքում գոյություն ունեն երկու հիմնական իշխանական ճյուղեր, ըստ որում՝ հաղորդման տրամաբանությունը խոսում է այն բանի օգտին, որ, չնայած հայագիտության մեջ գոյություն ունեցող այն կարծիքի, թե գերությունից վերադառնալուց հետո Վասակ Իշխանիկը վերստին ստանձնել էր Սյունյաց գահերեցությունը³, վերջինը պատկանում էր Գեղարքունիքի ճյուղին, որը գլխավորում էր Գրիգոր Սուփան Բ-ն: Բացի այդ, բերյալ հաղորդումից նաև բխում է, որ Բագրատունիներից բացի Հայոց մեջ այդ ժամանակ հիմնական դերակատարությունը պատկանում էր Սյունյաց և Վասպուրականի իշխանություններին:

Վասակ Իշխանիկը մահացավ Սմբատ Ա-ի թագավորության առաջին տարիներին: Վայոց ձորի Կեչուտ գյուղի հիմնավորը եկեղեցու մոտ գտնվող մի խաչքարի արձանագրության մեջ, որը թվագրված է 886 թ., նշվում է, որ «ի թագաւորութեան Վասակա. տր. Բաբգէն որդի Սիւնեաց իշխանին, հայոց թուականութեան որ :ՅԼԵ (իմա՝ 886 թ.-Ա.Ե.): էր, ես Դաւիթ կանգնեցի զխաչս վասն հոգւոյ...յաղաթս յիշեցէք»⁴: Կարծում ենք, որ սույն տեղեկությունը, թե Վասակը թագավորել է, հավաստի չէ, քանի որ նման իրադարձություն այլ աղբյուրներում հիշատակված չէ, և, բացի այդ, Վասակն այն իշխանների թվում էր, որոնք ջանքեր գործադրեցին Աշոտին Հայոց թագավոր կարգելու հարցում: Մյուս կողմից, Ատրպատականի ամիրաները դեռևս չէին որդեգրել Հայոց տերության տեղական իշխաններին թագադրելու քաղաքականությունը: Արդեն տեսանք, որ Սյունյաց իշխաններն այնքան շրջահայաց էին, որ 908 թ. նույ-

¹ Տես **Չովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 138, **Ստեփաննոս Օրբելյան**, էջ 172:

² **Ստեփաննոս Օրբելյան**, էջ 175:

³ Տես Դ. Ութմազյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 90:

⁴ Տես «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ III, կազմեց Ս.Գ. Բարխուդարյան, Եր., 1967, էջ 21:

միսկ հրաժարվեցին Յուսուֆ ամիրայի առաջարկած թագից: Բացատրությունը կարող է լինել միայն մեկը: Խաչքարի արձանագրության հեղինակը դրանով պարզապես ցանկացել է մեծարել Սյունյաց իշխանին:

Վասակին հաջորդեց եղբայրը՝ Աշոտը: Նրա իշխանությունը բաժանվեց որդու՝ Փիլիպպեի և եղբոր՝ Աշոտի միջև: Առաջինն բաժին հասան Զաբանդ գավառը և Շնհերը, իսկ երկրորդին՝ մնացած գավառները, այսինքն՝ Բաղքը, Վայոց ձորը, Ծղուկը և ճահուկը¹: Ըստ որում, ինչպես տեսանք, Սմբատ Ա-ի աբխազական արշավանքի ժամանակ արդեն Վայոց ձորում ձևավորվում է ինքնուրույն իշխանություն: 903 թ. դրությամբ, ինչպես կարելի է եզրակացնել Թովմա Արծրունու մի հաղորդումից, Վայոց ձորը գտնվում էր Սյունյաց Սմբատ իշխանի տիրույթների կազմում: Պատմիչը տեղեկացնում է, որ 902 թ. կայսիկների ապստամբության հաջորդ տարին Սմբատ (իմա՝ Աշոտ) Սյունին նույնպես ապստամբեց և ամրացավ Վայոց ձորի ամրոցներում, սակայն Սմբատ Ա-ի հետ նրա դեմ արշավանքի դուրս եկած Աշոտ Արծրունին համոզեց Սյունյաց իշխանին վերստին հպատակվել Զայոց տիրակալին²: Աշոտը հիշատակվում է որպես Սյունյաց գահերեց³:

Ամփոփելով մինչ այս կատարած ուսումնասիրության արդյունքները՝ նշենք, որ փաստորեն Սյունիքում գոյություն ունեին երեք հիմնական իշխանություններ՝ բուն Սյունյաց, Գեղարքունիքի և Վայոց ձորի: Նրանք առանձին զորախմբերով հիշատակվում են Սմբատ Ա-ի արշավանքների ժամանակ: Օրինակ՝ Թուղխի ճակատամարտում սպանվածների թվում էր «Աշոտ Զայկազնեաց Գեղարքունեաց իշխան, որ Սուփանայ որդին ճանաչէր»⁴, իսկ Սմբատ Ա-ի աբխազական արշավանքի ժամանակ Ամանուն Զրուցագիրը հիշատակում է «Իշխան Վայոցձորոյ Ապուշամբ բազում զաւրաւք»⁵:

Վրաց պատմիչ Ստեփան Տրեթցին X դ. Զայաստանի վարչաքաղաքական բաժանումը ներկայացնելիս մասնավորապես Սյունիքում հիշատակում է երեք իշխանություն՝ 18 «ձոր»-երով՝ Վայոց ձորը՝ 4, Գեղարքունիքը՝ 4 և Սյունիքը՝ 10 ձորով⁶: «Ձոր»-ի տակ պետք է հասկանալ Սյունիքում գոյություն ունեցող այդ երեք գլխավոր իշխանությունների

¹ Տե՛ս Ստեփաննոս Օրբելյան, էջ 298:

² Թովմա Արծրունի և Ամանուն, էջ 382:

³ Տե՛ս Ստեփաննոս Օրբելյան, էջ 183-184, 223, 229, 236, Զովհաննես Դրասխանա-կերտցի, էջ 228

⁴ Թովմա Արծրունի և Ամանուն, էջ 368:

⁵ Ամանուն Զրուցագիր, էջ 189:

⁶ Տե՛ս Ստեփան Տրեթցի, -Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Զայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, էջ 91:

կազմերում գոյություն ունեցող մանր ժառանգական իշխանությունները¹:

Գեղարքունիքի իշխանությունն ընդգրկելու էր Սյունիքի Գեղարքունիք գավառի տարածքը և Գեղամա ծովի շրջակա տարածքները², Վայոց ձորի իշխանությունը՝ Վայոց ձոր և ճահուկ գավառների տարածքը, իսկ Սյունյաց իշխանությունը՝ Սյունյաց հարավային գավառները: Վերջինը Սմբատ Ա-ի օրոք բաժանվել էր Վասակ Իշխանիկի եղբայր Աշոտի և որդի Փիլիպպեի միջև:

Կարևորություն է ներկայացնում Ամանուն Զրուցագրի հաղորդումը Սմբատ Ա-ի տիրույթների վերաբերյալ: Սյունիքի հատվածում, ըստ պատմիչի՝ Հայոց արքայի տիրույթների մեջ էին մտնում Արևիք և Բաղք գավառները, Վայոց ձորը, Երմջակ ամրոցը և Նախճավանը³:

Հ. Ութմազյանն այդ տեղեկության մեջ, ի տարբերություն Լեոյի, որ կարծում էր, թե Սմբատ Ա-ն գրավել է այդ տարածքները⁴, այլ իմաստ է տեսնում: Ըստ նրա, այդ հաղորդումը պետք է հասկանալ գերիշխանության հաստատման տեսանկյունից⁵:

Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթների բաժնում ցույց տվեցինք, որ Երմջակ և Արևիք գավառները վերածվել էին արքունի տիրույթների: Այդ կերպ Սմբատ Ա-ն իր ձեռքում էր պահում Դվինից Երասխ գետի ափով՝ Նախճավանով և Գողթնով ընթացող մեծ առևտրական մայրուղին, որ նաև թշնամիների համար հարձակման ճանապարհ էր: Այդ մայրուղու հարևանությամբ գտնվող ամրաշեն Երմջակ ամրոցը վերահսկողություն ուներ մայրուղու վրա և փաստորեն ուն ձեռքում այն գտնվեր, նա էլ իր ձեռքում էր պահելու նաև ճանապարհի հսկողությունը:

Ինչ վերաբերում է Սյունիքի Սողք և Աղահեճք գավառներին, ապա դրանց կանդրադառնանք Խաչենի իշխանության բաժնում, որի կազմի մեջ դրանք մտնում էին խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում:

Նշենք նաև, որ Վայոց ձորի իշխանն ընդգրկված էր Կոստանդին Ծիրանածնի այն ցուցակում, որտեղ նշված են այն իշխանները, որոնց նամակներ էին ուղարկվում Բյուզանդիայի արքունիքից⁶:

3.4. Հայոց Արևելից կողմերի իշխանություններ: Խնդրո առարկա

¹ Տես **Հ. Ութմազյան**, Սյունիքը IX-X դարերում, էջ 26-27:

² Տես **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 202:

³ Տես **Ամանուն Զրուցագիր**, էջ 159:

⁴ Տես **Լեո**, Հայոց պատմություն, հ. Բ, էջ 531-537:

⁵ Տես **Հ. Ութմազյան**, նշվ. աշխ., էջ 95:

⁶ Տես **Կոստանդին Ծիրանածն**, էջ 151:

շրջանում Հայոց Արևելից կողմերում ձևավորված վարչաքաղաքական իրավիճակը, չնայած Մեծ Հայքի Արցախ և Ուտիք աշխարհների շուրջ տիրող և հիմնականում քաղաքական ենթատեքստ ունեցող վեճերին, պատկանում է հայագիտության մեջ դեռևս համակողմանի ուսումնասիրության չենթարկված հիմնահարցերի շարքին: Տարբեր ուսումնասիրողներ այս կամ այն չափով անդրադարձել են այդ կարևոր խնդրին: Հատկապես նշելի է Բ. Ուլուբաբյանի անունը, որ մի շարք աշխատություններ է նվիրել Հայոց Արևելից կողմերի պատմությանը¹: Նրա՝ Խաչենի X-XVI դդ. նվիրված ուսումնասիրությունը մի կարևոր փորձ էր, ի թիվս այլ հարցերի, խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում Հայոց Արևելից կողմերում տիրող վարչաքաղաքական իրադրությունը բացահայտելու: Հիմնական նպատակակետ ունենալով Խաչենի իշխանության պատմության և պատմական աշխարհագրության ուսումնասիրությունը, որի քննությունը՝ ելնելով հետազոտության շահերից, նա սկսել է IX դ. սկզբից, գիտնականն անդրադարձել է նաև Եսայի Աբու Մուսեի հիմնած իշխանության (Դիզակի, Քթիշի կամ Գոռոզի իշխանություն) պատմությանը: Հարգանքի տուրք մատուցելով հեղինակի կատարած ողջ աշխատանքին, սակայն, հարկ ենք համարում նշել, որ հատկապես Գոռոզի իշխանության վերաբերյալ նրա ուսումնասիրությունը ոչ թե լուծել է խնդիրը, այլ ստեղծել է որոշ թերմբնուն:

Հայ Բագրատունիների տերության կազմում Հայոց Արևելից կողմերի իշխանությունների ընդգրկած տարածքների քննության շահերը պահանջում են մանրամասնորեն անդրադառնալու IX դ. երկրորդ քառորդում Հայոց Արևելից կողմերում տեղի ունեցած իրադարձություններին, որոնց հետևանքով աստիճանաբար կազմավորվեցին և հզորացան Առանշահիկների տոհմի երկու՝ Սահլ Սմբատյանի և Եսայի Աբու Մուսեի իշխանությունները: Մովսես Դասխուրանցին 830 թ. վերաբերող մի հաղորդման մեջ պատմում է, որ «Եւ դարձեալ ամպստամբքն ի Բաբանայ դիմադարձ պատերազմաւ ամրացան ի բերդն Գորոզու և կալեալ զգաւառսն զամս ԺԲ, որք են զայսոքիկ՝ Վերին Վայկունիք, Բերձոր, Սիսական, Հաբանդ, Ամարաս, Պազկանք, Մխանք և Տրի գաւառ:...Եւ Յիսայի անուանեալն Աբու Մուսէ՝ այր խաղաղութեան...ընթռնեալ զնոյն գաւառսն՝ իշխանացաւ ամենայնի»²: Այնուհետև, պատմիչը տեղեկացնում է, թե 840 թ. «եկին հասին բաղականացիքն և արարին վնաս Սիսան, Տրւոյ և Ամարաս գաւառաց: Եւ ել Եսայի անուանեալն Աբու

¹ Տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, Դրվագներ Հայոց արևելից կողմանց պատմության, մույնի՝ Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում և այլն:

² Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 327:

Մուսէ ի վերայ նոցա և կոտորեաց զնոսա»¹: Այս հաղորդումներում հիշատակված որոշ գավառապետներ բացատրության կարիք ունեն: Սիսական Արցախի Սիսական-ի-Կոտակ գավառն է, Հաբանդը՝ դատելով Սյունյաց իշխանության վերաբերյալ մեր քննությունից, ըստ որի՝ Սյունիքի Հաբանդ գավառը մտնում էր Սյունյաց իշխանության մեջ, համապատասխանում է Արցախի Մյուս Հաբանդ գավառին: Պետք է նշել, որ Ամարասի վանքը գտնվում էր Մյուս Հաբանդ գավառում, ուստի՝ Ամարաս անունով գավառը պետք է նույնանա Մյուս Հաբանդ գավառի այն հատվածին, որ տարածվում էր Ամարասի վանքի շուրջը: Պատմիչի երկրորդ հիշատակության մեջ նշված Սիսանը նույնպես նույնական է Սիսական-ի-Կոտակ գավառին: Ինչ վերաբերում է Վերին Վայկունիքին, ապա այն՝ դատելով այն իրողությունից, որ Վայկունիք գավառի հարավում գտնվող Բաղանիք Արքունականը պատկանում էին Սահլ Սմբատյանին և նրա ժառանգներին², պետք է նույնանա Վայկունիք գավառի հյուսիսարևելյան հատվածին:

Քարտեզագրելով պատմիչի առաջին հաղորդման մեջ նշված Եսայի Աբու Մուսեին պատկանող գավառները³, քանի որ նա «ըմբռնեալ զնոյն գաւառսն՝ իշխանացաւ ամենայնի», տեսնում ենք, որ նրան պատկանող Վերին Վայկունիք և Բերծոր գավառները բաժանված են Հայոց Արևելից կողմերի հարավային մասում գտնվող և դարձյալ նրան պատկանող մյուս գավառներից Մեծիրանք, Հարճլանք և Պիանք գավառներով, որոնք մաս էին կազմում, ինչպես կտեսնենք, Սահլ Սմբատյանի տիրույթների: Դատելով Սյունիքի վերաբերյալ մեր ուսումնասիրությունից՝ Սյունյաց Աղահեճք գավառը, որ զբաղեցնում էր Աղավնո գետի վերին հոսանքի ավազանը, դուրս էր մնացել Սյունյաց իշխանների տիրույթներից: Մեր համոզմամբ, այն ևս պետք է մաս կազմեր

¹ Անդ, էջ 331:

² Անդ, էջ 340:

³ Մեծ Հայքի Արցախ և Ուտիք աշխարհների գավառների տեղադրության հարցում մենք հենվել ենք Բ. Հարությունյանի հետազոտությունների վրա («Արցախի, Հայոց Արևելից կողմերի և Ղարաբաղի տարածքի հարցի շուրջ», - «ՊԲՀ», 1994, թիվ 1-2, էջ 256-266, «Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արևելյան մարզերի վարչա-քաղաքական կացությունը 387-451 թվականներին», - «ԲԵՀ», 1976, թիվ 2, էջ 77-95, «Հայոց Արևելից կողմերի վարչական բաժանումն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի», - «Շուշին Հայոց քաղաքակրթության օրրան», Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Եր., 2007, էջ 20-43 և այլն): Խնդրով զբաղվել են նաև Ղ. Ալիշանը («Ուտիք», «Արցախ», - «Բազմավեպ», 1988-1989, § 1-166, տես նաև «Արցախ», Եր., 1993), Ս. Երեմյանը («Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի», Եր., 1963), Ա. Հակոբյանը («Պատմա-աշխարհագրական եւ վիճագրագիտական հետազոտություններ (Արցախ եւ Ուտիք)», Վիեննա-Երեւան, 2009, «Կենտրոնական Արցախի Հարջլանք եւ Պիանք գաւառների տեղադրութիւնն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի», - «Շուշին Հայոց քաղաքակրթության օրրան», էջ 44-52) և այլք:

Եսայի Աբու Մուսեի տիրույթների, որով էլ վերջինիս պատկանող հյուսիսային և հարավային գավառները միանում էին իրար: Բացի այդ, ամենայն հավանականությամբ, Կուր և Երասխ գետերի միախառնման վայրի մերձակայքում՝ Տոհի գավառից հարավ գտնվող Ռոտ-Պայակ (Ռոտ-Պացեան) գավառը, որը՝ դատելով վերոհիշյալ քարտեզագրումից, հայտնվում էր Եսայի Աբու Մուսեի տիրույթներով շրջապատված վիճակում, ևս պետք է մտներ այդ իշխանի տիրույթների մեջ: Այդ է ցույց տալիս նաև այն իրողությունը, որ արաբ հեղինակները հաղորդում են, թե այդ գավառում գտնվող Բայլական քաղաքը՝ համանուն գավառակով, նույնպես պատկանում էր Եսայի Աբու Մուսեին¹: Թովմա Արծրունին ընդհանրապես հաղորդում է, թե Բուղայի արշավանքի ժամանակ «տիրեր...մեծի կողմանն Աղուանից Ապունուսեռ ոմն»²:

Այսպիսով՝ Եսայի Աբու Մուսեի տիրույթները ընդգրկում էին Հայոց Արևելից կողմերի ամբողջ հարավային հատվածը, ինչպես նաև որոշ կենտրոնական գավառներ³:

Անդրադառնալով Սահլ Սմբատյանի իշխանության պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրությանը՝ նշենք, որ ըստ Մովսես Դասխուրանցու՝ Միհրանյանների վերջին շառավիղ Սպրամը, որն ապաստանել էր խաչենի բերդում, ամուսնացել էր Մեծիրանք գավառի խաչեն և Շիկաքար բերդերի տեր Սահլ Սմբատյանի որդի Ատրներսեհի հետ, որ, ըստ Մովսես Դասխուրանցու, «էր ի տոհմէն Հայկայ՝ տէր Սիւնեաց, որոյ բռնազբօսութեամբ կալեալ էր զգաւառն Գեղամայ»⁴: Այնուհետև պատմիչն ավելացնում է, որ Սահլ Սմբատյանի որդի Ատրներսեհը «շինէ զբերդն Հանդու, և զապարանս իւր եդեալ ի գիւղն, որ կոչի Վայ(կ)ունիք, ուր և բաղանիք արքունական են»⁵: Մովսես Դասխուրանցին տեղեկացնում է նաև, որ Սպրամը «շինէ զՆորավանս ի գաւառին Սողէից»⁶, իսկ նրա և Ատրներսեհի որդի Գրիգորը «շինէ զՀաւախաղացին բերդն, և յայն կողմն ձգէ զձեռն իւր իշխանութեանն»⁷:

Սահլ Սմբատյանին և նրա ժառանգներին պատկանող Հանդաբերդը գտնվում էր Վայկունիք գավառում, խաչենը՝ Մեծիրանք գավառում, իսկ Հավախաղաց բերդը՝ Հարճլանք գավառում: Ինչպես տեսանք,

¹ Տե՛ս طبري VI, էջ 47-48, ابن الاثير, էջ 291-292:

² Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Ամանուն, էջ 276:

³ Բ. Հարությունյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի և այլ աղբյուրների, քարտեզ:

⁴ Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 340:

⁵ Ամդ, էջ 340:

⁶ Ամդ:

⁷ Ամդ, էջ 340-341:

Սահլ Սմբատյանին էր պատկանում նաև Գեղամա կոչված գավառը, որ նույնանուն է Սյունիքի Սողք գավառին¹: Սրանից էլ բխում է Սահլ Սմբատյանին պատմիչի կողմից տրվող «տեր Սիւնեաց» անվանումը:

Որոշ ուսումնասիրողներ Սահլ Սմբատյանի հիմնած իշխանության մեջ ներառում են միայն Սյունիքի Սողք և Արցախի Վայկունիք, Պիանք, Հարճլանք, Մեծիրանք և Մեծ Կվանք գավառները, ինչպես նաև իրականում Եսայի Աբու Մուսեի հիմնած իշխանության մեջ մտնող Բերձոր և Աղահեճք գավառները²: Բ. Ուլուբաբյանն այն կարծիքն է հայտնում, թե Խաչենի իշխանության մեջ էին մտնում Արցախի Սյուն Հաբադ գավառի մեծագույն մասը, Մեծիրանք, Մեծ Կվանք, Քուստ-ի-Փառնես, Բերձոր, Վայկունիք գավառները, ինչպես նաև առանձին գավառամասեր Ուտիքից և Սյունիքից³:

Քարտեզագրելով Սահլ Սմբատյանի և նրա հետնորդների տիրույթները՝ տեսնում ենք, որ նրան պատկանող Սողք և Վայկունիք գավառները Մեծիրանք և Հարճլանք գավառներից բաժանված էին Քուստ-ի-Փառնես, Կողթ և Մեծ Կվանք գավառներով, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, ևս մտնելու էին Սահլ Սմբատյանի տիրույթների մեջ: Նրա տիրույթների մաս էր կազմելու նաև Մեծիրանքի և Հարճլանքի միջև գտնվող Պիանք գավառը, որտեղ՝ նախկին Աղդան քաղաքի մոտակայքում, Սահլ Սմբատյանի թոռը՝ Գրիգորը, արձանագրություն է թողել⁴: Սահլ Սմբատյանի իշխանության սահմանների մեջ էին գտնվելու նաև Ուտիքի հյուսիսային գավառները՝ Տուչ Կատակը, Գարդմանը, որոնք, ինչպես կտեսնենք, հետագայում պատկանում էին Ատրնեսիի որդի Գրիգորի որդի Սևադա կոչվող Սահակին, ինչպես նաև Շակաչեն և Ուտի Առանձնակ գավառների որոշ հատվածներ: Արդեն ցույց ենք տվել, որ Աղուէ գավառը մտնում էր արքունի տիրույթների մեջ:

Դատելով մինչ այս կատարված քննությունից՝ արձանագրենք, որ Հայոց Արևելից կողմերում IX դ. 30-ական թվականներից սկսած հզորանում են Առանշահիկների տոհմի երկու՝ Եսայի Աբու Մուսեի և Սահլ Սմբատյանի ճյուղերը, որոնք տիրում էին Արցախ և Ուտիք աշխարհների մեծագույն մասին:

837 թ. Սահլ Սմբատյանը գերեց Բաբեկին ու հանձնեց արաբ զորավար Ափշինին, որի համար ստացավ մեծ գումար, Կուր գետի ձախ

¹ Տես Ն. Աղոնց, Երկեր, հ. Ա, էջ 516:

² Տես Բ. Հարությունյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի և այլ աղբյուրների, քարտեզ:

³ Տես Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 31:

⁴ Ամդ, էջ 77:

ափին գտնվող Շաքե քաղաքը և գերագույն իշխանապետություն Հայոց Արևելից կողմերի ու Աղվանքի վրա¹: Նա իր իշխանանիստը հաջենից տեղափոխեց Շաքե, իսկ հաջենում իշխանացավ նրա որդի Ատրներսեհը: Այդ իսկ պատճառով Սահլ Սմբատյանի կենդանության օրոք որպես հաջենի իշխան է հիշատակվում Ատրներսեհը²: Սահլ Սմբատյանի գերագույն իշխանությունը Հայոց Արևելից կողմերի ու Աղվանք կոչված երկրամասի վրա պահպանեցին Հովհաննեսն ու Համամը, որոնց մասին կիսոսենք: Համամը հանդիսանում էր Հայոց տերության «Արևելից մեծ իշխան»³:

Ըստ Մովսես Դասխուրանցու՝ 842 թ. խազարաց Փատգոս խաքանը հարձակվեց Հայոց Արևելից կողմերի վրա, սակայն անհաջողության մատնվեց, որից հետո արշավեց նրա որդին, ավերեց երկիրն ու անցավ գնաց Բաղդադ: Ստանալով խալիֆայի հովանավորությունը՝ նա վերադարձավ և 846 թ. Շակաշեն գավառում կառուցեց Գանձակ քաղաքը. «Եւ յետ այսորիկ արշաւանս առնէր յաշխարհն Սիւնեաց և գերի վարեալ զԲաղացն սահմանս՝ գայ իջանէ յԱղահեջ գաւառ՝ յաւան մի՝ Արքուգետ կոչեցեալ»⁴: Այսպիսով՝ Փատգոսի որդին, որ հաստատվել էր Շակաշեն գավառում, պայքար սկսեց, դատելով նրա ասպատակած գավառներից, թե՛ Եսայի Աբու Մուսեի, թե՛ Սահլ Սմբատյանի ժառանգների և թե՛ Սյունիքի իշխանների դեմ, սակայն պարտություն կրեց⁵: Այդ ժամանակներից Գանձակում հաստատված օտար տարրը աստիճանաբար սկսեց ինքնուրույնություն ձեռք բերել:

Նման իրավիճակում, ինչպես կտեսնենք, հայտնվել էր նաև Պարտավը՝ շրջակա Ուտի Առանձնակ գավառով, սակայն Սմբատ Ա-ն նվաճել և իր տերությանն էր կցել այդ շրջանը⁶:

Նախքան հետագա քննությանն անցնելը՝ կարևոր ենք համարում անդրադառնալ մի կարևոր հարցի: Ադրբեջանցի պատմաբան Զ. Բունիաթովը փորձում է ապացուցել, թե Սահլին պատկանող Շաքե քաղաքը ոչ մի կապ չունի Կուր գետի ձախափնյակի հետ, որտեղ գտնվում է Շաքե-Նուխին: Որպես ապացույց իր տեսակետի նա դիտավորյալ խեղաթյուրմամբ սկզբում մեջ է բերում ադ-Դինավարի պատմիչի մի տեղեկությունը, թե իբր 837 թ. Սմբատի որդի Սահլ իշխանը տիրում էր

¹ Տես Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 330:

² Տես طبري, VI, էջ 48:

³ Տես Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 174:

⁴ Տես Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 331:

⁵ Ամդ, էջ 331-332:

⁶ Տես Ամանուն Զրուցագիր, էջ 159, 171 և այլն:

որն Ադարբայջանում [գտնվող] Խուրամյան Բաբաքի¹ հայրենիքն է, և Աբի Մուսա լեռան² միջև, որն Առան երկրի³ մասերից է»⁴:

Սակայն, հարց է առաջանում: Եթե Երասխի առափնյա գավառները պատկանում էին Եսայի Աբու Մուսեին, ապա ինչպե՞ս Բաբեկին ձերբակալեց ոչ թե նա, այլ Սահլ Սմբատյանը: Ջ. Բունիաթովի այն պնդումը, թե իբր Բաբեկի փախուստի երթուղին անցնում էր Սյունիքով, քննություն չի բռնում երկու փաստի պատճառով: Առաջինն այն է, որ Բաբեկին ձերբակալողը Խաչենի իշխանն էր, մատնանշում է Բաբեկի փախուստի Արցախյան երթուղին: Սյուն կողմից, Բաբեկը, որը հատկապես մեծ վնասներ էր հասցրել Սյունիքին⁵, պարտությունից հետո դժվար թե համարձակվեր անցնել Սյունիքով, որտեղ անմիջապես հաշվեհարդար կտեսնեին նրա հետ: Մեր համոզմամբ, Առանշահիկների մեջ ավագությունը պատկանում էր Սահլ Սմբատյանին, որի պատճառով Բաբեկին գերելու պատիվն էլ պատկանելու էր նրան: Յնարավոր է նաև, որ Բաբեկին ձերբակալելու գործողությունն իրականացրել են Սահլ Սմբատյանն ու Եսայի Աբու Մուսեն համատեղ, որի արդյունքում, ինչպես հաղորդում են արաբական աղբյուրները, Բաբեկի հետ ձերբակալված նրա եղբորը տեղափոխեցին Եսայի Աբու Մուսեի ամրոցը, մինչդեռ Բաբեկը մնաց Սահլ Սմբատյանի հետ⁶:

Առանշահիկների հզորացումը ժամանակավորապես ընդհատվեց Բուղայի արշավանքով: Ըստ Թովմա Արծրունու՝ Բուղայի զորքը հատկապես հզոր դիմադրության հանդիպեց Արցախում, որտեղ Քթիշ բերդում ամրացած Եսայի Աբու Մուսեն հերոսական կռիվներ մղեց Բուղայի զորամասերի դեմ⁷: Բուղան խաբեությամբ և այլ միջոցներով կարողացավ գերել նրան, ինչպես նաև Հայոց Արևելից կողմերի տերերից Խաչենի կամ «Աղվանից իշխան» Ատրներսեսին և վերջինիս հայր՝ Շաքեի իշխան Սահլ Սմբատյանին⁸:

¹ Իմա՝ Խուրամյան շարժման առաջնորդ Բաբեկ: Սամառայում 838 թ. նա տանջամահ արվեց (տե՛ս Babak, D. Sourdél, տե՛ս The Encyclopaedia of Islam, CD-ROM edition, v.1.0 © 1999 Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands, I:844a):

² Աբի Մուսա լեռ ասելով՝ Մասուդին նկատի ունի Քթիշ լեռը, որի գագաթին գտնվող համանուն բերդում ամրացած Եսայի Աբու Մուսե Առանշահիկ իշխանը հերոսական կռիվներ մղեց Բուղայի զորամասերի դեմ (Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 278, 290):

³ Այս տեղանունը վերաբերում է Մեծ Հայքի երկու աշխարհների՝ Արցախին և Ուտիքին (տե՛ս Jacut, I, էջ 183-184, Ibn Khordadbeh, էջ 121):

⁴ Տե՛ս مسعودي, I, էջ 206:

⁵ Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 326-328:

⁶ Տե՛ս طبري, VI, էջ 47-48, ابن الاثير, V, էջ 291-292:

⁷ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 278, 290:

⁸ Անդ, էջ 296-298:

Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ Բուղայի կողմից գերեվարվել էին նաև Հայոց Արևելից կողմերի տերերից Գարդմանի իշխան Ներսեհ Կտրիճը, Սևորդյաց իշխան Ստեփաննոս Կոմը, Խաչենի իշխան Ատրներսեհի և Եսայի Աբու Մուսեի ընտանիքները, ինչպես նաև «այլ ևս տեարք և իշխանք աշխարհին Աղուանից»¹։ Խալիֆան նրանցից պահանջեց ընդունել մահմեդականություն, և՛ ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու, բոլորը՝ բացի Ստեփաննոս Կոմից, կատարեցին այդ պահանջը²։

Ինչպես տեսանք, Ատրներսեհի որդի Գրիգորը «շինե՛ զՀաւախաղացին բերդն, և յայն կողմն ծօ՛ղ զծեռն իւր իշխանութեանն»։ Բ. Ուլուքաբյանը՝ հետևելով Ա. Կրիմսկուն³, «յայն կողմ»-ը համարում է Կուրի ծախափնյակը, քանի որ պատմող հեղինակը Կուրի աջափնյակից է⁴։ Կուրի ծախափնյակին Առանշահիկները տիրել էին դեռևս Սահլ Սմբատյանի օրոք։ Մեր կարծիքով, «յայն կողմ»-ը՝ դատելով Մովսես Դասխուրանցու տեքստի տրամաբանությունից, պետք է հասկանալ որպես «Հավախաղաց բերդից այն կողմ»՝ ի նկատի ունենալով դեպի Պարտավ ընկած շրջանները, ինչպես նաև՝ դատելով բնաշխարհագրական պայմաններից, Ուտիքի Առան-ռոտ գավառը, որ տարածվում էր Գրիգորին պատկանող Պիանք և Մեծիրանք գավառներից դեպի արևելք՝ մինչև Կուր գետ։

Զնայած Եսայի Աբու Մուսեի գերեվարությանը, նրա իշխանությունը, ամենայն հավանականությամբ, ժառանգել էր նրա որդի Մովսեսը։ Այդ մասին է վկայում Եսայի Աբու Մուսեի անունը, որ կնշանակի Մովսեսի հայր։ Ըստ որում, չնայած սկզբնաղբյուրները լռում են Եսայու որդի Մովսես-Մուսեի մասին, սակայն այն իրողությունը, որ Եսայու նման հանրահայտ հերոսը գրեթե բացառաբար հիշատակվում է որպես Մովսես-Մուսեի հայր, ցույց է տալիս, որ վերջինս ևս հայտնի և ծանրակշիռ ռազմաքաղաքական գործիչ է եղել։ Գտչա վանքի գերեզմանատանը պահպանված մի արձանագրությունից տեղեկանում ենք Եսայի Աբու Մուսեի այլ շառավիղների մասին, որոնք իշխում էին Հայոց Արևելից կողմերի հարավային հատվածում։ Դրանք են 1000 ք.-ով քվադրվող արձանագրության մեջ որպես թագավոր հիշատակվող Գագիկը և նրա

¹ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 128-130։ Տե՛ս նաև Վարդան վարդապետ, էջ 81։

² Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 132։

³ Տե՛ս Ա. ԷՃՈՂԵՃԵ, նշվ. աշխ., էջ 375։

⁴ Տե՛ս Բ. Ուլուքաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 75։

քույր Սովին՝ որպես Մուսե-Մովսեսի որդի և դուստր¹: Իբն Զաուկալը հիշատակում է մի ոմն Վաչագանի (Վաշական), որը նույնպես Մուսեի (Մուսա) որդին էր ու Գոռոզ ամրոցի (Ջուրուզ) տերը²: Վերջինիս հետ միևնույն ժամանակագրական շրջանակում արաբ պատմիչը հիշատակում է նաև Խաչենի (Խաջին) տեր Սենեքերիմին (Սանհարիբ)³: Ըստ Ամանիա կաթողիկոսի 958 թ. վերաբերող մի հիշատակության՝ Գոռոզի տեր Վաչագանը Աղվանից թագավոր Իշխանակի և Խաչենի Գրիգոր իշխանի որդի Սենեքերիմի ժամանակակիցն էր⁴: Ինչպես տեսնում ենք, Իբն Զաուկալի և Ամանիա կաթողիկոսի տեղեկությունները հաստատում են միմյանց: Այսինքն՝ Վաչագանը Եսայի Աբու Մուսեի սերունդներից էր՝ Մովսես իշխանի որդին: Վաչագանի հանդես գալու ժամանակաշրջանը ճշտելու նպատակով հարկ է ճշգրտել նաև Իշխանակի թագավորելու շրջանը: Անդրադառնալով Իշխանակի թագավորության ժամանակաշրջանին՝ Բ. Ուլուբաբյանը նշում է, թե իբր ըստ Մասուդիի՝ նրա հայրը և նախորդը՝ Ատրներսեհը իշխում էր Աղվանից թագավորությունում 956 թ. դրությամբ⁵: Զեդինակն անտեղյակ է եղել մի կարևոր իրողության: Մասուդին իր երկասիրությունը գրել է 943 թ., վերանայել 947 թ. և վերամշակել 956 թ.: Մեզ է հասել միայն 947 թ. վերանայված տարբերակը⁶: Այստեղից էլ բխում է այն իրողությունը, որ Ատրներսեհի մասին Մասուդիի հիշատակությունը կարող է վերաբերել 943 թ.: Վախուշտ Բագրատիոնի մի հիշատակության համաձայն՝ Իշխանակը «Աղվանից» թագավոր էր դարձել Ծանարաց Փաղա քրեպիսկոպոսի մահվանից քիչ առաջ, իսկ Փաղան մահացել էր 929 թ.⁷:

Վերոհիշյալ քննությունը ցույց է տալիս, որ Գոռոզի իշխան Վաչագանը պետք է իշխեր X դ. կեսերին, որը ժամանակագրական առումով կեսդարյա անջրպետ է առաջացնում նրա և նույնպես Մուսեի ժառանգներ հիշատակվող Գագիկ թագավորի և նրա քույր Սովիի միջև: Պետք է եզրակացնել, որ սխալվում է Բ. Ուլուբաբյանը, երբ Վաչագանին համա-

¹ Տե՛ս Ս. Բարխուդարյան, Արցախի, Շաքիի և Փառխոսի իշխանությունները IX-X դարերում, էջ 55-58:

² Տե՛ս Ibn Haukal, էջ 354:

³ Ամը, էջ 355:

⁴ Տե՛ս Տեառն Ամանիայի Զայոց կաթողիկոսի Յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից, որ ընդ ժամանակս լեալ իցէ ձեռնադրութիւնն արտաքոյ սուրբ Լուսաւորչի աթոռոյն, «Արարատ», 1897 (իրատ. Գ. Տէր-Մկրտչեան), էջ 143-144:

⁵ Տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 84:

⁶ Տե՛ս an-Mac'udi, Золотые сопы и россыпы самоцветов, перев. и ком. Д.В. Микельского, М., 2002, էջ 30:

⁷ Տե՛ս ~~Առնոթ~~ ~~ժե~~ ~~Առնոթ~~ ~~ժե~~ ~~Ի~~, էջ 127:

րում է Գագիկի և Սոփիի եղբայրը¹: Հենց այս սխալի պատճառով է, որ նա, չնայած ի սկզբանե ընդգծում է, թե «մեր խնդրից դուրս է Դիագակի ճյուղի (իմա՝ Առանշահիկների-Ա.Ե.) հետագա ընթացքի քննությունը»², քննադատության է ենթարկում Ն. Ադոնցի և Ս. Բարխուդարյանի կողմից մեկ այլ Մովսեսի և Եսայի՝ Եսայի Աբու Մուսեի տոհմացանկի մեջ մտցնելու մոտեցումը³: Մենք ևս պետք է նշենք, որ Եսայի Աբու Մուսեի տոհմածառը դուրս է մեր քննության շրջանակներից, սակայն հայ պատմագրության մեջ այդ հարցի հետ կապված ողջ խառնաշփոթը ստիպում է մեզ, թեկուզ համառոտ, անդրադառնալու այդ խնդրին: Բ. Ուլուքաբյանը Եսայի Աբու Մուսեի գերեվարության թվականը ճիշտ կերպով համարում է 855 թ.: Այդքանից հետո նա 855-1000 թթ.՝ այսինքն՝ մոտ մեկուկեսդարյա ժամանակահատվածում առանց երկմտելու տեղադրում է Եսայի Աբու Մուսեի միայն երկու սերունդ՝ նրա որդի Մովսեսին և իբր թե վերջինիս ժառանգներ հանդիսացող Վաչագանին, Գագիկին ու Սոփիին: Հասկանալի է, որ հենց նշված պատճառով էլ նրա կողմից քննադատված հեղինակները Քթիշի գերեվարված իշխանի տոհմածառի մեջ փորձել են ներմուծել այլ անուններ: Ս. Բարխուդարյանն ուղղակի նշում է, որ մեկուկեսդարյա այդ բացը լրացնելուն օգնում է Ստեփաննոս Օրբելյանի կողմից 905-906 թթ. Տաթևի վանքի մայր տաճարի օծման ներկաների և կատարված նվիրատվությունների վավերագիրը ստորագրողների մեջ Աղվանքը ներկայացնող Գրիգոր, Եսայի և Ատրներսեհ իշխանների հիշատակությունը⁴: Նա այն ճիշտ եզրակացությանն է գալիս, որ Ատրներսեհը «Աղվանից» թագավոր Համամի որդին և հաջորդն էր, իսկ Եսային՝ Եսայի Աբու Մուսեի թոռը⁵: Ջարգացնելով ուսումնասիրողի տեսակետը՝ նշենք, որ Գրիգորն էլ, ամենայն հավանականությամբ, Սահլ Սմբատյանի թոռն էր՝ Ատրներսեհի որդին: Եթե ճիշտ է մեր մտահանգումը, ապա այն մեկ անգամ ևս ապացուցում է, որ սխալվում են այն ուսումնասիրողները, որոնք, Գրիգորին մույմացնում են «Աղվանից» Համամ թագավորի հետ⁶: Այն, որ խոսքն այստեղ Սահլ Սմբատյանի թոռ Գրիգորի մասին է, ցույց է տալիս Անանիա Կաթողիկոսի այն հաղորդումը, թե Հայոց Արևելից կողմերի հոգևոր և աշխարհիկ տերերի 958 թ. ժողովին մասնակցում էր «Սենեքերիմ՝ որդի Գրիգորի Խաչեան

¹ Տես Բ. Ուլուքաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 63:

² Ամդ, էջ 64:

³ Ամդ, էջ 63-64, ժան. 43-44:

⁴ Տես Ստեփաննոս Օրբելյան, էջ 234:

⁵ Տես Ս. Բարխուդարյան, Արցախի, Շաքիի և Փառխոսի իշխանությունները IX-X դարերում, էջ 57:

⁶ Տես Բ. Ուլուքաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 75-77:

իշխանի»¹: Ս. Բարխուդարյանը մեզ մատուցում է նաև Եսայի Աբու Մուսեի տոհմածառը, որն ակնհայտորեն թերի է: Խնդիրն այն է, որ 905-906 թթ. հիշատակված Եսայու և 997-1000 թթ. հիշատակվող Գագիկի և Սուփիի միջև որևէ անուն չկա², որն անտրամաբանական է: Մեր համոզմամբ, այդ ցուցակում 906-997 թթ. միջև հարկ է ներմուծել առնվազն երեք անձի՝ Գոռոզի իշխան Վաչագանին, Գագիկի ու Սուփիի հորը՝ Մովսես-Մուսեին, ինչպես նաև Անանուն Զրուցագրի կողմից Սմբատ Ա-ի աբխազական արշավանքի մասնակիցների թվում հիշատակվող Գոռոզի իշխան Վասակին³: Սմբատ Ա-ի աբխազական արշավանքը տեղի է ունեցել 906 թ.՝ Տաթևի վանքի մայր տաճարի օծումից և Վասպուրականի Աշոտ իշխանի մահվանից (905 թ.) անմիջապես հետո: Այստեղից էլ բխում է, որ 906 թ. Գոռոզի Եսայի իշխանին փոխարինել է Վասակը: Հաշվի առնելով վերոհիշյալը՝ կստանանք հետևյալ տոհմածառը՝ Եսայի Աբու Մուսե Ա (գերեվարված 855 թ.)-Մուսե (Մովսես) Ա-Եսայի Բ (հիշատակված 905-906 թթ.)-Վասակ (905/906 թ.-ից)-Վաչագան (հիշատակված 958 թ.)-Մուսե (Մովսես) Բ-Գագիկ, Սուփի (հիշատակված 997-1000 թթ.): Ընդ որում՝ Մովսես Ա-ն Եսայի Աբու Մուսեի որդին էր, Եսայի Բ-ն՝ Մովսես Ա-ի որդին, Վասակը՝ Մովսես Ա-ի որդին և Եսայի Բ-ի եղբայրը, Վաչագանը՝ Մովսես Ա-ի որդին և Վասակի ու Եսայի Բ-ի եղբայրը, Մովսես Բ-ն՝ Վաչագանի որդին և Գագիկն ու Սուփին՝ Մովսես Բ-ի զավակները:

Ինչ վերաբերում է Խաչենի իշխանությանը, ապա Սահլ Սմբատյանի և նրա որդի Ատրներսեհի գերեվարությունից հետո այնտեղ իշխում էր Գրիգորը՝ Սահլի որդի Ատրներսեհի որդին:

Ստեփաննոս Օրբելյանի կողմից բերված 905-906 թթ. վերաբերող հիշատակությունը լույս է սփռում նաև Հայոց Արևելից կողմերում տիրող վարչաքաղաքական իրավիճակի վրա: Պարզվում է, որ այն վարչաքաղաքական իրավիճակը, որը տիրում էր Եսայի Աբու Մուսեի և Սահլ Սմբատյանի օրոք, պահպանվել էր նաև 905-906 թթ. դրությամբ: Խաչենում իշխում էր Գրիգորը, իսկ Գոռոզում՝ Եսային: Իսկ Աղվանք կոչված երկրամասում արդեն իշխում էր Ատրներսեհը, չնայած նրան պատմիչի կողմից տրվող «իշխան» տիտղոսից կարելի է բխեցնել նաև, որ դեռ կենդանի էր նրա հայր Համամը, որը թագ էր ստացել Սմբատ Ա-ից:

Այսինքն՝ Հայ Բագրատունիների տերության ձևավորման և կայացման շրջանում Հայոց Արևելից կողմերում ստեղծվել էին երկու իշխա-

¹ Տե՛ս «Արարատ», 1897, էջ 144:

² Տե՛ս Բարխուդարյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 57:

³ Տե՛ս Անանուն Զրուցագիր, էջ 189:

նություններ: Գոռոզի իշխանությունն ընդգրկում էր Հայոց Արևելից կողմերի հարավային, իսկ Խաչենի իշխանությունը՝ կենտրոնական և հյուսիսային հատվածը: Դատելով արաբ հեղինակների՝ IX դ. վերջին և X դ. սկզբին վերաբերող հիշատակություններից, վերևում հստակեցված վարչաքաղաքական իրավիճակը Հայոց Արևելից կողմերում պահպանվում էր մահ Հայոց Աշոտ Ա և Սմբատ Ա թագավորների օրոք: Ըստ Յակուբիի, որ իր «Գիրք երկրների մասին» աշխատությունը գրել է մոտ 891 թ., Ատրպատականի ամիրայության հյուսիսային սահմանը հասնում էր մինչև Վարդանակերտ քաղաքը (Վարսան) Երասխ գետի ստորին հոսանքի աջ ափին: Պատմիչը Հայոց Արևելից կողմերից միայն Պարտավն է հիշատակում որպես Ատրպատականի ամիրայության մաս¹: Ըստ որում, պատմիչի հաղորդումը բոլորովին էլ չի նշանակում, թե Պարտավն մտնում էր Ատրպատականի ամիրայության մեջ, այլ զուտ հետևանք է այն փաստի, որ Պարտավն գոյություն ուներ արաբական ամիրայության: Նույնն է փաստում X դ. անմիջապես սկզբում (մոտ 903 թ.) իր երկասիրությունը շարադրած Իբն ալ-Ֆակիհը՝ ավելացնելով, որ Արդաբիլ-Պարտավ ճանապարհի՝ Ատրպատականի ամիրայության ամենահյուսիսային Վարդանակերտ գավառում գտնվող համանուն կայարանից հետո հաջորդ կայարանը, այսինքն՝ Բայլականը, գտնվում էր Հայաստանում²: Կուղաման, որ իր աշխատությունը գրել է մոտ 928 թ., նշում է, որ Առանից միայն Պարտավն էր մտնում Ատրպատականի ամիրայության մեջ և նույնիսկ հանդիսանում էր վերջինիս մայրաքաղաքը, իսկ Առանի մնացյալ հատվածները մտնում էին Հայաստանի մեջ³: Նույնիսկ ալ-Իսթախրին, որ իր «Գիրք թագավորությունների ճանապարհների մասին» աշխատությունը գրել է մոտ 930-933 թթ., Հայաստանի և Ատրպատականի ընդարձակ նկարագրության մեջ Առանից միայն Պարտավն է նշում Ատրպատականի ամիրայության կազմում⁴:

Ամփոփելով մինչ այս կատարած քննության արդյունքները՝ կարող ենք տալ Եսայի Աբու Մուսեի և Սահլ Սմբատյանի, ինչպես նաև վերջիններիս ժառանգորդների տիրույթների գործնականում ճշգրտված սահմանները:

Եսայի Աբու Մուսեի և նրա ժառանգների իշխանության սահմանագիծը Ղարաբաղի բարձրավանդակի կենտրոնական մասից՝ սկսյալ Դալի կոչված լեռից, շարժվում էր հյուսիս՝ անցնելով Տրտու գետի վերին

¹ Տե՛ս Jakubi, էջ 271-272:

² Տե՛ս Ibn al-Fakih, էջ 285, 292:

³ Տե՛ս Kudama, էջ 244:

⁴ Տե՛ս al-Istakhri, էջ 180-194:

հոսանքի և Դալի լեռից սկիզբ առնող վտակի ծախսափնյա ջրբաժանով, հասնում Տրտու գետին, այնուհետև՝ դեպի հարավ էր շարժվում վերոհիշյալ վտակի աջափնյա ջրբաժանով և Արցախի լեռների գագաթնագծով՝ հասնելով Մեծ Քիրս լեռից դեպի հյուսիս սկզբնավորվող և դեպի արևելք ձգվող լեռնաբազուկին: Այդ լեռնաբազուկով սահմանագիծը ընթանում էր դեպի արևելք և հասնում Կարկառ գետին՝ նախկին Աղդամ քաղաքից դեպի արևելք: Կարկառ գետի հունով շարժվելով դեպի արևելք՝ սահմանագիծը հասնում էր Կուր գետին: Եսայի Աբու Մուսեի իշխանության արևելյան և հարավային սահմանագիծն անցնում էին հաջորդաբար Կուր և Երասխ գետերով մինչև Աղավնո գետ, որի հունով բարձրանում էր հյուսիս, Արցախի լեռների ստորին մասում թեքվում արևելք, վերջինիս ջրբաժանով կրկին ուղղվում դեպի հյուսիս, Բերձոր քաղաքից մի փոքր հարավ կտրուկ թեքվում էր արևմուտք՝ Գոռզի իշխանության մեջ ընդգրկելով Ղարաբաղի բարձրավանդակի հարավային և կենտրոնական հատվածները և հասնում Դալի լեռանը:

Սաիլ Սմբատյանի և նրա սերունդների իշխանության սահմանագիծն ընդգրկում էր Տրտու գետի վերին հոսանքի ավազանը, Ղարաբաղի բարձրավանդակի հյուսիսային և Վարդենիսի լեռնաշղթայի արևելյան հատվածները, ինչպես նաև ներկայիս Մասրիկի դաշտը: Սաիլի իշխանության մեջ ներառված էր Արցախի լեռների և Մեծ Քիրս լեռից դեպի հյուսիս սկզբնավորվող ու արևելյան ուղղությամբ ձգվող լեռնաբազուկի միջև գտնվող շրջանը՝ մինչև Պարտավ քաղաքի մատույցները, ընդգրկելով Պարտավից դեպի հարավ՝ մինչև Կարկառ գետը տարածվող Առան-ռոտ գավառը: Խաչենի իշխանությունը ներառում էր նաև Մռավի լեռնաշղթան՝ իր բոլոր լեռնաբազուկներով: Սահմանագիծը Գանձակ քաղաքն ընդգրկող Շակաշեն գավառի հատվածի հետ անցնում էր Հարությունաջուր (Ղոչղարա) գետով մինչև Կուր գետ, իսկ այնուհետև վերջինիս հունով ընթանալով հասնում էր Աղստև գետին՝ Հունարակերտի մոտակայքում: Սահմանագիծը դրանից այն կողմ անցնում էր Աղստև գետի ստորին հոսանքով, ապա Աղստևի ծախսափնյա ջրբաժանով՝ մինչև ներկայիս Դիլիջան քաղաքի հյուսիսակողմը, որտեղից դեպի հարավ էր շարժվում Արեգունի լեռնաշղթայից հյուսիս գտնվող լեռնապարով և Սևանի լեռնաշղթայով՝ մինչև Մասրիկի դաշտ: Խաչենի իշխանությունից դուրս էին մնում միայն Հայոց Արևելից կողմերի՝ Պարտավ ու Գանձակ քաղաքներն ընդգրկող Ուտի Առանձնակ և Շակաշեն գավառների որոշ հատվածներ, որտեղ արաբական ամիրայություններ էին ձևավորվել, իսկ Պարտավի և Գանձակի ամիրայությունների միջև գտնվող Ուտի Առանձնակ և Շակաշեն գավառների տարածք-

ները մաս էին կազմում խաչենի իշխանության:

Ավատատիրական հարաբերությունների խորացման և Բագրատունի տիրակալների միջամտությունների հետևանքով վերոհիշյալ երկու ընդարձակ իշխանություններն աստիճանաբար սկսում են բաժանվել ավելի փոքր իշխանությունների: Չնայած Գոռոզի իշխանության մասն բաժանումների մասին սկզբնաղբյուրները հիշատակություններ չեն պահպանել, փոխարենը խաչենի իշխանության մասին տեղեկությունները հնարավորություն են տալիս հստակ կարծիք կազմելու այդ իշխանության ներսում առաջացած, ինչպես նաև այդ իշխանությունից առանձնացած ավելի մանր իշխանությունների մասին:

Դռնա Սահլ Սմբատյանի և նրա որդի Ատրներսեհի օրոք Գարդմանն իրենից ինքնուրույն իշխանություն էր ներկայացնում, որի իշխան Ներսեհ Կտրիճը գերեվարվեց Արաբիա: Ստեփաննոս Օրբելյանի՝ 905-906 թթ. վերաբերող հաղորդման մեջ հիշատակվում է նաև Գարդմանի տեր Սահակը¹: Վերջինս ոչ այլ ոք է, եթե ոչ Գրիգորի որդին, որը կոչվում էր Սևադա և տիրում էր Գարդման և Քուստ-ի-Փառնես գավառներին: Այդտեղից դեպի արևմուտք նա իր իշխանության մեջ է ներառում Ջորագետի շրջանի ավազակների մանր իշխանությունները²: Այստեղից բխում է, որ նրա իշխանության մաս էին կազմելու Ուտիքի Տուչ Կատակ գավառը և Աղուէ գավառի մի մասը, թերևս, հյուսիսարևելյան հատվածում: Ինչպես տեսանք, Աղուէ գավառն ամբողջությամբ նախապես մաս էր կազմում Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթների, սակայն, ամենայն հավանականությամբ, օգտվելով Սմբատ Ա-ի կրած դժվարություններից, Սահակ Սևադային հաջողվել էր տիրել այդ գավառի մի մասին: Այսինքն՝ նրա իշխանությունը տարածվում էր Շամքոր գետից մինչև Աղստև և Սևանի լեռնաշղթայից մինչև Կուր գետ: Ըստ որում՝ դատելով Մովսես Դասխուրանցու վերոհիշյալ հաղորդումից՝ նա իր իշխանությունը ընդարձակել էր ընդհուպ մինչև Ջորագետ՝ տիրելով, ամենայն հավանականությամբ, Աղստև և Ջորագետ գետերի ստորին հոսանքների և Կուր գետի միջև տարածվող դաշտին:

Մեր համոզմամբ, հենց այդ է պատճառը, որ 905-906 թթ. Տաթևի վանքի մայր տաճարի օծմանը Հայոց Արևելից կողմերը ներկայացված էին երեք իշխաններով՝ խաչենի Գրիգոր, Գոռոզի Եսայի և Գարդմանի Սահակ:

X դ. սկզբին Սահակ Սևադայի իշխանությունից բաժանվում է Փա-

¹ Տես Ստեփաննոս Օրբելյան, էջ 234:

² Տես Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 341:

ռիսոսը կամ Քուստ-ի-Փառնես գավառը: Սմբատ Ա-ի 906 թ. արխագական արշավանքի մասնակիցների թվում Անանուն Ջրուցագիրը հիշատակում է «իշխան Փառիսոյ Զըմակ բազում հեծելաւք»¹: Պատմիչի մեկ այլ վկայությունից հայտնի է, որ Սմբատ Ա-ն գրավել էր Փառիսոսը և, ամենայն հավանականությամբ, վերածել արքունի տիրույթի²: Մեր կարծիքով, Զմայակը Սմբատ Ա-ի արքունի այդ տիրույթի կառավարիչն էր: Փաստորեն, 906 թ. դրությամբ Փառիսոսն այլևս անջատված է Սահակ Սևադայի տիրույթներից:

Ինչպես տեսանք, Սևորդիները ունեին իրենց փոքրիկ իշխանությունը, որի իշխան Ստեփաննոս Կոնը գերեվարվեց 855 թ.: Ն. Կարաուլովն Սևորդիներին (արաբ.՝ աս-Սիավուրդիա) տեղորոշում է ներկայիս Շուլավերի շրջանում՝ Խրամ գետի աջ ափին³: Վ. Մինորսկին, աս-Սիավուրդիա անվանման ստուգաբանության համար հենվում է Կոստանդին Ծիրանածնի այն հաղորդման վրա, որ հունգարների հին անունը «սաբարտ ասֆալ» էր, այսինքն՝ «սպիտակ սաբարտ»: Պեչենեգների ճնշման տակ, հունգարների մի մասը հեռացավ արևմուտք, իսկ մյուս մասը՝ հաստատվեց Պարսկաստանի մի մասում, հավանաբար, VIII դ. կեսին: Նա այն տեսակետն է արտահայտում, որ վերջիններին հայերն անվանել են Սևորդիք (սև որդիներ), իսկ արաբներն աս-Սիավուրդիա⁴: Հայտնի է, որ «[էր] զՏաւուշ գաւառն Սեւորդեաց»⁵: Տուս կամ Տավուշ գավառը տեղադրվում է Տավուշ գետի ավազանում⁶: Հովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է, որ Բուղա զորավարը «չուեալ յուտի գաւառ՝ ծերբակալ 'ի Տուս գիւղ առնէ զՍտեփաննոս, որում և Կոն անուանէին զմա»⁷: Այս հաղորդումը ցույց է տալիս, որ Վ. Մինորսկու տեսակետը քննություն բռնել չի կարող և պարզապես սխալ է: Ընդ որում՝ Վ. Մինորսկին անուշադրության է մատնել արաբ հեղինակ Մասուդիի աշխատության՝ իր իսկ կողմից կատարված թարգմանության համապատասխան հատվածը, որտեղ ասված է. «[Կուր գետը] հոսում է սիավուրդացիների հողերով, որոնք հայերի ծյուղն են հանդիսանում»⁸:

¹ Տես Անանուն Ջրուցագիր, էջ 189:

² Ամ, էջ 65:

³ Տես Ի. Էսթաֆեյ, Νάαααίεϋ ἀδἀαήεϋ ἱεῖῃἀδἀεϋἀε ἱ Էἀἀεἀα, Ἀδῖἀίεϋ ἔ Էἀἀδ-ἀἀεἀαίἀ. «Ναῖδῖοϋ ἱἀδἀδῆαίἀ ἀϋ ἱἱεῖῃῖ ἱἀῃδῖ ἱῃῃἀε ἔ ἱεῖῃῖ Էἀἀεἀα», 80, 38, էջ 77, 64, 129:

⁴ Տես Բ. Լեփոնե, Ἐῃδῖδῖ Ἀἀδἀἀῖἀἔ Եδῃἀῖ IX-XI ἀἀ., Լ., 1963, էջ 214, 64, 115:

⁵ Տես Վարդան վարդապետ, էջ 98:

⁶ Տես Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 86:

⁷ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 130:

⁸ В. Минорский, Ըշվ. աշխ., էջ 214: Տես مسعودي, I, էջ 205:

Այդ հայկական տոհմը, ըստ Յովհաննես Դրասխանակերտցու, ինչպես տեսանք, Սևորդի էր կոչվում իր նախահայր Սևուկի անունից: Բալագուրին հաղորդում է, որ Սևորդիները հարձակվել ու ավերել էին Շամքոր քաղաքը¹: Սևորդիների իշխանությունն ընդգրկում էր Տուլ Վատակ գավառի կենտրոնական և հյուսիսային հատվածը՝ այսինքն՝ Տավուշ գետի միջին և ստորին հոսանքի ավազանը՝ Տավուշ կամ Տուս բերդով, իսկ այդ գավառի հարավային հատվածը, ամենայն հավանականությամբ, մնացել էր Գարդմանի տերերի իշխանության մեջ, որով էլ Ուտիքի նրանց տիրույթները միանում էին Գուգարքում գրաված տիրույթներին:

Նշենք նաև, որ Խաչենի և Սևորդյաց իշխաններն ընդգրկված էր Կոստանդին Ծիրանածնի այն ցուցակում, որտեղ նշված են այն իշխանները, որոնց նամակներ էին ուղարկվում Բյուզանդիայի արքունիքից²:

3.5. Համշենի (Համամաշեն) իշխանություն: Հայ Բագրատունիների տերության ժամանակաշրջանում Համշենի պատմության վերաբերյալ պահպանվել է միայն մեկ հաղորդում: Համշենահայերի շրջանում պահպանվել էր մի պատմություն Գրիգոր և Մարտիրոս իշխանների մասին, որոնցից մեկը սերում էր թագավորական տոհմից: Մարտիրոսը Գրիգորի դստերը կնության է խնդրում իր որդի Արտաշենի համար: Գրիգորը չի համաձայնում, և Մարտիրոսը զորքով հարձակվում է նրա վրա, հաղթում նրան, գերում նրա դստերն ու ամուսնացնում իր որդու հետ: Արտաշենը Գրիգորի երկրում, Համշենի մեծ գետի ափին, վերջինիս ակունքների շրջանում, մի մեծ քաղաք է կառուցում, որը մինչև օրս էլ նրա անունով կոչվում է Արտաշեն³: Լ. Խաչիկյանը, անդրադառնալով այս պատմությանը, եկել է այն ճիշտ եզրակացությանը, որ Համշենի իշխանությունը գտնվել է Սպերի և Տայքի Բագրատունիների քաղաքական ազդեցության ոլորտում: Ըստ նրա՝ պատմաաշխարհագրական այդ միջավայրում թագավորական ցեղ էին համարվում հենց Բագրատունիները, որոնք զենքի ուժով, խնամիական կապեր հաստատելով և այլ ճանապարհներով տիրում էին շրջակա երկրամասերին, նամանավանդ Դավիթ կուրապաղատի օրոք⁴: Պետք է ավելացնել, որ Բագրատունիները «թագավորական ցեղ» են դարձել IX դ. վերջին, ուստի՝ հիշյալ իրադարձությունները պետք է տեղի ունեցած լինեին դրանից հետո: Ցավոք, գալով ճիշտ եզրակացության՝ ուսումնասիրողը չի շարունա-

¹ Տե՛ս بلاذري II, էջ 240:

² Տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածնի, էջ 151:

³ Տե՛ս Ս. Հայկունի, Համշեն, «Արարատ», 1895, էջ 295-297:

⁴ Տե՛ս Լ. Խաչիկյան, Էջեր համշինահայ պատմությունից, «ԲԵՀ», 1969, քիվ 2, էջ 122:

կում իր հետազոտությունը, որը կարող էր նրան հասցնել անչափ կարևոր հետևությունների: Վերոհիշյալ պատմությունը ցույց է տալիս, որ Համշենի իշխանը Գրիգորն էր, քանի որ պարզ նշվում է, որ Արտաշենը նրա հողում է քաղաք կառուցել: Այստեղից պետք է բխեցնել, որ Գրիգորը՝ հանդիսանալով Համշենի իշխան, թագավորական տոհմից սերվել չէր կարող: Ուստի՝ թագավորական տոհմից, այսինքն՝ Բագրատունիներից, սերում էր Մարտիրոսը, որ, փաստորեն Համշենի իշխանը չէր: Ահա՛, մեր կարծիքով, այստեղ թաքնված է անչափ կարևոր մի իրողություն: Ամենայն հավանականությամբ, Մարտիրոսը Տայքի իշխաններից մեկն էր, իսկ Տայքի իշխանները կրում էին մագիստրոսի կոչում¹: Համշենահայերի մեջ պահպանված պատմության սկզբնական տարբերակում, մեր համոզմամբ, «Մարտիրոս»-ի փոխարեն եղել է «Մագիստրոս» անվանաձևը: Անցել են դարել, փոխվել է իրավիճակը, և համշենահայերի մեջ Մագիստրոս անվանումը սկսվել է թերըմբռնում առաջացնել: Իսկ քանի որ այդ անունը մնան է հայերի շրջանում տարածում ունեցող Մարտիրոս անվանը, աստիճանաբար այն սկսել է ընկալվել որպես Մարտիրոս, սակայն, մնացել է այն իրողությունը, որ նա սերված էր թագավորական տոհմից, այսինքն՝ Բագրատունի էր: Այսպիսով, պարզվում է, որ Տայքի կուրապաղատները՝ մագիստրոսները, տիրել են Համշենի իշխանությունը: Նրանց ներկայացուցիչը սկզբում փորձել է այդ անել խնամիական կապ հաստատելով տեղի իշխան Գրիգորի հետ, բայց քանի որ նա չի համաձայնել, Մարտիրոսն այդ իրականացրել է զենքի ուժով: Սրանից կարելի է բխեցնել, որ Արտաշեն Բագրատունուց՝ Համշենի նոր իշխանից հետո Համշենի իշխանները եղել են Բագրատունյաց տոհմից²:

Հայ Բագրատունիների տերության ժամանակաշրջանում Տայքի իշխանները միայն երկու դեպքում կարող էին տիրանալ Համշենի իշխանությանը: Այդ կարող էր պատահած լինել Աշոտ Ա և Սմբատ Ա թագավորների օրոք, կամ էլ Տայքի Դավիթ կուրապաղատի օրոք: Վերջին պարագան մենք հակված ենք բացառելու, քանի որ Դավիթ կուրապաղատի օրոք Բյուզանդիան հզորացել էր ու հասել Տայքի սահմաններին, ուստի՝ ամենայն հավանականությամբ, այստեղ խոսքը Սմբատ Ա-ի օրոք Համշենը գրավելու մասին է: Սմբատ Ա-ի օրոք հայկական զորքերը դուրս էին եկել Սև ծովի ափերը և հասել Համշենի իշխանության

¹ Տե՛ս Կ. Юзбашян, նշվ. աշխ., էջ 133, 135: Տե՛ս նաև Լ. Էփթաֆեթաճա, նշվ. աշխ., էջ 315, 327, Բ. Минорский, նշվ. աշխ., էջ 135, ծանոթ. 5:

² Տե՛ս Բ. Հարությունյան, Համշենահայոց պատմությունից, «Եզերք», 2006, թիվ 2, էջ 34:

սահմաններին, որով էլ Համշենը տիրելու հնարավորություն էր ստեղծվել Տայքի իշխանների համար:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին՝ նկարագրելով Սմբատ Ա-ի նվաճումները, այդ թվում՝ նաև Կղարջքի կողմից Սև ծովի ափ դուրս գալը, պատմում է, որ դրանից անմիջապես հետո տեղի ունեցավ Դվինի 893 թ. մեծ երկրաշարժը¹: Ըստ այդմ՝ Համշենի միացումը Հայ Բագրատունիների տերությանը պետք է տեղի ունեցած լիներ 892 կամ 893 թ.:

Հայտնի է, որ 1001 թ. Տայքի կուրապաղատությունն անցնում է Բյուզանդիայի տիրապետության տակ, որը նախքան այդ տիրել էր նաև Տարոնի իշխանությանը²: Համշենի իշխանությունը, հավանաբար, միևնույն ժամանակ Տայքի կուրապաղատության հետ միասին միացվել էր Բյուզանդիային:

Զնայած Համշենի պատմության և աշխարհագրության վերաբերյալ տարաբնույթ ուսումնասիրություններում վեր են հանվել այդ հայաշխարհին վերաբերող որոշ հիմնահարցեր, ցայսօր բաց է մնում Համշեն քաղաքի, համանուն իշխանության, Արտաշենի և այլ բնակավայրերի տեղորոշման ու տեղադրության խնդիրը: Վերոասացյալը չի նշանակում, թե ուսումնասիրողների տեսադաշտից բոլորովին դուրս է մնացել այդ անչափ կարևոր հարցը: Խնդիրն այն է, որ ներկայումս Համշենի վերաբերյալ որևէ ուսումնասիրություն կատարելիս անհնար է գտնել գեթ մեկ գիտական հետազոտություն, որը միանշանակ պատասխան կտար վերոհիշյալ խնդիրներին:

789 թ. Տամբուր քաղաքը վերակառուցած և Համամաշեն կոչած Համամ Ամատունին հիմնել էր անկախ հայկական իշխանություն³: Արաբներից փախստական հայ իշխանը, ամենայն հավանականությամբ, հաստատվելու էր լեռնային անվտանգ մի վայրում, որը բնական անառիկ ամրություն էր իրենից ներկայացնում: Ներկայումս խնդրո առարկա տարածքում գոյություն ունեն Համշեն անունը կրող առնվազն հինգ բնակավայր՝ Հեմշինը, Չեմլիհեմշինը, Բաշ Հեմշինը, Օրթա Հեմշինը և Աշադի Հեմշինը, Բաշ Հեմշինի մոտակայքում գտնվող մի բերդ՝ Հեմշին-կալեսի (կամ Կալե) անունով, ինչպես նաև Հեմշինի լեռներ անունը կրող լեռնապարը, որը ձգվում է Պոնտական լեռների՝ Սպերի հյուսիսակողմյան հատվածից մինչև Քաջքար լեռը: Բացի այդ, օսմանյան տիրապետության շրջանում, ինչպես նաև այսօր, Ֆիրթիմա գետի (Բյուլյուք-դերե) միջին և

¹ Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 162-166:

² Տե՛ս **Ասողիկ**, էջ 168:

³ Տե՛ս **Ղևոնդ**, էջ 166-169: Տե՛ս նաև Լ. Խաչիկյան, Էջեր համշինահայ պատմությունից, «ԲԵՅ», Երևանի համալսարանի հրատ., 1969, թիվ 2, էջ 115-118:

վերին հոսանքների ավազանը զբաղեցնող լեռնային հատվածը կոչվում է Հեմշին անունով¹:

Ըստ Կ. Կոխի՝ Համշենի սահմանագիծն արևելքում սկսվում էր Աթինայի մոտակայքում, ընդգրկում Ֆիրթինա գետի աջ վտակ Խալա գետի ավազանը, վերջինիս վերին հոսանքի ավազանում գտնվող Արտա բնակավայրի շրջանը, Ջեմիլի լեռնային հատվածը և Ֆիրթինա գետի վերին և միջին հոսանքի ողջ ավազանը: Իսկ Աթինայի և Ռիգեի մոտ Համշենի սահմանը մոտենում էր Սև ծովին: Ըստ որում, Ֆիրթինա գետի գետաբերանը վերաբերում էր Լազիստանին²: Այսինքն՝ Համշենի սահմանագիծն հյուսիսում անցնում էր Սպերի հյուսիսակողմից մինչև Քաջքար լեռը ձգվող Պոնտական լեռների ջրբաժանով: Այս տեղեկությունը հաստատվում է նաև Ս. Հայկունու վկայություններով³: Նույն նկարագրությունը ներկայացնում է Հ. Տաշյանը⁴: Վ. Պալզընը պատմում է, որ Համշենի շրջանը ունի 50 մղոն երկարություն և 25 մղոն լայնություն և զբաղեցնում էր Պարխարի լեռների վերին մասը, որը սկսվում է 1500 մետր բարձրությունից և հասնում 3 մեծ լեռների՝ Օպուտ-դաղ (Օվիտ-դաղ), Վերջնբակ և Ալթը-Փարմաղ-դաղ: Այս լեռներից դեպի ծովն են իջնում երեք ձորահովիտներ, որոնցից արևելյանը կոչվում է Բյույուք-դերե (համանուն գետի անունից), կենտրոնականը՝ Ցիվար-դերե և արևմտյանը՝ Քսենոս-դերե: Հեմշին բնակավայրը, որի լեռնամասում գտնվում են մի քանի հին ամրոցների ավերակներ, գտնվում է մի բաց լեռնային հարթակում՝ 2150 մ բարձրության վրա՝ Օպուտ-դաղի լանջին, Բյույուք-դերեի վերնամասում⁵:

Նշենք, որ Ալթը-Փարմաղ-դաղը գտնվում է Ֆիրթինա գետի աջ վտակի ակունքների շրջանում, իսկ Օպուտ-դաղը՝ Վերջնբակից մոտ 20 կմ արևմուտք⁶:

¹ Տե՛ս Կ. Koch, Reise im Pontischen Gebirge und Turkischen Armenien, Wanderungen im Oriente II, Weimar, 1846, 80, pp. XVI+468, Ռիգեի շրջանի վարչական բաժանման քարտեզ, -Map of Rize, Turkey, 2006.

² Տե՛ս Կ. Koch, նշվ. աշխ., pp. XVI+468:

³ Տե՛ս Ս. Հայկունի, Նշխարներ, կորած և մոռացուած հայեր, -«Արարատ», 1895, էջ 296:

⁴ Տե՛ս Հ. Տաշեան, Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, -«Հանդես ամսօրեայ», 1971, թիվ 10-12, էջ 399-400:

⁵ Տե՛ս В. Джибфорд Пальгров, Отчет о провинциях Анатолии за 1867-68, 1869 и 1872 гг., -Материалы для описания Азиатской Турции и Батумской области, Тифлис, 1882, էջ 70-71:

⁶ Տե՛ս Ցարական Ռուսաստանի բանակային շտաբի հինգ և տասվերստանոց քարտեզների համապատասխան պլանշետներ (հինգվերստանոց-В.7., В.8., Г.7., Г.8., տասվերստանոց-թիվ 80): Սովետական Միության բանակային շտաբի տարբեր մասշտաբների տոպոգրաֆիկ քարտեզների համապատասխան պլանշետներ: Թուրքական հինգվերս-

Ինչ վերաբերում է Համշենի, համանուն իշխանության և Արտաշենի տեղադրությանը, ապա ըստ Ղ. Ինճիճյանի՝ Համշենը նույնական է Հեն-շին-կալեսի բերդին, որ գտնվում է Դեմիր-դաղ լեռան հյուսիսարևելյան ստորոտին՝ Ձիլ-կալե բերդից մեկ օրվա հեռավորությամբ (մոտ. 30 կմ), մի գետի վրա, որ կոչվում էր Բաշ Հենշին և որ ներկայումս թուրքական Չաթ անունը կրող հայկական Տափ գյուղի մոտակայքում խառնվում է Ֆիրթինա գետին¹։ Պետք է նշել, որ Ղ. Ինճիճյանը Համշենն ու Արտաշենը նույնացնում է²։ Ս. Հայկունին ևս Արտաշենը նույնացնում է Համշեն-կալեսիին³։ Ղ. Ալիշանի կարծիքով Համշենը նույնական է ներկայիս Բաշ Հենշինին, որ գտնվում է ներկայիս Հենշին բնակավայրից կես օրվա ճանապարհ (մոտ. 15 կմ) հեռավորության վրա։ Նա գրում է. «Համշեն, որ եւ Պաշ-Համշեն կայ ի ստորոտս Տեմիտաղ լեռին. առ որով եւ Խաչէքար լեռան»⁴։ Նույն Դեմիր-դաղ լեռան հարավային ստորոտին, ինչպես ցույց է տրված Կիպերտի քարտեզում, գտնվում են Վերին, Ստորին և Ներքին [Հենշին] գյուղերը (Բաշ քյոյ, Օրթա քյոյ և Աշաղ քյոյ)⁵։ Արտաշենը Հ. Տաշյանը նույնացնում է ներկայիս Արտա բնակավայրին, որը գտնվում է Խալայի մոտակայքում⁶։ Ներկայիս Հենշին բնակավայրը (Փազար գետի աջ ափին) Կ. Կոխը համարում է Համշենի իշխանների նախանիստ, սակայն նրանից կես օրվա հեռավորությամբ գտնվող Հենշին-կալեսի բերդը չի նշում քարտեզում, քանի որ ինքն այնտեղ չի եղել և քարտեզի վրա այդ հատվածը նշել է սպիտակ գույնով⁷։ Հ. Տաշյանի կարծիքով, բուն Համշենը Բաշ Հենշինն է, որի մոտ գտնվում է Հենշին-կալեսին⁸։ Համշենը, ըստ Հ. Տաշյանի, զբաղեցնում էր Քաջքարի և Պարխարի ստորոտի ողջ լեռնային շրջանը, ինչպես նաև Օֆիի արևելքում ծովը թափվող մեծ գետի վերին հոսանքի ավազանը⁹։ Համշենը ներկայիս Բաշ Հենշինին են նույնացնում նաև Մ. Բժշկյանը¹⁰ և

տաճոց քարտեզի համապատասխան պլանշետներ։ Ռիզեի շրջանի թուրքական ներկայիս տուրիստական քարտեզներ։ Բ. **Հարությունյան**, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի և այլ աղբյուրների, քարտեզ։

¹ Տես Ղ. **Ինճիճյան**, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, մասն Ա, Ասիա, Վենետիկ, 1806, էջ 397։

² Ամր, էջ 396-397։

³ Տես Ս. **Հայկունի**, Նշխարներ, կորած և մոռացուած հայեր, «Արարատ», 1895, էջ 295-297։

⁴ Տես Ղ. **Ալիշան**, Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1855, § 4, ծան., § 49, էջ 39։

⁵ Տես Հ. **Տաշեան**, նշվ. աշխ., էջ 407, ծան. 19։

⁶ Ամր, էջ 406։

⁷ Տես K. Koch, նշվ. աշխ., էջ 111։

⁸ Տես Հ. **Տաշեան**, նշվ. աշխ., էջ 407, ծան. 19։

⁹ Ամր, էջ 399-400։

¹⁰ Տես Մ. **Բժշկեան**, Պատմութիւն Պոնտոսի, որ է Սեւ ծով, Վենետիկ, 1819, էջ 97։

Բ. Թռւլաքյանը¹: Նոր ուսումնասիրողներից Ի. Կուզնեցովը նույնպես հակված է վերոհիշյալ տեսակետի օգտին²: Ա. Թռւլունջյանի կարծիքով, ներկայիս Զիլ-կալեն մեծ հավանականությամբ կարելի է նույնացնել Արտաշենին³: Նա իր ուղեգրության մեջ պատմում է, որ Զիլ-կալեի և վերջինիցս հյուսիս ընկած լեռնային շրջանը կոչվում է Համշեն⁴: Տափ կամ Չաթ գյուղից մի ճանապարհ տանում է դեպի Եղնովիտ (Էլկիտ) և Խաչիվանք (սկզբնապես Խաչիկ վանք, հետո՝ Խաչեքար վանք, ապա՝ Խաչեքար-Քաջքար, ներկայումս Խաչիվանիկ), մի այլ ճանապարհ էլ՝ Բաշ Հենշին և Վերջնբակ լեռ⁵: Չաթ գյուղի և Բաշ Հենշինի միջև գտնվում է Կալե-քոյը կամ Վարոշը, որտեղ մի մեծ ամրոցի ավերակներ են պահպանվել⁶:

Բացի այդ, ներկայումս կազմվող քարտեզներում ուսումնասիրողները Համշենը տեղադրում են կամ Չենլիհենշինի կամ Զիլ-կալեի տեղում⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, բոլոր այս ուղեգրություններն ու ուսումնասիրությունները վերաբերում են XIX դ. կամ դրանից հետո եկող ժամանակներին: Ինչ վերաբերում է հնագույն տեղեկություններին, ապա ոչինչ չի պահպանվել, իսկ պահպանվածներից ամենահինը XIV-XV դդ. հիշատակարաններ են, որոնք հիշատակում են «Համշենի երկրում» գտնվող Եղնովիտ գյուղի հարևանությամբ գործող Խաչիվանքին, որն առանձին վիճակ էր⁸: Տամբուրում հաստատված Ամատունիների մասին իր պատմության մեջ Ղևոնդը ոչ մի կողմնորոշիչ տեղեկություն չի մատուցում Համշենի գտնվելու վայրի մասին, ինչը չի անում նաև Հովհան Մամիկոնյանը, բացառությամբ Սբ. Սիոնի եկեղեցու մասին հիշատակության, որը Տամբուրում էր գտնվում, ինչպես նաև Վաշդեանի արշավան-

¹ Տե՛ս **Б. Торлакян**, Этнография амшенских армян, «Амшенская библиотека», I, сборник статей и материалов, Краснодар, 2002, т. 35:

² Տե՛ս **И. Кузнецов**, Хемшили и амшенские армяне в культурном контексте Понта, «Амшенская библиотека», I, т. 132:

³ Տե՛ս **А. Тулумджян**, Земля и корни, «Анив», 2005, N 3, стр. 7. Նշենք, որ մեր համատեղ կատարած ուսումնասիրության ժամանակ Ա. Թռւլունջյանը հրաժարվեց իր տեսակետից՝ համաձայնելով մեզ հետ, որ առավել հավանական է Արտաշենի նույնացումը ներկայիս Վարոշին:

⁴ Ամդ, էջ 7-8:

⁵ Ամդ, էջ 8-9:

⁶ Ամդ, էջ 9:

⁷ Տե՛ս **Ա. Երեմյան**, Բագրատունիների թագավորությունը 9-11 դարերում, Եր., 1987, քարտեզ, Հայաստանի պատմության ատլաս, Ա մաս, Եր., 2005, էջ 56-57, 58-59, 62-63, 64-65, 66-67, 68-69, 70-71, և այլն:

⁸ Տե՛ս **Դ. Տաշեան**, նշվ. աշխ., 1972, թիվ 1-3, էջ 23-28:

քի երթուղու նշումը, որն անցնում էր ճորոխի ստորին հոսանքով¹: Չնայած այս վերջին հիշատակությունները ևս չեն օգնում Տամբուր-Յամ-շենի տեղադրությանը, քանի որ այդ եկեղեցու գտնվելու վայրն անհայտ է, իսկ արշավանքի երթուղու ճշտումը՝ հարաբերական: Ղևոնդը հաղորդում է, որ երբ 788-790 թթ. Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական միավորի արաբ ամիրա (իշխան) Սուլեյմանը (788-789)² դաժան հալածանքներ սկսեց հայ նախարարների ու ժողովրդի նկատմամբ, նրանցից ոմանք՝ Շապուհ և Յամամ Ամատունի նախարարների գլխավորությամբ և 12 հազար ժողովրդով հեռացան իրենց տիրույթներից, հասան Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհին սահմանակից Տայք աշխարհի հյուսիսային Կող գավառը, ճորոխ գետի ափին պարտության մատնեցին իրենց հետապնդող արաբական զորքին ու անցնելով գետը, բնակություն հաստատեցին Սև ծովի ափամերձ լեռնային շրջաններում՝ Բյուզանդիայից որպես ժառանգական տիրույթ ստանալով այդ հողերը³:

Հարկ է սկզբում հստակեցնել Համշենի տեղադրության հնարավոր տարածքը, քանի որ այդ տեղադրությունը դժվարանում է Ֆիրթինա գետի ավազանում պահպանված Համշեն անունը կրող հինգ բնակավայրերի առկայությամբ: Ա. Թուլումջյանն իր ուղեգրության մեջ նշում է, որ Ֆիրթինայի և դրա վտակների ձորերը փակ են, այսինքն՝ զառիվայր, որտեղ հնարավոր չէր քաղաք կառուցել⁴: Այս տեսակետը բացառում է Համշենի տեղադրությունը ինչպես ներկայիս Չենլիհենշին (մինչև 1950-ական թվականները՝ Թամսիվան), այնպես էլ Հենշին բնակավայրերի տեղերում, և բացի այդ վերը բերված տեղեկությունները ցույց տվեցին, որ նույնիսկ XIX դ. գոյություն չունեին ո՛չ ներկայիս Հենշինը, ո՛չ Չենլիհենշինը, որոնց մոտակայքում չկան մասնաճյուղների ավերակներ: Մեր ուսումնասիրությունը մեզ տանում է դեպի Ֆիրթինա գետի վերին հոսանքի ավազանը, որտեղ գտնվում են Բաշ Հենշինը (Վերին Համշեն), Օրթա Հենշինը (Ներքին Հենշին), Աշադի Հենշինը (Ստորին Համշեն) և Հենշին-կալեսի (կամ պարզապես Կալե) բերդը: Այդ է ապացուցում մասնաճյուղությունը, որ հիշյալ գետի վերին հոսանքի ավազանում են հիմնականում պահպանվել հայկական անվանումներ ունեցող բնակավայր-

¹ Տե՛ս **Հովհան Մամիկոնյան**, էջ 284-285:

² Տե՛ս **А. Тер-Гевондян**, նշվ. աշխ., էջ 230:

³ Տե՛ս **Ղևոնդ**, էջ 167-168:

⁴ Տե՛ս **А. Тулумджян**, նշվ. աշխ., էջ 10:

րերը¹: Այն իրողությունը, որ ներկայումս ևս պահպանվել են Վերին, Ներքին և Ստորին Համշեն բնակավայրերը, ցույց է տալիս, որ սկզբնապես գոյություն է ունեցել Համշեն անունը կրող մի ավան, հավանական է՝ բերդաքաղաք, որտեղից հետագայում դուրս եկած բնակիչների կողմից հիմնվել են Վերին, Միջին և Ստորին Համշեն բնակավայրերը: Մնում է մեկ տարբերակ: Համշենը պետք է նույնացնել Հեմշին-կալեսի բերդին, որը սկզբում պետք է բերդաքաղաք եղած լիներ: Հեմշին-կալեսին գտնվում է Ֆիրթինա կամ Բյուլյուք-դերե գետի ակունքներից մոտ 2-3 կմ արևմուտք: Սույն տեղադրության օգտին է խոսում այն, որ Հեմշին-կալեսին գտնվում է ներկայումս Թեքֆուր (Թագվոր-Թագավոր) կոչվող լեռան (3352 մ) ստորոտին²: Անունը, հավանաբար, առաջացել է Համշենի իշխանամիստի հետ հարևանության պատճառով: Տեղագնությունը զբաղվող գալիք ուսումնասիրողը Սբ Սիոնի եկեղեցին պետք է փնտրի հենց Հեմշին-կալեսիում կամ Համշենի բերդում: Ինչ վերաբերում է ներկայիս Հեմլիհեմշին և Հեմշին բնակավայրերին, ապա դրանք հիմնվել են բուն Համշենից հետագայում տեղափոխված հայերը:

Արտաշենի տեղադրության մասին խոսելիս հարկ է կրկին վերհիշել համշենահայերի շրջանում պահպանված վերոբերյալ պատմությունը, որտեղ ասված է, որ Արտաշենը կառուցվել է Համշենի մեծ գետի ակունքների մոտ³: Վերևում տեսանք, որ փորձ է կատարվել Արտաշենը նույնացնել ներկայիս Զիլ-կալեին կամ Արտա բնակավայրին: Առաջին տեսակետը քննություն չի բռնում, քանի որ Զիլ-կալեն մի փոքրիկ բերդ է գետի կիրճում, մինչդեռ Արտաշենը պետք է մեծ քաղաք (այսինքն՝ բերդաքաղաք) լիներ ըստ վերոհիշյալ պատմության: Արտա բնակավայրի տեղում Արտաշենի տեղադրությունը ևս քննություն չի բռնում, քանի որ դրա շրջակայքում որևէ բերդ չի պահպանվել, բացի այդ էլ, Կ. Կոխն այն նկարագրում է որպես ամառանոց⁴: Դրան ավելացնենք, որ Արտա բնակավայրը հեռու է Ֆիրթինա կամ Բյուլյուք-դերե գետի ակունքներից: Ինչ վերաբերում է Դ. Ալիշանի կողմից Համշեն-Արտաշեն նույնացմանը, ապա մենք դրան համաձայնել չենք կարող, չնայած աշխարհագրական տարածքի առումով այդ տեսակետն ավելի քան հավանական է, քանի որ, գտնվելով նույն գետի ակունքների մոտակայքում, այդ երկու բեր-

¹ Տես **Ա. Աթաթյի**, *Ἀδελφότης ὁμογενῶν Ἀλβανῶν-Ἀλβανῶν, «Ἀλβανῶν-ἰστί-ὀϊν»*, Ἀδελφότης, Ἐδαῖν 1900, 2009, էջ 94-100:

² Տես Ցարական Ռուսաստանի բանակային շտաբի հինգ և տասվերստանոց քարտեզների համապատասխան պլանշետներ (հինգվերստանոց-Ա.7., Ա.8., Ա. 7., Ա. 8., տասվերստանոց-թիվ 80):

³ Տես **Ս. Հայկունի**, Համշեն, «Արարատ», 1895, էջ 295-297:

⁴ Տես **Դ. Տաշեան**, նշվ. աշխ., 1971, թիվ 10-12, էջ 407:

դաքաղաքները պետք է միմյանց բավական մոտ լինեին: Բայց Համշենի տեղում մոր քաղաքի կառուցումն այնքան մշանակալի իրադարձություն կլիներ, որ անպայման կնշվեր հիշյալ պատմության մեջ: Դա կնշանակեր նաև, որ Համշենը՝ վերակառուցված և վերանվանված Տամբուրը, կրկին ավերվել է, ինչի վկայությունը ևս սկզբնաղբյուրները չեն պահպանել: Մեր համոզմամբ, Արտաշենը պետք է տեղադրել Վարոշ կամ Կալե-քյոյ կոչվող մեծ ամրոցի ավերակների տեղում, որոնք գտնվում են Ստորին Համշենից մոտ 5 կմ հեռավորության վրա: Ինչ վերաբերում է Ֆիրթինա գետի գետաբերանի մոտակայքում գտնվող ներկայիս Արտաշենին, ապա կարծում ենք, որ այն հիմնել են բուն Արտաշենից գաղթածները:

Քանի որ Համշենի ու Արտաշենի տեղորոշումը մեզ բերեց Բյույուք-դերե գետի ակունքների լեռնաշխարհը, ապա համոզված կարելի է ասել, որ Գրիգոր և Մարտիրոս իշխանների վերաբերյալ պատմության մեջ հիշատակվող Համշենի մեծ գետը հենց ներկայիս Բյույուք-դերեն է: Վերջինիս վերին հոսաքը կազմող աջափնյա վտակը, որը Տափ կամ Չաթ գյուղի մոտակայքում խառնվում է Եղնովիտի մերձակայքով հոսող համանուն գետին, ներկայումս կոչվում է Բաշ Հեմշին գետ, իսկ անցյալում՝ Համշենի գետ:

Համշենի իշխանությունը, ինչպես ցույց են տալիս ուսումնասիրողների և ուղեգիրների կարծիքները, ինչպես նաև պատմաաշխարհագրական միջավայրը, ընդգրկում էր Համշենի մեծ գետի (Ֆիրթինա կամ Բյույուք-դերե) վերին և միջին հոսանքի ավազանը, նրա վտակներ Բաշ Հեմշին, Եղնովիտ, Բալովիտ, Քաջքար և Խալա գետերի ավազանները, ինչպես նաև Ջենիլ գետի վերին և Աթինա կամ Փազար գետի վերին և միջին հոսանքների ավազանները: Իշխանության արևելյան սահմանն անցնում էր Ֆիրթինա կամ Բյույուք-դերե գետի աջ վտակի արևելյան ջրբաժանով՝ սահմանակցելով Եգերքին կամ Լազիստանին, արևմուտքում՝ ընդգրկում Ջենիլ գետի վերին և Փազար գետի վերին և միջին հոսանքների ավազանները, իսկ հյուսիսում Համշենի իշխանությունը ընդգրկում էր Պոնտական լեռների՝ Սպերի հյուսիսակողմից մինչև Ալթը-Փարմաղ լեռը ձգվող հատվածը: Այստեղ Համշենի իշխանությունը սահմանակցում էր Սպերի Բագրատունիների, իսկ ավելի արևելք՝ Տայքի Բագրատունիների իշխանությանը: Մեր գծած սահմանները վերաբերում են Համշենի իշխանության՝ VIII-XI դարերի ընդգրկած տարածքներին, չնայած հետագայում էլ Ռուի Գոնսալես դե Կլավիխոյի ուղեգրության մեջ հիշատակվող Առաքել իշխանությունն ընդգրկում էր

նույն տարածքը¹: Ինչպես տեսանք, Համշենի ծորապետությունը Կ. Կոնստանդնուպոլսի ժամանակ ևս ընդգրկում էր նույն տարածքը:

Վերջում հարկ ենք համարում անդրադառնալ նաև մի անչափ կարևոր իրողության: Ընդգրկելով Պոնտական լեռների վերոհիշյալ հատվածը՝ Համշենի իշխանությունը փաստորեն իր սահմաններում ներառում էր նաև Մեծ Հայքի հողերը², ինչը մեր կարծիքով ցույց է տալիս եթե անգամ ոչ ամբողջ Համշենի իշխանության, ապա գոնե դրա հյուսիսային հատվածի պատկանելությունը Մեծ Հայքին: Դատելով այն իրողությունից, որ Վարդանանց պատերազմի ժամանակ Ավարայրի ճակատամարտից հետո նահանջած Հմայակ Մամիկոնյանի զնդերը ապաստանել էին Տայքի Արսեաց փոր գավառի մեջ մտնող Պոնտական լեռների գագաթներին և Խաղտիքում³, կարելի է ամենայն հավանականությամբ արձանագրել Պոնտական լեռների՝ Սպերի հյուսիսակողմից մինչև ճորոխ գետի ստորին հոսանքի շրջանը ձգվող հատվածի պատկանելությունը Մեծ Հայքին: Ուստի արձանագրենք: Համշեն և Արտաշեն քաղաքներն ի սկզբանե մտել են Մեծ Հայքի մեջ: Հետագայում Համշենի իշխաններն իրենց տիրույթներն ընդարձակեցին դեպի հարավ՝ տիրելով Ֆիրքինա կամ Համշենի մեծ գետի միջին հոսանքի ավազանին, ինչպես նաև արևմուտք՝ տիրելով Սև գետի վերին հոսանքի ավազանին:

Ամփոփելով վերոսացյալը՝ կարող ենք նշել, որ Հայ Բագրատունիների տերությունն ընդգրկում էր Մեծ Հայքի մեծ մասը, որտեղ Բագրատունիների ընդարձակ տիրույթներից բացի գտնվում էին Վասպուրականի, Սյունյաց, Հայոց Արևելից կողմերի և Համշենի իշխանությունները:

Հայոց տերության սահմանագիծն արևելքում (Հայոց Արևելից կողմերի իշխանությունների կողմից) մոտավորապես ներկայիս Ջարդոք քաղաքից հարավ անցնում էր Կուր գետով, իսկ այնուհետև՝ հարավային սահմանագիծը երասխ գետի հունով շարժվում էր դեպի արևմուտք, անցնում Քասաբե լեռան շրջանով ու Միշուրդաղ լեռնաշղթայի գագաթնագծով հասնում Ուրմիո լճին: Այդ հատվածում Հայ Բագրատունիների տերության կազմում ընդգրկված էին Վասպուրականի արևելյան որոշ գավառներ ու Պարսկահայքի Ջարևանդ և Հեր գավառները: Այնուհետև Ուրմիո լճի արևմտյան ափագծով սահմանագիծն

¹ Տե՛ս Рюи Гонзалес де Клавихо, Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403-1406 гг., СПб., 1881, էջ 382-384:

² Տե՛ս Բ. Հարությունյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի և այլ աղբյուրների, քարտեզ:

³ Տե՛ս Եղիշե, IV, Ղազարայ Փարպեցի, II, 41, III, 79:

իջնում էր մինչև ներկայիս Բարանդուզ-չայ գետը, որի հունով ընթանում էր դեպի արևմուտք և սկզբում Կորդվաց լեռների հարավակողմով, իսկ հետո, մոտավորապես այսօրվա թուրք-իրաքյան սահմանագծով, հասնում էաբուր գետին: Այնուհետև սահմանը Ջերմ (Բոհտան) գետի հարավային ջրբաժանով հասնում էր Ջերմ գետին, որտեղից բարձրանում էր դեպի հյուսիս, հավանաբար, Ազնվաց ձոր և Կեցան գետերի ջրբաժանով: Այնուհետև սահմանագիծը Սղերդի հյուսիսակողմով շարժվում էր դեպի արևմուտք ու Հայոց տերության կազմում էր թողնում Տավրոսյան լեռների հարավային լեռնաբազուկների շրջանում գտնվող Արզն քաղաքն ու Սասունը: Սասունից արևմուտք սահմանը շարժվում էր սկզբում Տավրոսյան լեռների, իսկ, այնուհետև, Արղնիի լեռների ջրբաժանով:

Հայ Բագրատունիների տերության արևմտյան սահմանագիծն Արղնիի լեռներից այն կողմ՝ ընթանալով Արշամաշատ քաղաքի արևմտակողմով և հատելով Արածանի գետը, անցնում էր Մնծուր (Մուզուր) և Խոզաթ գետերի ջրբաժանով: Դրանից հետո սահմանագիծը հաղթահարում էր Մնծուր լեռներն ու դուրս էր գալիս Կամախի շրջակայքը: Կամախից արևելք սահմանագիծն անցնում էր Եփրատ գետով մինչև Դերջան և, հետո, այդ քաղաքից հյուսիս գտնվող լեռների ջրբաժանով՝ դեպի արևելք: Այնուհետև, անենայն հավանականությամբ, սահմանագիծը դեպի հյուսիս անցնում էր Կոփա (Կապույտ) լեռների արևելյան մասի և ներկայիս Աղբաբա լեռան միջև, հատում ճորոխ գետը և ճորոխի լեռնաշղթայի ջրբաժանով հասնում Չորմայրի լեռան շրջանը: Այնտեղից սահմանագիծը դեպի հյուսիս էր շարժվում Տայքի և Բարձր Հայքի սահմանով՝ Սպեր քաղաքի արևելակողմով շարժվելով դեպի հյուսիս, անցնելով ճորոխ գետն ու հասնելով Պարխարյան լեռների Վերջնբակ գագաթին¹: Ավելի հյուսիս Հայոց տերության կազմի մեջ էր մտնում Համշենի իշխանությունը:

¹ Տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը, էջ 88-89: Նշված սահմանագծի ճշգրտումը մենք կատարել ենք Արմինիա ոստիկանության և Հայ Բագրատունիների տերության ժամանակաշրջաններին վերաբերող հայկական և օտար սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների լույսի ներքո:

**ՀԱՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆԸ ԵՆԹԱԿԱ
ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ
ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

4.1. Արևելից մեծ իշխանություն (Աղվանից թագավորություն): Հայ Բագրատունիների տերության մաս էր կազմում նաև Արևելից (Աղվանից) մեծ իշխանությունը, որը տարածվում էր Ծամարաց քորեպիսկոպոսությունից մինչև ճիղքք և Կուր գետից մինչև Կովկասյան լեռների ջրբաժան:

IX դ. տեղի ունեցող իրադարձությունները հանգեցրեցին Հայոց տերության կազմում Աղվանից թագավորության հիմնադրմանը: Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում Աղվանքի պատմության, վարչաքաղաքական իրավիճակի, ինչպես նաև այնտեղ իշխողների ազգային ու տոհմային պատկանելության հարցերում հայ ուսումնասիրողները միասնական կարծիք չունեն, որն էլ հնարավորություն է տալիս ադրբեջանական պատմաբաններին՝ շատ դեպքերում հենվելով հենց հայ ուսումնասիրողների աշխատությունների վրա, նենգափոխելու պատմական իրականությունը:

Պետք է նշել, որ ադրբեջանական պատմաբանները Աղվանքի հարցում գրեթե ամբողջությամբ հիմնվում են Ջ. Բունիաթովի տեսության վրա, որին մանրամասնորեն անդրադարձել ենք նախկինում¹:

Սակայն վերջին ժամանակաշրջանում Ադրբեջանում ի հայտ են գալիս պատմության կեղծարարության խրոնիկական այլակերպումների դրսևորումներ: Ներկայումս բունիաթովական տեսության հետևորդները՝ օգտագործելով համացանցային և այլ քարոզչական հնարավորությունները և ելնելով զուտ քաղաքական դրդապատճառներից, փորձում են նաև «ապացուցել», թե իբր հայերը Այսրկովկասում հայտնվել են ուշ միջնադարում, ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության տարածքը «Արևմտյան Ադրբեջան»-ն է, ադրբեջանական պետության ար-

¹ Տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը, էջ 40-43, 131-137:

մատները բխում են Աղվանքից, Ատրպատականի Սաջանների պետությունից և այլն¹:

2001 թ. Բաքվում անցկացվեց «Կովկասյան Ալբանիայի էթնոմշակութային ժառանգությունը» խորագրով միջազգային կոչված մի խորհրդաժողով², որտեղ Ֆ. Մամեդովան, Ռ. Մելիքովը և այլք համդես եկան հակապատմական և հակագիտական զեկուցումներով՝ հիմնական առանցք ունենալով Աղվանքի պատմության նենգափոխումը և հակահայկական քարոզչությունը³: Ֆ. Մամեդովան, որի զեկուցումը վերաբերում էր Աղվանքի և Հայաստանի պատմական աշխարհագրության հիմնախնդիրներին, մասնավորապես ներկայացրեց, թե իբր «Հայկական թագավորության վերածննդն փորձեր ձեռնարկվեցին IX-XI և XII-XIV դդ. Փոքր Ասիայի տարածքում, այսպես կոչված «թափառող պետություններ»: IX-XI դդ. Կարսի և Էրզրումի շրջանում ստեղծվեց Բագրատունիների հայկական թագավորությունը (մայրաքաղաքը՝ Անի)»⁴: Ինչպես տեսնում ենք, նույնիսկ այդ թուուցիկ ակնարկն ակներևաբար ցույց է տալիս Ֆ. Մամեդովայի «նպատակային» ու կեղծ մոտեցումը Հայոց պատմությանը վերաբերող պատմական և պատմաաշխարհագրական խնդիրներին:

Վերոհիշյալ «ուսումնասիրություններ»-ն այնքան բռնազբոսիկ և հակագիտական են, որ դրանց անդրադարձ կատարելը պետք է դարձնել առանձին աշխատության խնդիր: Բացի այդ, ժամանակագրական առումով վերոհիշյալ միջոցառումները զուտ հպանցիկ են անդրադարձել խնդրո առարկա ժամանակաշրջանին՝ հիմնական թիրախ ունենալով Աղվանքի պատմության վաղ և ուշ միջնադարյան շրջանները:

Ինչ վերաբերում է մեր սույն հետազոտությանը, ապա մենք մի քանի անհրաժեշտ անդրադարձ կկատարենք Ձ. Բունիաթովի և որոշ այլ աղբրեջանական հեղինակների աշխատություններին:

¹ Աղբրեջանական պատմաբանների նմանատիպ «ուսումնասիրությունները» տե՛ս «Историческая география Западного Азербайджана», составитель С. Асадов, Баку, 1998, «Исторические факты о Карабахе», Баку, 2009: Տե՛ս նաև <http://www.bakililar.az/ca/history/> կայքում:

² Խորհրդաժողովի միջազգային լինելը պայմանավորված էր ռուս և ուկրաինացի մասնակիցների ներկայությամբ, որոնց զեկուցումները հիմնականում շրջանցում էին այն նպատակը, որը դրված էր խորհրդաժողովի առաջ: Չնայած, օրինակ՝ ուկրաինացի Գ. Խալիմոնենկոյի զեկուցումը վերնագրված էր «Աղբրեջանի պատմական աշխարհագրությունն Ուկրաինայի ուսումնական հաստատությունների աղբրեջանագիտության ուսումնական ծրագրում»:

³ Խորհրդաժողովի նյութերը տե՛ս <http://www.bakililar.az/ca/photos/parts.html> կայքում:

⁴ Տե՛ս Փ. Մամեդովա, Об исторической географии Кавказской Албании, Армении и албанском этносе, - <http://www.bakililar.az/ca/photos/parts.html>.

Աղվանից թագավորության ստեղծումը սերտորեն կապված է Հայոց Արևելից կողմերի իշխաններից Սահլ Սմբատյանի գործունեության հետ: Համաձայն Թովմա Արծրունու մի տեղեկության, որն ուսումնասիրողների կողմից տարբեր մեկնաբանություններ է ստացել, Արաբական խալիֆայության Բուղա զորավարի կողմից գերեվարված հայ իշխանների թվում էր «...Սահլ Սմբատյան որդի¹, Շաքեոյ տեր, որ զԲաբանն կալաւ»²:

Հայոց Արևելից կողմերի պատմիչ Մովսես Դասխուրանցին Սմբատի որդի Սահլին անվանում է «արի եւ շքեղատեսակն Սահլ Սմբատեան Եռանշահիկն տէր»³, Եռանշահիկների կամ Առանշահիկների տոհմը՝ «զմախնական ազգն Հայկազնեանց»⁴, իսկ իրենց՝ Եռանշահիկներին՝ «Հայկազանց արք»⁵: Այնուհետև հեղինակը Սահլի մասին գրում է, որ նա «յարքայից Ջարմիրհական տոհմէն էր»⁶: 837 թ. Սահլը՝ Խուրամյան շարժման առաջնորդ Բաբեկին ձերբակալելու համար, արաբներից իշխանություն է ստանում «ի վերայ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից»⁷: Գրականության մեջ ընդունված է համարել, որ այդ իշխանությունը ժառանգում է «տերանց տէրն Յովհաննէս, որ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից եղև տէր»⁸: Այնուհետև Համան անունով իշխանը «զկործանեալ թագաւորութիւն տանս Աղուանից նորոգեաց», ընդ որում՝ ըստ Մովսես Դասխուրանցու՝ «որպէս Աշոտ Բագրատունի՝ զՀայոց թագաւորութիւնն. այսք ի միում ժամանակի գործեցան»⁹:

Միջայել Ասորու՝ Բաբեկին ձերբակալելու վերաբերյալ հիշատակության մեջ Սահլն անվանված է Սահակ («Սահակ իշխանն Հայկազուն»)՝¹⁰, ինչից կարելի է եզրակացնել, որ Սահլը հայ իշխանի անվան արաբական ձևն է, իսկ նրա հայկական անունը եղել է Սահակ¹¹:

¹ Հայկական սկզբնաղբյուրներում Սահլը կոչվում է «Սահլ Սմբատյան որդի» (Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 298, Վարդան Վարդապետ, էջ 86), «Սահլ Սմբատեան Եռանշահիկ» (Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 326), իսկ արաբական աղբյուրներում՝ «Սահլ իբն Սմբատ» (بلادري, I, էջ 248, طبري, IV, էջ 317-332, ابن الاثير, V, էջ 240-245, Jacubi, II, էջ 577-579 և այլն):

² Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 296-298:

³ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 326:

⁴ Անդ, էջ 172:

⁵ Անդ, էջ 338:

⁶ Անդ, էջ 330:

⁷ Անդ, էջ 330:

⁸ Անդ, էջ 330-331:

⁹ Անդ, էջ 335:

¹⁰ Տե՛ս Միջայել Ասորի, Ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1879, էջ 365:

¹¹ Տե՛ս C. Toumanoff, Manuel de Généalogie et de Chronologie pour le Caucase chrétien (Arménie, Géorgie, Albanie), 1976, էջ 69-70 :

Ուսումնասիրողներից ոմանք (Ն. Ադոնց և այլք) Աղվանից կամ Շաքիի կոչված իշխանության ստեղծման համար հիմնվում են «Քարթլիս ցխովրեբա»-յի տեղեկությունների վրա: Այդ իշխանության առաջացման մասին «Քարթլիս ցխովրեբա»-ն հաղորդում է, որ 774-775 թթ. ապստամբությունից հետո «եկին ի Տարոնոյ եղբայրք երեք (սրանք Ատրներսեի Կույր կոչվող իշխանի եղբոր որդիներն էին, որին Ն. Ադոնցը նույնացնում է կուրացված Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունուն¹ (732-748)²) և բնակեցան մինչև ԳԿաղգաղ (կամ Գուլգուլ, ներկայումս համանուն գյուղ Թելավ քաղաքի մոտակայքում-Ա.Ե.) հրամանաւ Արչիլին»³: Ապա, վրացական աղբյուրն ավելացնում է, որ այդ «երեք եղբայրները...Տարոնից էին եկել Շաքի ու հաստատվել այնտեղ Արչիլի հրամանով, քանի որ Կովկասի բոլոր ծայրերը Ռանի⁴ կողմից անբնակ էին դարձել... և երեք եղբայրները հաստատվեցին մինչև Գուլգուլ (Գուլգուլ⁵)»⁶:

Անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաև Վախուշտ Բագրատիոնի՝ խնդրո առարկային վերաբերող հաղորդմանը: Այն խճճված է և, մեր կարծիքով, ուսումնասիրողների կողմից սխալ է հասկացվել կամ էլ հարմարեցվել է «Քարթլիս ցխովրեբա»-յի վկայությանը: Այն, ընդհանուր առմամբ, ունի հետևյալ բովանդակությունը: Առասպելական էրոսը երկու Ալազան գետերի (իմա՝ Իոր և Ալազան գետերը-Ա.Ե.) ջրկիցի մոտակայքում կառուցել է Էրեթի (Հերեթ) կոչվող քաղաքը, որը հետագայում կոչվեց Խորանթա: Նույնպես առասպելական Քարթլոսի կողմից նրան տրված իշխանությունը, որը նրա անունից կոչվեց Հերեթ, տարածվում էր Իոր և Ալազան գետերի ջրկիցից մինչև Տկետրա քաղաքը՝ Թելավի մոտակայքում՝ ընդգրկելով այդ գետերի միջագետքը⁷: Այսինքն՝ Հերեթը նույնացնում է Կամբեճանի հյուսիսային հատվածին, որը տարածվում էր Իոր և Ալազան գետերի միջագետքում՝ Թելավի մոտակայքում գտնվող Գուլգուլ (Գուլգուլ) բնակավայրից մինչև վերոհիշյալ գետերի ջրկիցը: Հետագայում վրացական Փառնավազ թագավորից իշխանություն ստա-

¹ Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ա, էջ 478-482:

² Տե՛ս նաև Ա. Տեր-Ղևոնդյան, «Հայոց իշխանը» արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում, «ՊԲՀ», 1964, թիվ 2, էջ 130:

³ «Քարթլիս ցխովրեբայի կամ Վրաց պատմության հին հայերեն թարգմանությունը», լույս ընծայեց Ի. Աբուլաձեն, Թբիլիսի, 1953, էջ 199:

⁴ Կամ Առան: Խոսքը Աղվանք կոչված երկրամասի մասին է:

⁵ Ներկայումս համանուն գյուղը Թելավ քաղաքի մոտակայքում:

⁶ Տե՛ս Զուանշեր Զուանշերյան, -Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, էջ 196:

⁷ Տե՛ս Աձժժօժ Ե Աձժժօժե՞րի՞, էջ 125, տե՛ս նաև Լ. Է՛րժձե՞րԱճե՞ճ, նշվ. աշխ., էջ 273:

ցած բոլոր իշխանները և նրանց ժառանգորդները մշտապես ենթարկվում էին Վրաց թագավորներին: Նրանցից էր VIII դ. սկզբին Յերեթում իշխող Ադարնասե (իմա՝ Ատրներսեսի) իշխանը: Անհրաժեշտ է մեջ բերել Վախուշտ Բագրատիոնի՝ Ատրներսեսին վերաբերող վկայությունը, որպեսզի ցույց տրվի ուսումնասիրողների սխալն այս հարցում: «...Յետո Յերեթի իշխան դարձավ Ադարնասեն...: Եվ նրանք (իմա՝ Վրաց Փառնավազ թագավորից իշխանություն ստացած բոլոր իշխանները-Ա.Ե.) մշտապես ենթարկվում և ծառայում էին վրացական թագավորներին...: Իսկ Յերեթը նվաճեցին Ադարնասե Կույրի եղբորորդիները, որոնք խարանել էին իրենց հորեղբոր աչքերը: Եվ նվիրեց նրան տառապյալ Արչիլը Շակիխին ու Աբուխտսոյր կնոջը: Եվ նվաճեցին որդիները նրա [հողերը] Շակիխից մինչև Գուլգուլա և Վրաց իշխանաց իշխան Ջվամշերի մահից հետո տիրեցին ողջ Յերեթին և թագավորներ կոչվեցին...: Քրիստոսի 787 և վրացական 7 թվականին մահացավ իշխանաց իշխան Ջուանշերը...: Իսկ այդ ժամանակ Ադարնասեի եղբորորդիները նվաճեցին Յերեթը...»¹: Ի՞նչ ենք տեսնում: Վրաց աղբյուրը հաղորդում է, թե Ատրներսեսը իշխում էր Յերեթում և մյուս թագավորների հետ միասին հավատարիմ էր վրացական թագավորներին: Այնուհետև տեղեկացնելով Ատրներսեսի Կույրի եղբորորդիների կողմից Յերեթի նվաճման մասին, գրում է, թե տառապյալ Արչիլը, որն, ըստ մույն այդ աղբյուրի, իշխել է 668-718 թթ., «նրան» (՝) նվիրեց Շաքի քաղաքը և կնության տվեց Աբուխտսոյրին: Անկասկած, «նրան» ասելով վրաց աղբյուրը նկատի ունի Ատրներսեսին: Իսկ ինչ վերաբերում է «Իսկ Յերեթը նվաճեցին Ադարնասե Կույրի եղբորորդիները, որոնք խարանել էին իրենց հորեղբոր աչքերը», տեղեկությամբ, ապա այն, դատելով վերն արված պարզաբանումից, Վախուշտ Բագրատիոնի կողմից կատարված ընդմիջարկություն է: Խնդիրն այն է, որ Ատրներսեսի Կույրի եղբորորդիների հաստատումը Յերեթում և Շաքիում, ըստ Վախուշտի, տեղի է ունեցել 787 թ. հետո, իսկ Արչիլը իշխել է 668-718 թթ.², այսինքն՝

¹ Տես **Առժօծ ձեռնարկ** № 10, էջ 125-126:

² Ամբ: Վրացական աղբյուրների որոշ տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ Արչիլի ժամանակակիցն է եղել Ասիմ ոստիկանը, որը իշխել է 744 թ. , սակայն դա սխալ է, քանի որ այդ Ասիմը եղել է դավաճան վրացական իշխան՝ Գարդամբել սկզբնական ամուսնով, այլ ոչ թե արաբ ոստիկան (տես **Ջուանշեր Ջուանշերյան,-Լ. Մելիքսեթ-Քեկ**, Վրաց աղբյուրները Չայաստանի և հայերի մասին, էջ 196): Ն. Ադոնցը, հենվելով Մարկվարտի և Բրոսսեի տեսակետների վրա, փորձում է Արչիլի իշխանության շրջանը հասցնել մինչև VIII դ. վերջերը (տես **Ն. Ադոնց**, Երկեր, հ. Ա, էջ 482-484): Սակայն, նա հաշվի չի առնում Ջվամշերի այն տեղեկությունը, որտեղ Արչիլն ասում է. «Յորժամ էանց ընդ երկիրս մեր Յերակլ՝ տղայ էի ես» (տես **Ջուանշեր Ջուանշերյան,-Լ. Մելիքսեթ-Քեկ**, Վրաց աղբյուրները Չայաստանի և հայերի մասին, էջ 196): Այս հաղորդումը խոսում է Վախուշտ

Վախուշտի հաղորդումը Շաքին նվիրելու մասին պետք է վերաբերի ոչ թե Ատրմերսեհ Կույրի եղբորորդիներին, այլ Ատրմերսեհ իշխանին, որն Արչիլի ժամանակակիցն էր: Իսկ «և նվաճեցին որդիները նրա [հողերը] Շակիխից մինչև Գուլգուլա և Վրաց իշխանաց իշխան Ջվանշերի մահից հետո տիրեցին ողջ Ջերեթին և թագավորներ կոչվեցին» հատվածը՝ դատելով մեր վերը կատարած քննությունից, անշուշտ, պետք է վերաբերի Ատրմերսեհ Կույրի եղբորորդիներին, այսինքն՝ այն պետք է սրբագրել «Եվ նվաճեցին [Ատրմերսեհ Կույրի եղբոր] որդիները նրա [հողերը] Շակիխից մինչև Գուլգուլա և Վրաց իշխանաց իշխան Ջվանշերի մահից հետո տիրեցին ողջ Ջերեթին և թագավորներ կոչվեցին»: Դրա ապացույցն է նաև վրացական հեղինակի վերոհիշյալ հաղորդումը, որ «հենց այդ ժամանակ (իմա՝ վրացական իշխան Ջվանշերի մահից (787 թ.) հետո-Ա.Ե.) Ադարնասեի եղբորորդիները նվաճեցին Ջերեթը»: Վախուշտ Բագրատիոնը տեղեկացնում է, որ X դ. առաջին կեսին (սկսած 910 թ.) Ջերեթում իշխում էր Ատրմերսեհ անունը կրող մի թագավոր (ըստ որոշ ուսումնասիրողների՝ նա Սահլի թոռնորդին էր, որի մասին կխոսենք ստորև), որը, սակայն, Ծանարաց քորեպիսկոպոսի և Տփղիսի ամիրայի թշնամական գործողությունների հետևանքով վախից իրեն այլևս թագավոր չէր կոչում: Ծանարաց Կվիրիկե քորեպիսկոպոսը 915 թ. կազմակերպեց Աբխազաց թագավոր Կոստանդինի արշավանքն Ատրմերսեհի իշխանության դեմ: Արշավանքը զգալի արդյունքներ չտվեց, և նրանք հաշտություն կնքեցին¹: Ատրմերսեհն իր որդի Իշխանիկին (կամ Իշխանակ)² ամուսնացրեց Վրաց իշխանաց իշխան Գուրգենի քրոջ՝ Դինարի հետ: Մինչև Իշխանակը Ջերեթի բնակչությունը, սկսած Կասրեի (իմա՝ Խոսրով Անուշիրվան (531-579)-Ա.Ե.)³ ժամանակներից, հերձվածող էր (իմա՝ հայադավան-Ա.Ե.), որը վերացրեց Դինարը: Երբ մահացավ Իշխանակը, մնաց միայն Դինար թագուհին, և քանի որ վերջիններս ժառանգորդ չունեին, Վրաց թագավոր Բագրատը նվաճեց Ջերեթը՝ Դինարի փոխարեն նշանակելով այլ իշխանի⁴: Ինչպես տես-

Բագրատիոնի հաղորդման օգտին, որ Բյուզանդիայի Ջերակ կայսեր (610-641) օրոք մանուկ եղած Արչիլն իշխել է VII դ. վերջին և VIII դ. սկզբին:

¹ **Ածծծծծե Աաճճաճծեի ֆե**, էջ 127:

² Իշխանակի՝ Ատրմերսեհի որդի և Չաման Բարեպաշտ արքայի թոռ լինելու փաստը արձանագրում է Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը (տե՛ս «Արարատ», 1897, մարտ):

³ Պարսից Խոսրով Անուշիրվան արքային Կասրե կամ Կասրա են կոչում վրացական ու արաբական սկզբնաղբյուրները (տե՛ս **Леонти Мровели**, Жизнь картлийских царей, извлечение сведений об абхазах, народах Северного Кавказа и Дагестана, перевод с древнегрузинского, предисловие и комментарии Г. Цулая, М., 1979, էջ 59, مسعودي, I, էջ 176 և այլն):

⁴ **Տես Ածծծծծե Աաճճաճծեի ֆե**, էջ 127:

նում ենք, վրաց աղբյուրների տեղեկությունները հակասական են և խնդրի լուծման համար հիմք ծառայել չեն կարող:

Թվում է, թե Վախուշտ Բագրատիոնը, որն օգտվել է «Քարթլիս ցխովերբա»-յի տեղեկություններից, որոշ շտկուններ է մտցնում դրա հիշյալ հաղորդման մեջ: Եթե վերջինս նշում է, թե Տարոնից եկած Ատրներսեի Կույրի եղբորորդիները Շաքիում հաստատվել էին Արչիլի հրամանով, ապա Վախուշտ Բագրատիոնը տեղեկացնում է, թե նրանք պարզապես եկել ու նվաճել են Հերեթը Արչիլի մահից շատ տարիներ հետո: Բացի այդ էլ, ըստ Վախուշտու՝ Արչիլը Շաքին նվիրել է Ատրներսեի իշխանին: Արդեն ցույց տվեցինք, որ Արչիլի և Ատրներսեի Կույրի եղբորորդիների՝ միևնույն ժամանակաշրջանում հիշատակությունը սխալ է: Ընդգծենք նաև, որ վրացական աղբյուրները Շաքիի իշխանական տան ծագման վերաբերյալ հաղորդումներում Սահլ իշխանի մասին բոլորովին չեն խոսում:

Արաբ աշխարհագետ Մասուդին վկայում է, որ X դ. սկզբին Շաքիում թագավորում էր «Ադարնարսեի իբն Համամ»-ը (իմա՝ Համամի որդի Ատրներսեի-Ա.Ե.): Վերջինիս թագավորությունը տարածվում էր Ծանարների երկրի (աս-Սանարիա)¹ և Կապադակի (Կաբալա)² միջև³:

Ատրներսեի որդի Իշխանակին հիշատակում է Իբն Հաուկալը: Խոսելով Հայաստանից ու այսրկովկասյան երկրներից արաբների կողմից գանձվող հարկերի մասին, արաբ հեղինակը հարկատուների թվում հիշատակում է Շաքիի տեր (սահիր) Իշխանիկին (իմա՝ Իշխանիկ-Ա.Ե.), որն այլ կերպ կոչվում էր Աբու Աբդ ալ-Մալիք⁴:

Ադրբեջանական պատմաբան Ջ. Բունիատովը փորձում է նաև ժխտել Սահլ իշխանի հայ լինելու փաստը: Նա, հիմնվելով Սահլի մասին Մովսես Դասխուրանցու այն հաղորդման վրա, թե նա «յարքայից Ջարմիրական տոհմէն էր», մերժում է Սահլի հայկական ծագումը: Նա գրում է, թե իբր Մովսես Դասխուրանցու այդ հաղորդումը ցույց է տալիս, թե «Սահլը ալբանական արքայական Ջարմիրի տոհմի ժառանգն էր, որի միակ ներկայացուցիչը կենդանի թողնվեց Միհրանյան Վարդանի կողմից»⁵: Նա հաշվի չի առնում Մովսես Դասխուրանցու այն տեղեկությունը, որտեղ պատմիչը Սահլին անվանում է «արի և քթեղա-

¹ Ծանարների երկիրը տարածվում էր Թերեք գետի ակունքների և հարևան շրջաններում (տես **Ս. Երեմյան**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 56):

² Նույնական էր ներկայիս Կաբալա գյուղին (Չուխուր Կաբալա), որը գտնվում է Նիջ գյուղի մոտակայքում (ամդ, էջ 58):

³ مسعودي, I, էջ 204-205:

⁴ Տես **Ibn Haukal**, էջ 354:

⁵ Տես **З. Бунятов**, նշվ. աշխ., էջ 185:

տեսակն Սահլ Սմբատեան Եռանշահիկն տէր»։ Բացի այս, պատմիչի մի այլ հետաքրքիր հաղորդումից պարզվում է, թե ինչ նկատի ունի նա, երբ, Սահլին սկզբում Եռանշահիկ անվանելով, քիչ անց Ջարմիրհական տոհմի ժառանգ է ներկայացնում։ Պատմելով Միհրական տոհմից «քաջ» կոչված Վարդանի¹ դավադրության մասին, որի նպատակն էր իսպառ վերացնել Առանշահիկներին, Մովսես Դասխուրանցին հաղորդում է, որ նա կենդանի թողեց «ի նոցանէն զփեսայացեալն իւրում ցեղին Ջարմիրհը² Եռանշահիկ»³։ Անհրաժեշտ է նշել, որ ուսումնասիրողները Մովսես Դասխուրանցու հիշյալ հաղորդումից եզրակացրել են, թե եղել է Միհրանյաններին փեսայացած մի Ջարմիրհ⁴ կամ Արմիրհ⁵ անունով Առանշահիկ իշխան, որին Քաջ Վարդանը խնայել է։ Պատճառն այն է, որ, օրինակ՝ Բ. Ուլուբաբյանն այդ նախադասությունը քննության է առնում առանց «զփեսայացեալն իւրում ցեղին» բառերի, այսինքն՝ ստացվում է, որ Վարդան Քաջը կենդանի «թողոյր ի նոցանէ զԱրմիրհը Եռանշահիկ»⁶։ Սակայն, այդ հաղորդումն ընդհանուր առմամբ քննության առնելիս պարզ է, որ մի ոմն Առանշահիկ իշխան փեսայացած է եղել «իր (Քաջ Վարդանի-Ա.Ե.) ցեղին։ Իսկ Քաջ Վարդանին Մովսես Դասխուրանցին անվանում է «քաջն Վարդան ի Միհրական տոհմէն»⁷։ «...յարքայից Ջարմիրհական տոհմէն» արտահայտությունը Սահլի մասին, որն, ինքնըստինքյան, ապացույցն է «Ջարմիրհ» անվան՝ տոհմանուն լինելու փաստի, մեր կարծիքով, պատմիչի նպատակաուղղվածության արտահայտությունն է՝ Սահլին արքայական տոհմից սերված ցուցադրելու։ Եզրակացությունը միանշանակ է. պատմիչը Սահլին երբեմն Եռանշահիկ կամ Առանշահիկ է անվանում, քանզի նա ծագումով

¹ Ըստ Մովսես Դասխուրանցու՝ երբ պարսից խոսրով Բ Փարվեզ թագավորը (591-628) Բյուզանդիայի Մորիկ կայսեր օգնությամբ գրավում է պարսից գահը և փորձում վրեժխնդիր լինել իր սպանված հոր՝ Որմիզդ արքայի համար, վրեժից խուսափելով Միհրան անունով նրա մի ոմն ազգակիցն իր հետ վերցնելով 30 հազար ընտանիք՝ գալիս է Ուտի գավառի Պարտավ քաղաքը։ Նրա նպատակն էր անցնել Խազարական թագավորություն՝ միանալու խոսրով թագավորի թշնամիներին։ Այս հասկանալով՝ խոսրովը հաշտության գիր է ուղարկում՝ նրան հանձնելով այն շրջանը, որտեղ նա գտնվում էր։ Այդ ժամանակ Միհրանը կանգ էր առել Գարդման գավառում։ Եվ ահա թագավորի հրամանագրով ստանալով այդ հոդերը՝ Միհրանյանները ձեռնամուխ են լինում տեղի իշխանական տան՝ Առանշահիկների, վերացմանը, և խնջույքի հրավիրելով՝ կոտորում են նրանց (տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 171-172)։

² Մովսես Դասխուրանցին այս տոհմին մերթ Ջարմիրհ է կոչում, մերթ Ջարմիրհ։

³ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 172։

⁴ Տե՛ս Ն. Աղոնց, Երկեր, հ. Ա, էջ 509։

⁵ Տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 68-70։

⁶ Անդ, էջ 69։

⁷ Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 304։

Առանշահիկ էր, երբեմն էլ Ջարմիրհական տոհից, որը բխում էր նրա հեռավոր նախնու անունից: Իսկ «յարքայից Ջարմիրհական տոհմեն» արտահայտությունն էլ հեշտությամբ բացատրելի է, քանզի հայտնի է, որ Միհրանյանները սերում էին Սասանյաններից¹: Ուստի այստեղ ևս Ջ. Բունիաթովը կեղծում է (կամ պարզապես անտեղյակ է)՝ հավատացնելով, թե Ջարմիրը հին ալբանական թագավորական հարստության անվանումն է²:

4. Թումանովը Սահլ Սմբատյանին համարում է Ջառմիր Առանշահիկի սերունդներից³:

Դեռևս Ա. Մնացականյանը ցույց է տվել, որ Ջ. Բունիաթովը՝ փորձելով Սահլին ոչ հայկական ծագում վերագրել, հակասության մեջ է մտնում իր իսկ կողմից իր աշխատության հավելվածում տպագրված մի շարք վավերագրերի և վկայությունների այն տեղեկությունների հետ, որոնք ուղղակիորեն մատնանշում են Սահլի հայ լինելը⁴:

4. Մինորսկին մերժում է Սահլի Առանշահիկ լինելու տեսակետը և նրան կապում Տարոնի Բագրատունիների հետ⁵:

Պետք է նշել, որ Սահլի՝ Շաքիի տեր լինելու ուսումնասիրողների կարծիքին դեմ է նաև Բ. Ուլուբաբյանը: Նա սկզբնաղբյուրների այն միակ վկայությունը, որտեղ Սահլը հանդես է գալիս որպես Շաքիի տեր⁶, համարում է մատենագրական թյուրիմացություն⁷, որի վրա էլ խարսխված Ն. Ադոնցի այն վարկածը, թե Սահլն իրականում Բագրատունյաց տոհմի ներկայացուցիչ է եղել և Շաքիի իշխան⁸:

¹ Ամր, էջ 171:

² Անկասկած, Ջ. Բունիաթովը նպատակ ունի այդ անվանումը տարածել Առանշահիկների տոհմի վրա, ապացուցելու համար, որ այն հայկական չէ: «Ջարմիրհական» տոհմանունն Առանշահիկներին վերագրում է նաև Բ. Ուլուբաբյանը (ըստ նրա, տոհմանունն Արմիրհական էր և ոչ թե Ջարմիրհական), բայց այլ հայեցակետից: Քանի որ, ինչպես վերևում տեսանք, հեղինակն համոզված էր, թե եղել է Արմիրի անունով Առանշահիկ իշխան, ուստի և նրա ժառանգորդները (Առանշահիկները) կարող էին կոչվել Արմիրական: Իսկ ինչ վերաբերվում է «յարքայից Ջարմիրհական տոհմեն» արտահայտությանը, ապա հայտնի է, որ Առանշահիկները նախկինում թագավորել են (տես Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 69):

³ Տես Բ. Թումանով, *Studies in Christian Caucasian history*, Georgetown University Press, 1963, pp. 257-258.

⁴ Տես Ա. Մնացականյան, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, Եր., 1966, էջ 83:

⁵ Տես Վ. Մինորսկի, *Caucasica IV*, "Bulletin of the School of Oriental and African Studies", University of London, 1953, vol. 15, N 3, էջ 505-510:

⁶ Տես Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 298:

⁷ Տես Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 70:

⁸ Անվանի հայագետը հենվում է Մարկվարտի՝ Հայ Բագրատունիների ճյուղագրության վերաբերյալ աշխատության վրա (տես «Հայ Բագրատունեաց ճյուղագրությունը»,

Ա. Հակոբյանը կարծում է, որ Թովմա Արծրունու տեքստում առկա «Սահլ...Շաքեոյ տէր»-ը պետք է համարել տեխնիկական թերություն, իսկ իրականում եղել է «Սահլ...Խաչենոյ տէր»¹:

Ն. Աղոնցի եզրակացությունն ու այն ապացուցելու համար կատարված քննությունը տրամաբանական են: Եթե Շաքիում հաստատվել են երեք Բագրատունի եղբայրներ, ուստի մի քանի տասնամյակ անց Շաքիի տերը հանդիսացող իշխանը նույնպես պետք է Բագրատունի լիներ, մանավանդ, որ Աղվանից թագավորությունը «վերականգնող» Համամին կարելի է վերագրել Մխիթար Այրիվանեցու այն հաղորդումը, որտեղ մի ոմն Համամ անվանված է Հովհաննես Բագրատունի²: Բացի այդ, եթե Շաքիի տերը Սմբատի որդի Սահլն է, որին Մովսես Դասխուրանցին անվանում է Առանշահիկ, ապա նրա հայրանունն անգամ հուշում է նրա տոհմը, քանզի Սմբատ անունը մեծ տարածում ուներ Բագրատունյաց մեջ, իսկ մյուս իշխանական տներում այն հազվադեպ էր հանդիպում³: Նույն կարծիքը հայտնում է նաև Մ. Լորդկիպանիձեն⁴:

Գալով սկզբնապես Խաչենի իշխան հանդիսացող Սահլին⁵ վերագրվող Շաքին՝ ճշեմք, որ կասկածից վեր է, որ այն նույնական է այժմյան Շաքի-Նուխիին, որտեղ Սահլից հետո իշխում էին նրա սերունդները: Նրանց էին պատկանում, ինչպես կհանդգնեք ստորև, նաև Հերեթն ու Կամբեճանը: Վերջինը՝ ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, մտնում էր Աղվանք կոչված երկրամասի մեջ, որը Մեծ Հայքին սահմանակցում էր

ծանոթություններով, գրեց պրոֆ. դկտ. Յ. Մարկուարտ, գերմաներեն թարգմանեց Հ. Մ. Հապոզեան, Վիեննա, 1913): Ն. Աղոնցին այս հարցում լիովին համամիտ է նաև Ս. Բարխուդարյանը (տե՛ս Արցախի, Շաքիի և Փառիստի իշխանությունները IX-X դարերում, - «ՊԲՀ», 1971, թիվ 1, էջ 58-72):

¹ Տե՛ս Ա. Յակոբեան, Խաչեն-խոխանաբերդ ամրոցը եւ նրա իշխանատոհմը Թ.-ԺԳ. դարերում (քննական ակնարկ), - «Հանդես ամսօրեայ», 2010, թիվ 1-12, էջ 71-170:

² Տե՛ս «Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց»: Ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1860, էջ 55: Սակայն, հարկ ենք համարում ընդգծել, որ այս Համամը, ամենայն հավանականությամբ, Աղվանից թագավորության «վերականգնողը» չէ, քանի որ Մխիթար Այրիվանեցին «Համամ, որ եւ Յովհաննես Բագրատունի» արտահայտությունից հետո ավելացնում է, որ նա «մեկնեաց զառակսն եւ եղ զվերջի զուրդայսն ի գլուխ սաղմոսացն»: Այս տեղեկությունը հաստատում է նաև Վարդան վարդապետը. «Յաւուրս սորա (Հայոց Աշոտ թագավորի) էր Համամ, որ գրեաց մեկնութիւն Առակացն եւ Քերականիւն» (Վարդան վարդապետ, էջ 91): Բ. Ուլուբաբյանն ճիշտ ձեռով տարբերակում է երկու Համամներին (տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 78-79):

³ Տե՛ս Ն. Աղոնց, Երկեր, հ. Ա, էջ 509:

⁴ Տե՛ս Լ. Է՛րժանճեֆ՛աճճա, նշվ. աշխ., էջ 273-274:

⁵ Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 326, 340: Տե՛ս նաև Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 64:

Կուր գետով¹: Կամբեճան գավառի տարածքը նույնական էր ներկայիս Շիրակի դաշտավայրին²: Շաքի քաղաքը նույնական է ներկայիս Շաքի կամ Նուխի քաղաքին, իսկ Շաքի գավառը՝ Շաքիի կամ Նուխի շրջանին³:

Բ. Ուլուքաբյանը, ինչպես տեսանք, այն կարծիքին է, թե այն միակ վկայությունը, որտեղ Սահլը հիշված է որպես Շաքիի տեր, սոսկ թյուրիմացություն է: Այդ կարծիքին նրան մղում են հայ և արաբ մատենագիրների տեղեկությունները, որոնք Սահլի կյանքն ու գործունեությունը կապում են կուր-երասխյան միջագետքի հետ⁴: Բայց ուսումնասիրողը նաև իրավացիորեն համոզված է, որ Շաքիում թագավորողների տոհմը սերում էր Սահլից, որի թոռ Զամամը, որը վերականգնեց Աղվանից թագավորությունը, վերատիրել էր Կամբեճամին ու Շաքիին, քանի որ մախկի-նում Զայոց Արևելից կողմերի իշխանները տիրում էին Կամբեճամին⁵: Զամամից հետո Կամբեճամի ու Շաքիի հատվածում իշխում էր նրա որդին՝ Ատրներսեհը⁶: Ահա՛, այս Շաքին է միայն, որ այնքան հաճախ հիշատակում են արաբ հեղինակները և, որի տերը Սահլն էր ըստ Թովմա Արծրունու:

Հարազատ մնալով Զայոց Արևելից կողմերի պատմիչի տեղեկություններին՝ նշենք, որ Սահլն իրականում Առանշահիկ (կամ Եռանշահիկ) է եղել, իսկ Բագրատունի տոհմանունը նրան տրվել է՝ լոկ վրացական աղբյուրների տեղեկությունների հիման վրա: Մեր կարծիքով, «Քարթլիս ցխովրեբա»-յի և Վախուշտի վերոհիշյալ տեղեկությունները պետք է, որ քաղաքական նպատակադրվածության արդյունք լինեն, ուղղված վրացական Բագրատունիների՝ Շաքիին տիրելը պատմականորեն հիմնավորելուն: Վրաց մատենագիրները՝ տեղյակ լինելով 774-775 թթ. ապստամբությունից հետո Զայ Բագրատունիների ծյուղի՝ Կղարջքում հաստատվելու փաստին, նման մի բան էլ Շաքիի համար են հնարել⁷, ցույց տալու համար ինչպես Գուգարքի, այնպես էլ Շաքիի պատկանելությունը Վրաց Բագրատունիներին: Իսկ Շաքիում հաս-

¹ Տե՛ս «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ», էջ 28-29. «Աշխարհ Աղբանիա, այսինքն Աղուանք...մինչեւ ցՀայոց սահմանաւ, առ Կուր գետով»:

² Տե՛ս Ս. Երեմյան, Զայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 57:

³ Անդ, էջ 73: Տե՛ս նաև Ա. Ի ժ ի ժ ճ ճ ճ ճ, նշվ. աշխ., էջ 116:

⁴ Տե՛ս Բ. Ուլուքաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 70-71:

⁵ Տե՛ս Բ. Ուլուքաբյան, Դրվագներ Զայոց արևելից կողմանց պատմության, էջ 246:

⁶ Տե՛ս Բ. Ուլուքաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 82:

⁷ Տե՛ս Ն. Աղոնց, Երկեր, հ. Ա, էջ 489: Զնարավոր է նաև, որ իրոք VIII դ. վերջին Զերեթում Բագրատունիներ են հաստատվել, բայց հետագայում արաբներն այն հանձնել են Սահլ Սմբատյանին:

տատվածների գաղթի ժամանակն էլ Վախուշտ Բագրատիոնը հարմարեցրել է Կղարջքում Բագրատունիների հաստատվելու ժամանակի հետ՝ ապացուցելու, որ այդ Բագրատունիները մեկ միասնական ճյուղի անդամներ են, որոնց ջանքերով հիմնադրվեց վրացական թագավորությունը: Փաստորեն, եթե Կղարջքում հաստատվել էր կուրացված Աշոտ իշխանի որդի Վասակն իր ժառանգներով¹, ապա Շաքիում էլ հաստատվել են նույն Աշոտի եղբորորդիները: Բացի այս, «Քարթլիս ցխովրեբա»-յի և Վախուշտի տեղեկությունները, ինչպես արդեն ցույց ենք տվել, բավական մշուշոտ են ու մեծ մասամբ հակասում են պատմական իրողություններին: Ըստ այդ աղբյուրների, Շաքիում հաստատված երեք եղբայրները «Կույր» կոչվող Ատրներսեհի եղբորորդիներն են եղել, որոնք հեռացել են իրենց հորեղբորը կուրացմելուց հետո: Ն. Ադոնցը, հետևելով Զ. Մարկվարտին, Ատրներսեհ Կույրին իրավացիորեն նույնացնում է 747-750 թթ. ապստամբության ժամանակ կուրացված Աշոտ Բագրատունու հետ²: Հայտնի է, սակայն, որ վերջինիս կուրացրել են ոչ թե իր եղբորորդիները, այլ Գրիգոր Մամիկոնյանը՝ ի վրեժ իր տանջամահ արված Դավիթ եղբոր³: Բացի այդ, «Քարթլիս ցխովրեբա»-ն հաղորդում է, թե Վրաց իշխան Արչիլն է Ատրներսեհ Կույրի եղբորորդիներին նվիրել Շաքին, այսինքն՝ ուզում է ցույց տալ, թե Շաքին Վիրքի կազմի մեջ էր մտնում նույնիսկ արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում, չնայած, ինչպես համոզվեցինք, Արչիլի իշխանության և Բագրատունիների՝ Շաքիում հաստատվելու ժամանակները չեն համապատասխանում: Այդ նկատել է նաև Վախուշտ Բագրատիոնը՝ փորձելով հարթել այդ խնդիրը: Ուստի և մենք «Քարթլիս ցխովրեբա»-յի և Վախուշտու հիշյալ տեղեկությունները համարում ենք նպատակադիր այլափոխումներ, մանավանդ, որ հայկական սկզբնաղբյուրներն այդպիսի պատմական իրադարձություն չեն հիշում:

Սահլի թռռնորդի ու Համամի որդի Ատրներսեհի ժամանակ, ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու, որը եղել է Աղվանից թագավորությունում, վերջինիս բնակիչները «ի ժողովրդենն մերմէ և խաշն արօտի մերոյ էին»⁴: Ըստ որում՝ «ի ժողովրդենն մերմէ» արտահայտությունը տեղի բնակչության հայ լինելու մասին է, իսկ «խաշն արօտի մերոյ»-ն՝ դրա հայադավանության մասին: Այդ են ցույց տալիս նաև վրացական

¹ Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 83:

² Տե՛ս Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 98, 109:

³ Տե՛ս Դևոնդ, էջ 123-124: Գրիգորն այդ գործը հանձնարարեց իր սպանված եղբայր Դավիթ ծառաներին:

⁴ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 220:

աղբյուրները, որոնց տեղեկություններին արդեն անդրադարձել ենք: Հավելենք, որ դեռևս VI դ. Վիրքի հոգևոր առաջնորդը՝ Դավիթ Գարեջեցին, Կամբեճանում ստիպված է եղել խոսել հայերեն¹: Վրաց մատենագիր Արսեն Սափարացին (IX դ.), պատմելով Հովհան Մայրավանեցու մասին, թե ինչպես Թեոդորոս Ռշտունին նրա ճակատին աղվեսադրոշմ խարանցեց, հաղորդում է, որ նա փախուստի դիմեց կովկասյան լեռնականների մոտ, որոնք նրան չընդունեցին, որից հետո նա «անցավ Կամբեջովան (իմա՝ Կամբեճան-Ա.Ե.)» տիրելով Փոքր ձորին, որ «Հայոց (Սոմխիթի) ձոր» է կոչվում²: Շաքե-Կամբեճանի միասնական իշխանության ստեղծումը ցույց է տալիս, որ այդ ժամանակ արդեն հայաբնակ պետք է լիներ Բուճ Աղվանից աշխարհի Շաքե գավառը: Ատրներսեհի որդի Իշխանակի օրոք, ըստ Անանիա Կաթողիկոսի՝ Աղվանից թագավորը «էր դարձեալ յաղանդն Քաղկեդոնի եւ մոռացեալ զհարցն դաւանութիւն»³: Այդ քայլն Իշխանակը կատարել էր մոր՝ Դիմարի դրոմամբ⁴: Իշխանակի մահից հետո Աղվանից թագավորությունը նվաճվեց Վրաց թագավորության կողմից:

Անհրաժեշտ ենք համարում լուսաբանել ևս մեկ կնճռոտ խնդիր: Ս. Բարխուդարյանը կարծում է, որ Դիմարը եղել է Ատրներսեհի կինը և Իշխանակի մայրը⁵: Նրան այդ տեսակետին մղում է Վախուշտի 917 թ. վերաբերող մի հաղորդումը. «Հիշատակ է անվան Ատրներսեհ (Ադարնասե) պատրիկի և նրա որդու՝ Դիմար թագուհու ամուսնու և նրանց որդի Իշխանիկի»⁶, թեև այդ հաղորդումը ավելի շատ հակասություններ է ծնում, քան հաստատում ուսումնասիրողի տեսակետը, քանի որ Իշխանիկ-Իշխանակը Ատրներսեհի որդին էր, իսկ բերված տեղեկությունից պարզվում է, որ Իշխանակը Ատրներսեհի թոռն է եղել, ինչը չի համապատասխանում իրականությանը: Վախուշտի մոտ կարդում ենք նաև. «Իսկ Ադարնասե պատրիկը իր որդուն կին բերեց Ադարնասեի դստերը և իշխանաց իշխան Գուրգենի քրոջը, որը Աշոտ կուրապաղատի ծոռն էր: Իսկ մինչև նրա որդի Իշխանիկը Հերեթը, սկսած Կասրեի ժամանակ-

¹ Տե՛ս Անանուն,-**Լ. Մելիքսեթ-Քեկ**, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, էջ 98: Տե՛ս նաև **Ա. Մնացականյան**, նշվ. աշխ., էջ 51:

² Անդ, էջ 46-47:

³ Տե՛ս «Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի Յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից», -«Արարատ», 1897, մարտ, էջ 143-144:

⁴ Տե՛ս «Матиане Картлиса», էջ 34:

⁵ Տե՛ս **Ս. Բարխուդարյան**, Արցախի, Շաքիի և Փառխոսի իշխանությունները IX-X դարերում, էջ 69:

⁶ Տե՛ս **Արսեն Սափարացի**, -**Լ. Մելիքսեթ-Քեկ**, «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հ. Ա, էջ 67:

ներից, հերժվածող էր»¹: Այս տեղեկությունը ցույց է տալիս, որ Դիմարը Իշխանակի կիսն է եղել և ոչ թե մայրը: Սակայն, «Քարթլիի մատյան»-ը տեղեկացնում է, որ Դիմարը Իշխանակի մայրն է եղել²: Ընդհանուր առմամբ, «Քարթլիի մատյան»-ը Դիմարին համարում է իշխանաց իշխան Գուրգենի դուստրը³, Վախուշտ Բագրատիոնը՝ քույրը⁴, իսկ «Քարթլիս ցխովրեբա»-ն մի դեպքում Դիմարին համարում է իշխանաց իշխան Գուրգենի քույրը⁵, իսկ մեկ այլ դեպքում՝ տեղեկացնում, որ «...Իշխանիկը Գուլառամ իշխանաց իշխանի քեռորդին էր, Գուլառամի քույր Դիմար թագուհին ուղղափառ դարձրեց այն Զերեթը»⁶: Եթե անգամ թեականորեն ընդունենք, որ Գուլառամը Գուրգեն անվան աղավաղումն է, ապա հարցը դրանով չի լուծվի, քանի որ Դիմարը, ինչպես տեսանք, մի դեպքում հիշված է որպես Գուրգենի քույր, մեկ այլ դեպքում՝ որպես դուստր: Եթե ընդունենք, որ Գուլառամը եղել է Գուրգենի որդին, ապա Դիմարը պետք է լինի Գուրգենի դուստրը, քանի որ վերջինս Գուլառամի քույրն էր, սակայն այդ դեպքում Իշխանակը պետք է լիներ Գուլառամի քրոջ ամուսինը: Եթե Դիմարը Գուրգենի քույրն էր, ապա Իշխանակը պետք է լիներ Գուլառամի հորաքրոջ որդին կամ ամուսինը: Մեր կարծիքով, դատելով վերոբերյալից, եզրակացությունը միակն է. գոյություն են ունեցել երկու Դիմար՝ մեկը Գուրգենի քույրը, իսկ մյուսը՝ դուստրը: Առաջինը կնության էր տրվել Զամամի որդի Ատրնեբսեհին, իսկ երկրորդը՝ Ատրնեբսեհի որդի Իշխանակին: Մենք հակված ենք այս տեսակետին, քանի որ այն փաստը, որ մի կողմից վրացական աղբյուրները Դիմարին հիշատակում են որպես Գուրգենի քույր կամ դուստր, իսկ մյուս կողմից՝ որպես Իշխանակի մայր կամ կին, դրա օգտին է: Կարելի է կարծել, որ վրացական իշխանները Աղվանից թագավորության նկատմամբ վարում էին հետևյալ քաղաքականությունը. նրանք իրենց իշխանական տան կանանց կնության էին տալիս տեղի թագավորներին, որպեսզի նրանց օգնությամբ կարողանան տիրել այդ թագավորությանը և վրացադավան դարձնել տեղի հայությանը, ինչն էլ, ի վերջո, տվեց իր պտուղները: Փաստորեն, Շաքիի Առանշահիկները կնության են առել վրացական Բագրատունիների տնից երկու իշխանուհու՝ Դիմար անունով: Ըստ որում, «Քարթլիի մատյանի» համաձայն, ինչպես տեսանք,

¹ **Ածծոծե Աաճաձեի ֆե**, էջ 127:

² Տե՛ս "Матиане Картлиса", էջ 34:

³ Անդ:

⁴ Տե՛ս **Ածծոծե Աաճաձեի ֆե**, էջ 127:

⁵ Տե՛ս **Ամանուն, Լ. Մելիքսեթ-Քեկ**, «Վրաց աղբյուրները Զայաստանի և հայերի մասին», հ. Ա, էջ 203:

⁶ Անդ, էջ 203:

տեղի հայությանը վրացադավանություն է պարտադրել Իշխանակի մայր Դիմարը:

Յարդ Աղվանից թագավորության «վերականգնող» Յաման Բարեպաշտի՝ այս կամ այն իշխանական տոհմին պատկանելու խնդիրն ուսումնասիրողները լուծել են՝ նրան այս կամ այն անձին նույնացնելու միջոցով: Սկզբից ևեթ լուսաբանենք մի կնճռոտ խնդիր: Յամանին թագավոր է կոչում միայն Մովսես Դասխուրանցին¹, իսկ Յովհաննես Դրասխանակերտցին Յայոց Սմբատ Ա Բագրատունի արքայի օրոք (890-914) նրան անվանում է «մեծ իշխանն արևելից Յաման», որը Յայոց թագավորի հրամանով գնում է բանակցելու արաբների հետ՝ Յայոց կաթողիկոսին գերությունից ազատելու նպատակով²: Անշուշտ, Յովհաննես Դրասխանակերտցին՝ Յամանին «արևելից մեծ իշխան» կոչելով, նկատի ունի նրա կարգավիճակը Յայոց թագավորության համակարգում, քանի որ Սմբատ Ա-ի թագավորության սահմանները տարածվում էին մինչև Կովկասյան լեռներն ու Ալանաց դուռը՝ ընդգրկելով թե՛ Վիրքը և թե՛ Աղվանք կոչված երկրամասը³: Անկասկած, «Արևելից մեծ իշխան»-ը Յայոց թագավորության համակարգում հանդես էր գալիս որպես այդ թագավորության արևելյան հատվածի իշխան: Յամանի որդի Ատրներսեհին Յովհաննես Դրասխանակերտցին կոչում է «թագաւորն Ատրներսեհ»⁴: Ստեփաննոս Օրբելյանը հավաստում է, որ երբ ստեղծվեց Արծրունիների թագավորությունը (908 թ.), այնուհետև Յայոց թագավորից թագ ստացավ Կղարջքի (Վրաց կոչված) Ատրներսեհ Բագրատունի իշխանը, որից հետո «թագ կապեաց և Աղուանին Յաման»⁵: Ատրներսեհի որդի Իշխանակին Իբն Յաուկալն անվանում է «սահիր Իշխանիկ», այսինքն՝ «իշխան Իշխանիկ»⁶: Կարծում ենք, որ Յամանի իշխանությունը՝ հանդիսանալով Յայոց թագավորության մաս, իսկ Յամանը՝ գտնվելով Սմբատ արքայի գերիշխանության ներքո ու հանդիսանալով Յայոց թագավորության «արևելից մեծ իշխան», անշուշտ, «Աղվանից» թագավոր կոչվել չէր կարող: Վերևում տեսանք, որ Սմբատ Ա-ն

¹ Տես Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 335: Յամանին թագավոր է կոչում նաև Ասողիկը (էջ 161), սակայն ակնհայտ է, որ պատմիչի մոտ շփոթ կա ավելի վաղ և ուշ ժամանակների իրողությունների միջև: Նրա պատմության համապատասխան գլխում հիշատակություն կա Յայոց կաթողիկոս և պատմագիր Յովհաննես Դրասխանակերտցու մասին, այսինքն՝ նա, անշուշտ, ժանոթ է եղել ճշյալ դեպքերի ժամանակակից պատմիչի երկասիրությանը, որում Յամանը հիշատակված է որպես «Արևելից մեծ իշխան»:

² Տես Յովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 174:

³ Անդ, էջ 142, 164, Ամանուն Զրուցագիր, էջ 159, 163 և այլն:

⁴ Յովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 220:

⁵ Ստեփաննոս Օրբելյան, էջ 299:

⁶ Տես Ibn Haukal, էջ 354:

Համամին թագ տվեց և հռչակեց «Աղվանից» թագավոր 894 թ.: Ուստի, Մովսես Դասխուրանցու այն պնդումը, թե իբր Համամը «վերականգնել» է Աղվանից թագավորությունը Աշոտ Ա-ի հետ միաժամանակ, թերևս պատմիչի ստեղծագործությունն է: Քանի որ Համամի որդի Ատրներսեհը, ըստ Վախուշտի, սկզբում թագավոր լինելով, հետագայում վախճանում էր իրեն այդպես կոչել, նույն կարգավիճակը պահպանում էր նաև նրա որդի Իշխանակը՝ կոչվելով իշխան, չնայած, որ Անանիա Մոկացին նրան թագավոր է կոչում¹: Փաստորեն, խոսք անգամ լինել չի կարող այն մասին, որ Համամը վերականգնել է Աղվանից թագավորությունը: Նա, հանդիսանալով Հայոց թագավորության «արևելից մեծ իշխան», թագ է ստացել Սմբատ Ա թագավորից՝ ճանաչելով նրա իշխանությունը:

Ն. Աղոնցը, որ Սահլին Բագրատունի էր համարում, նրա որդի Հովհաննեսին նույնացնում է մյուս որդի Մուավիային ու, քանի որ կա նաև Մխիթար Այրիվանեցու «Համամ, որ և Յովհաննես Բագրատունի» հաղորդումը, իսկ ուսումնասիրողը, համծինս այս Համամի, տեսնում է Աղվանից թագավորությունը «վերականգնողին», ուստի և ծնվում է ուսումնասիրողի այն կարծիքը, թե Հովհաննես-Մուավիան նույն ինքը Համամն է: Սակայն, Ն. Աղոնցն անհավանական է համարում եռակի անվանակոչումը և «Մուավիա» անունը համարում «Համամ» անվան աղավաղումը²: Մուավիա-Հովհաննես նույնացումն ընդունում է նաև Բ. Ուլուբաբյանը, սակայն, նա դեմ է հիշյալ անվանումները կրողի, որը Սահլի որդին էր, և Համամի նույնացմանը: Համամին նա նույնական է համարում Սահլի թոռանը՝ Ատրներսեհի որդի Գրիգորին³: Քանի որ Սահլը, ըստ Բ. Ուլուբաբյանի՝ Առանշահիկ էր, ուստի Առանշահիկ էր նաև Համամ-Գրիգորը: Բ. Ուլուբաբյանը նշում է, որ իբր, ըստ Մովսես Դասխուրանցու՝ Համամն ու Գրիգորը նույն անձն են: Համաձայն նրա՝ պատմիչի տեղեկություններից հետևում է, թե ինչպես Ատրներսեհի որդին ու Սահլի թոռն էր Գրիգորը, այնպես էլ Ատրներսեհի որդին ու Սահլի թոռն էր նաև Համամը: Ընդգծենք սակայն, որ Հայոց Արևելից կողմերի պատմիչի վկայությունը Ատրներսեհի որդի և Սահլի թոռ է ճանաչում միայն

¹ Տես «Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի Յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից», «Արարատ», 1897, մարտ, էջ 144:

² Տես Ն. Աղոնց, Երկեր, հ. Ա, էջ 510-511:

³ Տես Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 75-77: Բ. Ուլուբաբյանը, հետևելով Ա. Կրիմսկուն, «Համամ» անունը պարզապես դիտում է որպես «Գրիգոր»-ի արաբերեն թարգմանություն: «Գրիգոր» մկրտչական անունը (որը նշանակում է «արթուն», «զգոն», «հոգատար») թարգմանվել է այն ժամանակ տարածված արաբական «Համամ»-ի, որը նույն արմատն ունի՝ լինել զգոն, հոգատար (տես Էծմ ի հեծե Ա., ճշվ. աշխ., էջ 374, ժանոթ. 6):

Գրիգորին, իսկ Համամի մասին մնան տեղեկություն չի հաղորդում¹:

Անդրադառնանք ուսումնասիրողների ուշադրությունից դուրս մնացած մի կարևոր իրողության: Հայտնի է, որ Սահլը՝ Բաբեկին ձերբակալելուց ու արաբներին հանձնելուց հետո, խալիֆայից ստացել էր իշխանությունն «ի վերայ Հայոց, Վրաց և Աղուանից»: Իբն ալ-Ասիրը հաղորդում է, որ արաբները Սահլին՝ Բաբեկին ձերբակալելու համար, տվել են պատրիկի կոչում², ինչը խոսում է Մովսես Դասխուրանցու հիշյալ հաղորդման օգտին: Սահլի որդին էր, թերևս, «տերանց տերն Յովհաննես, որ Հայոց, Վրաց և Աղուանից եղել տեր»: Եթե մա էր «տերանց տեր»-ն ու հորից «Հայոց, Վրաց և Աղուանից» իշխանության ժառանգողը, ուրեմն և մա էր որդիներից ավագն ու հոր ուղղակի ժառանգորդը: Սրան է վերաբերում Մեծիրանից Սբ. Հակովբի վանքի այն արձանագրությունը, որտեղ հիշվում է մի ոմն Հովհաննես. «ՅԲ (853 թ.-Ա.Ե.) թուականութե<ա>ն Հայո<ց> ի ժամանակ Յովանիսի Աղվան<ից> իշխանի ես Սողոմ<ոն> Մեծարանց եպիսկոպոս> կանգնեցի զ<սուրբ>...»³: Այս Հովհաննեսին, ինչպես տեսանք, ուսումնասիրողներն հակված են նույնացնելու Սահլի Մուսավիա անունով մյուս որդուն, որը, ըստ Իբն ալ-Ասիրի՝ հետագայում հոր հետ գերեվարվեց⁴: Պետք է նշել, որ Թովմա Արծրունին հավաստում է, որ Սահլի հետ գերի էր տարվել նրա որդի Ատրներսեհը⁵: Ի հակադրություն հիշյալ տեսակետների՝ մենք կարծում ենք, որ իրականում Հովհաննեսի ու Մուսավիայի նույնացումը սխալ է, որ դրանք տարբեր մարդիկ են: Ուրեմն՝ պետք է, որ Սահլը երեք որդիներ ունեցած լինի, որոնցից Ատրներսեհն ու Մուսավիան հոր հետ տարվել են Սամառա: Ավելին, եթե համեմատենք Իբն ալ-Ասիրի հաղորդումը Թովմա Արծրունու վկայության հետ, ապա կտեսնենք, որ նրանցից յուրաքանչյուրը վկայում է, որ Սահլի հետ գերության է տարվել նրա միայն մեկ որդին: Ըստ առաջինի, դա Մուսավիան է, իսկ, ըստ երկրորդի՝ Ատրներսեհը: Ուստի առավել հավանական է (եթե, իհարկե, Սահլի՝ երեք որդիներ ունենալու մեր վերը բերված կարծիքը կասկածելի է) Ատրներսեհի ու Մուսավիայի նույնացումը, մանավանդ, որ Թովմա Արծրունու «Ատրներսեհ Աղուանից իշխան»-ին համապատասխանում է Իբն ալ-Ասիրի «Առանի պատրիկ Մուսավիա»-ն: «Աղվանից» իշխան Ատրներսեհը Սահլի որդին է: Իսկ եթե IX դ. 50-ական թթ. սկզբներին հոր

¹ Տես Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 340-341:

² Տես ابن الاثير, V, էջ 245:

³ Տես Ն. Ադոնց, Երկեր, հ.Ա, էջ 509:

⁴ Տես ابن الاثير, V, էջ 292:

⁵ Տես Թովմա Արծրունի և Ամանուն, էջ 296-298:

կենդանության օրոք նա էր «Աղվանից» իշխանը, ուստի և Սահլի՝ Շաքիի տեր լինելու մասին վկայությանը պետք է լրջորեն վերաբերվել, մանավանդ, որ հոր ժառանգորդը, ինչպես տեսանք, նրա Յովհաննես որդին է եղել, որը, չնայած իր բարձրագույն կոչմանը, այլևս չի հիշատակվում: Հավանական է, որ նա հոր հետ հաստատված լիներ Շաքիում, այն բանից հետո, երբ նրա հայրը խալիֆայից ստացել էր իշխանությունն «ի վերայ Հայոց, Վրաց և Աղուանից»: Ջարգացնելով մեր տեսակետը՝ նշենք, որ հավանական է նաև, որ Սահլին «ի վերայ Հայոց, Վրաց և Աղուանից» իշխանությունն տալը ձևական էր, քանի որ, ինչպես տեսանք, 838 թ. այդ կոչումը կրում էր արդեն Բագարատ Բագրատունին:

Թովմա Արծրունին, եթե որպես «Աղվանից» իշխան է հիշատակում (այս «Աղուանից» անվան տակ Թովմա Արծրունին նկատի ունի Հայոց Արևելից կողմերը) Սահլի որդի Ատրնեսեսին, ապա Սահլն էլ իշխելու էր խալիֆայից ստացած իշխանության մյուս հատվածում, այն է՝ Շաքիում, Կամբեճանում ու Հերեթում, սակայն, պահպանելով գերագույն իշխանապետությունը: Իսկ Յովհաննեսը՝ հոր անմիջական ժառանգորդը, առանց կասկածի, նրա կողքին պետք է գտնվեր: Այս դեպքում առաջ է գալիս նաև Համամ Բարեպաշտի հարցը: Ինչպես վերևում տեսանք, ուսումնասիրողները Համամի հարցը լուծել են՝ նրան այս կամ այն անձին նույնացնելով: Մեր տեսակետի՝ ճիշտ լինելու դեպքում, Համամին հարկ չկա նույնացնելու ոչ Սահլի Յովհաննես որդուն, որը սխալ է հենց թեկուզ ժամանակների ակնհայտ անհամապատասխանության պատճառով¹, ոչ էլ Ատրնեսեսի Գրիգոր որդուն: Համամը պետք է, որ Յովհաննեսի որդին եղած լիներ:

Բ. Ուլուբաբյանն Առանշահիկ իշխանների՝ Շաքիին տիրելու (ըստ նրա՝ վերատիրելու) պատիվը տալիս է Համամ Բարեպաշտին, հենվելով Մովսես Դասխուրանցու այն հաղորդման վրա, թե «Գրիգոր (ըստ ուսումնասիրողի՝ նույն ինքը՝ Համամ Բարեպաշտը-Ա.Ե.) շինե գձաւախաղացին բերդն, և յայն կողմն ձգէ զձեռն իւր իշխանութեանն»²: Նա, հետևելով Ա. Կրիմսկուն³, «յայն կողմ»-ը համարում է Կուրի ձախափնյակը, քանի որ պատմող հեղինակը աջափնյակից է⁴: Մեր քննությունը, սակայն ցույց տվեց, որ Առանշահիկները հաստատվել էին Շաքիում Սահլի

¹ Յովհաննեսը «Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից» իշխան էր դարձել, ըստ Դասխուրանցու, 838 թ. (տես **Մովսես Կաղանկատվացի**, էջ 330-331), իսկ Համամը, նույն հեղինակի վկայությամբ, Աղվանից թագավորությունը վերականգնել է իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու հետ միաժամանակ, այսինքն նույն դարի 80-ական թթ. (ամր, էջ 335):

² **Մովսես Կաղանկատվացի**, էջ 340-341:

³ Стен Крымский А., *Узл.* աշխ., էջ 375:

⁴ Стен **Բ. Ուլուբաբյան**, *Խաչենի իշխանությունը*, էջ 75:

Ժամանակներից սկսած: Բացի այդ, Բ. Ուլուբաբյանը՝ ապացուցելու համար Ատրնեբսեհի որդի Գրիգորի նույնությունը Համամ Բարեպաշտին, վկայակոչում է Գրիգորի թողած արձանագրությունը՝ գտնված Սողքի Մեծ Մագրա գյուղից, որը բարբառում է, թե Գրիգորը «Սիւնեաց և Աղուանից» իշխան է եղել¹: Ուստի ուրիշ էլ ո՞վ, եթե ոչ նա, պետք է վերականգնե՞ր Աղվանից թագավորությունը: Երբ արաբները Սահլին իր որդի Ատրնեբսեհի հետ գերեցին, վերջինիս ողջ իշխանությունն անցավ որդուն՝ Գրիգորին: Իսկ ի՞նչ եղավ Հովհաննեսի ճյուղը: Նա չէր գերվել, բայց այլևս չի հիշատակվում: Եվ եթե նա, որպես հոր անմիջական ժառանգ, գտնվում էր Շաքիում, ուրեմն և Աղվանից թագավորության վերականգնման պատիվն էլ պետք է նրա սերունդներին պատկաներ: Այսինքն՝ Համամն, անկասկած, նրա՝ որդին էր: Համամի, ինչպես նաև նրա որդի Ատրնեբսեհի թագավորանիստը Շաքին էր, ինչպես վկայում են Հովհաննես Դրասխանակերտցին ու Մասուդին: Մեր կարծիքով, Հայոց թագավորից թագ ստացած և Շաքիում գտնվող Համամ Բարեպաշտը սկզբնապես համարվում էր գերագույն իշխան Շաքիի, Հերեթի, Կամբեճանի և Հայոց Արևելից կողմերի վրա: Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Արևելից մեծ իշխան» հաղորդումը վերաբերում էր հիշյալ ողջ տարածքին, որը Բագրատունի թագավորների օրոք կազմում էր նրանց տերության «արևելից» հատվածը: Սակայն Աղվանից թագավորությունն իր ընդարձակ սահմանները հետագայում պահպանել չկարողացավ ու շուտով սահմանափակվեց Կուրի ձախափնյա հողերում: Վերը տեսանք, որ արդեն Համամի որդի Ատրնեբսեհի օրոք Շաքիի թագավորությունը, ըստ Մասուդիի՝ տարածվում էր Կապադակի և Ծամարաց երկրի միջև, այսինքն՝ ընդգրկելով թե՛ Կամբեճան ու Շաքի գավառները և թե՛ Հերեթը, չնայած, որ անվանապես հոր գերագահ դիրքը պահպանում էր նաև Ատրնեբսեհը, ինչն ապացուցում է Հովհաննես կաթողիկոսի վկայությունը, որ ինքը հալածական «ի կողմանս արևելեայ Աղուանից առ մեծ իշխանն Սահակ երթեալ և առ թագաւորն նոցունց Ատրնեբսեհ»²: Այսինքն՝ «Աղվանից» (իմա՝ Հայոց Արևելից կողմեր-Ա.Ե.) մեծ իշխանի կողքին կա նաև գերագահ մեկը՝ Շաքիի կամ «Աղվանից» Ատրնեբսեհ թագավորը:

¹ Անդ: Բ. Ուլուբաբյանը «Սիւնեաց»-ը սրբագրում է «Փոքր Սյունիք»-ի: Այս ճշտումն անհիմն է, քանի որ արձանագրության մեջ Սյունիք աշխարհը հստակորեն տարանջատում է «Աղուանից» տեղանունից, որի տակ նկատի ունի Արցախ և Ուտիք նահանգները: Իսկ Փոքր Սյունիքը Արցախն է (տե՛ս «Մովսիսի հորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց», էջ 310):

² Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 220:

Հարկ է վերջում անդրադառնալ ևս մեկ կարևոր իրողության: Համամի «վերականգնած» թագավորությունն «Աղվանից» են անվանում միայն հայկական աղբյուրները: Վրացական աղբյուրներն, ինչպես տեսանք, այն Հերեթ գավառի անունից կոչում են Հերեթի թագավորություն, իսկ արաբական աղբյուրները՝ սկզբում Շաքի-Կամբեճանի իշխանություն¹, իսկ հետո նաև Շաքիի թագավորություն²: Տեսանք, որ այդ թագավորության բնակչությունը հայկական էր ու հայադավան, սակայն հայկական աղբյուրներն, այնուամենայնիվ, այն կոչում են «Աղվանից»: Դատելով Մովսես Խորենացու տվյալներից, «Աղվանք»-ը էթնիկական անուն չէր: Նա սկզբում հաղորդում է, թե ինչպես է Վաղարշակ թագավորը մի ոմն Առանի կարգում «նահապետ ի վերայ մեծ դաշտին Առանայ, յերասխայ մինչև ցհունարակերտ»: Այնուհետև, Պատմահայրը տեղեկացնում է, որ նրա ցեղը «ժառանգեաց զդաշտն Աղուանից և զլեռնակողմն նորին դաշտի» և, որ «աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք. զի աղու ծայնէին զնա»³: Այսինքն՝ «աղու» անունը բնորոշում էր նրա բարի բնավորությունը: Ինչպես ճշտել է Բ. Հարությունյանը, տարածքին տրվող «Աղու+ան+ք» անվանումը ցույց էր տալու դրա արգավանդ ու բարեբեր լինելը⁴: Իսկ, քանի որ խոսքը, ըստ Պատմահոր՝ դաշտի մասին է, ապա, անշուշտ, արգավանդ ու բարեբեր էր կոչվելու Կուրի առափնյա դաշտը: Բացի այդ, «աղվան» անունը չէր վերաբերում միայն մեկ ցեղի: Ստրաբոնն այդպես է անվանում Կուր գետի և Կովկասյան լեռների միջև բնակվող 26 ցեղերի, որոնց, ճիշտ է, Ստրաբոնի ժամանակներում տիրում էր մեկ թագավոր, բայց նախկինում դրանցից յուրաքանչյուրն իր թագավորն ու լեզուն ուներ⁵: Ըստ որում՝ վերջին հաղորդումը ցույց է տալիս, որ այդ ցեղերի միջև նույնիսկ ազգակցություն չկար: Արաբ հեղինակների հաղորդումներից երևում է, որ Հայոց Արևելից կողմերին տրվող «Առան» (իմա՝ դաշտ)⁶ անունը⁷ երբեմն տարածվում էր նաև Աղվանք կոչված

¹ Տես Ե. Բլանշի, I, էջ 240:

² Ե. Բլանշի, I, էջ 204-205, Ibn Haukal, էջ 354:

³ Մովսես Խորենացի, էջ 126-128: Տես նաև Ստեփաննոս Օրբելյան, էջ 16:

⁴ Տես Բ. Հարությունյան, Պետական մակարդակի բարձրացված կեղծարարություն, «Վեմ» (համահայկական հանդես), 2010, քիվ 4, էջ 33-34:

⁵ Տես Նոժձաճիֆ, Ālāḥdāḥōy, ā 17 éíēāāḥ, ĩāḥāāīā, ḥōāḥōyū ē ēīīīāīfōāḥēē Ā. Nōḥāḥōāīfāḥēīāī, I., 1964, XI, IV, 6:

⁶ Մեզանում այսօր էլ Արարատյան դաշտն անվանվում է Արան (Առան), իսկ տեղի բնակչությունը՝ արանցի (տես Ս. Երեմյան, Ն. Մառը և VII դարի «Աշխարհացոյց»-ը, «Մարտ և հայագիտության հարցերը», Եր., 1968, էջ 88-89):

⁷ Տես Jacut, I, էջ 183-184, Ibn Khordadbeh, էջ 121:

երկրամասի վրա¹, իսկ հայկական աղբյուրները հաճախ «Աղվանք» տեղանունը վերագրում են թե՛ Աղվանք երկրամասին և թե՛ Հայոց Արևելից կողմերին²: Եզրակացությունը պարզ է. նույն իմաստն արտահայտող բառերի փոխատեղումը միանգամայն բացատրելի ու հնարավոր է: Ուստի՝ արձանագրենք. Կուրից հյուսիս գտնվող Աղվանք-Առանը և հարավ ընկած Առան-Աղվանք-Հայոց Արևելից կողմերը (հատկապես Ուտիք աշխարհը) հայերի շրջանում հանդես էին գալիս «արգավանդ երկիր», «դաշտ» նշանակությամբ և այդ իմաստով հայկական միջավայրում գոյատևեցին բավական երկար: Նշենք նաև, որ չնայած Համամի հիմնած թագավորությունը, դատելով վերն ասվածից, կոչվելու էր Շաքիի թագավորություն, հայկական աղբյուրներն ավանդույթի ուժով այն կոչում են «Աղվանից», քանի որ այդտեղ էր գտնվել Աղվանից կամ Ալբանիա թագավորությունը:

Ամփոփելով Արևելից մեծ իշխանության վերաբերյալ քննության արդյունքները, նշենք, որ Սահլ Սմբատյան իշխանը եղել է հայկական Եռանշահիկ կամ Առանշահիկ իշխանական տոհմից, իշխել է Խաչենում և Բաբեկին ձերբակալելուց և արաբներին հանձնելուց հետո գերագույն իշխանություն է ստացել Հայոց Արևելից կողմերի, Շաքի-Կամբեճանի ու Հերեթի հայկական իշխանության վրա: Հայոց թագավորության հիմնադրումից և Աշոտ Ա ու Սմբատ Ա-ի թագավորների կողմից մինչև Կովկասյան լեռներն ընկած երկրների նվաճումից հետո այդ իշխանությունը դառնում է Հայոց թագավորության մաս և կոչվում «Արևելից» ընդհանրական անունով՝ նկատի ունենալով Հայոց թագավորության մեջ նրա աշխարհագրական և ռազմավարական դիրքը: Սահլի որդիներից Ատրներսեհը իշխում էր Հայոց Արևելից կողմերում, իսկ Շաքիում հոր կողքին գտնվում էր Հովհաննեսը: Վերջինս Սահլ Սմբատյանի ուղղակի ժառանգորդն էր: Հովհաննեսից հետո Համամը, հանդիսանալով Հայոց թագավորության «Արևելից մեծ իշխան», հետագայում դարձավ Աղվանից թագավոր: Նրա թագավորությունն ընդգրկում էր Կամբեճանը, Հերեթը, Շաքին, Կապադակի շրջանը և ճիղբքը՝ տարածվելով Կուր գետից մինչև Կովկասյան լեռներ և Թելավ քաղաքից արևմուտք գտնվող

¹ Տես Jacut, IV, էջ 259, Ibn Haukal, էջ 355:

² Մանրամասնորեն տես Բ. Ուլուբաբյան, «Ալբանիա», «Աղվանք» և «Առան» տեղանունները, «ՊԲՀ», 1971, թիվ 3, էջ 115-126, Սվազյան Հ., «Աղվանք» տեղանվան բովանդակային փոփոխությունների և գործածության ոլորտների շուրջ, «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 2008, թիվ 2, էջ 258-267, նույնի՝ История страны Алуанк (с древнейших времен по VIII век), Ер., 2009, էջ 241-248:

Գաղզաղ բնակավայրից մինչև Փիրսահաթ գետի վերին հոսանքի ավազան:

4.2. Գիղբ (ճողբաց իշխանություն): Մաս էր կազմում Հայ Բագրատունիների տերության և գտնվում էր նրա հյուսիսարևելյան ծայրամասում: Անանուն Ջրուցագիրը հաղորդում է, որ Սմբատ Ա-ի արխագական արշավանքի մասնակիցների թվում էր «իշխանն ճողբաց բազում զաւրաւք»¹: Խոսքը Գիղբ կոչված ազգագավառի մասին է, որը՝ համաձայն Բ. Հարությունյանի տեղադրության, գտնվում էր Փիրսահաթ գետի վերին հոսանքի ավազանում՝ Աղվանից երկրամասի հարևանությամբ²:

Այն պետք է մաս կազմեր Արևելից մեծ իշխանության կամ Աղվանից թագավորության, որն իր հերթին Սմբատ Ա-ի արխագական արշավանքին ներկայացել էր առանձին զորախմբով: Անանուն Ջրուցագիրը հիշատակում է «իշխան յԱրևելից Սմպատ բազում զաւրաւք»³:

Եւէնք նաև, որ սահմանագիծն Արևելից մեծ իշխանության և Շիրվանշահերի պետության միջև անցնում էր Աղվանից թագավորության մաս կազմող Կապադակ քաղաքի և Շիրվանշահերին պատկանող Շամախու միջև՝ հյուսիսում Բաբադաղ լեռից սկիզբ առնող և հարավ իջնող լեռնապարով ու ներկայիս Գյոկ-չայ գետով մինչև Կուր գետ՝ ներկայիս Ջարդոթ բնակավայրից արևելք: Արևելից մեծ իշխանության հյուսիսային սահմանագիծն անցնում էր Կովկասյան լեռների ջրբաժանով՝ սկսած Ավարյան Կոյսու գետի ակունքների շրջանից մինչև Գիղբ:

4.3. Ծանարաց (Կախեթի) քորեպիսկոպոսություն: Սկայալ 881 թ., ինչպես տեսանք, Հայ Բագրատունիների տերության մաս էր կազմում Ծանարաց քորեպիսկոպոսությունը:

Խնդրո առարկա շրջանում Ծանարաց քորեպիսկոպոսության պատմաաշխարհագրական իրավիճակին լավագույնս ծանոթանալու նպատակով անհրաժեշտ ենք համարում ներկայացնել մի համառոտ պատմական ակնարկ: Արմինիա ոստիկանության երկրորդ Արմինիա վարչական շրջանի, որի մեջ մտնում էին Գուգարքը, Վիրքը և Կովկասյան լեռների արևմտյան որոշ շրջաններ, սահմանները հյուսիսում հասնում էին Դարբանդից մինչև Ալանաց դուռը ձգվող սահմանային ամրությունների գոտուն⁴: Ալանաց դռան հարևանությամբ գտնվում էր Ծանարների երկիրը կամ Ծանարքը (արաբական աղբյուրներում՝ աս-Սանարիա): Ծանարքը գրավել էր արաբ զորավար Հաբիբ իբն Մասլա-

¹ Տես Անանուն Ջրուցագիր, էջ 189:

² Տես Բ. Հարությունյան, Լիփնքի տեղադրության հարցի շուրջը, էջ 123:

³ Տես Անանուն Ջրուցագիր, էջ 189:

⁴ Տես Ա. Եղիազարյան, Արմինիա ոստիկանության սահմանները, էջ 244-246:

ման դեռևս VII դ. կեսերին¹: Ծանարների երկիրը, հետևաբար մաս Ալանաց դուռը, արաբների կողմից վերջնականապես նվաճվել էր Արմինիայի, Ատրպատականի և Ջազիրայի փոխարքա Մասլամա իբն Աբդալ-Մալիքի (որոշ ընդմիջումներով փոխարքա է եղել 709-732 թթ.)² արշավանքի ժամանակ: Այդ ժամանակ Ալանաց դռանն արաբները մշտական կայազոր հաստատեցին³: Դատելով Մովսես Դասխուրանցու հաղորդած մի տեղեկությունից՝ այդ իրադարձությունը տեղի է ունեցել 714/715 թ.: Խոսելով հայոց ճԿ թվականին (711 թ.) տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին՝ պատմիչը հաղորդում է, որ դրանցից երեք տարի անց Մասլաման ավերեց Դարբանդը և «ելաներ ընդ Վրաց կողմն»⁴: Այդ ժամանակ, մեր կարծիքով, Մասլաման նվաճեց Ծանարների երկիրն ու Ալանաց դուռը: Ճիշտ է, իբն ալ-Ասիրն Ալանաց դռնով Մասլամայի կատարած մի արշավանք էլ դնում է հիջրայի 110 թ. (728-729 թ.)⁵, սակայն, այդ, հավանորեն, պարզապես ցույց է տալիս, որ այդ ժամանակ արդեն Ալանաց դուռը գտնվում էր արաբական տիրապետության ներքո: Չնայած, որ ծանարները հաճախ էին փորձում թոթափել արաբական լուծը, Խալիֆայությունը կարողանում էր կրկին իրեն ենթարկել նրանց⁶: Այսպես, Աբու Ջաֆար ալ-Մանսուր Խալիֆայի օրոք (754-775), երբ ծանարներն ապստամբեցին Խալիֆայության դեմ, Յազիդ իբն Ուսայդ ուստիկանը (Արմինիայի ուստիկան է եղել երեք անգամ՝ 752-754, 759-769, 775-780 թթ.) կրկին Խալիֆայությանը ենթարկեց նրանց երկիրը, վերանվաճեց Ալանաց դուռը և այնտեղ բնակեցրեց Խալիֆայության դիվանում գրանցված զինվորների⁷:

Ծանարաց երկրի մասին «Աշխարհացոյց»-ը հիշատակում է Սարմատիայի ցեղերին թվարկելիս, նշելով, որ արդողներից հետո, դեպի արևելք, «բնակեն Դաջանք, Դուալք, Ծըխոյք, Փուրքա, Ծանարքայ՝ յորում Ալանաց դուռն»⁸:

Ըստ Թովմա Արծրունու՝ Բուղան «դիմեալ գնաց հասանել ի վերայ

¹ Տե՛ս بلاذري, I, էջ 239:

² Տե՛ս А. Тер-Гевондян, նշվ. աշխ., էջ 272-273:

³ Տե՛ս مسعودي, I, էջ 194:

⁴ Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 319-320:

⁵ Տե՛ս ابن الاثير, էջ 205:

⁶ Տե՛ս А. Атабабаев, նշվ. աշխ., էջ 180:

⁷ Տե՛ս بلاذري, I, էջ 246: أهل الديوان-դիվանի մարդիկ. դրանք այն զինվորներն են, որոնք Խալիֆայության զանդարանից թոշակ էին ստանում՝ ըստ այնտեղ պահվող ցուցակի:

⁸ «Աշխարհացոյց Մովսեսի հոդեմացոյ», էջ 26: «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության մեջ ասված է «Գաճանք, Փինճք, Դուաղք, Խոնք, Ափուրք, Ծանարք՝ յորում Ալանաց դուռն» (տե՛ս Ա. Արքահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 347):

կողմանց հիւսիսոյ, յերկիրն յորում Ծանակ (իմա՝ Ծանարք-Ա.Ե.) կոչի. սոքա բնակին յամուրս լեռնականս...: Եւ մօտ առ սոցա կայ լեռնն Կաւ-կասու»¹:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է, որ Սմբատ Ա արքան ընդլայնեց իր տերութեան սահմանները «մինչև ցատորոտ մեծի լերինն Կովկասու, զԳուգարացիս և զԾանարս մինչև ցԴուռն Ալանաց»²:

«Մոքցեվայ Քարթլիսա»-ն («Վրաց դարձ») Դարիալի կիրճը անվանում է «Ծանարների կիրճ» և հաղորդում, որ պարսիկները Ալանաց դռան պահպանության գործը վստահեցին ծանարներին³:

Ըստ Բալազուրիի՝ Աբու Ջաֆար ալ-Մանսուր խալիֆայի օրոք Արմինիայի ոստիկան Յազիդ իբն Ուսայդը (759-769) «նվաճեց Բաբ-Ալլանը...և...ջախջախեց սանարներին»⁴:

Կովկասագետ Վ. Մինորսկին ծանարների մասին գրում է, որ նրանք վրացերեն կոչվում են «ծանար», քաջ լեռնականներ էին և բնակվում էին Դարիալի լեռնանցքի մոտ, իսկ հետագայում ընդարձակեցին իրենց տիրույթները դեպի արևելք՝ Կախեթ: Ըստ ուսումնասիրողի, Մասուդին, նրանց համարելով Շաքիի հարևանները, շփոթում է նրանց կախեթցիների հետ⁵:

Ս. Երեմյանը ծանարներին տեղադրում է Թերեք գետի ակունքների շրջանում, որը համապատասխանում է ներկայիս Ղազբեկի շրջանին⁶: Ծանարների հար և նման տեղադրություն է տրված նաև վրացական պատմագիտության մեջ⁷: Ծանարաց երկրի այդ տեղադրությունը համապատասխանում է սկզբնաղբյուրների և, մասնավորապես, «Աշխարհացոյց»-ի տեղեկություններին:

Հ. Մկրտումյանը, որ զբաղվել է Կախեթի իշխանության (Ծանարաց քորեպիսոպոսություն) VIII-XI դդ. պատմության ուսումնասիրությամբ, այն եզրակացության է եկել, որ Տփղիսի ամիրաները VIII դ. վերջին և IX դ. սկզբին իրենց կողմն էին քաշել ծանարներին՝ վերջիններիս և նրանց հարևան ու դաշնակից լեռնական ցեղերին համծնելով Ալանաց դռան և այդ դռնով անցնող ճանապարհի (իմա՝ Ռազմա-վիրական ճանապարհ)

¹ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 274:

² Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 164:

³ Տե՛ս Հ. Մկրտումյան, Ծանարների ցեղը և նրանց դերը Դարիալ լեռնանցքի պահպանության գործում, «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 1972, թիվ 6, էջ 85:

⁴ بلاذري, I, էջ 246:

⁵ Տե՛ս Ա. Լեւոնյան, նշվ. աշխ., էջ 210-211, ծանոթ. 100:

⁶ Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 56:

⁷ Տե՛ս Լ. Էրզնանյան, նշվ. աշխ., էջ 306-316., էջ 256:

վերահսկողությունն ու պաշտպանությունը, ըստ որում Ալանաց դռանը և ճանապարհի շրջակայքում տեղակայված արաբական կայազորները պետք է վերացվեին՝ փոխարինվելով ծանարական և նրանց դաշնակից ցեղերի կայազորներով¹: Ըստ հեղինակի՝ դատելով վրացական և հայկական հեղինակների որոշ երկիմաստ տեղեկություններից, Տփղիսի ամիրաներն օգտագործում էին նաև գարդաբանցիների զինված ուժերը, իսկ գարդաբանցիները բնակվում էին ներկայիս Վրաստանի հանրապետության Գարդաբանի շրջանում՝ Տփղիսից հարավ²: Ճիշտ է Յ. Սկրտունյանը, երբ այն տեսակետն է հայտնում, որ հավանաբար արդեն նախքան արաբական արշավանքները Կախեթում սկսվել էր տարբեր ցեղերի միավորման գործընթացն առավել հզոր ծանարների գերիշխանության ներքո: Արդեն VIII դ. 70-ական թթ., երբ ծանարները պայքարում էին արաբ զորավար Ամիր իբն Իսմայիլ ալ-Յարիսիի դեմ, Կախեթն իրենից ներկայացնում էր տեղի ցեղերի միություն՝ ծանարների գլխավորությամբ³: Կախեթի իշխանական տոհմի, որի անդամները սկզբնաղբյուրներում կոչվում են քորեպիսկոպոսներ, հիմնադիր Գրիգուլը (787-827) ծանար էր: Նա տիրեց Արագվ գետի հովտի մի մասին⁴: Դրանով նա իր ձեռքը վերցրեց ռազմավիրական ճանապարհի վերահսկողությունը: Նրան հաջողվեց իր ենթակայության ներքո առնել նաև Գարդաբանը, որ դրանից հետո մաս էր կազմում Ծանարաց քորեպիսկոպոսության: Այդ ամենի հետևանքով Տփղիսի ամիրայության տարածքը խիստ կրճատվեց, Տփղիսի ամիրաները վերածվեցին հասարակ ավատատերերի, իսկ ամիրայությունը՝ քաղաք-պետության⁵:

Ծանարաց քորեպիսկոպոսությունը IX դ. սկզբին պայքար է սկսում Վիրքին տիրելու համար: Քորեպիսկոպոս Գրիգուլը նվաճում է Վիրքի հողերի մի զգալի մասը՝ Քսան գետի հովիտը, որտեղով անցնում էր ռազմավիրական ճանապարհը: Այդ ժամանակ նրա դեմ հանդես է գալիս Կղարջքի կուրապաղատ Աշոտ Բագրատունին⁶: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Քսան գետի հովտում և ավարտվեց Գրիգուլի պարտությամբ: Աշոտ կուրապաղատը զբաղեցրեց Վիրքի՝ մինչև Քսան գետն ընկած հողերը⁷ (հմմտ. Վարդան վարդապետ. Աշոտ կուրապաղատը «տիրեաց ի Կաղրջաց մինչև ի Տփխիս, լեռնակողմամբն հանդերձ»): Հարկ է նշել, որ

¹ Տե՛ս Ա. ԼեժձճՆՅՈՒՆ, նշվ. աշխ., էջ 73:

² Ամդ, էջ 73-74:

³ Ամդ, էջ 72:

⁴ Տե՛ս «Матиане Картлиса», էջ 29:

⁵ Տե՛ս Գ. Միքտյան, նշվ. աշխ., էջ 72:

⁶ Տե՛ս «Матиане Картлиса», էջ 29:

⁷ Ամդ:

Քսան գետի հովտին տիրելը Ծանարաց քորեպիսկոպոսության համար ուներ կարևոր նշանակություն: Այդպիսով նրա հսկողության տակ էին անցնում ինչպես Պարտավ-Տփղիս-Ալանաց դուռ-Յուսիսային Կովկաս մեծ առևտրական ճանապարհը, այնպես էլ Ալազան, Իոր և Արազվ գետերի հովիտներով անցնող առևտրական ճանապարհները: Սակայն, ինչպես տեսանք, Գրիգորին հաջողվեց միայն պահպանել Քսան գետի ձախափնյակը:

827 թ. Գրիգորի մահից հետո, հավանաբար Տփղիսի ամիրայի օգնությամբ, քորեպիսկոպոսությունում իշխանությունն անցավ գարդաբանյան Դոնաուրի իշխանական տանը: «Քարթլիի մատյան»-ը հաղորդում է. «գարդաբանցիները...քորեպիսկոպոս ընտրեցին Դաչիին (կամ Վաչեին¹), որ Կվաբուլի որդի Յովհաննի որդին էր, իսկ նրանից հետո քորեպիսկոպոս դարձրեցին Սամուել Դոնաուրիին»²:

Սամուել Դոնաուրիի (839-861) մահից հետո իշխանությունն անցավ նրա եղբայր Գաբրիել Դոնաուրիին (861-881)³: Այնուհետև, ըստ «Քարթլիի մատյանի»՝ «հզորացավ քորեպիսկոպոս Փաղլան և իրեն ենթարկեց գարդաբանցիներին»⁴:

IX դ. առաջին կեսին Երկրորդ Արմինիայում տեղի էին ունենում կարևոր իրադարձություններ: Տփղիսի ամիրաները աստիճանաբար դադարում են ենթարկվել Խալիֆայության գերիշխանությանը: Ալ-Մամուն խալիֆան (813-833) Տփղիսի անհնազանդ Իսմայիլ իբն Շուայբ ամիրային (809-813) փոխարինում է Մուհամմադ իբն Աթաբ ամիրայով (813-830): Վերջինս 829-830 թթ. ծանարների աջակցությամբ ապստամբում է խալիֆայի իշխանության դեմ⁵: Ապստամբության ճնշման նպատակով խալիֆան ուղարկում է Աբդ ալ-Ալա իբն Ահմադ զորավարին, որին Տփղիսի ամիրայի և ծանարների միացյալ զորքը պարտության է մատնում: Հետևում է Խալիդ իբն Յազիդ աշ-Շաբբանի ոստիկանի (829-832) արշավանքը Տփղիսի վրա: Ըստ Յակուբիի՝ Տփղիսի ամիրան մեղայականով ներկայացավ Շաբբանի զորավարին: Վերջինիս հետ ծանր պայմաններով հաշտության պայմանագիր կնքեցին նաև ծանարները⁶: Սակայն Ծանարաց քորեպիսկոպոսության մեջ մտնող գարդաբանցիները չհետևեցին ծանարների օրինակին, այլ Սամուել քորեպիսկոպոսի

¹ Հ. Սկրտունյանն այդ անվան ճիշտ ձևը, հետևելով Վախուշտ Բագրատիոնին (տե՛ս Вахушти Багратиони, էջ 126)՝ համարում է Վաչեն (տե՛ս Г. Мкртумян, նշվ. աշխ., էջ 75):

² Տե՛ս "Матиане Картлиса", էջ 29:

³ Անդ, էջ 30:

⁴ Անդ, էջ 32:

⁵ Տե՛ս يعقوبي, II, էջ 475:

⁶ Անդ:

գլխավորությամբ ճակատամարտ տվեցին նրան Գավազ բնակավայրի մոտակայքում և պարտության մատնեցին¹:

Տփղիսի ամիրա Իսհակ իբն Իսմայիլ իբն Շուայքը (833-853) ի սկզբանե դադարեց խալիֆաներին ենթարկվել և նրանց զանձարան հարկ մուծել²: Սուլթանի խալիֆայի օրոք (833-842) Իսհակը դաշնակցում էր Արմինիայի ոստիկան Մուհամմադ իբն Խալիդի (838-839) հետ ծանարների դեմ³: Բայց շուտով իրավիճակը փոխվեց, և ոստիկանը ստիպված պայքար էր մղում դաշնակցած Իսհակի և ծանարների դեմ⁴:

Երբ Մուհամմադ իբն Խալիդը շարժվում էր Իսհակի դեմ, նրան միացավ Կղարջքի կուրապաղատ Բագարատը (826-876), որ Աշոտ կուրապաղատի որդին էր: Դրա դիմաց Արմինիայի ոստիկանը խոստացավ նրան հանձնել Վիրքը⁵: Քանի որ Կղարջքի կուրապաղատը փորձեց անցնել Քսան գետը, Մուհամմադ իբն Խալիդի և նրա դաշնակիցների դեմ ելած Իսհակին օգնության հասան Ծանարաց քորեպիսկոպոսության ուժերը⁶: Բախումը կողմերից ոչ մեկին զգալի հաջողություններ չբերեց, միայն Արմինիայի ոստիկանին հաջողվեց գրավել Ուփլիսց-խեն⁷: Ըստ Յակուբիի՝ արաբները փախուստի են մատնել Իսհակին⁸:

Մուտավաքբիլ խալիֆան (847-861) Արմինիայի տարբեր մասերում ծագած ապստամբությունները ճնշելու նպատակով 852 թ. մեծ բանակով ուղարկում է Բուղա զորավարին: Հայաստանը հրի և սրի մատնելուց հետո Բուղան 853 թ. շարժվեց Տփղիսի ուղղությամբ: Քաղաքը գրավվում է գրոհով, որից հետո Իսհակը մահապատժի է ենթարկվում⁹:

Այս ժամանակ Ծանարաց քորեպիսկոպոսությունում կրկին մեծանում էր ծանարների ազդեցությունը: Ըստ «Քարթլիի մատյանի» Բուղայի զորքերի վրա հարձակում են գործում գարդաբանցիները՝ Սամուել Դոնաուրիի գլխավորությամբ, որի հետևանքով Բուղայի զորքերը փոխում են արշավանքի ուղղությունը և շարժվում Տփղիսից դեպի հյուսիս, մթիուլ-լեռնականներից պատանդ վերցնում 300 մարդու, հասնում ցխավատների երկիր և ցանկանում անցնել Ալանաց դռնով: Հայոց

¹ Տե՛ս «Матиане Картлиса», էջ 29-30, **ԱձԾԾԾԾԵ ԱձԾԾԾԾԵԻ ԻԵ**, էջ 126:

² Տե՛ս **Ա. Տեր-Ղևոնդյան**, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 95:

³ Տե՛ս «Матиане Картлиса», էջ 29:

⁴ Ամդ, էջ 29-30:

⁵ Ամդ:

⁶ Ամդ:

⁷ Ամդ:

⁸ Տե՛ս يعقوبي, II, էջ 476:

⁹ Տե՛ս «Матиане Картлиса», էջ 30, **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, էջ 272:

սպարապետ Սմբատ Բագրատունին (824-855) և Կղարջքի Աշոտ կուրապաղատի որդի Գուռամը ցուցում տվեցին մթիուկներին դիմադրել Բուղայի զորքերին, որոնք պարտություն կրեցին¹: Հետաքրքրականն այն է, որ Սմբատ Բագրատունին, որ ուղեկցում էր Բուղային², փաստորեն գաղտնի կերպով մղում էր Արմինիայի իշխաններին պայքարել Բուղայի զորքերի դեմ, որի պատճառով գերեվարվում է Սամառա, որտեղ էլ կնքում է իր մահկանացուն³:

Ինչպես տեսանք, Ծանարաց քորեպիսկոպոսությունում 881 թ. իշխանության եկավ Փաղլան (881-893): Նա Արևմանելի տոհմից էր: Նրա օրոք Ծանարաց քորեպիսկոպոսության կենտրոնը Բոճորմայից տեղափոխվեց Թիանեթ (Բողոջի պալատ)⁴: Իսկ Փաղլային փոխարինեց Կվիրիկե Ա-ն (893-918):

Հենց վերջիններիս օրոք է, որ Այսրկովկասում իրենց տիրապետության հաստատման համար պայքար են սկսում Հայ Բագրատունիները: Իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունին (հետագայում թագավոր) և նրանից հետո նրա որդի Սմբատ Ա-ն նվաճում են Ալանաց դուռը:

Ուշագրավ է Ն. Ադոնցի տեսակետը Ծանարաց իշխանական տան ծագման վերաբերյալ: Իր «Բագրատունյաց փառքը» աշխատության մեջ մեծանուն գիտնականն այն համոզմունքն է հայտնում, որ քրիստոնեացած Ծանարաց հոգևոր տերերը համարվել են եպիսկոպոսներ կամ քորեպիսկոպոսներ Գարդմանի (իմա՝ Գարդաբան) աթոռի և պահպանել են այդ կոչումն անգամ այն ժամանակ, երբ հոգևոր իշխանությունն աստիճանաբար վերափոխվել է աշխարհիկ իշխանության: Այդ իսկ պատճառով վրաց մոտ Ծանարաց երկիրը հայտնի է Գարդաբան անունով: Ըստ նրա՝ Գարդաբանը վրացականացված տարբերակն է հայկական Գարդմանի և գործ է ածվել կրկնակի իմաստով՝ նշանակելով բուն Գարդման (ըստ ուսումնասիրողի՝ բուն Գարդմանի արևմտյան մասը, որը, ըստ նրա՝ հարում էր Բերդուջ գետին) և Ծանարաց աշխարհի իմաստով: Գրիգորից հետո առաջին քորեպիսկոպոսը Դաչին էր կամ Վաչեն⁵, որ գարդաբանցիների կողմից ընտրվեց 827 թ.: Նրան հաջորդեցին Սամուել և Գաբրիել քորեպիսկոպոսները մինչև 881 թ.: Հետո ոմն Գաբուլոց (Գաբուլոց), որ Տփղիսի Սահակ ամիրայի ազգականն էր և Հայոց Աշոտ

¹ Տե՛ս «Матиане Картлиса», էջ 30:

² Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 130-134:

³ Տե՛ս **Թովմա Արծրունի և Ամանուն**, էջ 296:

⁴ Տե՛ս Դ. Міртямян, նշվ. աշխ., էջ 89-90:

⁵ Տե՛ս Вахушти Багратиони, էջ 126:

Ա թագավորի հորեղբորորդին, տիրեց Գարդաբանին¹: Ն. Ադոնցը նկատում է, որ եթե Գաբլուցը մահմեդական Սահակի ազգականն էր, ապա նա չէր կարող Աշոտ Ա-ի հորեղբորորդին լինել: Սրան փոխարինեց Փաղլա Արևմանելին: Պարտավի 707 թ. ժողովին մասնակցում էր Հայոց Արևելից կողմերի իշխաններից Թեոդորոս Վստամ Արևմանյանը: Այստեղից էլ ուսումնասիրողը եզրակացնում է Արևմանելի և Արևմանյան անվանումների ազգակցությունը: Նշելով, որ Փաղլայից հետո իշխեցին Կորիկե կամ Կվիրիկե (893-918) և Փաղլա (918-929) քորեպիսկոպոսները՝ Ն. Ադոնցը մատնանշում է նրանց ծագման անհայտ լինելը: Կորիկե Գ-ի (1010-1039) քույրն ամուսնացած էր Կյուրիկյան թագավոր Դավիթ Անհողինի հետ, և վերջինիս որդին քեռու մահվանից հետո ժառանգեց նրա իշխանությունը: Ն. Ադոնցը ցույց է տալիս, որ վրաց աղբյուրի տեղեկություններում կա շփոթություն Կախեթի և Գարդաբանի մեջ: Նա հենվում է Իբն Հաուկալի տեղեկության վրա, ըստ որի՝ մոտ 950 թ. Գարդաբանի քորեպիսկոպոսը Սենիքերիմն էր², բայց հայտնի է, որ մինևույն ժամանակ իշխում էր նաև Կորիկե Բ-ն: Վերջինս ըստ ուսումնասիրողի իսկապես Ծանարաց քորեպիսկոպոսն էր, որ զրավել կամ ժառանգել էր Գարդաբանը, սակայն 950 թ. մոտերքը Գարդաբանն ապստամբեց և Սենիքերիմը դարձավ քորեպիսկոպոս Գարդաբանում: Այնուհետև 958 թ. եկեղեցական ժողովի մասնակիցներից Գուրգեն Արևելից իշխանին (ըստ Անանիա կաթողիկոսի) Ն. Ադոնցը նույնացնում է Կյուրիկե Բ-ի հետ, որից էլ բխում է նրա հայ ազգությունը: Այնուհետև բխեցվում է նաև այն, որ Ծանարաց քորեպիսկոպոսությունում հայկական իշխանական տոհմը սկսել էր իշխել Կյուրիկե Ա-ից (893-918) սկսած: Ուստի և Կյուրիկե Գ-ի ժառանգության անցումը Դավիթ Անհողինի որդի Գագիկին միանգամայն բնական է դիտվում: Հեղինակը միանգամայն դիպուկ դիտարկում է, որ այսրկովկասյան երկրներում հայկական ազդեցությունը հզորացավ Սմբատ Ա-ի օրոք, ուստի և պատահական չէ, որ հենց նրա թագավորության ժամանակ՝ 893 թ., Ծանարաց քորեպիսկոպոսությունում իշխանության եկան նրա տոհմակիցները, այսինքն՝ Բագրատունիները³:

Սենք միանգամայն հավանական ենք համարում Ն. Ադոնցի տեսակետն այն մասին, որ Ծանարաց քորեպիսկոպոսները՝ սկսած Կվիրիկե կամ Կյուրիկե Ա-ից, ազգությամբ հայ են եղել: Անվանի գիտնականի կողմից Կվիրիկե-Կյուրիկե-Կորիկե անվանաձևի նույնացումը Գուր-

¹ Տե՛ս "Матиане Картелиса", էջ 31:

² Տե՛ս Ibn Haukal, էջ 348:

³ Տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ա, Եր., էջ 526-529:

գենին ևս ստույգ է: «Կյուրիկ»-ը Գուրգեն անվան տեղական արտասանությունն էր¹: Հայտնի է, որ X դ. ստեղծվել էր Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունը: Հետագայում այն կոչվում էր նաև Կյուրիկյան թագավորություն՝ Գուրգեն անունից: Այստեղից էլ կարելի է բխեցնել, որ մեկ այլ Բագրատունի իշխան՝ Ծանարաց քորեպիսկոպոսը, կրում էր Գուրգեն անունը, որ նույնպես տեղական արտասանությամբ վերածվել էր Կյուրիկեի, իսկ հետագայում՝ Կվիրիկեի: Ձարգացնելով անվանի հայագետի տեսակետը՝ նշենք, որ ինչպես տեսանք Ծանարքում Կվիրիկե Ա-ից առաջ իշխանության եկավ Փաղան (881-893): Նա Արևմանելի տոհմից էր: Նրա օրոք Ծանարաց քորեպիսկոպոսության կենտրոնը Բոճորմայից տեղափոխվեց Բողոջ: Այսինքն՝ Փաղայով Ծանարաց քորեպիսկոպոսությունում իշխանական տոհմ է փոխվել, ըստ որում՝ գարդաբանյան տոհմից քորեպիսկոպոսությունն անցել է ծանարական տոհմին՝ Արևմանելի անունով: Այն, որ «Արևմանելի»-ն և «Արևմանյան»-ը նույնական են, կարծում ենք, միանգամայն հավանական է: Լրացնելով Ն. Ադոնցի տեսակետն այն մասին, որ Կվիրիկե Ա-ից սկսած հայերն են իշխանության գալիս Ծանարաց քորեպիսկոպոսությունում, նշենք, որ դա, փաստորեն, տեղի է ունեցել Սմբատ Ա-ի թագավորության տարիներից առաջ՝ Փաղա Արևմանելիից սկսած: Դեռ ավելին, եթե հաշվի առնենք Ն. Ադոնցի վերոբերյալ այն տեղեկությունը՝ քաղված «Քարթլիի մատյան»-ից, թե 881 թ. քորեպիսկոպոս է դարձել ոմն Գաբուլոց, որ հիշատակվում է որպես Աշոտ Ա-ի հորեղբորորդի, ակնհայտ կդառնա, որ այնտեղ մենք տեսնում ենք Ծանարաց քորեպիսկոպոսությունում Բագրատունիների հաստատման արձագանքը: Մեր կարծիքով հենց այդ պատճառով միտումնաբար Վախուշտ Բագրատիոնը Գաբուլոցին բոլորովին չի հիշատակում: Փաստորեն «Արևմանելի» անվանումը կրում էին Ծանարաց քորեպիսկոպոսության Բագրատունիները: Այդ անունը սրբագրելի է «Արմանելի»-ի կամ «Արևմանյան»-«Արմանյան»-ի, որ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հայկական «Հայկազյան» անունը: Ծանարաց քորեպիսկոպոսությունում Բագրատունիների հաստատումն իրականացվել է Աշոտ իշխանաց իշխան Բագրատունու աջակցությամբ և կամքով: Գաբուլոց Բագրատունին կարճ իշխեց: Նույն թվականին նա խաբեությամբ գերվեց Կղարջքի Բագրատունիներից Աշոտի որդի Գուառամի կողմից և ուղարկվեց Բյուզանդիա²: Նրան փոխարինեց հավանաբար նրա որդին կամ ազգականը՝ Փաղան: Ըստ «Քարթլիի մատյան»-ի՝

¹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. III, էջ 100, ճ. 1:

² Տե՛ս «Матиане Картелиса», էջ 31:

հենց այդ ժամանակ պայքար սկսվեց հայերի և արխագների միջև Վիրքը նվաճելու համար¹: Սկսված պայքարի սկզբում՝ 881 թ. Կղարջքի Բագրատունիներից Նասրի կողմից սպանվեց Կղարջքի Դավիթ կուրապաղատը, որ դրդեց Արմինիայի իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունուն անցնել վճռական գործողությունների: Նա արշավանքի ելավ արխագների, ալանների և Նասր Բագրատունու կազմած դաշինքի դեմ: Նրա հետ էին Կղարջքի Դավիթ իշխանի որդի Ատրներսեհը և Թեդեքի իշխան Լիպարիտ Բաղվաշը²: Արշավանքի հաջող ավարտից հետո, բավական ժամանակ անց, արդեն իր մահվանից առաջ՝ 889 կամ 890 թ., Աշոտ Ա-ն «դեմ իշխան Վրաց զքեռորդի իւր», այսինքն՝ Ատրներսեհ Բագրատունուն, որը հետագայում Սմբատ Ա-ից թագ ստացավ: Այսինքն՝ 881 թ. Աշոտ Բագրատունին վճռական հաղթանակի էր հասել Այսրկովկասում՝ իրեն ենթարկելով տեղի գրեթե բոլոր իշխաններին և Արխագաց թագավորին: Վերևում տեսանք, որ Ծանարաց քորեպիսկոպոսությունում գարդաբանյան հարստության փոխարինումը Արևմանելի հայկական տոհմով տեղի է ունեցել 881 թ., այն բանից հետո, երբ Աշոտ Բագրատունին ջախջախեց Արխագաց թագավորի կազմած դաշինքի ուժերին: «Քարթլիի մատյան»-ի համաձայն, երբ հայկական բանակը ջախջախեց վերոհիշյալ դաշինքի ուժերին, հենց այդ ժամանակ «Քորեպիսկոպոս Փաղլան հզորացավ և ենթարկեց գարդաբանցիներին», մի բան, որ չէր հաջողվել Գաբուլոցին: Խնդիրն այն է, որ վերոհիշյալ բախմանը մասնակցում էին Այսրկովկասի բոլոր իշխանները, բացառությամբ Ծանարաց քորեպիսկոպոսության: Հաղթանակած Աշոտն իր ուշադրությունը բեռեց Ծանարաց քորեպիսկոպոսությանը, մանավանդ, որ այդ իշխանությունն իր կազմում ընդգրկում էր Ալանաց դուռը: Արդյունքում Ծանարաց քորեպիսկոպոսությունում հաստատվեց Արևմանելիների հայկական տոհմը: Վախուշտ Բագրատիոնի համաձայն՝ Սամուելից հետո քորեպիսկոպոս դարձավ Գաբրիել Դոնաուրին, որից «խլեցին Գարդաբանը: Եվ դրանից հետո մահացավ 881 թ. ...»³: Այնուհետև՝ «կորիկոզ դարձավ Ֆաղալա Արևմանելին...: Նա կրկին գրավեց Գարդաբանը»⁴: Մեր կարծիքով, 881 թ. ջախջախելով Արխագաց թագավորի ստեղծած դաշինքը, Աշոտ Բագրատունին գրավեց Գարդաբանը, այսինքն՝ Գաբրիելի հիմնական հենարանը, քանի որ նա գարդաբանյան տոհմից էր: Հաջորդ քորեպիսկոպոսը՝ Փաղլա Արևմա-

¹ Անդ:

² Անդ:

³ Տե՛ս Вахушти Багратиони, էջ 126:

⁴ Անդ:

նելին, «կրկին գրավեց» (իմա՝ ետ ստացավ) Գարդաբանը:

Այն, որ Աշոտ Բագրատունուց սկսած Ծանարաց քորեպիսկոպոսությունը ենթարկված էր հայկական գերիշխանությանն ընդհուպ մինչև Սմբատ Ա-ի մահը, ցույց է տալիս հետևյալ իրողությունը: 914 թ. ըստ «Քարթլիի մատյանի» Ատրպատականի բանակը Յուսուֆի գլխավորությամբ ներխուժեց Հայաստան, ասպատակեց երկիրը: Այնուհետև Հայոց թագավոր Սմբատ Ա-ն ինքնական գերի հանձնվեց և սպանվեց: Յուսուֆի բանակը ներխուժեց Վիրք, մտավ Տփղիս, որտեղից էլ անցավ Ծանարաց քորեպիսկոպոսություն: Ուշարմա ամրոցն ընկավ երկարատև պաշարումից հետո, իսկ այնուհետև արաբները գրավեցին Բոճորման: Կվիրիկե Ա-ն հաշտության բանակցություններ սկսեց արաբների հետ¹: Այսինքն՝ Ծանարաց քորեպիսկոպոսը պայքարեց Յուսուֆի դեմ մինչև Սմբատ Ա-ի մահը:

Ինչ վերաբերում է Ն. Աղոնցի մատնանշած փաստին, թե պատահական չէր Ծանարաց քորեպիսկոպոսությունում իշխանության ժառանգումը Կյուրիկյան Դավիթ Անհողինի որդու կողմից, մեզ նույնպես այն համոզմանն է բերում, որ Արևմանելիները կամ Բագրատունիներ էին, կամ էլ նրանց ազգականները: Այսինքն՝ մեր կարծիքով, Արևմանելի էին նաև Կվիրիկե Ա-ն և նրա հետնորդները, որը հաստատում է Վախուշտ Բագրատինը²:

Անհրաժեշտ է անդրադառնալ Ն. Աղոնցի ևս մեկ կարևոր բացահայտմանը: Անդրադառնալով Հովհաննես Դրասխանակերտցու այն վկայությանը, որ ի թիվս այլ երկրների և ժողովուրդների, Սմբատ Ա-ն նվաճեց նաև «ցԳուգարացիս եւ զԾանարս մինչև զԴուռն Ալանաց», ուսումնասիրողը մեջ է բերում նաև 1673 թ. թվագրված հունական մի ձեռագիր, որտեղ ասված է. «Կան Հակոբիկներ, ուր նրանք կոչվում են Խևսուրք, կա նաև մի ուրիշ ցեղ, որ կոչվում է Թուշք, որոնք կաթողիկյա քրիստոնյայք են: Հայտնի է մեկ այլ ցեղ, որ կոչվում է Դիդոյք և մի ուրիշը, որ կոչվում է Քիսաք (պետք է լինի Քիստք-Ա.Ե.)»³: Այդտեղ հիշատակված ցեղերը ներկայումս էլ ապրում են մախկին Ծանարքի զբաղեցրած տարածքի հարևանությամբ: Հակոբիկ էր կոչվում հականես-տորական և հակաքաղեղոնական ասորական եկեղեցին, որ դավանաբանական խնդիրներում գաղափարակից է հայկական եկեղեցուն:

¹ Տե՛ս "Матиане Картлиса", էջ 32-33:

² Անդ:

³ Տե՛ս Ն. Աղոնց, Երկեր, հ. Ա, էջ 529:

խևսուրք¹-հակոբիկներ ասելով, ըստ հեղինակի, ի նկատի չեն ունեցվում VIII դ. սկզբին Կամբեժան գաղթած հակովբիկները, քանի որ եթե անգամ նրանց մի հատվածը ապաստան գտած լիներ Ծամարքում և Դաղստանի լեռներում, ապա դժվար թե այդպիսի չնչին մի բեկոր կարողանար իր ինքնուրույնությունը պահպանել մինչև XVII դ.: Ըստ Ն. Ադոնցի, այստեղ խոսքը վերաբերում է հայկական եկեղեցուն, իսկ դա այլ բան չի նշանակում, քան հին հայ գաղթականությունը, որ հասել է մինչև Կովկասյան լեռներ, ծովվել է տեղական ցեղերի, ի մասնավորի, խևսուրների հետ, բայց պահել իր կրոնական ինքնությունը²: Այսպիսով պարզվում է, որ Ծամարքի հարևանությամբ ապրող հայկական տարրը վճռական ազդեցություն ուներ Ծամարաց քրեպիսկոպոսության քաղաքական կյանքում: Այստեղից էլ կարելի է եզրակացնել, որ խևսուրքը նույնպես մաս էր կազմում Ծամարաց քրեպիսկոպոսության:

«Քրեպիսկոպոս» կոչումի մասին Զ. Մկրտումյանը նշում է, որ այն հավանաբար Ալանաց դռան շրջանի ժառանգական կառավարչի՝ ծամարների ցեղապետի տիտղոսն էր, իսկ հետագայում դառնում է Կախեթի իշխանի հորջորջում: Վրացական աղբյուրներում այն հանդիպում է «քրեպիսկոպոս» կամ «քորիկոզ» ձևով: Վերջինս Մասուդիի երկում հանդիպում է «քարասքուս» ձևով³: Իսկ հայկական աղբյուրներում՝ «քրեպիսկոպոս» կամ «մեծ քրեպիսկոպոս» տարբերակներով⁴: Նեղ իմաստով քրեպիսկոպոս կնշանակի թեմի կառավարման գործում եպիսկոպոսի տեղակալ կամ օգնական, սակայն ժամանակի ընթացքում այն դառնում է Կախեթի տիրակալի տիտղոս⁵:

Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում Ծամարաց քրեպիսկոպոսությունը տարածքային պայքար էր մղում միայն արևմուտքում, իսկ արևելքում, որտեղ կազմավորվել էր Շաքե-Կամբեժանի իշխանությունը, սկզբնաղբյուրները որևէ դեպք կամ դիպված կապված սահմանների փոփոխության հետ չեն հիշատակում: Միայն Սմբատ Ա-ից հետո է, որ Ծամարաց քրեպիսկոպոսները սկսում են ուշադրություն դարձնել Շաքեի թագավորությանը վերջինիս Ատրներսեի թագավորի օրոք: Վախուշտ Բագրատիոնը գրում է, որ X դ. առաջին կեսին Զերեթում իշխում

¹ Դայտնի է, որ խևսուրների երկիրը կամ խևսուրքը գտնվում էր Լիախվի գետի ակունքների շրջանում՝ Ծամարքից արևմուտք (տե՛ս Ս. Երեմյան, «Աշխարհացոյցի» սկզբնական բնագրի վերականգնման փորձ, -«ՊԲՀ», 1973, թիվ 2, էջ 269, ծ. 84):

² Տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ա, էջ 529-530:

³ Տե՛ս مسعودي, I, էջ 204:

⁴ Տե՛ս Դովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 304:

⁵ Տե՛ս Զ. Մկրտումյան, Ծամարների ցեղը և նրանց դերը Դարյալի լեռնանցքի պահպանության գործում, -«Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 1972, թիվ 6, էջ 86-87:

էր Ատրնէրսեհը, որը, սակայն, Ծանարաց քորեպիսկոպոսի և Տփղիսի ամիրայի թշնամական գործողությունների հետևանքով վախից իրեն այլևս թագավոր չէր կոչում: Ծանարաց Կփրիկե քորեպիսկոպոսը 915 թ. կազմակերպեց Աբխազաց թագավոր Կոստանդինի արշավանքն Ատրնէրսեհի թագավորության դէմ: Արշավանքն զգալի արդյունքներ չտվեց, և նրանք հաշտություն կնքեցին¹:

Տարածքային առումով VIII դ. վերջին ստեղծված Ծանարաց քորեպիսկոպոսությունը սկզբնապես ընդգրկում էր միայն Ծանարքը և հարևան ցեղերին, սակայն երբ հակաարաբական շարժման մեջ ընդգրկվեցին նախապես Տփղիսի ամիրայության մեջ մտնող և Կախեթի հարթավայրային մասում՝ Տփղիսից արևելք բնակվող գարդաբանցիները, այն հանգեցրեց Կուր գետի՝ Տփղիսից արևելք գտնվող հատվածից մինչև Ալանաց դուռն ընկած տարածքներն ընդգրկող Ծանարաց միասնական քորեպիսկոպոսության կազմավորմանը: Սկզբնապես, ինչպես տեսանք, գարդաբանցիներն այնքան հաջող ներգրավվեցին այդ շարժման մեջ, որ սկսեցին վճռական դեր խաղալ քորեպիսկոպոսության կյանքում և նույնիսկ նրանց ներկայացուցիչները դարձան Կախեթի քորեպիսկոպոսներ:

Խնդրո առարկա շրջանում Ծանարաց քորեպիսկոպոսությունը Տփղիսի ամիրայությանը սահմանակցում էր ներկայիս Գարդաբան քաղաքից հյուսիս սկզբնավորվող Քարթլիի և Կախեթի լեռնաշղթաների հարավային ճյուղավորումներով և Գոմբորի լեռնաշղթայի կենտրոնական հատվածի հարավային ճյուղավորումներով, իսկ Տփղիս քաղաքից հյուսիս՝ Կուր գետով: Վիրքի իշխանությունների հետ Կախեթի քորեպիսկոպոսության արևմտյան սահմանագիծն անցնում էր սկզբնապես Քսան գետով, իսկ այնուհետև՝ Քսան և Արագվ գետերի ջրբաժանով, այսինքն՝ Գուղամակարի լեռնաշղթայով: Այնուհետև սահմանագիծը թեքվում էր արևմուտք և Մտիուլեթիի լեռնաշղթայի ջրբաժանով Արագվ գետի ակունքների շրջանում հասնում մինչև Գուղիսի լեռնաշղթան, որի ջրբաժանով շարժվում էր մինչև Ջավա քաղաքից հյուսիս սկզբնավորվող լեռնաբազուկը: Վերջինիս ջրբաժանով սահմանագիծն հասնում էր Կովկասյան լեռներին՝ ընդգրկելով Մեծ Լիախվ գետի ակունքների շրջանը՝ Խևսուրքը: Ծանարաց քորեպիսկոպոսության հյուսիսային սահմանագիծն անցնում էր Կովկասյան լեռների ջրբաժանով՝ սկսած Մեծ Լիախվ գետի ակունքների շրջանից մինչև Ալանաց դուռ, որից

¹ Տես Ռձժժժժժժ Ռձժժժժժժժժ, էջ 127:

դեպի արևելք ընդգրկում էր Անդյան Կոյսու գետի ակունքների շրջանում գտնվող Դիդոյքն ու Թուշքը:

Ծանարաց քրեպիսկոպոսության սահմանագիծը Շաքե-Կամբեճանի իշխանության հետ անցնում էր հյուսիսից հարավ, սկսած Բողոսի լեռնաշղթայի հարավային հատվածից Կովկասյան լեռնաշղթայի հարավային լեռնաբազուկով, այնուհետև կիսելով Ալազանի հարթավայրը՝ անցնում էր Թելավ քաղաքի արևելյան կողմով, ներկայիս Սագարեջո և Գուրջաանի բնակավայրերի միջով հասնելով Կամբեճ կամ Իոր գետին: Հատելով գետը՝ սահմանագիծը թեքվում էր արևմուտք և Ռուսթավից ու Կալա իբն Քանդամանից արևելք հասնում էր Տփղիսի ամիրայության սահմանին:

4.4. Կղարջքի կուրապաղատություն: Ինչպես տեսանք, Կղարջքի կուրապաղատությունում հաստատվել էին 774-775 թթ. ապստամբությանը մասնակցած և դրա պարտությունից հետո իրենց տիրույթներից հեռացած Բագրատունիները:

Ի սկզբանե մշենք, որ Ն. Մառը, հետազոտելով վրացական աղբյուրները, եկել է այն համոզման, որ նույնիսկ X դ. կեսերին վրացերենը Կղարջքում բնակչության լեզու չէր, այլ օգտագործվում էր միայն եկեղեցական արարողությունների ժամանակ¹: Կղարջքի բնակչության լեզուն հայերենն էր²: Այնուհետև Ն. Մառը, խորացնելով իր դիտարկումները և հիմնվելով վրացական աղբյուրների վրա, մշում է, որ IX-X դդ. վրաց հոգևորականները Կղարջքում շրջապատված էին թեև քաղկեդոնական դավանանք ունեցող, բայց հայ բնակչությամբ³: Բացի այդ, որոշ տվյալ-

¹ Դատելով Գեորգի Մերչուլի հաղորդումներից՝ Գրիգոր Խանձթեցու կողմից մշակված բանաձևի համաձայն՝ Վրաստան էր համարում այն երկիրը, որտեղ եկեղեցական ծառայությունն իրականացվում և աղոթքները կատարվում էին վրացերեն լեզվով (տե՛ս **Георгий Мерчуле**, գլ. XLIII): Պետք է մշել, որ քաղկեդոնական հայերը, դատելով տարբեր տեղեկություններից, եկեղեցական արարողությունները հաճախ կատարում էին հայերեն: Այդ է փաստում հայերեն Ավետարանը՝ գտնված Թորթոմ գետի հովտում գտնվող Վիիկ գյուղից (տե՛ս **Н. Мэпп**, Об армянской иллюстрированной рукописи из халкедонитской среды, - **Н. Мэпп**, Кавказский Культурный мир и Армения, էջ 302-306): Բացի այդ, Նիկոն Սևաթեցու («Տակոիկոն»-ում (XI դ.) պահպանվել են փաստաթղթեր, որոնք վերաբերում են հայ քաղկեդոնականներին: Վերջիններս կոչվում են ծաթեր: Ասվում է, որ նրանք եկեղեցական արարողությունները կատարում էին հայերեն (տե՛ս **Н. Мэпп**, Аркаун, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах, - **Н. Мэпп**, Кавказский Культурный мир и Армения, էջ 242-244: Տե՛ս նաև **Հարությունով Վ.**, Գրիգոր Պակուրյանը (Բակուրյանը) և Պետրիժոնում վանք հիմնելու նրա նպատակները, էջ 173):

² Անդ, էջ XVI:

³ Տե՛ս **Н. Мэпп**, Аркаун, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах, - **Н. Мэпп**, Кавказский Культурный мир и Армения, էջ 228-230:

մերի համաձայն, Կղարջբուն՝ Արտանուշի անմիջական մոտերքում գտնվող Տանձոտ բնակավայրում, XI դ. կեսերին (1059 թ.) բնակվում էին լուսավորչական հայեր¹: Դատելով Գեորգի Մերչուլի հաղորդումներից՝ Կղարջբուն այլ հատվածներում էլ կային լուսավորչական հայեր: Հենց նրանց մասին է հարցնում Օպիզա վանքի վանահայրը Գրիգոր Խանձթեցուն, թե արդյոք պե՛տք է կնքել հերետիկոսների (իմա՝ հայադավանների) զավակին, եթե նա ցանկանում է դառնալ ուղղափառ: Գրիգոր Խանձթեցին պատասխանում է, որ Պողոս առաքյալն էլ սխալ էր համարում նրանց, որոնք իրենց կոչում են առաքյալների անուններով (ի նկատի ունի՝ հայադավանների՝ առաքելական կոչվելը): Հերետիկոսները, ըստ Գրիգոր Խանձթեցու, հեռացել են մայր կաթոլիկ-առաքելական եկեղեցուց, և նրանց զավակներին հարկ է կնքել²: Պ. Սուրադյանը ցույց է տվել, որ «Պղնձե քաղաքի պատմություն»-ը Դավիթ կուրապաղատի (X դ. երկրորդ կես) հանձնարարությամբ արաբերենից թարգմանվել է հայերեն, որ այն պատմվի արքունիքում՝ թագավորներին և իշխաններին զվարճացնելու համար: Դրանից բխում է, որ Տայքի կուրապաղատության ոչ միայն ժողովուրդը, այլև Դավիթ կուրապաղատը, իր պալատականներն ու իշխանները, նույնպես եղել են հայախոս հայեր³: Վերոհիշյալը ցույց է տալիս, որ նույնիսկ Կղարջքի կուրապաղատությունը խնդրո առարկա շրջանում չունեի վրացական կամ վրացադավան դիմագիծ⁴:

¹ Տե՛ս **Յ. Բարթիկյան**, Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը (1059 թ.) որպես Հայաստանի և Վրաստանի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր, «Բանբեր մատենադարանի», 1960, թիվ 5, էջ 411-413:

² Տե՛ս **Георгий Мерчуле**, գլ. LXXV:

³ Տե՛ս **Պ. Սուրադյան**, «Պատմություն Պղնձե քաղաքի» գրույցի հայկական և վրացական պատմումների և նրանց փոխհարաբերության շուրջ, «ԲԵՀ», 1962, թիվ 6, էջ 249-262:

⁴ Հաճախ, երբ տեղի բնակիչներն իրենք իրենց կոչում են կամ այլոց կողմից կոչվում վրացի, վերջինիս տակ հասկանում են վրացադավանությունը (տե՛ս **Սուրադյան Պ.**, Գրիգոր Բակուրյանի «Սահմանք»-ի հիւնարեն և վրացերեն խմբագրությունների գնահատման հարցի շուրջ, «ՊԲՀ», 1968, թիվ 1, էջ 103): Անդրադառնալով Տայքի և Կղարջքի քաղկեդոնական հայերին՝ Վ. Հարությունովան նշում է, որ, լինելով քաղկեդոնականներ՝ նրանց պետք է մտնեին սահմանակից Վիրքի քաղկեդոնական եկեղեցու կազմի մեջ: Կղարջում և Տայքում եկեղեցական արարողությունների լեզուն դառնում է վրացերենը, իսկ այդ արարողությունների համար անհրաժեշտ հայերեն գրականությունը՝ թարգմանվում վրացերեն: Աստիճանաբար, Կղարջքի հայերը տեղ-տեղ սկսում են խոսել վրացերեն, տեղ-տեղ էլ՝ խառը՝ «վրացահայերեն»: Իսկ Տայքում եկեղեցական արարողությունները կատարվում են վրացերեն, սակայն, մնացյալ բնագավառներում օգտագործվում էր հայերենը: Հայ քաղկեդոնականները սկսում են իրենց անվանել այն ժողովրդի անունով, որից ընդունել էին քաղկեդոնականությունը՝ հույներ կամ վրացիներ: Միևնույն ժամանակ, «հայ» բառը սկսում է ընկալվել որպես «միաբնակ» հասկացության հոմանիշ (հետազոտողը իր այս տեսակետը կառուցում է Ս. Երեմյանի մի ձեռագիր հոդվածի վրա (**С. Еремян**, Замечания на труд Н. М. Токарского "Архитектура древней Армении"): Այդ մասին մանրա-

Պետք է նշել, որ սկզբնաղբյուրներում պահպանված որոշ հիշատակություններ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ Կղարջքի Բագրատունիները (կամ նրանց մի մասը) IX դ. ընթացքում դեռևս քաղկեդոնական չէին: Ստեփանոս և Ներսես Մեծօփեցիների անունով մեզ հասած մի ձեռագրի տեղեկությունների համաձայն՝ Կղարջքի Բագրատունիները Հայաստանից «զնացին ի մէջ Վրաց և եղեն մոցա թագաւոր և յետոյ եղեն քաղկեդոնիկ»¹: Հայկական իրականության մեջ քաղկեդոնական հայերի գոյության հարցն այնքան ցավոտ խնդիր էր, որ պատմիչը հարկ է համարել հիշատակել Կղարջքի Բագրատունիների՝ քաղկեդոնական դառնալու իրողությունը, ըստ որում՝ ճշգրտելով, թե հատկապես երբ է դա տեղի ունեցել: Պատմիչը ներկայացնում է իրար հաջորդող երեք իրողություն՝ ա. Բագրատունիները Վիրք (իմա՝ Կղարջք) է տեղափոխվել Հայաստանից, բ. այդ ճյուղի ներկայացուցիչները Վիրքում թագավոր դարձան, գ. նրանք այդուհետ դարձել են քաղկեդոնական: Կղարջքի Բագրատունիների՝ սկզբում Վրաց թագավոր և միայն հետո քաղկեդոնական դառնալու մասին տեղեկությունը կարևոր հետևություններ է ծնում, որովհետև հայտնի է, որ Աշոտ կուրապաղատի թույլատվությամբ և աջակցությամբ քաղկեդոնական եկեղեցիների շինարարությունը Կղարջքում IX դ. առաջին կեսին մեծ չափեր էր ընդունել²: Հայտնի է նաև, որ Աշոտ կուրապաղատի որդիներից Գուռամն ընդդիմանում էր եղբոր՝ Բագրատի կողմից հովանավորվող քաղկեդոնական Գրիգոր խանձթեցու հոգևոր իշխանությանը³: Պետք է նշել, որ Աշոտ կուրապաղատի կողմից քաղկեդոնական եկեղեցիների շինարարությունը հովանավորելը միանշանակորեն չի ցուցանում նրա՝ քաղկեդոնական լինելը: Խնդիրն այն է, որ իրենց տիրույթներից հեռացած Բագրատունիները Կղարջքում հայտնվել էին գերազանցապես քաղկեդոնական միջավայրում, որի հետևանքով կամա թե ակամա պետք է թույլատրեին, իսկ հետո նաև հովանավորեին քաղկեդոնական եկեղեցիների շինարարությունը: Սակայն, այդ միջավայրն աստիճանաբար կլանել է նրանց, որը, եթե հավաստի է Ստեփանոս և Ներսես Մեծօփեցիների հիշատա-

մանորեն տեսն Վ. Հարությունովա, Գրիգոր Պակուրյանը (Բակուրյանը) և Պետրիժոնում վանք հիմնելու նրա նպատակները, «Մառը և հայագիտության հարցերը», Եր., 1968, էջ 170-173): Վերոհիշյալ հեղինակների տեսակետները քննադատության են ենթարկվել Դ. Մուսխելիշվիլիի կողմից (տես «Некоторые вопросы истории Грузии в армянской историографии» (Тб., 2009) վերնագրով հոդվածների ժողովածուի նախաբանը (էջ 5-10)):

¹ Տես Լ. Խաչիկյան, Հայ պատմագրության անհայտ էջերից, «ՊԲՀ», 1972, թիվ 4, էջ 239:

² Տես Գեորգիյ Մерчуле, գլ. X, XXVIII և այլն:

³ Ամդ, գլ. XLII:

կությունը, տեղի է ունեցել Սմբատ Ա-ի կողմից Կղարջքի կուրապաղատ Ատրնեսիին թագավոր հռչակվելուց (899 թ.) հետո, երբ, 908 թ. սկսած, Կղարջքի Բագրատունիները հետզհետե սկսեցին անկախանալ: Կարծում ենք, որ սկզբնաղբյուրների մեծ տեղեկությունները, ինչպես նաև դրանցից բխող ենթադրությունները բավարար են, որպեսզի Կղարջքի Բագրատունիների՝ քաղկեդոնականությունն ընդունելու ժամանակի հարցը դառնա առանձին քննության նյութ:

Կղարջքի կուրապաղատության և Վիրքի վարչաքաղաքական իրավիճակի վերաբերյալ ամբողջական պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ է տալ նախորդող ժամանակաշրջանի մի համառոտ պատմաաշխարհագրական ակնարկ:

Մեծ Հայքի թագավորության Գուգարք աշխարհը Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետության օրոք միացվել էր Վրաց մարզպանությանը, որի մեջ էին մտնում նաև բուն Վիրքը, Ծանարքը և Կախեթը¹: VII դ. սկզբին նշված և մի քանի այլ տարածքներից արաբները կազմեցին Արմինիա ոստիկանության Երկրորդ Արմինիա վարչական շրջանը²:

Արաբների վարչական բաժանման հիմքում դրված էին հետևյալ վարչաքաղաքական իրողությունները.

- ա. Երկրորդ Արմինիան ընդգրկում էր Վրաց մարզպանության տարածքը՝ բացառությամբ Տփղիս քաղաքի և շրջակայքի: Վերջիններն արաբները մտցրել էին Առաջին Արմինիայի մեջ³, որ արտացոլում էր Հայաստանի և Վիրքի 591 թ. պարսկա-բյուզանդական բաժանումից հետո ստեղծված իրավիճակը: Մեր կարծիքով, այստեղ բացվում է Սասանյանների տիրապետության օրոք տեղի ունեցած վարչական մեկ փոփոխության գաղտնիքը: 591 թ. բաժանումից հետո, հավանաբար, Սասանյանները Տփղիսը միացրել էին Աղվանից մարզպանությանը, որին ակամատես եղան արաբ նվաճողները: Խնդրո առարկա շրջանում Տփղիսում գոյություն ուներ քաղաքն ու շրջակայքն ընդգրկող համանուն ամիրայություն,
- բ. Գուգարքի արևմտյան հատվածը Վրաց մարզպանության մեծ մասի հետ 591 թ. բաժանումով անցել էր Բյուզանդիային⁴, իսկ հետագայում՝ նվաճվել արաբների կողմից: Արաբները, Հայաս-

¹ Տե՛ս Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, - «ԲԵՂ», 1977, թիվ 2, էջ 187-188:

² Տե՛ս Ibn Khordadbeh, էջ 120, Ibn al-Fakih, էջ 290-291, Jacut, I, էջ 219-220:

³ Տե՛ս Ibn Khordadbeh, էջ 120, Ibn al-Fakih, էջ 290-291:

⁴ Տե՛ս Սեբեոս, էջ 84: Տե՛ս նաև Թովմա Արծրունի և Ամանուն, էջ 140:

տանը թուլացնելու նպատակով, Գուգարքը վարչականորեն անջատեցին հայկական մյուս տարածքներից՝ այն մտցնելով Երկրորդ Արմինիայի մեջ,

- գ. ինչ վերաբերում է Կախեթին և Ծանարքին, որոնք մաս էին կազմում Վրաց մարզպանության, ապա դրանք իրենց վրա պահպանեցին մարզպանության անունը նաև 591 թ. բաժանումից հետո, իսկ հետագայում արաբների կողմից մտցվեցին Երկրորդ Արմինիայի մեջ:

774-775 թթ. ապստամբությունը կտրուկ փոխեց իրավիճակն Արմինիայում: Արաբներն անգոր գտնվեցին Արմինիայում ունեցած ուժերով այն ճնշել և որդեգրեցին նոր քաղաքականություն: Բացի այն, որ այդ ապստամբությունից հետո նրանք Արմինիա տեղափոխեցին մեծաթիվ արաբական ցեղեր, նրանք սկսեցին Արմինիայում իրենց տիրապետությունը պահպանելու համար հույս կապել նույն այդ ապստամբությունից հետո անմախաղեպ հզորության հասած Բագրատունիների հետ: Ապստամբությունից հետո դրան մասնակցած Բագրատունիների մի ճյուղը՝ արաբների վրեժխնդրությունից խուսափելու նպատակով, հեռացավ իր տիրույթներից և ապաստանեց Կղարջքում:

774-775 թթ. ապստամբությունից հետո, ինչպես տեսանք, տեղի են ունենում երկու կարևոր իրադարձություն՝ Տայքին տիրում է Աշոտ Սսական Բագրատունին, իսկ Կղարջքում հաստատվում են ապստամբությանը մասնակցած Բագրատունիները: Ինչպես նշում են Յ. Մարկվարտը և Ն. Աղոնցը, «Վրաց» կոչված Բագրատունիները տիրում էին միայն Կղարջքին¹:

Կղարջքի Բագրատունիների ներկայացուցիչ Աշոտը, ինչպես նշում է Վարդան վարդապետը, խալիֆայից իշխանություն էր ստացել Վիրքի վրա: Նրա իշխանությունը շուտով ճանաչեց նաև Բյուզանդիան: Օգտվելով դրանից՝ Աշոտ կուրապաղատը տիրեց Կղարջքից մինչև Տփղիս ընկած շրջաններին²:

«Քարթլիի մատյանի» պահպանած մի հաղորդման համաձայն՝ Կղարջքում հաստատված Վասակ Բագրատունու որդի Ատրներսեհը տիրում էր այսպես կոչված Ստորին Տայքին կամ Ասիսփորիին (թերևս Արսեաց փոր), Շավշքին, Կղարջքին, Նիգալին, Ագարին (Էգր) և Սամցխեին³: Ըստ Դավթի որդի Սմբատի՝ Աշոտ կուրապաղատը իշխում էր

¹ Տե՛ս Յ. Մարկվարտ, Հայ Բագրատունեաց ճիւղագրութիւնը, էջ 138, Ն. Աղոնց, Երկեր, հ. Ա, էջ 504:

² Վարդան վարդապետ, էջ 83-84:

³ Տե՛ս «Матиане Картелиса», էջ 28-29:

Շավշքում և Կղարջքում¹: Այնուհետև, հեղինակը տեղեկացնում է, որ Աշոտի տիրույթներն էին Շավշքը, Կղարջքը և Նիգալը²: Այդ իրողությունը հաստատում են նաև Գեորգի Մերչուլի տեղեկությունները՝ Կղարջքի հոգևոր առաջնորդ Գրիգոր Խանձթեցու եկեղեցաշինական գործունեության մասին, որն ամփոփված էր միայն Կղարջքով և հարևան որոշ շրջաններով³: Ինչպես տեսանք, այն բանից հետո, երբ Կղարջքի հոգևորականներից Սաբանը տեղափոխվեց Իշխանի վանք, նա դադարեց ենթարկվել Կղարջքի կուրապաղատին⁴: Խնդիրն այն էր, որ Իշխանի վանքն դուրս էր Կղարջքի կուրապաղատության սահմաններից: Բացի այդ, Աբխազաց թագավորին նկարագրելով Կղարջքը և այնտեղի եկեղեցիները՝ Գրիգոր Խանձթեցին, ըստ Գեորգի Մերչուլի, մասնավորապես պատմում է, որ Կղարջքի եկեղեցիները մի կողմից սահմանակցում են Աբխազաց թագավորությանը Ղադո լեռներով (Մոսքական լեռների շրջանում), իսկ մյուս կողմից շրջապատված են Շավշքի մեծ գետերով: Ընդհանրապես, Գեորգի Մերչուլի հիշատակած անվանումը՝ «Կղարջքի մենաստաններ», արդեն իսկ խոսում է այն բանի օգտին, որ դրանք բոլորը գտնվում էին Կղարջքում⁵: Սակայն, չնայած վրացական աղբյուրների տեղեկությանը, Մ. Լորդկիպանիձեն և այլք փորձում են ցույց տալ, թե Աշոտ կուրապաղատը տիրում էր Շավշքին, Կղարջքին, Նիգալին, Ագարին, Տայքին, Սամցխեին, Ջավախքին և Արտահանին⁶: Սակայն, վերևում արդեն տեսանք, որ Աշոտ կուրապաղատը տիրում էր միայն Կղարջքին, Շավշքին ու Նիգալին, իսկ երբ տիրեց Կղարջքից մինչև Տփղիս ընկած հողերին, հակահարված ստացավ արաբներից, ծանր պարտություն կրեց և սպանվեց⁷:

Համադրելով վերոհիշյալ տեղեկությունները՝ համոզվում ենք, որ Ատրնեբսեիի ոչ բոլոր տիրույթներն են ժառանգական իրավունքով անցել նրա որդի Աշոտին: Նա ժառանգել է միայն Շավշքը, Կղարջքը և Նիգալը: Իսկ Տայքն ամբողջությամբ կցվել էր Բագրատունիների տիրույթներին Հայոց իշխան Աշոտ Մսակերի օրոք: 826 թ. վախճանվեցին Աշոտ Մսակեր Բագրատունին և Կղարջքի իշխան Աշոտը: Բայց եթե Աշոտ Մսակերը հասավ իր բոլոր նպատակների իրականացմանը, ապա Աշոտ կուրապաղատը անհաջողության մատնվեց: Ինչպես տեսանք, ըն-

¹ Сумбат Давитис-дзе, էջ 31:

² Անդ, էջ 31-32:

³ Տե՛ս Георгий Мерчуле, գլ. X, XXVIII:

⁴ Անդ, գլ. XXVI:

⁵ Անդ, գլ. XXII:

⁶ Տե՛ս Ի. Էփեսեցի, նշվ. աշխ., էջ 308:

⁷ Տե՛ս «Матиане Картлиса», էջ 29:

դարձակ տիրույթներ ունեին Աշոտ կուրապաղատի որդիները: Առավել լայնատարած էին Գուռառնի տիրույթները, սակայն նրա մահից հետո նրա տիրույթներն անցան Հայ Բագրատունիներին:

Արդեն ցույց ենք տվել, որ Աշոտ Բագրատունին իր գերիշխանությունը Վիրքում հաստատել էր 881 թ.¹ հայ-աբխազական բախման ժամանակ հասնելով վճռական հաղթանակի: 888 թ., երբ Աշոտն արդեն թագավոր էր հռչակվել, տեղի ունեցավ հայ-աբխազական երկրորդ բախումը, որը կրկին ավարտվեց հայկական բանակի հաղթանակով:

Երբ Աշոտ Ա-ն Գուգարքի կենտրոնական և արևմտյան հատվածները կցեց արքունի տիրույթներին, Կղարջքի Բագրատունիների տիրույթները սահմանափակվեցին Կղարջքով և հարևան որոշ շրջաններով:

Վրացական պատմագրության մեջ, ինչպես տեսանք, փորձ է արվել ցույց տալու, թե իբր Աշոտ կուրապաղատի մահից հետո նրա ժառանգները միմյանց միջև բաժանել են Տայքն ու Կղարջքը, ինչը հակասում է պատմական փաստերին: Վրացական պատմաբանները փորձում են ցույց տալ նաև, թե «Վրաց» ապագա թագավոր Ատրներսեհն Աշոտ կուրապաղատի ժառանգներից Տայքի ճյուղի ներկայացուցիչն էր¹: Սակայն այս պնդումը ևս չի դիմանում պատմական փաստերի քննությանը:

Վարդան վարդապետը հաղորդում է, որ Աշոտ Ա-ն «դնէ իշխան Վրաց զքեռորդի իւր, և ինքն կատարի ի Քրիստոս»²: «Իշխան Վրաց» արտահայտությունը, անկասկած, վերաբերում է Կղարջքի Բագրատունիներին: Հենց այդ ժամանակ է, որ Հայ Բագրատունիները Կղարջքի Բագրատունիներին հռչակում են որպես «իշխան Վրաց»: Ըստ որում, ինչպես տեսանք, «իշխան Վրաց» կոչումը նրանց տրվել է Հայոց արքայի կողմից դեռևս այն ժամանակ, երբ նրանք տիրում էին միայն Կղարջքին և շրջակա որոշ շրջանների: Երբ Աշոտ Ա-ն արշավանքի ելավ աբխազների, ալանների և Նասր Բագրատունու կազմած դաշինքի դեմ, նրա հետ էր Կղարջքի Դավիթ կուրատաղատի որդի Ատրներսեհը³: Փաստորեն, Կղարջքի իշխանն Աշոտ Ա-ի վերջին տարիներին արդեն Ատրներսեհն էր, ուստի՝ սխալ է Ն. Ադոնցի այն կարծիքը, թե Աշոտ Ա-ն մահվանից առաջ «Վրաց իշխան» է կարգել Դավիթին⁴: Ն. Ադոնցի կար-

¹ Տես Ն. Էփեսեթիթեթ, նշվ. աշխ., էջ 310: Ըստ Ս. Ջանաշիայի՝ Աշոտ կուրապաղատից հետո նրա իշխանությունը բաժանվել է երկու մասի՝ Կղարջքի կամ Արտանուշի, որի հիմնադիրը նրա որդի Ատրներսեհն էր, և Տայքի, որի հիմնադիրը նրա մյուս որդին էր՝ Բագարատը (տես Ս. Դժանաշիա, նշվ. աշխ., էջ 20-21):

² Տես Վարդան վարդապետ, էջ 91:

³ Տես «Матиане Картлиса», էջ 31:

⁴ Տես Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ա, էջ 505:

ծիքի դեմ է իր իսկ կողմից Դավթի մահվան թվագրումը 881 թ.-ով¹: Այդ ժամանակ Աշոտ Ա-ն դեռ պաշտոնապես թագավոր չէր ճանաչվել Արաբական խալիֆայության և Բյուզանդական կայսրության կողմից, իսկ, ինչպես տեսանք, Կղարջքի Բագրատունի իշխանին Աշոտ Ա-ն «Վրաց իշխան» է կարգել մահվանից առաջ: Վերոհիշյալ ճշգրտումը ցույց է տալիս, որ Աշոտ Ա-ն «Վրաց իշխան» է կարգել Ատրներսեհ Բագրատունուն: Ատրպատականի ամիրա Ափշինը խալիֆայից թագ բերեց Սմբատի համար և Ատրներսեհի միջոցով մատուցեց նրան²: Այն, որ թագը Սմբատին է մատուցվում Ատրներսեհի միջոցով, արտացոլում է Հայ Բագրատունիների տերության համակարգի մի կարևոր առանձնահատկությունը: Կղարջքի Բագրատունիները՝ լինելով Հայ Բագրատունիների կրտսեր ճյուղի ներկայացուցիչներ, իրականացնում էին թագադիր ասպետի իրենց վաղնջական գործակալական պաշտոնն ավագ ճյուղի նկատմամբ, որ հասել էր հզորության ու արքայական թագի: Բացի այդ՝ Բագրատունիների ավագ և կրտսեր ճյուղերը սկսել էին դիմաստիական ամուսնություններ կնքել: Պատահական չէ, որ Աշոտ Ա-ի քույրն ամուսնացած էր ապագա «Վրաց թագավոր» Ատրներսեհի պապի՝ Բագրատի հետ³:

890 թ. Հայոց գահին է բազմում Սմբատ Ա-ն: Նրա օրոք վերջնականապես ձևավորվում է Հայ Բագրատունիների տերության վարչաքաղաքական համակարգը⁴:

Երբ Վերին Միջագետքի Ահմադ ամիրան պարտության մատնեց Սմբատ Ա-ին, դրանից օգտվեց Ատրպատականի Ափշին ամիրան և ներխուժեց Սմբատ Ա-ի տերություն: Չնայած Սմբատ Ա-ի կրած դժվարություններին, Կղարջքի Ատրներսեհ իշխանը հավատարիմ մնաց նրան, որի համար էլ Սմբատ Ա-ն Ափշինի հեռանալուց հետո «կացուցանե զնա թագաւոր Վրաց աշխարհին և երկրորդ իւրոյ տէրութեանն զնա հաստատէ»⁵: Թե ինչ տարածքների էր տիրում «Վրաց թագավոր» Ատրներսեհ Բագրատունին, սկզբնաղբյուրները հստակ տեղեկություններ չեն պահպանել: Պետք է եզրակացնել, որ նրա իշխանությունը տարածվում էր Տայքի, Գուգարքի, Արխազաց թագավորության և Սամցխեի միջև: Դրանից բխում է, որ Ատրներսեհ Բագրատունին այդ ժամանակ տիրում էր Կղարջքին, Շավշքին, Ագարին (Էգր) և Նիգալին:

¹ Անդ, էջ 94:

² Տես Չովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 146-150:

³ Տես Ն. Ադունց, Երկեր, հ. Ա, էջ 505:

⁴ Տես Անանուն Զրուցագիր, էջ 159-161:

⁵ Չովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 180-188:

4.5. Վիրք: Անդրադառնալով Վիրքին, պետք է նշել, որ IX դ. սկզբին այն գտնվում էր Տփղիսի ամիրայության գերիշխանության ներքո և իրենից ներկայացնում էր սահմանային շրջան¹:

820-ական թթ. Վիրքին տիրելու փորձ են կատարում Ծամարաց քորեպիսկոպոսությունը, Աբխազաց թագավորությունը և Կղարջքի կուրապաղատությունը: Ըստ «Քարթլիի մատյան»-ի՝ Ծամարաց քորեպիսկոպոս Գրիգորը (787-827) գրավեց Քսան գետի հովիտը, այսինքն՝ Վիրքի արևելյան հատվածը: Նրա դեմ դուրս եկավ Կղարջքի կուրապաղատ Աշոտ Բագրատունին՝ Աբխազաց թագավոր Թեոդոս Բ-ի (798-825) օգնությամբ: Գրիգորին օգնության եկան մթիուլները կամ այն լեռնականները, որոնք բնակվում էին Դուշեթի շրջանում՝ փշավներից և խևսուրներից արևելք, Փշավյան Արագվ գետի կիրճում և Իոր գետի վերնագավառում², ինչպես նաև Տփղիսի ամիրան³: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Քսան գետի հովտում և ավարտվեց Գրիգորի և Տփղիսի ամիրայի պարտությամբ, որոնք ստիպված եղան նահանջել գետի մյուս ափը: Ինչպես նշում է «Քարթլիի մատյան»-ը, Աշոտ կուրապաղատը տիրեց Վիրքի՝ մինչև Քսան գետն ընկած հողերին⁴: Սակայն, նա էլ շուտով պարտություն կրեց Տփղիսի ամիրայից, նահանջեց, որից հետո նրա տիրույթներն ամփոփվեցին Կղարջքով⁵:

Վիրքին տիրելու հաջորդ փորձը կատարեց Կղարջքի կուրապաղատ Բագրատը (826-876), որին Արմինիայի ոստիկան Մուհամմադ իբն Խալիդը (838-839) Տփղիսի ամիրա Իսհակի (833-853) դեմ պայքարում օգնություն ցուցաբերելու դիմաց խոստացավ Վիրքը⁶: Տիրելով Ուփլիսցիսին՝ ոստիկանի և կուրապաղատի զորքերը շարժվեցին դեպի Տփղիս: Նրանց դեմ դուրս եկան Տփղիսի ամիրայության և Ծամարաց քորեպիսկոպոսության միացյալ զորքերը⁷: Սակայն, գոյություն ունեցող իրավիճակը պահպանվեց⁸:

Ըստ Մասուդիի՝ այդ իրավիճակը շարունակվել է մինչև Մուտավաքքիի Խալիֆայության տարիները (846-861): Այդ ժամանակ Տփղիսի ամիրա Իսհակի իշխանության տակ էր գտնվում Վիրքի մի զգալի մասը: 850-ական թթ. սկզբին, Բուղայի արշավանքի շրջանում, Տփղիսի ամի-

¹ Տե՛ս مسعودي, I, էջ 203-204:

² Տե՛ս Г. Мкртумян, նշվ. աշխ., էջ 74, ծ. 88:

³ Տե՛ս «Матиане Картлиса», էջ 29:

⁴ Անդ:

⁵ Տե՛ս Сумбат Давитис-дзе, էջ 32:

⁶ Տե՛ս «Матиане Картлиса», էջ 29:

⁷ Անդ:

⁸ Անդ:

րայությունը ջախջախվեց, որի հետևանքով Վիրքում նրա դիրքերը խիստ թուլացան, իսկ սահմանները կրճատվեցին¹:

Դատելով «Քարթլիի մատյան»-ի հաղորդած մի տեղեկությունից՝ Վիրքում Բուղայի արշավանքի շրջանում զգալի ազդեցություն ուներ Յայոց սպարապետ Սմբատ Բագրատունին (824-855): Մասնավորապես, երբ Բուղայի զորքերն արշավում էին դեպի Ալանաց դուռ, նրա ցուցումով մթիուկները դիմադրեցին Բուղայի զորքերին և արդյունքում պարտության մատնեցին արաբական զորքերին²: Անկասկած, այդ ազդեցությունը բխում էր այն իրողությունից, որ Բագրատունիներն այդ ժամանակ վարում էին Արմինիայի իշխանաց իշխանի պաշտոնը:

Ինչպես տեսնում ենք, Վիրքի հյուսիսային հատվածում բնակվող մթիուկները երբեմն հանդես էին գալիս Ծանարաց քորեպիսկոպոսի, երբեմն էլ՝ Կղարջքի կուրապաղատի կողմում: Վերջին դեպքում մեծ դեր էր խաղացել այն իրողությունը, որ նա համագործակցում էր Յայոց Սմբատ սպարապետի հետ: Մինչև IX դ. կեսերը Վիրքը ձեռքից ձեռք էր անցնում, որն էլ մղում էր տեղի իշխաններին և, մասնավորապես, մթիուկներին՝ հանդես գալու Վիրքում գերիշխանության համար պայքարող ուժերից առավել հզորի կողմում:

Բուղայի արշավանքից հետո ակտիվանում է պայքարն Աբխազաց թագավորության, Ծանարաց քորեպիսկոպոսության և Կղարջքի կուրապաղատության միջև՝ անտերունջ վիճակում հայտնված Վիրքին տիրելու համար: Այդ պայքարին շուտով խառնվում է նաև իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունին, որը, ակնհայտորեն, սպասում էր պատեհի առիթի: Առիթը շուտով ներկայացավ, այն բանից հետո, երբ Աբխազաց Գիորգի Ա թագավորը (861-868) նվաճեց Վիրքը և որոշ ժամանակով այն ենթարկեց իր գերիշխանությանը³: Կղարջքի կուրապաղատները, Աբխազաց թագավորությանը դիմակայելու համար, անհրաժեշտաբար, սկսում են հույսը դնել իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու վրա, որն էլ միջամտում է Վիրքի համար մղվող պայքարին:

Վերջինիս կողմից Վիրքին տիրելու վերաբերյալ հայկական սկզբնաղբյուրների տեղեկություններին արդեն անդրադարձել ենք, իսկ ինչ վերաբերում է վրացական աղբյուրներին, ապա, համաձայն դրանց, Վիրքին տիրելու համար 881 և 888 թթ. տեղի են ունեցել հայ-աբխազական բախումներ: Ձ. Անչաբաձեն, հիմք ընդունելով Ի. Ջավախիշվիլիի տեսակետը, նշում է, որ հայկական կողմը հաղթանակի է հասել այդ

¹ St'ya مسعودي, I, էջ 203-204:

² St'ya "Матиане Картлиса", էջ 30:

³ Անդ, էջ 31:

պայքարում՝ տիրելով Վիրքին, որի պատճառով վրացական աղբյուրում Աշոտ Բագրատունին հիշատակվում է որպես «Հայոց և Վրաց իշխանաց իշխան»¹: Մինչդեռ, ինչպես տեսանք, վրացի պատմաբաններից ոմանք Վիրքի համար մղվող պայքարում փորձում են անտեսել Հայ Բագրատունիներին:

Այսպիսով՝ անդրադառնանք Կղարջքի կուրապաղատության և Վիրքի սահմաններին:

Գուգարքի արևմտյան Կղարջք գավառին՝ շրջակայքով, տիրում էին Բագրատունյաց կրտսեր ճյուղի ներկայացուցիչները՝ Կղարջքի կուրապաղատները: Վրացի պատմաբանները փորձ են անում ցույց տալու, որ նրանց իշխանության մեջ էին մտնում նաև Տայքը, Ջավախքը և Արտահանը²: Արդեն տեսանք, որ Տայքը՝ Հայոց իշխան Աշոտ Մսակերի, իսկ Ջավախքն ու Արտահանը՝ Արմինիայի իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու օրոք, միացվել էին Հայ Բագրատունիների տիրույթներին: Տեսանք նաև, որ X դ. սկզբին Աբխազաց թագավորությունը կարողացավ կարճ ժամանակով տիրել Արտահանին, Գոգշենին և Կանգարքին, սակայն ջախջախիչ պարտություն կրեց Սմբատ Ա-ի զորքերից, որից հետո այդ գավառները կրկին միացվեցին Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթներին:

Կղարջքի կուրապաղատության սահմանագիծն արևմուտքում տարածվում էր մինչև Պարխարյան լեռների հյուսիսարևելյան ծայրը, հյուսիսում անցնում Մոսքական լեռների, իսկ հարավում և արևելքում՝ Արսիանի լեռնաշղթայի ջրբաժանով:

Տփղիսի ամիրայությունը տիրում էր Տփղիս քաղաքին շրջակայքով, այսինքն՝ նաև Գարդաբանին (մինչև IX դ. կեսերը), Կուխեթի հարավային մերձկուրյան հատվածին և Պարուար գավառին՝ Տփղիսից մինչև Կուր գետ՝ վերջինիս աջափնյակում³:

Այս շրջանների միջև գտնվող տարածքը, որ Աբխազաց թագավորությանը սահմանակցում էր Լիխի լեռնաշղթայով⁴ և Ռաճայի ու Դվալի լեռնաշղթաների հյուսիսային հատվածներով, բուն Վիրքն էր: Վրաց իշխանությունները արևելքում սահմանակցում էին Ծանարաց քրեպիսկոպոսությանը մոտավորապես Արազվ գետով⁵:

Ինչ վերաբերում է Վրաց դաշտին, ապա այն, ամենայն հավանակա-

¹ Տես 3. Анчабадзе, նշվ. աշխ., էջ 125:

² Տես 1. Էրծաթե լեռներ, նշվ. աշխ., էջ 308:

³ Ամդ, էջ 339-340:

⁴ Տես "Матиане Картлиса", էջ 28:

⁵ Տես 1. Էրծաթե լեռներ, նշվ. աշխ., էջ 266:

նությանը, նույնական էր Կուր գետի միջին հոսանքի՝ Տփղիսից արևմուտք ընկած հովտին: Ըստ Ուխտանեսի՝ Վրաց դաշտը տարածվում էր Հայոց և Վրաց սահմանին¹, իսկ ըստ «Աշխարհացոյց»-ի՝ այդ սահմանը Կուր գետն էր (Վիրքը տարածվում է «մինչև ցՀայոց սահմանն՝ առ Կուր գետովն»)²: Ասողիկը տեղեկացնում է, որ «...Դաւիթ (իմա՝ Անհողին-Ա.Ե.)...ուրի գկողմանս Տաշրաց եւ զՎրաց դաշտի զՇամշուլտեայ մեծ քաղաքանիստ դղեակն...»³, իսկ այնուհետև, որ Հայոց Գագիկ թագավորը «զմաց զօրօք ի Տաշիր, շրջան առեալ ընդ Շամշուլտէ եւ ընդ Վրաց դաշտ»⁴: Այն, որ Վրաց կոչվող դաշտի մաս էր համարվում Տաշիրքի հյուսիսային հատվածը՝ Սամշուլդեով, կարևոր հետևություն է ծնում: Պետք է նշել, որ նույն այս տարածքները վրացիները Սոմխեթ (իմա՝ Հայք) էին կոչում⁵: Ամենայն հավանականությամբ, հայերը այն Վրաց դաշտ էին կոչում այնտեղ բնակվող հայերի մի մասի՝ վրացադավան լինելու պատճառով⁶, իսկ վրացիները, քանի որ նրանք հայ էին, երկրամասն անվանում էին Սոմխեթ:

Հայոց տերության կազմի մեջ էին մտնում նաև Վիրքից դեպի հյուսիս բնակվող կովկասյան ցեղերը: Ինչպես ցույց են տալիս մեր ուսումնասիրության արդյունքները, Հայ Բագրատունիների տերության կազմում ընդգրկված «Կավկասայինք»-ը վերաբերում էր սվաններին և Ալանաց դռան շրջակայքում բնակվող ցեղերին: Կովկասյան լեռների արևմտյան հատվածի ցեղերի մասին կարելի է հստակ պատկերացում կազմել «Աշխարհացոյց»-ի հաղորդած տեղեկություններից, որոնք անհրաժեշտ ենք համարում մեջ բերել ամբողջությամբ: «Աշխարհացոյց»-ը՝ Սարմատիայի ցեղերի նկարագրության բաժնում՝ սկսելով Խազիրքից, Բուխքից և Բարսիլքից՝ մինչև Ղեկք կամ Լեկք, որ մտնում էր Շիրվանշահերի թագավորության մեջ⁷, հիշատակում է. «Ապշեղք, Աբխազք, թագաւորական Սարմատք. Զիակերք, Նախճամատակեանք, Որջլակերք, Սիսիկացիք, Միթիկացիք, Ամագոնք, Ալանք, Խեբուրք, Քուզեուրք, Սիլիմք, Արդաւետք, Մարգոյլք, Թակոյիք, Արգողք, Գաճանք, Փինճք, Դուաղք, Խոնք, Ափուրք, Ծանաւրք՝ յորում Ալանաց դուռն, եւ Ծիծեն դուռն, Թուժք, Խուժք, Քիսք, Մարդակերք, Յխաւտք, Գուդամակարք,

¹ Տես Ուխտանես, գլ. ԺԸ:

² Տես «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ», էջ 28:

³ Տես Ասողիկ, էջ 256:

⁴ Անդ, էջ 279:

⁵ Տես Վարդան վարդապետ, էջ 95:

⁶ Հմարավոր է նաև, որ այս շրջանը Վրաց դաշտ կոչվեր այն պատճառով, որ ժամանակին Սասանյանների կողմից մտցվել էր Վրաց մարզպանության կազմի մեջ:

⁷ مسعودي, I, էջ 177:

Դուհիցուկք, Դիդոյք»¹: «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրության մեջ նույն հատվածն ունի հետևյալ տեսքը. «Գարշք եւ Քուրք եւ Սւանք մինչեւ ցՊիսինուն (քաղաք) ծովեզերային Աւագով աշխարհի, որ են Ափշիլք եւ Աբխազք, մինչեւ ցքաղաքն իւրենաց ծովեզերային՝ Սեւաստուպաւիլք, եւ անդր եւս մինչեւ ցգետն որ կոչի Դռակոն, որ է Վիշապ, որ հոսի յԱղուանաց, եւ բաժանի ընդ Աբխազս եւ ընդ Եզր աշխարհ. եւ ունի ազգագաւառս քառասուն եւ վեց: Եւ ի հիւսիսոյ՝ առ Անժամոթ երկրաւ բնակեն թագաւորական Սարմատք եւ Ձիակերք. իսկ առ մտիւքն Տանայիս գետոյ՝ բնակին Նախճամատեանք, եւ ազգ մի այլ որ են Կղարշք. եւ ապա Սիւռակացիք, ապա Միդոսդեսէն գաւառն. եւ ապա յարեւելից կուտ Շանթային լերանցն բնակեալ են Ամագունք, որք են կանայք պատերազմողք, մինչեւ ցգետն որ կոչի Իռա, որ երկակի բղխէ ի հիւսիսոյ Անժամոթ երկրի, եւ միանան. եւ հասեալ մերձ Ձիական լերանցն արծակէ վտակ մի ի Տանայիս գետոյ որ ի Միովիտ ծովակ իջանէ...ազգ Աղուանաց, Աշտիգոր որ ըստ հարաւոյ. համաբնակ նոցա Խեբուրք եւ Քուրեւք եւ Արգուել եւ Մարդոյլ, եւ Թակոյր. եւ Ալանք են յետ Դիքորին, յԱրդոզ աշխարհի Կաւկասին լերանցն...եւ ի նոյն լերինն՝ յետ Արդոզեան ազգին բնակեն Դաջանք, Դուալք, Ծըխոյք, Փուրքա, Ծանարքայ՝ յորում Ալանաց դուռն. եւ միւս դուռն որ ասի Քծեքեն, հոմանուն ազգի. եւ ապա Դուծք եւ Խուծք եւ Խիստք մարդակերք. ապա Ձղաւատք, ապա Գուգամակարք, ապա Դուրծք, ապա Դիդոք»²:

Հայոց տերության կազմում ընդգրկված էին (Դ)Գաճանքը՝ Ռիոն գետի վերին հոսանքի ավազանում, Փինճքը՝ վերջինիցս դեպի արևելք, Դուաղքը՝ Արդոն գետի ակունքների շրջանում, Յխոյնքը՝ Լե-Չխումիի շրջանում, Ափուրքը (Ավսուրք, Խսսուրք)՝ Լիախվ գետի ակունքների շրջանում, Ծանարքը՝ Ալանաց դռնով, Թուծքը (Թուշք)՝ Ալազան և Իոր գետերի ակունքների շրջանում, Յխաւատքը՝ Սպիտակ Արագվ գետի ակունքների շրջանում, Գուդամակարքը՝ Գուդամակարիս Արագվ գետի կիրճում, և Դիդոյքը՝ Անդյան Կոյսու գետի ակունքների շրջանում³: Հայ Բագրատունիների տերության կազմի մեջ էին մտնում նաև վրացական աղբյուրներում հիշատակվող մթիուլները կամ այն լեռնականները⁴, որոնք բնակվում էին Դուշեթի շրջանում:

Այսպիսով, Հայ Բագրատունիների տերության ժամանակաշրջա-

¹ Տես Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 347:

² «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ», էջ 25-27:

³ Տես Ս. Երեմյան, «Աշխարհացոյցի» սկզբնական բնագրի վերականգնման փորձ, - «ՊԲՀ», 1973, թիվ 2, էջ 268-270:

⁴ Տես «Матиане Картлиса», էջ 29:

նում Վիրքը ընդգրկված էր Հայոց տերության կազմում: Տեղի վրացական իշխանները ենթարկվում էին միայն Հայոց թագավորին: «Վրաց իշխան» և «Վրաց թագավոր» տիտղոսները խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում Հայոց թագավորների կողմից տրվել էին Կղարջքի Բագրատունիներին, որ տիրում էին միայն Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի արևմտյան Կղարջք գավառին՝ հարակից որոշ շրջաններով և, կարճ ժամանակով՝ Տայքի հյուսիսային որոշ հատվածների, իսկ Գուգարքի մեծագույն մասը վերածվել էր Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթ: Ինչպես տեսանք, Սմբատ Ա-ն արխագական արշավանքի և Կղարջքի իշխան Ատրներսեհի դեմ ուղղված պատժիչ արշավանքի ժամանակ¹ Տայքի վերոհիշյալ հատվածն ամբողջությամբ հանեց Ատրներսեհի ենթակայությունից, որից հետո Վրաց իշխանի տիրույթները՝ ըստ սկզբնաղբյուրների, հարավում սկսվում էին Կղարջքից: Տփղիսում և շրջակայքում ստեղծվել էր արաբական ամիրայություն, որ իր գոյությունը պաշտպանեց մինչև XII դ. սկիզբ²:

4.6. Սամցխեի իշխանություններ: Թեև մինչև այսօր խնդրո առարկա շրջանում Սամցխեի իշխանությունների գոյության մասին գիտական գրականության մեջ գրեթե չի խոսվել, սակայն փաստերը մեզ այն համոզման են բերում, որ IX դ. Սամցխեում սկսում են ձևավորվել առանձին իշխանություններ, որոնք X դ. 40-ական թթ.՝ Հայոց Աբաս թագավորի օրոք, հանդես են գալիս որպես մեկ թագավորություն:

Մենք արդեն անդրադարձել ենք այն խնդրին, որ Կղարջքում հաստատված Վասակ Բագրատունու որդի Ատրներսեհը տիրում էր, ի թիվս այլ շրջանների, նաև Սամցխեին, բայց վերջինս դուրս էր մնացել նրա որդի Աշոտ կուրապաղատի տիրույթներից: Սակայն, Վախուշտ Բագրատիոնը, անդրադառնալով Աշոտի որդիների տիրույթներին, մասնավորապես, Սամցխեն հիշատակում է որպես Բագրատի տիրույթ³:

Մյուս կողմից, հայտնի է, որ Սամցխեում գտնվող երեք բերդ՝ Օծրխեն, Ջվարիսցխեն և Լոնսիանթան կառուցվել էին Գուառան Բագրատունու կողմից⁴: Կարելի է բխեցնել, որ Սամցխեի՝ Աբխագաց թագավորությանը հարակից հատվածը՝ վերոհիշյալ երեք բերդերով, մտնում

¹ Ինչպես հաղորդում է Հովհաննես Դրասխանակերտցին, երբ Սմբատ Ա-ն ազատ արձակեց Աբխագաց թագավորին, Կղարջքի թագավոր Ատրներսեհը և որոշ հայ մախարարներ դավադրություն կազմակերպեցին Հայոց թագավորի դեմ: Սմբատն արշավեց Ատրներսեհի դեմ, և վերջինիս այլ ելք չմնաց, քան հանձնվել և Սմբատին որպես պատանդ տալ իր որդուն (տես **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 210):

² Տես **Ա. Աթաբաթյան**, նշվ. աշխ., էջ 233:

³ Տես **Աթաբաթյան**, նշվ. աշխ., էջ 187:

⁴ Տես **“Матиане Картлиса”**, էջ 32, **Вахушти Багратиони**, էջ 187-188:

էր Գուառամ Բագրատունու տիրույթների մեջ: Այդ իսկ պատճառով, երբ Գուառամը Ջավախքում եկեղեցական ժողով գումարեց՝ քննարկելու Վիրքի կաթողիկոս դարձած Արսենի խնդիրը, Կղարջքից որևէ հոգևորական չիրավիրեց: Միևնույն ժամանակ, ժողովին հրավիրվել էին Սամցխեի հոգևորականները, որոնք նույնպես դժգոհ էին Արսենի՝ կաթողիկոս դառնալու փաստից¹:

IX դ. առաջին կեսին՝ Կղարջքում ծավալված եկեղեցաշինական աշխատանքներից հետո, Բագարատ կուրապաղատի օրոք, փորձ է կատարվում Կղարջքի հոգևոր իշխանությունը տարածելու Սամցխեում՝ այնտեղ ուղարկելով մի խումբ հոգևորականների՝ Սերապիոն Ջարգմեցու գլխավորությամբ: Ըստ Վասիլ Ջարգմեցու՝ Սամցխեի տարբեր շրջաններում Կղարջքի հոգևորականներին թշնամաբար էին ընդունում և արտաքսում իրենց երկրամասերից: Երբ նրանք մոր էին մտել Սամցխե և կառուցել առաջին վանքը, տեղի իշխանը չցանկացավ նրանց տեսնել իր տիրույթներում և վտարեց²: Ամենայն հավանականությամբ, այդ իշխանությունը սահմանակից էր Կղարջքի կուրապաղատությանը: Սակայն, Սամցխեի մյուս իշխաններից Գեորգի Չորչանեցին (Չորչան բնակավայրն այսօր էլ գոյություն ունի և գտնվում է ներկայիս Ախալցխա քաղաքից արևմուտք՝ Կուր գետի՝ Մոսքական լեռներից սկիզբ առնող վտակի ափին) նրանց հրավիրեց իր մոտ և իր իշխանության մեջ գործունեության ազատություն տվեց³: Գլխավոր վանքը, որ Կղարջքի հոգևորականները կառուցեցին Սամցխեում, Ջարգմայի վանքն էր⁴: Սակայն, երբ Գեորգի Չորչանեցու մահից հետո նրա իշխանության մեջ երկպառակություններ սկսվեցին, հարցը կարողացավ լուծել միայն Սամցխեի Ածղուր վանքի հոգևոր առաջնորդ Գեորգին, որը դրանից հետո իր ձեռքը վերցրեց Սամցխեի հոգևոր ղեկավարությունը⁵: Ածղուր վանքը, ինչպես կտեսնենք, Սամցխեի եպիսկոպոսանիստ վանքն էր, որը խնդրո առարկա շրջանում դուրս էր Կղարջքի հոգևոր իշխանությունից և, ավելին, հակադրվում էր նրան: Վերոհիշյալ փաստերը ցույց են տալիս, որ Սամցխեն Բագարատի տիրույթների մեջ չէր մտնում, կամ, ավելի ստույգ, Բագարատի տիրույթների մեջ էր մտնում միայն Սամցխեի մի փոքրիկ մասը:

Անդրադառնալով Գեորգի Չորչանեցու իշխանությանը՝ հարկ ենք

¹ Տե՛ս Георгий Мерчуле, գլ. XLII:

² Տե՛ս Василий Зарэмели, գլ. V:

³ Ամդ, գլ. VI-VII:

⁴ Ամդ, գլ. VIII-XIII:

⁵ Ամդ, գլ. XVIII:

համարում նշել, որ՝ դատելով վերոասացյալից, այն չէր մտնում Կղարջքի կուրապաղատներից և ոչ մեկի տիրույթների մեջ, այլ անկախ էր: Խնդիրն այն է, որ, եթե այդ իշխանությունը ենթակա լիներ Բագարատ Բագրատունուն, ապա նա պարզապես Կղարջքի հոգևոր իշխանությունը կպարտադրեր տեղի բնակչությանը: Մինչդեռ, Գեորգի Չորչանեցին Կղարջքի հոգևորականների՝ Սամցխեում գտնվելու մասին տեղեկանալով՝ ինքը նրանց հրավիրեց իր մոտ: Նա այդ արեց զուտ հոգևոր իմաստով և ոչ թե ընդունելով Կղարջքի Բագրատունիների իշխանությունը: Ինչպես տեսանք, Գուառամ Բագրատունին, որը տիրում էր Սամցխեի որոշ հատվածների, հակադրվում էր Գրիգոր Խանձթեցու հոգևոր իշխանությանը: Կարծում ենք, որ Սամցխեում գտնվող այն իշխանությունը նույնպես, որտեղից Սերապիոն Ջարզմեցուն վտարեցին, կամ անկախ իշխանություն էր և կամ ենթակա Գուառամ Բագրատունուն:

Խոսելով Գեորգի Չորչանեցու իշխանության մասին՝ անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ մի կարևոր իրողության: Ըստ Վասիլ Ջարզմեցու՝ իշխանանիստ Ջանավ ավանի (գտնվում է Չորչան բնակավայրից հյուսիս) մայր եկեղեցին կառուցվել էր Ամասպի և Քուրդիի կողմից¹: Ամենայն հավանականությամբ՝ այդ անվանումների ներքո պետք է հասկանալ Համազասպ և Քուրդիկ անունները: Թեև Համազասպ անունը տարածում ուներ նաև Վիրքում, սակայն Քուրդիկ անունը գոյություն ուներ բացառապես հայկական իրականության մեջ և միայն Մամիկոնյանների շրջանում, որոնցից Քուրդիկ Մամիկոնյանը, ինչպես տեսանք, հիշատակվում է IX դ. սկզբին: Ուստի՝ Քուրդիկ անվան կողքին Համազասպի հիշատակությունը կարող ենք վերագրել այն բանին, որ խոսքը երկու Մամիկոնյան իշխանների մասին է: Բայց թե հատկապես ովքեր են նրանք եղել, սկզբնաղբյուրներում տեղեկությունների բացակայության պատճառով, դժվարանում ենք ճշգրտել: Հայտնի է միայն, որ VIII դ. երկրորդ կեսին, երբ արաբական տիրապետության դեմ ապստամբեց Արտավազդ Մամիկոնյանը, նա սկզբում հեռացավ «ի կողմանս Վրաց աշխարհին, և ընդ մնա ամենայն նախարարք աշխարհիս»: Արաբական զորքը հետապնդեց նրանց և հասավ «յաշխարհին Վրաց ի գաւառին որ կոչի Սամցխէ. և կալեալ գլիճսն՝ թափեր ապուռ ինչ յաւարէն. և զմոսս վարեալ փախստական առնէր

¹ Ամդ, գլ. XVII:

յաշխարհէս Զայոց»¹: Մենք արդեն ցույց ենք տվել, որ Արաբական խալիֆայության Արմինիա ոստիկանությունը բաժանված էր չորս վարչական շրջանի, որոնցից Երկրորդ Արմինիայի մեջ էր մտնում Սամցխեն: Ղևոնդը Երկրորդ Արմինիայի մեջ մտնող տարածքները ընդհանուր առմամբ կոչում է Վիրք, քանի որ արաբ տիրողները Երկրորդ Արմինիայի մեծագույն մասը կոչում էին Վիրքի անունից՝ Ջուրզանը²: Այդ իսկ պատճառով Ղևոնդը Սամցխեն հիշատակում է Վիրքում՝ ի նկատի ունենալով Վիրքից մեծապես տարբերվող վարչատարածքային միավոր՝ Ջուրզանը: Սակայն, երբ նշում է Արտավազդի հեռանալը Սամցխեից, նա պարզապես մեջ է բերում փաստացի վիճակը՝ «յաշխարհէս Զայոց»:

Սակայն, խնդրո առարկայի համար առավել կարևոր է Ղևոնդի հաղորդման մյուս մասը. «...նոքա (իմա՝ Արտավազդ Մամիկոնյան և յուրայիններ-Ա.Ե.) երթեալ պատսպարէին յաշխարհին Եգերացւոց. և ստանայր անծամբ (իմա-Արտավազդ Մամիկոնյան-Ա.Ե.) զհշխանութիւն անծին իւրոյ ի վերայ Եգերացւոց և ի վերայ Վեռիոյ, որ են Վիրք»³: Այն, որ հաղորդման մեջ նշված Վիրքը բուն Վիրքին չի վերաբերում, հաստատվում է այն իրողությամբ, որ այդ շրջանում Վիրքի մեծագույն մասը գտնվում էր Տփղիսի ամիրայության կազմում և իրենից ներկայացնում էր սահմանային շրջան⁴: Եթե եզրակացնենք, որ խոսքը Սամցխեի մասին է⁵, կարող ենք կատարել ևս մեկ կարևոր հետևություն: Սամցխեում կարող էին հաստատվել Արտավազդ Մամիկոնյանի հետ Զայաստանից հեռացած իշխաններ, այդ թվում՝ Զամազասպը և Քուրդիկը Մամիկոնյանների տոհմից, որոնց կողմից կառուցված վանքի շրջակայքում գտնվում էր տեղի իշխանների հանգստարանը: Մասնավորապես, այնտեղ է թաղվել Գեորգի Չորչանեցի իշխանը⁶: Վերոհիշյալ եզրահանգումներն ունեն որոշակի թեականություն և կարող են հաստատվել կամ մերժվել մեզ անհասանելի այլ սկզբնաղբյուրների տեղեկություններով:

Երբ քաղաքական թատերաբեմից հեռացան Գուառան և Նասր Բագրատունիները, նրանց տիրույթների մեծ մասն անցավ Զայոց Աշոտ

¹ Տես Ղևոնդ, էջ 138:

² Տես Ա. Եղիազարյան, Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը, էջ 57-58, 60-61, նույնի՝ «Տայքի իշխանությունը Զայ Բագրատունիների տերության համակարգում», «ՊԲՀ», 2008, թիվ 3, էջ 198-199:

³ Տես Ղևոնդ, էջ 138-139:

⁴ Տես مسعودي, I, էջ 203-204:

⁵ Կ. Թումանովը կարծում է, որ Արտավազդից կարող էին սերել Լիպարիտյանները, որոնց ներկայացուցիչն էր Լիպարիտ Բաղվաշը (տես Կ. Toumanoff, The Mamikonids and the Liparitids. «Armenica», Mélanges d'Études Arméniennes, Venice, 1969, էջ 129): Այդ մասին տես նաև Ա. Երեմյան, Լիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները, էջ 103-149:

⁶ Տես Василий Зарэмели, գլ. XVII:

Ա թագավորին: Սամցխեում նրանց տիրույթները, ամենայն հավանականությամբ, անցան կամ Կղարքի Ատրնեսի Բագրատունի իշխանին և կամ Սամցխե մյուս իշխանություններին: Առավել հավանական է երկրորդ հնարավորությունը, քանի որ, ինչպես ստորև կտեսնենք, Սամցխեի իշխանությունները պահպանեցին իրենց անկախ վիճակը:

Դատելով Մասուդիի տեղեկություններից՝ X դ. առաջին կեսին Սամցխեն վերածվեց առանձին թագավորության: Արաբ աշխարհագրագետը, որ եղել է Հայաստանում, մասնավորապես տեղեկացնում է. «Ջուրգանների (իմա՝ Վրաց-Ա.Ե.) թագավորության կողքին գտնվում է Սամսախի (իմա՝ Սամցխե-Ա.Ե.) կոչվող թագավորությունը: Բնակչությունը խառն է՝ քրիստոնյա և հեթանոս»¹: Հեղինակը Սամցխեի թագավորությունը հիշատակում է Վրաց թագավորությունից առանձին, իսկ ինչ վերաբերում է բնակչության՝ քրիստոնյա և հեթանոս լինելու իրողությանը, ապա այն կարելի է հասկանալ ինչպես բառի բուն իմաստով, այնպես էլ որպես հայադավան և վրացադավան բնակչության առկայության վկայություն, քանի որ վերջիններս միմյանց հաճախ պարզապես կոչում էին «հերետիկոս», «անհավատ» և այլն:

Մեր քննությունը ցույց տվեց, որ Սամցխեում IX դ. աստիճանաբար հանդես են գալիս առնվազն երկու առանձին իշխանություն, որոնք նույն դարի երկրորդ կեսից մտնում էին Հայ Բագրատունիների տերության մեջ:

4.7. Լիպարիտ Բաղվաշի իշխանություն: Նստ «Քարթլիի մատյանի»՝ 876 թ. Արգվեթից, որ գտնվում էր Ղվիրիլա գետի և Արգվեթի կամ Լիխի լեռնաշղթայի միջև², տեղափոխվել և Գուգարքի Թռեղք գավառին տիրել էր Լիպարիտ Բաղվաշ իշխանը՝ այնտեղ կառուցելով Կլդեկար(ն) ամրոցը³: Նա հպատակվել էր Աշոտ Բագրատունուն և վայելում էր նրա հովանավորությունը, որի ապացույցն է այն, որ նա մասնակցեց IX դ. 80-ական թթ. տեղի ունեցած հայ-աբխազական բախումներին հայկական կողմում⁴: Թռեղքը համապատասխանում է ներկայիս Թրիալեթի կամ Ծալկայի շրջանին⁵:

¹ Տե՛ս مسعودي, I, էջ 204:

² Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», էջ 39:

³ Տե՛ս «Матиане Картлиса», էջ 31, «Ջուրանշերի պատմչի համառոտ պատմութիւն Վրաց», Վենետիկ, ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, 1884, էջ 113: Տե՛ս Ս. Երեմյան, Լիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները, էջ 106-107:

⁴ Տե՛ս «Матиане Картлиса», էջ 31:

⁵ Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 54:

4. Թունանովի կարծիքով՝ Լիպարիտ Բաղվաշը պատկանում էր Մամիկոնյանների տոհմին¹:

4.8. Արխագաց թագավորություն: Մենք արդեն ցույց ենք տվել, որ արաբական տիրապետության շրջանում Արմինիա ոստիկանության հյուսիսարևմտյան սահմանագիծը ճորոխ գետից հյուսիս պետք է անցներ Մոսքական լեռներով (այժմ՝ Մեսիսեթի լեռներ)՝ վերջինիցս դեպի արևմուտք գտնվող շրջանները թողնելով Բյուզանդական կայսրության և մասամբ Արխագաց թագավորության կազմում²: Այստեղից դեպի հյուսիս, ըստ «Քարթլիի մատյանի»՝ սահմանն անցնում էր Լիխի լեռնաշղթայով, իսկ, այնուհետև, հավանաբար, Մեծ Լիխով գետի վերին հոսանքի հյուսիսային ջրբաժանով ու Կովկասյան լեռների գագաթնագծով մինչև Ալանաց դուռը: Լիխի լեռնաշղթայից դեպի արևմուտք գտնվող շրջանները մտնում էին Արխագաց իշխանության մեջ, որի իշխան Լևոնը VIII դ. վերջին հիմնեց Արխագաց թագավորությունը³: «Քարթլիի մատյան»-ը հաղորդում է, թե Լևոնը, որը ժառանգել էր Արխագաց իշխանությունը, մոր կողմից խազարների արքայի թոռն էր և վերջինիս օգնությամբ նա դուրս եկավ բյուզանդական տիրապետությունից ու, «տիրելով Արխագեթին ու Էգրիսին մինչև Լիխ, Արխագական թագավոր կոչվեց»⁴:

Ինչպես վերևում ցույց տվեցինք, 881, 888 և 906 թթ. հայ-արխագական բախումներն ավարտվել էին հայկական կողմի հաղթանակով: Արդյունքում Արխագաց թագավորն ընդունել էր հայկական գերիշխանությունը: Արխագաց թագավորության պատմական և աշխարհագրական հիմնական խնդիրները մանրամասնորեն արդեն քննարկել ենք մեր աշխատության էջերում, ուստի այժմ միայն անդրադառնանք նրա սահմաններին: Այն տարածվում էր Լիխի լեռնաշղթայից մինչև Սև ծով՝

¹ Տե՛ս С. Toumanoff, Armenia and Georgia.-The Cambridge Medieval History, IV, The Byzantine Empire, I, chapter XIV, Cambridge, 1966, էջ 612, նույնի՝ The Mamikonids and the Liparitids, "Armeniaca", Mélanges d'Études Arméniennes, Venice, 1969, էջ 125: Ըստ Դ. Բակրաձեի՝ Լիպարիտ Բաղվաշի սերունդներից էր Վիրքում հանդես եկող այն Լիպարիտը (XI դ. սկիզբ), որը սկզբնաղբյուրներում ներկայացվում է որպես Օրբելյանների տոհմի ներկայացուցիչ (տե՛ս "Опись памятников древности в некоторых храмах и монастырях Грузии (грузинские надписи прочтены и истолкованы Д. Бакрадзе)", С.-Петербург, 1890, էջ 52): Լիպարիտի՝ Օրբելյանների տոհմին պատկանելու տեսակետը չի ընդունում Ս. Երեմյանը (տե՛ս Լիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները, էջ 103-149):

² Տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը, էջ 56-57, 62-63:

³ Տե՛ս Լ. ԷՊՃԱԾԵՆԻՍԻՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 250, 281:

⁴ Տե՛ս "Матиане Картлиса", էջ 28: Ավելի ուշ շրջանում սահմանը Լիխի լեռնաշղթայով անցնում էր նաև Արխագաց ու Վրաց թագավորությունների միջև (անդ, էջ 52):

ընդգրկելով Աբխազքը՝ Բզիբ և Կոդոր գետերի միջև¹, Աբխազքից հյուսիս գտնվող ջիքերի կամ աղղների երկիրը, Ափշիլքը՝ Աբխազքից հարավ՝ մինչև Վիշապ (Պռակոն) գետ (այժմ՝ Ինգուր), Եգերքը կամ Լազիկան, այսինքն՝ Փասիս գետի (Ռիոն) ավազանը²: Աբխազաց թագավորության հյուսիսային սահմանագիծն անցնում էր Կովկասյան լեռնաշղթայի արևմտյան հատվածի ջրբաժանով, իսկ հարավայինը՝ Մոսքալկան լեռների արևմտյան հատվածի ջրբաժանով³:

Աբխազաց թագավորության մեջ էր մտնում Կոդոր գետի վերին հոսանքի շրջանում գտնվող միսիմիացիների երկիրը⁴, որի գլխավոր ամրոց Չախարի պաշտպանությունն արաբները VIII դ. սկզբին հանձնել էին մի ոմն Փարսմանի⁵:

Աբխազաց թագավորության մաս էր կազմում Արգվեթը:

Ամփոփելով Հայ Բագրատունիներին հպատակ այսրկովկասյան երկրների և իշխանությունների վերաբերյալ պատմաաշխարհագրական քննությունը՝ կարող ենք արձանագրել, որ Հայոց տերության սահմաններն արևմուտքում տարածվում էին մինչև Պոնտական (Սև) ծովի ափերը, հյուսիսում անցնում Կովկասյան լեռնաշղթայի ջրբաժանով, իսկ արևելքում՝ հասնում մինչև Կովկասյան լեռների արևելյան հատվածի լեռնաբազուկների շրջանը:

¹ Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 42:

² Ամդ, էջ 50, 54:

³ Տե՛ս Լ. Էրժանցի՝ *Ի Բաճա*, նշվ. աշխ., էջ 283:

⁴ Տե՛ս Ա. Լուսինյան, *Երևանի շրջանի պատմություն*, Երևան, 1986, էջ 386-387:

⁵ Տե՛ս Թեոփանես Խոստովանող, էջ 104: Տե՛ս նաև Ա. Բաճա, նշվ. աշխ., էջ

ՀԱՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆԸ ԵՆԹԱԿԱ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

5.1. Դվինի ամիրայություն: Դատելով սկզբնաղբյուրների տեղեկություններից՝ արաբները Դվինում հաստատվել էին դեռևս VII դ. վերջին: Մովսես Դասխուրացին հաղորդում է, որ «Ի ՃԽԶ երոդո թուակա-նութեան Հայոց (697 թ.-Ա.Ե.) եկն Մահմետն Երկրորդ ի Հայս. և աճա-պարեալ ընդ աշխարհն Աղուանից՝ մտան է Չոր»¹: Հայոց Արևելից կող-մանց պատմիչը տեղեկացնում է, որ Մահմետի կամ Մուհամմադ իբն Մրվանի՝ Չող (իմա՝ ճորա պահակ) գնալուց հետո «ապստամբեալ Հայոց՝ արգելին զՏաճիկսն ի Դունի և ԿԲ հազարս ի Տաճկացն սպանին՝ ածեալ զօր բազում ի Հռոմնաց»²: Իհարկե, պատմիչի նշած թվաքա-նակը՝ 62 հզ արաբ, ամենայն հավանականությամբ, ուռճացված է, սակայն այն ցույց է տալիս, որ Մուհամմադ իբն Մրվանը, ելնելով Դվինի մեծ կարևորությունից, այնտեղ մեծ քանակությամբ արաբներ էր հաս-տատել, ըստ որում ոչ միայն զինվորական կայազոր, այլ նաև արաբ վե-րաբնակիչներ:

Արդեն VIII դ. սկզբին արաբները Դվինն օգտագործում էին որպես հենակետ: 705 թ., երբ արաբները Նախճավանի և Խրամի եկեղեցիներում այրեցին բազմաթիվ հայ նախարարների և նախարարական տոհ-մերի ներկայացուցիչների, «վրիժագործ այլազգիքն յապահովս կա-ցեալք յերկիւղէ քաջացն զօրաց և զմնացեալ ընտանիս հրակիզելոցն գերի առեալ ածին ի Դուին քաղաք. և անտի յուղարկեալ տանէին ի Դամասկոս»³: Հովհաննես Օձնեցուն փոխարինած Դավիթ կաթողիկոսի մասին խոսելիս Հովհաննես Դրասխանակերտցին պատմում է, թե «վասն զի ի բնակչաց հեթանոսաց ի Դվին քաղաքի յոյժ տաղտկացեալ լինէր այրն Աստուծոյ Դաւիթ, այլ և բազում չար ոճիրք զնա նեղեցին. ապա տագնապեալ և արտաքս ի միջոյ մոցա...չինէ եկեղեցի ի գեօղն

¹ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 317:

² Ամր, էջ 317-318:

³ Տես Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 100:

Արամոնս»¹: Փաստորեն արդեն VIII դ. առաջին կեսին արաբները Դվինը հեմակետ էին դարձրել իրենց համար, այնտեղ կայազոր և արաբ վերաբնակիչներ հաստատել: Այդ իսկ պատճառով Դվինից հեռացավ նույնիսկ Հայոց կաթողիկոսը:

Դվինում արաբ վերաբնակիչները հիշատակվում են նաև 774-775 թթ. ապստամբության նախօրեին: Ըստ Ղևոնդի, երբ 774թ. ապստամբություն բարձրացավ արաբական տիրապետության դեմ, Դվինի արաբները՝ «արք և կանայք», խուճապահար եղան²: Հետագայում արաբները Դվինում սեփական ամիրայությունը ստեղծեցին³:

Դվինը սկզբում Արմինիայի ոստիկանի միակ նստավայրն էր, իսկ, այն բանից հետո, երբ, թերևս, 747-750 և 774-775 թթ. ապստամբությունների պատճառով, Արմինիայի ոստիկանները որպես նստավայր ընտրեցին Պարտավը⁴, այն չկորցրեց իր նշանակությունը և շարունակեց մնալ որպես ոստիկանի երկու նստավայրերից մեկը: Ալ-Իսթախրին վկայում է, որ, «ինչ վերաբերում է Դաբիլին, ապա այն...ավելի մեծ է Արդաբիլից: Այն Հայաստանի մայրաքաղաքն է, և այնտեղ գտնվում է ամիրի պալատը, այնպես, ինչպես Առանի ամիրի պալատը Բարդաայում և Ադարբայջանի ամիրի պալատն Արդաբիլում»⁵: X դ. հեղինակ ալ-Սուկադդասին հաղորդում է, որ «Դաբիլը մեծ քաղաք է. այնտեղ [կան] ամառիկ ամրոց և մեծ հարստություններ»⁶: Իսկ Իբն Հաուկալը տեղեկացնում է, որ Դվինը «Արմինիայի ամենամեծ քաղաքն է»⁷: Դվինի շուրջը, ըստ հայ և օտար հեղինակների՝ արաբները նոր ամրություններ կառուցեցին: Բալազուրին հաղորդում է, որ Աբդ ալ-Ազիզ իբն Հատամ իբն Նման ոստիկանը (705-709) «կառուցեց (խոսքը քաղաքի նոր ամրությունների կառուցման մասին է-Ա.Ե.) Դվին քաղաքը»⁸: Ղևոնդը վկայում է, որ ոստիկան «Աբդլ-Ազիզն...շինեց վերստին զքաղաքն Դուին, հզորագոյն և ընդարձականիստ մեծութեամբ քան զառաջինն, և ամրացուցանէր դրամբք և դմափակօք, անցուցանէր շուրջ զպարսպովն պարկէնս փոսից լցեալ ջուր յապաստան ամրոցին»⁹: Ալ-Իսթախրին ու Իբն Հաու-

¹ Անդ, էջ 108:

² Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 141:

³ Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Դվին քաղաքի ժամանակագրությունը 9-11-րդ դարերում, - ՀՍՍՐ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1957, թիվ 10, էջ 13-15:

⁴ Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 166: Պատմիչը հաղորդում է, որ Սուլեյման ոստիկանը (788-790) նստում էր Պարտավում:

⁵ Al-Istakhri, էջ 188:

⁶ Al-Moqaddasi, էջ 377:

⁷ Ibn Haukal, էջ 342:

⁸ Տե՛ս بلاذري, I, էջ 242:

⁹ Ղևոնդ, էջ 36:

կալը հաղորդում են, որ X դ. սկզբին ոստիկանի ապարանքը դեռևս գոյություն ուներ Դվինում, այնպես, ինչպես Պարտավի կամ Արտավեստի (Արդաբիլ) ոստիկանական ապարանքները¹:

IX դ. սկզբին Դվինն անընդհատ գտնվում էր թե՛ արաբների և թե՛ հայ նախարարական տների ուշադրության կենտրոնում:

861 թ. Մուտավաքքիլ խալիֆայի սպանությունից հետո խալիֆայությունը թևակոխեց նոր փուլ: Խալիֆայության գահին կարճ ժամանակում միմյանց հաջորդեցին չորս խալիֆա²: Արմինիայում ևս խալիֆայության դիրքերը խիստ թուլացան: Այդ ժամանակ Դվինը դարձավ կռվախնձոր Բագրատունիների և արաբների միջև:

Պետք է նշել, որ Բագրատունյաց հզորացման ժամանակաշրջանում Դվինը հանդիսանում էր հայերով և մահմեդականներով բնակեցված մի քաղաք, որտեղ հայ բնակչությունը մեծամասնություն էր կազմում³: Քաղաքում գլխավոր դերը վերապահված էր արաբական բնակչությանը, որն էլ մեծապես ազդում էր Դվինի ճակատագրի վրա: Թերևս հենց այդ է պատճառը, որ Աշոտ Բագրատունին իշխանաց իշխան եղած ժամանակ չջանաց վերացնել արաբական տարրը Յայոց հիմնավորոց մայրաքաղաքում, իսկ թագավոր հռչակվելուց հետո էլ այն չդարձրեց իր տերության մայրաքաղաք, չնայած Դվին քաղաքն իր շրջակայքով Բագրատունիների տիրույթ էր⁴:

Չովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է, որ Աշոտ Բագրատունու՝ Արմինիայի իշխանաց իշխան նշանակվելուց անմիջապես հետո Դվինում երկրաշարժ եղավ. «սահագին իմն շարժմանց եղելոց ի Դվին քաղաքի, բազում սասանութիւնս և փլուզմունս տանց և պարսպաց և ապարանից լինէր, և առհասարակ քանդունմ դրդունմ առնոյր քաղաքն. այլ և մահ յոլովից մարդկան ի վերայ հասանէր»: Ըստ պատմիչի՝ երկրաշարժը տեղի է ունեցել ծմռանը⁵: Դատելով հիշյալ տեղեկությունից պետք է ամրագրել Դվինի երկրաշարժի թվականը՝ 863 թ. (հավանաբար ծմռանը): Հասկանալի է, որ երկրաշարժից հետո վերականգնվող Դվին քաղաքում առավելապես հաստատվելու էին արաբ վերաբնակիչներ, որ ավելի էր մեծացնելու քաղաքի արաբ բնակչության տոկոսը:

878 թ. Աշոտ Բագրատունու առաջարկությամբ Արմինիայի ոստի-

¹ Տե՛ս al-Istakhri, էջ 188, Ibn Haukal, էջ 342:

² Տե՛ս И. Фильштинский, История арабов и халифата (750-1517), М., 2006, էջ 124:

³ Տե՛ս al-Istakhri, էջ 188:

⁴ Տե՛ս Ibn Haukal, էջ 343:

⁵ Տե՛ս Չովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 136:

կան նշանակված Մուհամմադ իբն Խալիդ աշ-Շայբանին Աբու ալ-Վարդ Կայսիկի հետ դավադրություն ծրագրեց Արմինիայի իշխանաց իշխանի դեմ: Սակայն Աշոտը՝ կանխագալով դավադրությունը, Հայաստանի բոլոր ճանապարհներին, լեռնանցքներում և կամուրջներին կայազորներ էր նշանակել, առգրավել ոստիկանի գրագրությունը և տեղյակ դարձել կազմակերպված դավադրությանը: Հայ նախարարները, որոնք գնացել էին ոստիկանին դիմավորելու, ուղեկցել էին նրան մինչև Դվին և գտնվում էին նրա մոտ, Աշոտ Բագրատունու հրամանով հեռացան նրանից: Ոստիկանը կայսիկների հետ մնաց միայնակ: Աշոտը ներկայացավ ոստիկանին ճոխ մվերներով, սակայն հայկական հեծելազորի զորահանդեսի ժամանակ բանակի սպարապետ արքայեղբայր Աբասը շրջապատեց ոստիկանի վրանը, ներս մտավ և ցուցադրեց նրան նրա իսկ գրած նամակը: Վերջապես Աշոտի հրամանով ոստիկանին նստեցրեցին ջորու վրա, հասցրեցին երկրի հարավային սահմանը և ուղարկեցին այնտեղ, որտեղից եկել էր¹: Այսպիսով Դվինի արաբ բնակչությունն ամբողջությամբ հպատակվեց Հայոց թագավորին:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին Սմբատ Ա-ի օրոք Դվինում որպես «գլխավոր ոստիկանը և հրամանատարը քաղաքին» հիշատակում է Մահմետ և Ումայի եղբայրներին (Մուհամմադ և Ումայյա)²: «Ոստիկանը» և «հրամանատարը քաղաքին» արտահայտությունները ցույց են տալիս, որ պատմիչը բոլորովին էլ ի նկատի չունի նրանց՝ Դվին քաղաքում խալիֆայի կողմից նշանակված լինելը, քանի որ հայտնի չէ որևէ նախադեպ որևէ քաղաքում խալիֆայի կողմից առանձին ոստիկան նշանակելու մասին³: Մյուս կողմից «հրամանատարը» բառը ցույց է տալիս, որ նրանք քաղաքի կայազորի հրամանատարներն էին: Ուշագրավ է, որ պատմիչը նրանց ամիրա չի անվանում: Ա. Տեր-Ղևոնդյանն այն կարծիքին է, որ երկու արաբ եղբայրները որպես ամիրաներ պետք է Դվինում հաստատված լինեին կամ Աշոտ Ա-ի թագավորության վերջին տարիներին և կամ Սմբատ Ա-ի թագավորության առաջին տարիներին⁴: Ձարգացնելով ուսումնասիրողի տեսակետը՝ նշենք, որ առավել հավանական է, որ նրանք Դվինում հաստատվել էին Աշոտ Ա-ի օրոք, ըստ որում ճանաչվել էին հենց Հայոց թագավորի կողմից: Այդ է ցույց տալիս այն իրողությունը, որ Սմբատը Դվինը գրավեց այն բանից հետո, երբ տեսավ, որ արաբներն իրեն այլևս չեն ենթարկվում և արքունի հարկերն

¹ Տես Թովմա Արծրունի և Ամանուն, էջ 338-346:

² Տես Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 164:

³ Տես Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Դվին քաղաքի ժամանակագրությունը, էջ 13:

⁴ Ամդ:

ու մաքսերը պակասեցրել են. «Սմբատ ընդ կրունկն դարձեալ՝ հասանէր ի մայրաքաղաքն Դվին: Եւ վասն զի ըստ առաջնոյ կիտին եղելոյ ոչ ետես զնոսա հնազանդեալս ի ծառայութիւն ինքեան և զսակ արքունի հարկաց և մաքսից նուազեցուցեալ, ապա դուռն ևս քաղաքին փակեցաւ ընդդէմ նորա. մա պաշարեալ ուժգնապէս զնոսա և բազում աղխատորոյզ շփոթմունս և աւարառութիւնս և տնկակոտորութիւնս և հրացանութիւնս զնոքօք զեղեալ՝ ստէպ ստէպ զերկեամ մի զայս առնէր»: Դայոց թագավորի դէմ ընթոստութեան կազմակերպիչ արաբ եղբայրները փորձում են փախուստի դիմել, սակայն ձերբակալվում են և շղթայակապ ուղարկվում Բյուզանդիայի կայսերը¹: Սմբատ Ա-ն «անշուշտ նուաճեալ այնուհետև զքաղաքացիսն ընդ լծով ծառայութեան իւրոյ, և ինքն ծեռնթափ լեալ՝ ի գիւտս աշխարհաց զամենեսեան յանձանձէ ածէ համագունդ և ընդ իւրեաւ նուաճէ»²: Ամենայն հավանականությամբ, չնայած վերոհիշյալ երկու եղբայրները սկզբնապէս ենթարկվում էին Դայոց թագավորի իշխանությանը, բայց երբ Ատրպատականի Ափշին ամիրան սպառնալից դիրք գրավեց Սմբատ Ա-ի նկատմամբ, օգտվելով դրանից՝ նրանք որոշեցին ապստամբել: Ա. Տեր-Ղևոնդյանը նկատել է, որ Սմբատ Ա-ն միայն Դվինի ապստամբության ճնշումից հետո է, որ կարողացավ ճնշել մնացյալ ապստամբություններն իր տերության մեջ: Այստեղից էլ ուսումնասիրողը բխեցնում է այն կարևոր դերը, որ կարող էր խաղալ Դվինը Դայոց թագավորության միասնականության պահպանման գործում, սակայն, ցավոք, չխաղաց³:

Վերոհիշյալից ակնհայտ է դառնում, որ Դվինում Աշոտ Ա-ի և Սմբատ Ա-ի օրոք դեռևս ամիրայություն գոյություն չունէր, չնայած քաղաքում տեղակայված էր բավական մեծաթիվ արաբ բնակչություն: Ինչպես ցույց տվեցինք, Դվինի շրջակա բոլոր գավառները դեռևս Աշոտ Մսակերի ժամանակներից սկսած կցվել էին Բագրատունիների տիրույթներին:

Դվինի ապստամբության ճնշումը տեղի ունեցավ 893 թ. մեծ երկրաշարժից անմիջապէս առաջ: Նախքան այդ երկու իրադարձությունները տեղի էր ունեցել ևս մի կարևոր դեպք: Ատրպատականի ոստիկան Ափշինը հարձակվել էր Սմբատ Ա-ի տերության վրա, սակայն բանն ավարտվել էր խաղաղությամբ: Եվ ահա, օգտագործելով Դվինի երկրաշարժի առաջ բերած խառնաշփոթը և Դվինի ապստամբության ճնշման ու երկու արաբ եղբայրների՝ Բյուզանդիայի կայսերը հանձնելու փաս-

¹ Դովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 164:

² Անդ, էջ 162-164:

³ Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Դվին քաղաքի ժամանակագրությունը, էջ 14:

տը, ինչպես նաև հայ-քյուզանդական առևտրական պայմանագրի կնքումը, Ափշինը 894 թ. կրկին ներխուժեց Հայաստան: Նրան հաջողվեց ժամանակավորապես գրավել Նախճավանը և Դվինը¹: Սրանով Դվինի պատմության մեջ սկսվում է նոր շրջան: Մինչև Գագիկ Ա-ի թագավորության տարիները (990-1020) Գողթն-Նախճավան-Դվին հատվածը, որտեղով անցնում էր Դվինից Նախճավան, իսկ այնտեղից էլ Ատրպատական գնացող մեծ մայրուղին, սկսում է աստիճանաբար անցնել մահմեդական տիրապետության տակ: Սմբատ Ա-ի օրոք Նախճավանը համանուն գավառով մտնում էր արքունի տիրույթների մեջ, իսկ Սմբատ Ա-ն այն օգտագործում էր որպես Սյունյաց և Վասպուրականի իշխանությունների միջև հավասարակշռությունը պահպանելու գործիք՝ այն համծնելով մերթ առաջինին, մերթ էլ երկրորդին: Իսկ Դվինում Բագրատունի թագավորները վերջնականապես չէին կարողանում հաստատել իրենց իշխանությունը, և մյուս կողմից այնտեղ միմյանց հաջորդում էին տարբեր արաբական իշխանություններ: Ինչպես նշում է Ա. Տեր-Ղևոնդյանը, չնայած մենք այն անվանում ենք Դվինի ամիրայություն, սակայն այն նման չէր Հայաստանում ստեղծված մյուս ամիրայություններին, քանի որ այնտեղ ժառանգաբար ոչ մի ամիրայական տուն չէր իշխում: Ափշինի կողմից գրավվելուց հետո Դվինը վերածվեց Ատրպատականի ամիրաների հեմարանի ընդդեմ Հայոց թագավորության²: Ափշինը հաճախ էր լինում Դվինում և ամեն անգամ հեռանալիս քաղաքում կառավարիչ էր նշանակում: Վերջին անգամ Դվինից մեկնելիս նա կառավարիչ նշանակեց իր որդի Ղևդատին և մեծ ներքինապետին³: Ատրպատականի հաջորդ ամիրա Յուսուֆը Դվինը դարձրեց Սմբատ Ա-ի դեմ գործողությունների հեմարան: Նա այստեղ հավաքեց գերված հայ իշխաններին, նա այստեղ բերեց ձերբակալված Հովհաննես կաթողիկոսին: Այստեղ էլ նա խաչ բարձրացրեց սպանված Սմբատ Ա-ին⁴:

Ավելի ամրացնելու համար Ատրպատականի կապը Դվինի հետ, նա Գողթնում արաբական ամիրայություն ստեղծեց⁵:

Վերոհիշյալից բխում է, որ, երբ ասում ենք Դվինի ամիրայություն, պետք է հստակորեն արձանագրել, որ խոսքը վերաբերում է Սմբատ Ա-ից հետո տեղի ունեցած իրադարձություններին, ըստ որում՝ ի նկատի

¹ Տես **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 170-172:

² Տես **Ա. Տեր-Ղևոնդյան**, Դվին քաղաքի ժամանակագրությունը, էջ 15:

³ Տես **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 188-192:

⁴ Ամդ, էջ 245:

⁵ Ամդ, էջ 308:

ունենալով միմիայն քաղաքը, քանի որ դրա շրջակա գավառները պատկանում են Հայոց թագավորին:

5.2. Պարտավի ամիրայություն: Պարտավն Արմինիայի նշանավոր քաղաքներից մեկն էր, որը VIII դ. վերջից դարձավ Արմինիայի ոստիկանի հիմնական նստավայրը: Ըստ Ղևոնդի՝ Սուլեյման ոստիկանը (788-790) արդեն նստում էր Պարտավում¹: Այդ ժամանակներից էլ պետք է հաշվել Պարտավի՝ որպես Արմինիայի ոստիկանի երկրորդ նստավայրի, հանդես գալը²: Արաբ հեղինակներից ալ-Սուկադդասին Պարտավն անվանում է «Արմինիայի Բաղդադ»³, ալ-Իսթախրին վկայում է, որ «Իրաքում և Խորասանում Ռեյից և Իսֆահանից հետո չկա ավելի նշանակալից, ավելի ծաղկուն և ավելի գեղեցիկ քաղաք..., քան Բարդաան է»⁴, իսկ Իբն Հաուկալը Պարտավն անվանում է «Առանի մայրաքաղաք»⁵:

Դատելով արաբ հեղինակների հաղորդումներից՝ VIII դ. հարավային ցեղախմբի արաբներից կազմված կայազոր էր հաստատվել Պարտավում⁶:

Հայոց Արևելից կողմերի երկու աշխարհներում՝ Արցախում և Ուտիքում արաբական ցեղերի վերաբնակեցման մասին պատմում է Սովսես Դասխուրանցին: Պատմիչը տեղեկացնում է, որ հայոց 200 թ. (751 թ.) «եղև այս տանս Աղուանից զրկանք մեծապես, զի զմայրաքաղաքն Պարտաւ խլեցին յիշխանացն Աղուանից Տաճիկք ըստ իւրեանց անառակ ազգաշաղախութեանն: Եւ որպէս զառաջինն աթոռ իշխանութեանն իւրեանց արկին ի Դամասկոս Ասորեստանեայց, նոյնպէս աստ յԱղուանս նստուցին ի Պարտաւ կալ արքունեացն՝ և ծծել զպարարտութիւն երկրիս. յորոց մի ոմն յարքունեացն եկեալ ի Պարտաւ»⁷: Պատմիչն ապա պատմում է, որ Պարտավում հաստատված արաբները դուրս էին գալիս Պարտավից և թալանի մատնում շրջակա բնակավայրերը⁸: Այսպիսով՝ Պարտավում աստիճանաբար կազմավորվեց արաբական ամիրայություն:

Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումից հետո, ինչպես հաղորդում է Հովհաննես Դրասխանակերտցին, Աշոտ Ա-ն

¹ Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 166:

² Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. II, էջ 364:

³ *Al-Moqaddasi*, էջ 375:

⁴ *Al-Istakhri*, էջ 182:

⁵ *Ibn Haukal*, էջ 337:

⁶ Տե՛ս يعقوبي, II, էջ 426-428, بلاذري, I, էջ 246:

⁷ Սովսես Կաղանկատվացի, էջ 325:

⁸ Ամդ, էջ 326:

«գելուզակուտ մարդիկ Ուտի գաւառի առհասարակ ընդ ձեռամբ նուաճեր՝ ի բաց ի նոցանէ հերքելով զաւագակութիւն մարդադաւութեան, և իբրև օրինաւորս և հլուս զամենեսեան կազմէր, և առաջնորդս և իշխանս նոցա կացուցանէր»¹: Այս հաղորդման մեջ Ուտի գավառի տակ պետք է հասկանալ Ուտիքը, որը ցույց է տալիս Ուտիքի մեծ մասի՝ Հայոց տերութեան մեջ մտնելը: Ըստ Անանուն Ձրուցագրի՝ Սմբատ Ա-ն «տիրեաց...գաւան Պարտաւայ»²: Իսկ այնուհետև Շալբանի ամիրան մեղադրում էր Սմբատ Ա-ին, որ «բռնութեամբ առեր զամենայն կողմանս արևմտից մինչև հասար յաւանդ քաղաքաց ի Պարտաւ, նոյնպէս և Նախջևան և զմեծ շահաստանն զԹվին»³:

Հովհաննես Դրասխանակերտցիի՝ նկարագրելով Սմբատ Ա-ի նվաճումները, պատմում է, որ նա գրավեց Ծանաթը, «առեալ ևս յինքն և զամրոց դրան պահակի նոցա. և անտի ի հարաւակողմն կոյս զԿուր գետով մինչև ի քաղաքն Տփիսիս. և զՈւտի գաւառ մինչև ի քաղաքն Հունարակերտ և մինչև ի Տուս և ի Շամքոր»⁴:

Հայոց Արևելից կողմերի իշխանությունների բաժնում ցույց տվեցինք, որ Պարտավի շրջակա գավառները մտնում էին Սահլ Սմբատյանի և նրա ժառանգների տիրույթների մեջ, իսկ Պարտավի ամիրայությունն ընդգրկում էր միայն քաղաքն ու դրա շրջակայքը:

Ըստ ալ-Իսթախրուն՝ Հայոց թագավորության սահմանները Սմբատ Ա-ի օրոք տարածվում էին Պարտավից մինչև Կարին⁵: Այնուհետև հեղինակն ավելացնում է, որ Պարտավ-Դվին ճանապարհի բոլոր կայարանները գտնվում են Սմբատի թագավորության մեջ⁶: Նույնը հաստատում է Իբն Հաուկալը⁷: Այդ հաղորդումները հստակորեն ցույց են տալիս, որ Պարտավի ամիրայությունը մաս էր կազմում Հայոց տերության:

Պետք է նշել, որ արաբ պատմիչ Յակուբին Հայոց Արևելից կողմերից միայն Պարտավն է հիշատակում որպես Ատրպատականի ամիրայության մաս⁸: Ըստ որում, պատմիչի հաղորդումը, չի նշանակում, թե Պարտավը մտնում էր Ատրպատականի ամիրայության մեջ, այլ զուտ հետևանք է այն փաստի, որ Պարտավում գոյություն ուներ արաբական

¹ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 142:

² Տե՛ս Անանուն Ձրուցագիր, էջ 159:

³ Ամր, էջ 171:

⁴ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 164:

⁵ Տե՛ս al-Istakhri, էջ 188:

⁶ Ամր, էջ 194:

⁷ Տե՛ս Ibn Haukal, էջ 350:

⁸ Տե՛ս Jakubi, էջ 271-272:

ամիրայություն: Նույնն են փաստում Իբն ալ-Ֆակիհը, Կուդաման և ալ-Իսթախրին¹:

Այս ամենից պետք է բխեցնել, որ Պարտավն ընդգրկված էր Հայոց տերության կազմում, սակայն այնտեղ գոյություն ունեցող արաբական ամիրայությունը հենակետ էր հանդիսանում Ատրպատականի ամիրաների համար Հայ Բագրատունիների դեմ պայքարում:

5.3. Կայսիկների ամիրայություն: Արաբական հյուսիսային ցեղախմբին պատկանող Սուլայմ ցեղի մաս կազմող կայսիկներն արաբական տիրապետության շրջանում հաստատվել էին Մեծ Հայքի Տուրուբերան աշխարհի հարավային հատվածներում: Չմայած Ա. Տեր-Ղևոնդյանի հայտնած այն կարծիքին, թե կայսիկների ցեղը Հայաստան է տեղափոխվել Հարուն ալ-Ռաշիդ խալիֆայի օրոք (786-809) սկիզբ առած մեծ վերաբնակեցման ժամանակ², հավանական է նաև այն, որ կայսիկների մի հատվածը, Հայաստանում հաստատված պետք է լիներ նախքան այդ: 775 թ. Արծնիի ճակատամարտում ընկել էր 774-775 թթ. ապստամբության կազմակերպիչ և ղեկավար Մուշեղ Մամիկոնյանը՝ թողնելով երկու որդի և չորս դուստր: Վարդան վարդապետը հաղորդում է, որ սրանք «անկան յերկիրն Վասպուրական. զորս եսպան զերկոսին Մեհրուժան Արծրունի, որպէս թե ի պատճառս հօրն նոցա եղև աղէտն մեծ. և մի ի քերց նոցա ետ զինքն յամուսնութիւն Ջահապի ունեմն իսմայելացւոյ»՝ թիկունս առնելով զնա»³: Ջահապը՝ ամուսնանալով Մամիկոնյան օրիորդի հետ, ցանկանում էր նրա ժառանգական իրավունքով տեր դառնալ Մամիկոնյանների տիրույթների⁴: Պարզ է, որ Հարուն ալ-Ռաշիդի օրոք Հայաստան տեղափոխված Ջահապը չէր կարող այդքան արագ ակտիվանալ՝ 774-775 թթ. ապստամբությունից մի փոքր անց հավակնություններ ցուցաբերելով ոչ վաղ անցյալում երկրի խոշոր հողատերերից մեկի ժառանգության նկատմամբ՝ պայքարի մեջ մտնելով Բագրատունիների հետ: Այս տեսակետի օգտին է խոսում այն փաստը, որ, ըստ Թովմա Արծրունու՝ ութմանիկներն իրենց կալվածքները հայ նախարարներից խլել էին նախքան 774-775 թթ. ապստամբությունը: Կայսիկները սկզբում տիրել էին Արճեշին և Խլաթին: Հենց Խլաթի իր ցեղակիցների մոտ հեռացավ պարտված Սևադա Ջահաֆյանը⁵: Կայ-

¹ Տե՛ս Ibn al-Fakih, էջ 285, 292, Kudama, էջ 244, al-Istakhri, էջ 180-194:

² Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 96:

³ Վարդան վարդապետ, էջ 83:

⁴ Ամդ:

⁵ Տե՛ս یعقوبی II, էջ 463:

սիկների և ութմանիկների՝ Բզնունյաց ծովի հյուսիսային ափերին VIII դ. կեսերին հաստատված լինելու իրողությունն ապացուցում են Ղևոնդի վկայությունները: Պատմիչը հաղորդում է, որ 774-775 թթ. ապստամբությունը ճնշելու համար Հայաստան արշավող Ամր զորավարը նախապես եկավ Խլաթ և այնտեղի քաղաքացիներից հավաքեց իրեն անհրաժեշտ բոլոր տեղեկությունները հայ ապստամբական զորքի և նրա ղեկավարների մասին¹: Թերևս, սխալված չենք լինի, եթե այն կարծիքն արտահայտենք, որ Ամրին տեղեկություններ տվողները տեղի արաբ վերաբնակիչներն են եղել: Սեր կարծիքը հաստատում է նաև Ղևոնդի մյուս վկայությունը, թե հայ ապստամբները կեղծ համարեցին այդ ժամանակ Խլաթում գտնվող Աշոտ Բագրատունու ուղարկած լուրը թշնամու հարձակման մասին, կարծելով, թե այդ կերպ նա կամենում է փրկել քաղաքը հայ ապստամբների կողմից պաշարումից²: Ավելին, Ղևոնդի հետագա տեղեկություններից պարզվում է, որ այդ ժամանակ արաբ վերաբնակիչներ կային նաև Արճեշում: Պատմիչը հաղորդում է, թե երբ 774-775 թթ. ապստամբության ժամանակ Արծրունյաց իշխաններն արշավանքի ելան Արճեշի վրա՝ կամենալով «բրել զնա ի հիմանց և զգօրսն որ ի նմա՝ հարկանել սրով», Արճեշի քաղաքացիներն այդ մասին արագ լուր տվեցին Խլաթ³: Այսինքն՝ բացի Արճեշում տեղակայված արաբական զորքից, որը հայ ապստամբները ցանկանում էին կոտորել, քաղաքում բնակվում էին նաև վերաբնակիչ արաբներ («բնակիչք քաղաքին»):

Կայսիկները, ինչպես ութմանիկները, կարողացան մեծապես օգտվել Բուղայի արշավանքից: Նրանց այդ ժամանակ հաջողվեց տիրել արաբ հեղինակների աշխատություններում Բաջունայս անվամբ հանդես եկող Ապահունիքին՝ Մանազկերտ քաղաքով⁴:

Ըստ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի՝ կայսիկները հաստատվել էին Բզնունյաց ծովի հյուսիսային ափերին՝ տիրելով Արճեշին, Խլաթին, Ապահունիքին, Բզնունիքի և Հարքի մի մասին, Կորո ձորին, Վարաժնունիքին (Խնունիս բերդով), Բասենին, ինչպես նաև առանձին ռազմավարչական միավոր կազմող Կարնո գավառին, Աղորնիքին (Հավճիչ բերդով) և Բասենի ու Հավնունիքի որոշ հատվածների⁵:

¹ Տես Ղևոնդ, էջ 145:

² Ամր, էջ 145-146:

³ Ամր, էջ 146-147:

⁴ Տես Թովմա Արծրունի և Ամանուն, էջ 334, 348:

⁵ Տես Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 216-223:

Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումից հետո Աշոտ Ա-ն իր գերիշխանությունը հաստատեց Հայաստանի տարածքում հաստատված բոլոր ամիրայությունների վրա: Կոստանդին Ծիրանած-նի հաղորդմամբ «Իշխանաց իշխանը (իմա՝ Աշոտ Բագրատունի-Ա.Ե.) նստում էր Մեծ Հայքում՝ Կարս ամրոցում և տիրում էր վերոհիշյալ երեք ամրոցներին, այն է Պերկրիին (Բերկրի), Խալխատին (Խլաթ) և Արգեսին (Արճեշ), ինչպես և Տիվիին (Դվին), Խերտին (Հեր) և Սալամասին: ...Մանցիկերտին էր տիրում Ապելվարդը, որ գտնվում էր իշխանաց իշխան Աշոտի...իշխանության ներքո: Իշխանաց իշխան Աշոտը այս Ապելվարդին տվեց նաև Խլխատ ամրոցը, Արգեսը և Պերկրին»¹: Ճիշտ է Ա. Տեր-Ղևոնդյանը, երբ այն կարծիքն է հայտնում, թե Կոստանդին Ծիրանածինը, չնայած Բերկրին այդ ժամանակ պատկանում էր ութմանիկ-ներին, այն հիշատակելով Աշոտ Ա-ի կողմից կայսիկներին հանձնված քաղաքների թվում՝ նպատակ ունի հնարավորինս շատ տարածքներ ընդգրկել կայսիկների տիրույթների մեջ, քանի որ X դ. կայսիկները որոշ չափով ենթակա էին դարձել Բյուզանդիային, ուստի՝ ինչքան շատ քաղաքներ Աշոտ Ա-ն կամովին հանձնած լիներ նրանց, այնքան ձեռնտու կլիներ Բյուզանդիային²:

Իրավիճակը փոխվեց Սմբատ Ա-ի օրոք, երբ վերջին վճռական գործողություններ ձեռնարկեց Հայոց թագավորության մեջ մտնող արաբական ամիրայությունների նկատմամբ, թերևս, այն պատճառով, որ վերջիններս աջակցում էին Սմբատ Ա-ի դեմ թշնամական դիրք բռնած Ատրպատականի Սաջյան ամիրաներին:

Բացի այն, որ Հայոց արքան գրավեց Դվինը, նա լայն գործունեություն ծավալեց Հայոց թագավորության մեջ գտնվող արաբական ամիրայությունները թուլացնելու ուղղությամբ: Անանուն Ջրուցագիրը հաղորդում է. «Եւ զի էր մի Տաճիկ, և անուն նորայ Ապուհեճը, տայր (Սմբատ Ա-ն) զբերդն Բերկրոյ: Եւ տայր զքաղաքն Արճեշ Տաճկի մի, որ եկեալ էր ի Դարբանդ քաղաքէ առ արքայն Սըմպատ: Եւ զԾաղկիտոն գաւառն էրետ Տաճկի մի այլ՝ Ռաճայ անուն»³:

Այսինքն՝ Սմբատ Ա-ն ուղղակիորեն առանձին-առանձին իր գերիշխանությունը հաստատեց արաբական գաղութների վրա՝ փոխելով Աշոտ Ա-ի ստեղծած վիճակը, երբ Բերկրիի, Արճեշի և Խլաթի վրա ճանաչել էր Մանազկերտում նստող Ալվարդի իրավունքները: Ըստ

¹ Տես Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 10:

² Տես Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 97:

³ Տես Անանուն Ջրուցագիր, էջ 161:

որում՝ հանձնելով Արճեշը Դարբանդից եկած մի արաբի, հավանաբար, Սմբատ Ա-ն կատարել է կրկնակի քայլ: Նախ, դրանով նա վերացրել է Արճեշում կայսիկների իշխանությունը և հետո՝ հարևան արաբական գաղութների դեմ ստեղծել է լուրջ հակակշիռ, որովհետև հայտնի է, որ Դարբանդում և շրջակայքում հաստատվել էին արաբների հարավային ցեղախմբին պատկանող արաբական ցեղեր, որոնք թշնամի էին հյուսիսային ցեղախմբի արաբներին, որոնցից էր կայսիկների ցեղը: Բալագուրիի հաղորդմամբ՝ VIII դ. սկզբին Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիք զորավարը, երբ գրավեց Դարբանդը, այնտեղ հաստատեց հարավային ցեղախմբին պատկանող 24 հզ արաբներից բաղկացած մի կայազոր¹: Պատմիչը հաղորդում է, որ Դարբանդի կայազորը նույնիսկ IX դ. թույլ չէր տալիս ոչ մի նորանշանակ ոստիկանի մտնել քաղաք, եթե վերջինը բերած չլիմի այն դրամը, որը խալիֆայությունը պարտավոր էր վճարել նրան²:

Ըստ Անանուն Զրուցագրի՝ «Սընպատ էառ աշխարհն Ղլաթայ և շինեց ինքն բերդ և կամեցաւ ձգել զծեռն իւր ի Միջագետս Ասորոց»³: Բացի այդ, երբ նախապատրաստվում էին ռազմական գործողություններ Սմբատ Ա-ի և շաբանիների ամիրայության միջև, վերջինիս ամիրան Սմբատ Ա-ին մեղադրում էր, թե «դարձար Ասորոց դէս և առեր զԱրճեշ և զԱրծկէ և զՄացկերտ: Եւ դարձեալ անդգնեցար և առեր զգաւարն Ղլաթայ»⁴: Այս հույժ կարևոր վկայությունները ցույց են տալիս, որ Սմբատ Ա-ն գրավել է իսլաթը և, ամենայն հավանականությամբ, վերջ տվել տեղի արաբական ամիրայությանը: Ըստ որում, այնտեղ բնակվող արաբներին հնազանդ պահելու նպատակով Զայոց թագավորը իսլաթի գավառում (այս անվան տակ պատմիչն ի նկատի ունի իսլաթ քաղաքի շրջակա տարածքը) սեփական ամրոցն է կառուցում, անկասկած, արքունի կայազորով:

Անանուն Զրուցագիրը՝ անդրադառնալով Սմբատ Ա-ի նվաճումներին, հաղորդում է, որ նա, ի թիվս Զայաստանի տարբեր գավառների, արքունի տիրույթներին է կցել Աղորնիքը, Բասենը, Ապահունիքի մեծ մասն ու Զարքը, ինչպես նաև իրեն ենթարկել Արճեշն ու իսլաթ⁵: Ըստ Կոստանդին Ծիրանածնի՝ Սմբատ Ա-ն կայսիկներից խել էր Տուրու-

¹ Տե՛ս بلانري, I, էջ 244:

² Անդ:

³ Տե՛ս Անանուն Զրուցագիր, էջ 171:

⁴ Անդ:

⁵ Անդ, էջ 159-161:

բերանի Կորո ծոր գավառը (Կորի) և Չարքը (Խարկա)¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Սմբատ Ա-ն անդամահատել է նախկինում ընդարձակ տարածքներ զբաղեցնող կայսիկների ամիրայությունը: Նախ՝ նրանից պոկվել է Կարինի ամիրայության հետ կապող Աղորմիքը², ապա՝ Բզնունյաց ծովի հյուսիսային ափամերձ ամբողջ հատվածը, այնուհետև՝ Չարք գավառը, Բասենի հողերը, ինչպես նաև Ապահունիքի որոշ հատվածներ: Այսինքն՝ խնդրո առարկա շրջանում կայսիկների ընդարձակ ամիրայությունից մնացել էին Մանազկերտ քաղաքից մինչև Եղանց բերդ և Չավունիքից մինչև Չարք ընկած տարածքները: Դա պետք է անմիջական հետևանքը լիներ հետևյալ իրադարձությունների:

Աշոտ Ա-ի օրոք, ինչպես նաև Սմբատ Ա-ի թագավորության սկզբնական շրջանում կայսիկները հավատարիմ էին Չայոց թագավորներին և հարկ էին վճարում և զինվորներ տրամադրում նրանց: 898 թ. Թուղխի ճակատամարտում Սմբատ Ա-ի կրած պարտությունը ինչպես նաև Ափշինի արշավանքը ոգևորեցին կայսիկներին: Նրանք 902 թ. հրաժարվեցին Չայոց արքային հարկ վճարելուց և զինվորներ տրամադրելուց: Սմբատ Ա-ն կրկին իրեն հպատակեցրեց կայսիկներին, նրանցից խլեց Երիկավ ամրոցը Բերկրու մոտակայքում և հանձնեց ութմանիկներին, որոնց այն նախկինում պատկանում էր³:

Ինչպես տեսանք, Բերկրին Չայոց արքայի կողմից հանձնվել էր ութմանիկներին⁴: Պարզ է, որ դրանով նա հակակշիռ էր ստեղծել կայսիկների դեմ, ուստի և հասկանալի է կայսիկների և ութմանիկների միջև հակամարտությունը, որի հետևանքով Երիկավ ամրոցը գրավել էին կայսիկները, ինչպես նաև այն, որ Սմբատ Ա-ն ետ գրավեց Երիկավն ու վերադարձրեց ութմանիկներին:

Այստեղ անհրաժեշտ է նաև անդրադառնալ մի կարևոր իրողության: Նվաճելով Բզնունյաց ծովի հյուսիսային ափին գտնվող ամիրայությունները մինչև Մանազկերտ և Չարքը, Չայոց արքան իր հսկողության տակ էր առնում Չայոց տերությունը հարավի հետ կապող երկու մեծ ճանապարհների հսկողությունը: Առաջինը նախկինում Արթունի պողոտա կոչվող մեծ ճանապարհն էր, իսկ երկրորդը՝ Դվինից Խլաթով դեպի Ասորիք և Միջագետք տանող մայրուղին:

Ըստ Կոստանդին Ծիրանածինի՝ Ատրպատականի ամիրայի կողմից

¹ Տես Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 11:

² Տես Ամանուն Զրուցագիր, էջ 159:

³ Տես Թովմա Արծրունի և Ամանուն, էջ 380-382: Ըստ պատմիչի Երիկավ ամրոցը կայսիկները խլել էին ութմանիկներից:

⁴ Տես Ամանուն Զրուցագիր, էջ 161:

Սմբատ Ա-ի սպանվելուց հետո, կայսիկ Ապոսևատան իրեն հռչակեց Մանազկերտի և հարևան շրջանների տեր¹: Նա տիրեց Խլաթին, Բերկ-րիին և Արճեշին, ինչպես նաև Արծկե ամրոցին²:

Տարոնի իշխանության բաժնում ցույց տվեցինք, որ մախքան Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումը Հարք գավառի արևմտյան մասը մտնում էր Տարոնի իշխանության մեջ, իսկ արևելյանը՝ մաս էր կազմում կայսիկների ամիրայության: Սմբատ Ա-ի օրոք, երբ վերջինս վճռական գործողություններ էր ձեռնարկում իր տերության կազմում գտնվող արաբական ամիրայությունների դեմ, տեղի է ունենում ևս մեկ կարևոր իրադարձություն: Ըստ Ամանուն Ջրուցագրի՝ ի թիվս այլ շրջանների, Սմբատ Ա-ն «էառ...զԱպահունիս, զՀարք, զՏարաւն»³: Պատմիչն այստեղ թե՛ կայսիկների ամիրայությունից, որի մեջ նախկինում մտնում էր Հարքի արևելյան մասը, և թե՛ Տարոնի իշխանությունից, որի մեջ էր մտնում այդ գավառի արևմտյան մասը, առանձնաբար է հիշատակում Հարքը: Պետք է բխեցնել, որ Սմբատ Ա-ն արքունի տիրույթներին էր կցել Հարք գավառը, հավանաբար, Ապահունիքի կայսիկներին ջախջախելուց անմիջապես հետո: Ուստի և պատահական չէ, որ Կոստանդին Ծիրանածինը հաղորդում է, որ Կորին (Տուրուբերանի Կորո ձոր գավառը) և Խարկան (Հարք) պատկանում էին Սմբատ Ա-ին⁴:

Ինչպես տեսանք, Դիար Բաքրի Շայբանի ամիրան՝ մեղադրելով Սմբատ Ա-ին դեպի Ասորիք սեփական տերության սահմաններն ընդարձակելու մտադրության մեջ, ի մասնավորի նշում է Հայոց թագավորի կողմից գրավված մի շարք քաղաքներ ու շրջաններ, ըստ որում՝ բացառապես այն քաղաքներն ու շրջանները, որտեղ արաբական ամիրայություններ են հաստատվել: Այստեղից էլ պետք է բխեցնել, որ Արծկեում, որ նշված է Սմբատ Ա-ի նվաճած քաղաքների հետ, ևս արաբական գաղութ էր հաստատվել: Դրա օգտին է խոսում նաև այն իրողությունը, որ Արծկեի ողջ շրջակայքում արաբական գաղութներ կային, որոնք կլանելու էին նաև Արծկեն: Թերևս, այստեղ ևս հաստատվել էին կայսիկներ: Սմբատ Ա-ի մահից հետո Արծկեն ևս, ամենայն հավանականությամբ, անցավ Մանազկերտի ամիրային:

5.4. Ութմանիկների ամիրայություն: Արաբական տիրապետության շրջանում ութմանիկ կոչվող ցեղը, որը, ամենայն հավանականությամբ, պատկանում էին արաբական ցեղերի հյուսիսային խմբին, հաստատվել

¹ Տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 10:

² Ամր, էջ 11:

³ Ամանուն Ջրուցագիր, էջ 159-161:

⁴ Տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 10:

էր Բզնունյաց ծովի հյուսիսարևելյան ափերին: Ա. Տեր-Ղևոնդյանը հավանական է համարում, որ ութմանիկները Հայաստան են տեղափոխվել Հարուն ալ-Ռաշիդի օրոք իրականացված մեծ վերաբնակեցման ընթացքում¹: Սակայն, դատելով սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից՝ ութմանիկները Հայաստան էին տեղափոխվել նախքան 774-775 թթ. ապստամբությունը: Թովմա Արծրունին հաղորդում է, թե ութմանիկներն իրենց կալվածքները հայ նախարարներից խլել էին 860-ական թվականների վերջի և 870-ական թվականների սկզբի իրադարձություններից հարյուր տարի առաջ², այսինքն՝ նախքան 774-775 թթ. ապստամբությունը: Այդ ժամանակ նրանք, ամենայն հավանականությամբ, տիրել էին Աղիովտի մի մասին, իսկ հետագայում սկսեցին քայլ առ քայլ իրենց տիրույթներից դուրս մղել Գնունիներին: Նրանք 774-775 թթ. հայոց ապստամբության պարտությունից հետո կարողացան գրավել նաև Բերկրի քաղաքը³: Գնունիները ստիպված օգնության խնդրանքով դիմեցին Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունուն, որը հազար հոգուց կազմված մի զորագնդով գնաց Աղիովտ գավառը և այնտեղից Տայք տեղափոխեց նրանց⁴: Գաղթեցված Գնունիների հողերին, ամենայն հավանականությամբ, ամբողջովին տիրեցին ութմանիկները⁵: Հետագայում, ութմանիկները, օգտվելով այն իրավիճակից, որը ստեղծվել էր Բուղայի կողմից Արծրունիներին պարտության մատնելուց հետո, որին մասնակցել էին նաև իրենք⁶, տարածվեցին մինչև Ամյուկ բերդն ու հասան Վարազա լեռ⁷: Թովմա Արծրունին, որ ութմանիկներին պարզապես անվանում է «Բերկրու քաղաքացիներ»⁸, խոսելով գերությունից վերադարձած Աշոտ Արծրունու գործունեության մասին, հաղորդում է, թե նա «գնացեալ տալ պատերազմ ընդ ծովեզրեցիսն որք Ութմանիկ կոչին, որք ամրանային ի յԱմիւկ անկասկածելի քարանձաւին»: Սակայն, տեսնելով, որ ամրոցն անառիկ է, Աշոտը բավարարվեց միայն Վարագը (հավանաբար, պատմիչը նկատի ունի Վարազա լեռան շրջակայքը) նրանցից ազատագրելով⁹:

¹ Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 84-85:

² Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 333:

³ Տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը, էջ 152-153:

⁴ Վարդան վարդապետ, էջ 83:

⁵ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 306, 332:

⁶ Անդ, էջ 306:

⁷ Անդ, էջ 306, 332-334:

⁸ Անդ, էջ 306:

⁹ Անդ, էջ 332:

Ըստ Ամանունի՝ «զգաւառն ծովեզերի, յորում է սքանչելի և անառիկ բերդն Ամիւկ, զոր բազում ժամանակօք յափշտակեալ էին այլազգեաց, բազում և անհուն պատերազմօք յարծակեալ ի վերայ աստուածասէր իշխանաց մերոց առաջնոց. դեռ ևս ցայն ժամանակս անդ յղփացեալ ամրացեալ կային մարդիկ դարուն Ութմանիկք կոչեցեալ ազգաւ: Ընդ որոց մեծ ջանիւ աշխատեալ տանն Արծրունեաց, ոչինչ ստնանել նոցա կարացեալ մանաւանդ քաջն և յաղթողն մեծանուն իշխանն Գրիգոր, անուանեալն Դերենիկ...: Եւ մնացեալ բերդն Ամիւկ իւրական գաւառաւն վերք մեծ անբժշկելի ի սիրտս իշխանաց Վասպուրականի»¹: Պարզվում է, որ ութմանիկները տիրում էին ողջ Առբերանի գավառին:

Ութմանիկներին ամիրայությունը շարունակեց գոյատևել մաև Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումից հետո՝ ընդունելով Հայոց տիրակալի գերիշխանությունը²: Ամանուն Զրուցագիրը հաղորդում է, թե Սմբատ Ա-ն «զի էր մի Տաճիկ, և անուն նորայ Ապուհեճր, տայր զբերդն Բերկրոյ»³: Հավանաբար վերոհիշյալ Ապուհեճրն ութմանիկ էր, իսկ քաղաքը նրան հանձնելը կարելի է ընկալել որպես Սմբատ Ա-ի գերիշխանության ընդունումը նրա կողմից, այսինքն՝ ավատատիրական վասալիտետի տեսանկյունից:

Կարծում ենք, որ այդ իրադարձությունը տեղի է ունեցել Սմբատ Ա-ի թագավորության սկզբում, իսկ հետո, երբ 902 թ. կայսիկներն ապստամբեցին Սմբատ Ա-ի դեմ, սակայն պարտություն կրեցին և դարձյալ հպատակվեցին, Սմբատ Ա-ն նրանցից վերցրեց Երիկավ ամրոցը Բերկրու մոտակայքում, որ կայսիկները խլել էին ութմանիկներից, և վերադարձրեց նրանց⁴:

Ամանունը հաղորդում է, որ 905 թ. Վասպուրականի իշխան դարձած Գագիկ Արծրունին մոտ 907 թ. ութմանիկներից խլել է Ամյուկ ամրոցը⁵: Ըստ որում՝ Գագիկը «հնարեալ խորհուրդ մեծ՝ ի գիշերի գողանայ զամրոցն. և սրախողխող արարեալ զբնակիչս բերդին՝ բնաջինջ բռնայ յերկր: Իսկ զգլխաւորսն ռազմարարս՝ քարավէժս արարեալ ի խորս խաղացուցանէ սրտից ծովուն»⁶: Ամյուկի ութմանիկները ոչնչացվեցին:

Այդ իրադարձությունից անմիջապես հետո Հերի ամիրայության

¹ Ամդ, էջ 434:

² Տես Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 10:

³ Տես Ամանուն Զրուցագիր, էջ 161:

⁴ Տես Թովմա Արծրունի և Ամանուն, էջ 380-382:

⁵ Ամդ, էջ 434:

⁶ Ամդ:

գորքը՝ Ատրպատականի և շրջակա այլ ամիրայությունների օգնությամբ ներխուժեց այդ ժամանակ Արծրունիների իշխանության կազմում գտնվող Սալամաս քաղաքը: Գագիկ Արծրունու առաջապահ զորամասը պարտության մատնեց թշնամիներին և ետ նվաճեց Սալամասը¹:

Սմբատ Ա-ն անմիջապես արձագանքեց Գագիկ Արծրունու այդ քայլին: Հայկական զորքերն արշավեցին դեպի Ամյուկ և այնտեղ Գագիկ Արծրունու կողմից վերակացու նշանակված Ապուսակր Վահունու օգնությամբ գրավեցին ամրոցը: Սակայն, քանի որ ութմանիկների ամիրայությունն այլևս գոյություն չուներ, Սմբատ Ա-ն նպատակահարմար գտավ այն վաճառել Գագիկին²:

Այսպիսով՝ մոտ 907 թ. ոչնչացվեցին Ամյուկ ամրոցի ութմանիկները, նրանց պատկանող Առբերանի գավառի հարավային մասն անցավ Արծրունիներին, իսկ նրանց տիրույթների հյուսիսային հատվածը և Աղիովիտ գավառը՝ կցվեցին արքունի տիրույթներին: Ինչպես տեսանք, Բերկրին Սմբատ Ա-ի մահից հետո անցավ կայսիկներին:

5.5. Կարինի ամիրայություն: Արաբները՝ Բյուզանդիայի դեմ հաջող պատերազմներ մղելու անհրաժեշտությունից ելնելով, VII դ. կեսերին աստիճանաբար գաղութներ էին ստեղծում Արմինիա ոստիկանության արևմտյան հատվածում: Այստեղ հաստատվեց Սուլայմ ցեղը, որի մասնակցությունը մեծ էր Մեծ Հայքի արևմտյան աշխարհների գրավման գործում: Երբ արաբական զորքերը նվաճեցին Վերին Միջագետքը՝ Մուավիան Հաբիբ իբն Մասլամային և Սաֆվան իբն Մուաթթալ ալ-Սուլամիին Եփրատի հովտով ուղարկեց Բյուզանդական զորքերին ետ մղելու: Նրանք գրավեցին Շիմշաթը, բարձրացան մինչև Կամախ, որը գրավել նրանց չհաջողվեց: Կամախը գրավեց մի այլ Սուլամի՝ Ումայր իբն ալ-Հուբաբը³: Մուավիան Շիմշաթի կառավարիչ նշանակեց Սաֆվան իբն Մուաթթալ աս-Սուլամիին, որն այդ պաշտոնում մնաց ցմահ⁴: Բալազորին հաղորդում է, որ VIII դ. կեսին Կոստանդին Կոպրոնիմոսի արշավանքի ժամանակ Կամախին տիրում էր Աբու Քարիմ անունով մեկը, որը Սուլայմ ցեղից էր⁵:

Հայաստանի արևմտյան շրջաններում արաբների առաջին վերաբնակեցումը տեղի ունեցավ Կարնո քաղաքում Հաբիբ իբն Մասլամայի կողմից 655 թ. արշավանքի ժամանակ: Գրավելով քաղաքը՝ Հաբիբը մի

¹ Անդ, էջ 436:

² Անդ, էջ 438:

³ Sبن بلانري, I, էջ, 219:

⁴ Անդ:

⁵ Անդ, I, էջ 236:

քանի ամիս մնաց այնտեղ: Շուտով նրան հայտնեցին, որ Արմանիակուսի իշխանը (քաթրիկ) զորք է հավաքում մուսուլմանների դեմ և, որ նրան են միացել զորաջոկատներ «Ալլանի, Աֆխազի¹ և խազարական Սամանդարի բնակիչներից»²: Հաբիբն օգնության խնդրանքով դիմեց խալիֆա Օսմանին (644-656), իսկ վերջինն էլ հանձնարարեց Մուավիային՝ Հաբիբին ուղարկել Ջազիրայի և Ասորիքի այն արաբներից, որոնք կցանկանային մասնակցել պատերազմին և բաժին ունենալ ավարից: Մուավիան Հաբիբին ուղարկեց երկու հազար զինվոր, որոնց նա տեղավորեց Կարնո քաղաքում և հողեր տրամադրեց³: Դատելով այն փաստից, որ Հաբիբը արաբ զինվորներին հողեր տրամադրեց, նրանք, հավանաբար, Հայաստան էին եկել ընտանիքներով: Այս եզրակացությունը կարելի է բխեցնել նաև Ղևոնդի մի վկայությունից, որը վերաբերում է VIII դ. կեսերին, երբ Բյուզանդիայի կայսր Կոստանդինը գրավեց Կարնո քաղաքը և «զգօրսն քաղաքին և զբնակեալսն ի նմա Սառակինոսս բառնայր նոցին ընտանեօքն յաշխարհն Յունաց»⁴: Բյուզանդական զորքերի նահանջից հետո Յազիդ իբն Ուսայդ ոստիկանը, ինչպես տեսանք, վերականգնեց Կարնո քաղաքն ու նոր արաբ վերաբնակիչներ բերեց, հավանաբար, սուլամիներ, որոնք կայսիկ ցեղից էին: Փաստորեն, արաբներն ի սկզբանե Կարնո քաղաքում արաբական գաղութ էին հաստատել: Դատելով Մեծ Հայքի արևմտյան աշխարհների գրավման գործում Սուլայմ ցեղի ակտիվ դերակատարությունից՝ պետք է կարծել, որ Հաբիբը Կարնո քաղաքում հենց սուլամիների էր վերաբնակեցրել: Արաբական գաղութ էր ստեղծվել նաև Շիմշաթում, որն Չորրորդ Արմինիայի կազմում վարչականորեն առանձին միավոր էր համարվում և ուներ առանձին զինվորական կառավարիչ⁵: Այստեղ ևս, ամենայն հավանականությամբ, հաստատվել էին սուլամիները:

Հայաստանում Սուլայմ ցեղի հաստատմանը նպաստեց նաև այն, որ այդ ցեղի որոշ ներկայացուցիչներ զբաղեցրել են նաև Արմինիայի ոստիկանի պաշտոնը: Օրինակ՝ Յազիդ իբն Ուսայդ աս-Սուլամին այդ պաշտոնը զբաղեցրել է 3 անգամ (752-754, 759-769, 775-780 թթ.)⁶: Իր առաջին կառավարման շրջանում Յազիդը վերականգնեց բյուզանդական զորքերի կողմից ավերված Կարնո քաղաքը և այնտեղ վերաբնա-

¹ Ըստ երևույթին, պետք է լինի Աբխազ:

² بلاذري, I, էջ 234:

³ Անդ:

⁴ Ղևոնդ, էջ 129:

⁵ بلاذري, I, էջ 220, 240: Տե՛ս նաև Ibn Khordadbeh, էջ 122:

⁶ Տե՛ս А. Тер-Гевондян, նշվ. աշխ., էջ 274-275:

կեցրեց արաբների իրենց ընտանիքներով¹: Ամենայն հավանականությամբ, նա Կարնո քաղաքում վերաբնակեցրել էր իր ազգական սուլամիներին: Յակուբին, պատմելով Հարուն ալ-Ռաշիդի նշանակած ոստիկանների և նրանց գործունեության մասին, նրանց թվում հիշատակում է նաև Յազիդի երկու որդիներին, որոնք նույնպես վարել են ոստիկանի պաշտոնը Արմինիայում: Խալիդ իբն Յազիդը ոստիկան է եղել 794 թ., իսկ Ահմադ իբն Յազիդը՝ 796-797 թթ.²: Յազիդի ընտանիքից բացի Արմինիայում ոստիկաններ են եղել նաև այլ Սուլամիներ: Հայտնի է Յուսուֆ իբն Ռաշիդ աս-Սուլամին (787), որը, ինչպես տեսանք, նպաստեց դեպի Արմինիա (այս դեպքում, ամենայն հավանականությամբ, Հայաստան իմաստով-Ա.Ե.) արաբական ցեղերի գաղթին:

Ինչպես ճշգրտել է Ա. Տեր-Ղևոնդյանը, Կարինի ամիրայության մեջ մտնում էին Աղորնիքը (Հավճիչ բերդով) և Բասենի ու Հավնունիքի որոշ հատվածներ³:

Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնման գործընթացի ժամանակ Կարինի ամիրայության վերաբերյալ ուղղակի հիշատակություններ չկան: Դատելով Անանուն Ջրուցագրի՝ Սմբատ Ա թագավորի նվաճումների վերաբերյալ հիշատակությունից, որին արդեն անդրադարձել ենք, կարող ենք արձանագրել, որ Հայ Բագրատունիների վարած քաղաքականության արդյունքում Կարինի ամիրայությունը կտրվեց կայսիկների ամիրայությունից, նրանից բաժանվեցին և Հայ Բագրատունիների տիրույթներին կցվեցին ինչպես Աղորնիքը, այնպես էլ Բասենի և Հավնունիքի հողերը, որից հետո Կարինի ամիրայությունն ամփոփվեց Կարին գավառի տարածքում: Այն, ինչպես տեսանք, գտնվում էր Հայոց տերության կազմում, սակայն միևնույն ժամանակ արաբների համար հանդիսանում էր կարևոր հենակետ Բյուզանդիայի դեմ պայքարում: Բյուզանդացիները 895 թ. և 902 թ. փորձեր են կատարել գրավելու Կարնո բերդը, որն արաբների գլխավոր կենտրոնն էր Կարին գավառում, սակայն գրավել չեն կարողացել և բավարարվել են շրջակայքն ասպատակելով⁴:

5.6. Նախճավանի ամիրայություն: Ղևոնդի մի հաղորդումից պարզվում է, որ արդեն VIII դ. սկզբին արաբները Նախճավանում մեծաքա-

¹ Տե՛ս **Ղևոնդ**, էջ 130:

² Տե՛ս یعقوبی II, էջ 426-428: Տե՛ս նաև А. Тер-Гевондян, *նշվ.*, էջ 277-278:

³ Տե՛ս **Ա. Տեր-Ղևոնդյան**, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 216-223:

⁴ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 231, **Կոստանդին Ծիրանածին**, էջ 14-15: Տե՛ս նաև К. Юзбашян, *նշվ.*, էջ 130:

մակ կայազոր էին պահում: Պատմիչը, հաղորդում է, որ հայ նախարարներից ոմանք այդ ժամանակ փորձում էին հեռանալ Բյուզանդիա, բայց «գօրքն Իսմայելի, որ էին ի Նախջաւան քաղաքի՝ յարծակեցան զկնի նոցա»: Ըստ Ղևոնդի՝ նրանց թիվն անցնում էր 5 հազարից¹:

Հետագայում, դատելով սկզբնաղբյուրների վկայություններից՝ Նախճավանի արաբները հիմնադրեցին սեփական ամիրայությունը: Բուղայի արշավանքի ժամանակ Նախճավանի Աբրահամ (Իբրահիմ) անունով ամիրան Սմբատ սպարապետից լուր ստացավ Վասպուրականի զորքերի հարձակման մասին, ճակատամարտ տվեց նրանց, բայց պարտություն կրեց²:

Անանուն Ջրուցագիրը հաղորդում է, որ Սմբատ Ա-ն ի թիվս այլ գավառների, տիրել էր նաև Նախճավանին, ինչպես նաև Նախճավան գավառի և Սյունիքի սահմանին գտնվող Երմջակ ամրոցին³:

Սմբատ Ա-ի գահակալության տարիներին տեղի ունեցած դեպքերը, որոնք կապված են Նախճավան գավառի և Երմջակ ամրոցի հետ, իրոք խոսում են այն բանի օգտին, որ դրանք վերածված են եղել արքունի տիրույթների: Ըստ Թովմա Արծրունու՝ Գողթնը և Նախճավանը Վասպուրականի կազմից հանվել էին X դ. առաջին տասնամյակի դեպքերից շուրջ երկու հարյուրամյակ առաջ, այսինքն՝ VII դ. սկզբին⁴: Խնդիրն այն է, որ Նախճավանի կարևոր ռազմաստրատեգիական դիրքը ստիպում էր Հայոց թագավորին այն վերցնելու հսկողության տակ: Այնտեղով էր անցնում հարավից եկող և Նախճավանով Դվին ընթացող առևտրական մեծ մայրուղին, որով էլ երբեմն Ատրպատականի ամիրաները ներխուժում էին Հայոց տերություն:

Ամենայն հավանականությամբ, Սմբատ Ա-ն վերացրել էր Նախճավանի ամիրայությունը, քանի որ այդ դեպքերից հետո տեղի արաբական ամիրայության մասին հիշատակություններ չեն պահպանվել:

Այն, որ Նախճավան և Գողթն գավառները Սմբատ Ա-ն ձեռքից ձեռք էր փոխանցում կամ ետ վերցնում Վասպուրականի և Սյունյաց իշխաններից, ցույց է տալիս, որ դրանք արքունի կալվածքներ էին:

902 թ. Սմբատ Ա-ն, ելնելով Մանազկերտի կայսիկների հետ բախման ժամանակ Վասպուրականի Արծրունիների ցույց տված օգնությունից, Նախճավանը հանձնեց նրանց⁵, իսկ քիչ անց՝ դատելով Թով-

¹ Տես Ղևոնդ, էջ 24:

² Տես Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 304:

³ Տես Անանուն Ջրուցագիր, էջ 159-161:

⁴ Տես Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 390:

⁵ Անդ, էջ 382, 428:

մա Արծրունու հիշատակությունից, որ 905 թ. Գագիկ և Գուրգեն Արծրունի եղբայրների միջև Վասպուրականի գավառների բաժանման ժամանակ նրանցից և ոչ մեկի բաժնում Նախճավանը հիշատակված չէ, այն ետ վերցրեց նրանցից¹:

Քանի որ Գողթնը Նախճավանի հետ միասին ներկայացնում է բնաշխարհագրական մի ամփոփ միջավայր և ռազմավարական առումով նրանից անբաժանելի էր, ապա Նախճավանի մասին խոսելիս պետք է նրա հետ ի նկատի ունենալ նաև Գողթնը: Հենց դրանով էր պայմանավորված Նախճավանի հետ միասին նաև Գողթնի անջատումը Վասպուրականից VII դ. սկզբներին:

Դրա օգտին է խոսում նաև այն իրողությունը, որ Շալբանի ամիրան մեղադրում էր Սմբատ Ա-ին, որ «բռնութեամբ առեր զանենայն կողմանս արևմտից մինչև հասար յաւանդ քաղաքաց ի Պարտաւ, նոյնպէս և Նախջևան և զմեծ շահաստանն զԹվին»²:

Վերևում արդեն տեսանք, որ Գողթնում Յուսուֆն արաբական նոր ամիրայություն էր ստեղծել, որն ընդգրկում էր Գողթն գավառի տարածքը:

5.7. Հերի ամիրայություն: Երբ Արմինիայի այս կամ այն մասում հաստատվում էին արաբ վերաբնակիչներ և հիմնադրում իրենց իշխանությունները, նրանք վարչականորեն ենթարկվում էին Արմինիայի ոստիկանին ու, այդ իսկ պատճառով, ավելի ուշ, հայոց թագավորներն ու իշխաններն իրենց իրավունքն էին համարում նրանց իրենց ենթարկելը: Օրինակ՝ Աշոտ Ա-ն իր իշխանությանն էր ենթարկել Հերի և Սալամասի (Սալմաստ) արաբական ամիրայություններին³: Բայց արաբների հաստատումն Արմինիայի տարբեր մասերում փոփոխություններ էր մտցնում ժամանակակիցների մտածողության մեջ: Այն ստիպում էր, որ այլ աղբյուրներում Պարսկահայքի հյուսիսային գավառները համարվեն Ատրպատականի մաս: Ղևոնդը, օրինակ՝ նկարագրելով արաբների անընդհատ սաստկացող բռնությունները, պատմում է, թե VIII դ. կեսերին Գագիկ Արծրունին հավաքեց իր զորքը և «ելեալ ասպատակ սփռեր զկողմամբք Ատրպատական աշխարհին, ի Ջարևանդ գաւառ, ի Բուտակս և Ջիդոյ, ի Տասուկ, ի Գագնակ, ի Յորմի, ի Սուրենապատ և յայլ ևս մերծակայ գաւառսն...և գայր հասանէր ի գաւառն Հէր»⁴: Վերոհիշյալ պատճառով VIII դ. կեսերին Ղևոնդի կողմից Պարսկահայքի կենտրոնա-

¹ Ամդ, էջ 388-390:

² Ամանուն Զրուցագիր, էջ 171:

³ Տես Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 10:

⁴ Ղևոնդ, էջ 133-134:

կան և հյուսիսային գավառների հիշատակությունն Ատրպատականի կազմում մենք համարում ենք այդտեղ արաբական գաղութների հաստատման հետևանք¹:

Դատելով սկզբնաղբյուրների տեղեկություններից՝ արաբական գաղութներ էին հաստատվել Չերում, Ջարևանդում, Սալամասում, որը գրավվել էր Արծրունիների կողմից, և Վասպուրականի Մարանդ գավառում: Հովհաննես Դրասխանակերտցին տեղեկացնում է, թե Վասպուրականի Գագիկ թագավորն անընդհատ կռիվներ էր մղում Չերի, Ջարևանդի, Մարնադի և Նախճավանի շրջաններում հաստատված արաբական ամիրայությունների դեմ²: Իսկ Անանուն Ջրուցագիրը պատմում է, թե Վասպուրականի Դերեն (Դերենիկ) (874/5-885) իշխանը սուրհանդակ է ուղարկում Չերի ամիրայի որդիների մոտ, հաղորդելով, որ ինքը կամենում է գնալ և որս անելու նպատակով ձմեռել նրանց մոտ, քանի որ Մարանդի կողմերը որսաշատ են³: Ընդ որում, նա հաղորդում է, թե Մարանդի ամիրայությունը Դերեն իշխանի օրոք միացվել էր Չերի ամիրայությանը⁴: Պատմիչի այլ հաղորդումները ցույց են տալիս, որ Չերի ամիրայության կազմում ընդգրկված էր ինչպես Մարանդը, այնպես էլ Սալամասը⁵:

Վասպուրականի իշխանության բաժնում ցույց տվեցինք, որ Չերի ամիրայության մեջ մտնում էին Վասպուրականի Պարսպատունիք, Արտավանյան, Բագան, Գաբիթյան, Գագրիկյան և Վարաժնունիք գավառները, որոնք տեղադրվում են Վասպուրականի՝ Կոտոր գետից արևելք գտնվող հատվածում⁶:

Չերի ամիրայությունը գրավում էր աստիճանաբար հզորացող Վասպուրականի Արծրունիների ուշադրությունը: Ինչպես հաղորդում է Անանուն Ջրուցագիրը՝ «Եւ նայ (իմա՝ Դերենիկ Արծրունին) դիմեաց և գնաց ի Ջարևանդ և շինեաց քաղաք ամուր և պարսպեաց զքաղաքն և շինեաց իւր բերդն, որ Մողոքարն ասեն, և զամուրն Միջայ. և զամենայն գաւարն Դաշտայ Աւարին շինեաց մինչև ի ծովն Ադի: Եւ էհար զտուն Պարսից և շինեաց ի գլուխ դաշտին Չերայ զՀողաբլուրն»⁷: Պատմիչի հաղորդումը

¹ Տես Ա. Եղիազարյան, Արմինիա ոստիկանության սահմանները, - «ՊԲՀ», 2005, թիվ 1, էջ 248:

² Տես Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 290-292:

³ Տես Անանուն Ջրուցագիր, էջ 165-167:

⁴ Անդ, էջ 159:

⁵ Անդ, էջ 127, 157:

⁶ Տես Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 375-380:

⁷ Տես Անանուն Ջրուցագիր, էջ 131:

ցույց է տալիս, որ Արծրունի իշխանը Հերի ամիրայությունից գրավել է Ջարևանդ գավառը, Հերի մի մասը, իսկ այնուհետև իր տիրույթներն ընդարձակել է մինչև Ադի կամ Կապուտան ծովի ափերը: Այնուհետև, ըստ պատմիչի, Դերենիկը գրավել է նաև Ջարեհաբերդն ու Սալամասը¹: Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերցու՝ Դերենիկ Արծրունին Հեր և Ջարևանդ գավառներն իրեն է ենթարկել²: Դրա հետևանքով Հերի ամիրայության տիրույթները մեծապես կրճատվեցին:

Վասպուրականի իշխանության բաժնում ցույց ենք տվել, որ Վասպուրականի արևելյան գավառները՝ միավորված Հերի ամիրայի իշխանության ներքո, Հայոց թագավորության հիմնադրման ժամանակ այլևս Վասպուրականի իշխանության մաս չէին, այլ ուղղակիորեն ենթարկվում էին Հայոց թագավորին:

Այդ են ցույց տալիս Անանուն Զրուցագրի և Հովհաննես Դրասխանակերտցու հաղորդումները: Ատրպատականի Ափշին ամիրան, տեսնելով Սմբատ արքայի մտերմությունը Բյուզանդիայի կայսր Լևոնի հետ, արշավում է Հայաստան: Նրան 30 հզ. զորքով ընդառաջ է գնում Սմբատ արքան: «Գնայր ընդ առաջ նորա մինչև ի գաւառն Ռոտոկայ մերծ յԱտրպատական»³: Այսինքն՝ այստեղ սահմանագիծը նույնն էր, ինչ մարզպանական ու ոստիկանական շրջանում՝ Հեր և Ջարևանդ գավառները (Ռոտոկ կամ Ռոստակ) մտնում էր Հայոց թագավորության մեջ: Անանուն Զրուցագիրը հաղորդում է, որ Հերի ամիրաները ենթարկվում էին Սմբատ Ա-ին և կատարում նրա հրամանները⁴:

5.8. Ծաղկոտնի ամիրայություն: Արաբական տիրապետության շրջանում Ծաղկոտնում ստեղծված արաբական ամիրայության մասին սկզբնաղբյուրները գրեթե տեղեկություններ չեն պահպանել: Անանուն Զրուցագիրը վկայում է, որ Սմբատ Ա-ն «զԾաղկիոտն գաւառն էրետ Տաճկի մի այլ՝ Ռաճայ անուն»⁵: Հավանական է, որ Ծաղկոտն գավառը, որտեղ, ամենայն հավանականությամբ, թեև ոչ ժամրակշիռ, բայց արաբ տարր էր բնակվում, հանձնվել է արաբ իշխանավորի: Ինչպես տեսանք, այդ ամիրայությունը զբաղեցնում էր Այրարատի Ծաղկոտն գավառի տարածքը՝ Արածանի գետի ակունքների շրջանում:

5.9. Տփղիսի ամիրայություն: Ինչպես իրենց նվաճած այլ երկրներում, այնպես էլ Արմինիա ոստիկանության երկրորդ Արմինիա վարչա-

¹ Աճ, էջ 127, 157:

² Տես Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 142:

³ Աճ, էջ 162:

⁴ Տես Անանուն Զրուցագիր, էջ 163-169:

⁵ Աճ, էջ 161:

կան շրջանում արաբներն ի սկզբանե ձեռնամուխ եղան երկրի մեծագույն քաղաքներում և ամրոցներում կայազորների հաստատմանը:

Արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում Երկրորդ Արմինիայի տարբեր քաղաքներում արաբները կայազորներ ունեին: Տփղիսում արաբներ բնակեցվեցին դեռևս VIII դ. սկզբին, որոնք քաղաքում կառուցեցին իրենց մզկիթները: «Քարթլիի մատյան»-ը հաղորդում է, որ արաբները, գրավելով Տփղիսը, այն վերաբնակեցրին իրենց ցեղակիցներով՝ վերածելով մահմեդական քաղաքի¹: Հետագայում Տփղիսում տեղի արաբները ստեղծեցին իրենց ամիրայությունը²:

Տփղիսի ամիրայությունը VIII դ. և IX դ. առաջին կեսին զբաղեցնում էր բավական ընդարձակ տարածքներ: Տփղիսի ամիրայության գերիշխանության տակ էր գտնվում Ծանարքը՝ Ալանաց դռնով: Չնայած, որ ծանարքները հաճախ էին փորձում թոթափել արաբական լուծը, խալիֆայությունը կարողանում էր կրկին իրեն ենթարկել նրանց³: Այսպես, Աբու Ջաֆար ալ-Մանսուր խալիֆայի օրոք (754-775), երբ ծանարքներն ապստամբեցին խալիֆայության դեմ, Յազիդ իբն Ուսայդ ոստիկանը (Արմինիայի ոստիկան է եղել երեք անգամ՝ 752-754, 759-769, 775-780 թթ.) կրկին խալիֆայությանը ենթարկեց նրանց երկիրը, վերանվաճեց Ալանաց դուռը և այնտեղ բնակեցրեց խալիֆայության դիվանում գրանցված զինվորների⁴:

Հայտնի է, որ արաբական ամիրայություն էր ստեղծվել նաև Ռուսթավում⁵, որը մտնում էր Տփղիսի ամիրայության մեջ: Տփղիսի ամիրայության մաս էր կազմում նաև Գարդաբանը⁶: Մասուդին հաղորդում է. «Աբխազներն ու խազարները⁷ տուրք էին վճարում Տաֆլիսի սահմանային շրջանի իշխանին՝ Տաֆլիսի գրավումից և այնտեղ մուսուլմանների հաստատումից սկսած մինչև Մուտավաքքիլի օրերը⁸: Այնտեղ մի մարդ կար Իսհակ իբն Իսմայիլ անունով⁹, որն իր հետ եղած մուսուլմանների միջոցով իրեն էր ենթարկել շրջապատի ժողովուրդներին: Եվ նրանք ենթարկվում էին նրան ու տուրք վճարում: Այնտեղի բոլոր ժո-

¹ Տե՛ս "Матиане Картлиса", էջ 28:

² Տե՛ս **Ա. Աթաբաթաթ**, նշվ. աշխ., էջ 179:

³ Աճդ, էջ 180:

⁴ Տե՛ս **بلانزري**, I, էջ 246:

⁵ Տե՛ս **Ա. Եղիազարյան**, Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը, էջ 148:

⁶ Տե՛ս **Г. Мкртумян**, նշվ. աշխ., էջ 72:

⁷ Իմա՝ ջուրզաններ կամ վիրք:

⁸ Մուտավաքքիլն իշխել է 846-861 թթ.:

⁹ Իսհակ իբն Իսմայիլը Տփղիսի ամիրան էր IX դ. կեսերին: Թովմա Արծրունին նրա կոչում է «քաղաքապետն Սահակ» (տե՛ս **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, էջ 272):

ղվուրդները ենթարկվում էին նրան մինչև [այն ժամանակ], երբ Մու-տավաքբին ուղարկեց [Բուղային], որը եկավ Տաֆլիսի սահմանային շրջանը: Նա պաշարեց Տաֆլիսը, մինչև որ [կարողացավ] գրավել զենքով և մահապատժի ենթարկեց Իսհակ իբն Իսմայիլին, որը տիրում էր ամբողջ շրջակայքին: ...Ես կարծում եմ, որ նա (Իսհակ իբն Իսմայիլը) Օմայանների տոհմին պատկանող Կուրայշ¹ էր կամ միացել էր այդ [ցեղին]: Այդ ժամանակից մինչև օրս Տաֆլիսի սահմանային շրջանում մուսուլմաններից այլևս չեն վախենում, և շրջակա թագավորություններն այլևս նրանց չեն ենթարկվում: Եվ բաժանվեցին Տաֆլիսից շատ գյուղեր, ու փակվեցին իսլամի երկրներից Տաֆլիսի սահմանային շրջան մտնող ճանապարհները², [քանի որ] դրանք անցնում էին անհավատների հողերով, իսկ սահմանային շրջանը շրջապատված է դրանցով: Սակայն, նրա բնակիչները ուժեղ և քաջ են, չնայած շրջապատված են հիշյալ ցեղերով»³: Այս հաղորդումը ցույց է տալիս, որ Իսհակից հետո Տփղիսի ամիրայությունն ամփոփվել էր Տփղիս քաղաքով և շրջակայքով: Այն IX դ. կեսերին ընդգրկում էր Գարդաբանը, Կուխեթի հարավային մերձկուրյան հատվածը և Պարուար գավառը՝ Տփղիսից մինչև Կուր գետ՝ վերջինիս աջափնյակում⁴:

Իսհակից հետո Տփղիսի հաջորդ ամիրան՝ Մուհամմադը, արդեն պատկանում էր Շաբանիների տանը⁵:

Բուղայի արշավանքից հետո Ծանարաց Գրիգոլ քրեպիսկոպոսին հաջողվեց իր ենթակայության ներքո առնել Գարդաբանը, որ դրանից հետո մաս էր կազմում, ինչպես տեսանք, Ծանարաց քրեպիսկոպոսության: Մասուդիի վերոհիշյալ հաղորդումից երևում է, որ Տփղիսի ամիրայությունից բաժանվեցին նաև նրա մյուս տիրույթները: Այդ ամենի հետևանքով Տփղիսի ամիրայության տարածքը խիստ կրճատվեց, Տփղիսի ամիրաները վերածվեցին հասարակ ավատատերերի, իսկ ամիրայությունը՝ քաղաք-պետության⁶:

Տփղիսի ամիրայությունը Շաբանիների գլխավորությամբ գոյատևեց բավական երկար՝ մինչև XII դ. սկիզբ⁷:

¹ Արաբական ցեղ է, որին պատկանում էին Մուհամմադն ու Ալին (տե՛ս Kuraysh, W. Montgomery Watt, EOI, CD-ROM, V:434a):

² Արաբական տիրապետության շրջանում Տփղիսը ճանապարհներով կապված էր Պարտավի և Դվինի հետ (տե՛ս al-Istakhrī, էջ 193, al-Moqaddasi, էջ 382):

³ مسعودي, I, էջ 203-204:

⁴ Տե՛ս М. Лордкипанидзе, նշվ. աշխ., էջ 339-340:

⁵ Ամդ, էջ 348:

⁶ Տե՛ս Г. Мкртумян, նշվ. աշխ., էջ 72:

⁷ Տե՛ս А. Аїаааааааа, նշվ. աշխ., էջ 233:

Հայկական սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները, որոնց մեմբ արդեն անդրադարձել ենք, ցույց են տալիս, որ Տփղիսի ամիրայությունը մտնում էր Հայոց Աշոտ Ա-ի և Սմբատ Ա-ի թագավորների տերության կազմի մեջ¹: Դատելով մեր քննությունից՝ Հայ Բագրատունիների տիրապետությունն այսրկովկասյան երկրներում հաստատվել է IX դ. 80-ական թվականներին՝ հայ-արաբական 881 և 888 թթ. բախումների արդյունքում հայկական կողմի հաղթանակներից հետո, որոնց, ինչպես տեսանք, որպես Աշոտ Բագրատունու հպատակ, մասնակցում էր նաև Տփղիսի ամիրան:

5.10. Գանձակի ամիրայություն: Ըստ Մովսես Դասխուրանցու՝ 842 թ. խազարաց Փատգոս խաքանը ներխուժեց Հայոց Արևելից կողմեր, սակայն անհաջողության մատնվեց, որից հետո արշավեց նրա որդին, ավերեց երկիրն ու անցավ գնաց Բաղդադ: Ստանալով խալիֆայի հովանավորությունը՝ նա վերադարձավ և 846 թ. Շակաշեն գավառում կառուցեց Գանձակ քաղաքը. «Եւ յետ այսորիկ արշաւանս առնէր յաշխարհն Սիւնեաց և գերի վարեալ զԲաղացն սահմանս՝ զայ իջանէ յԱղա-հէջ գաւառ՝ յաւան մի՝ Արքուգետ կոչեցեալ»²: Այսպիսով՝ Փատգոսի որդին, որ հաստատվել էր Շակաշեն գավառում, պայքար սկսեց, դատելով նրա ասպատակած գավառներից, թե՛ Եսայի Արու Մուսեի, թե՛ Սահլ Սմբատյանի ժառանգների և թե՛ Սյունիքի իշխանների դեմ, սակայն պարտություն կրեց³: «Շիրվանի և ալ-Բաքի պատմության»՝ 859 թ. վերաբերող մի հիշատակության մեջ նշվում է, որ Արմինիայի ոստիկան Մուհամմադ իբն Խալիդն է (857-862) կառուցել Գանձակ քաղաքը⁴: Ըստ այդ պատմության՝ քաղաքը Գանձակ է կոչվել՝ նրա տեղում գտնված գանձի պատճառով (գանձարան իմաստով)⁵: Խալիֆան նրանից պահանջեց գտնված գանձը, իսկ քաղաքը հանձնեց նրան՝ որպես տիրույթ⁶: Կարծում ենք, որ առավել հավանական է երկրորդ հիշատակությունը, քանի որ խիստ կասկածելի է, որ խազարների խաքանի որդին, որը ներխուժել էր Արաբական խալիֆայության տարածքը, խալիֆայից իրավունք ստանալով Հայաստանում քաղաք կառուցելու: Ըստ որում, ինչպես կարծում է Ն. Աղոնցը, խոսքը ոչ թե քաղաքի կառուցման, այլ վերակառուցման մասին է, որից հետո այստեղ արաբներ են վերաբնա-

¹ Տես Դովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 142, 164, Ամանուն Զրուցագիր, էջ 159:

² Տես Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 331:

³ Անդ, էջ 331-332:

⁴ Տես Բ. Մեմիճհեմե, նշվ. աշխ., էջ 46:

⁵ Անդ, էջ 46-47:

⁶ Անդ:

կեցվել¹: Այդուհետ Գանձակում հաստատված օտար տարրը աստիճանաբար սկսեց ինքնուրույնություն ձեռք բերել:

Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումից հետո, ինչպես հաղորդում է Հովհաննես Դրասխանակերտցին, Աշոտ Ա-ն իր տերությանն է կցում Ուտիքը՝ այնտեղ նշանակելով արքունի պաշտոնյայի²: Այդ են ցույց տալիս նաև արաբ հեղինակների տեղեկությունները, ըստ որոնց, ինչպես տեսանք, Սմբատ Ա-ի տերության կազմում ընդգրկված էր նաև Պարտավը:

Ամփոփելով վերոասացյալը՝ կարող ենք նշել, որ Հայ Բագրատունիների տերության կազմում գոյություն ունեին մի քանի ամիրայություններ, որոնք գտնվում էին Հայոց թագավորի գերիշխանության ներքո: Արաբական տիրապետության շրջանում նրանք տիրում էին ընդարձակ տարածքների, սակայն խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում նրանց տիրույթներն Աշոտ Ա-ի և, հատկապես, Սմբատ Ա-ի վարած քաղաքականության արդյունքում խիստ կրճատվել էին: Չնայած դրան, որոշ ամիրայություններ շարունակեցին գոյատևել:

¹ Տե՛ս Ն. Աղոնց, Երկեր, հ. Ա, էջ 445:

² Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 142:

**ՀԱՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ,
ՔԱՂԱՔԱԳՅՈՒՂԵՐԸ, ԲԵՐԴԵՐԸ, ՎԱՆՔԵՐԸ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ**

6.1. Հայ Բագրատունիների տերության քաղաքները և քաղաքագյուղերը: Հայ Բագրատունիների տերության ձևավորման և հզորացման շրջանում զարգացում են ապրում նախկինում հայտնի քաղաքները և առաջանում են նորերը: Ինչպես հաղորդում է Ասողիկը՝ Հայոց թագավորության վերականգնումից հետո «ազարակաց աւանացեալ և աւանաց քաղաքացեալ բազմամարդութեամբ և ընչեղութեամբ»¹: IX-X դդ. Հայաստանում առաջացել էր շուրջ 30 մեծ ու փոքր քաղաք և մոտ 20 գյուղաքաղաք²: Վերջիններս հիմնականում զարգանում էին առևտրական ճանապարհների վրա: Բազմաթիվ քաղաքներ առաջանում են այն ճանապարհների վրա, որոնք, երկարատև ընդմիջումից հետո, վերստին ակտիվացել էին: Որոշ քաղաքներ հանդիսանում էին երկու կամ ավելի առևտրական ճանապարհների համգուցակետ: Պետք է նշել, սակայն, որ Հայ Բագրատունիների տերության ժամանակաշրջանը կարելի է բնորոշել որպես քաղաքների առաջացման սկզբնական շրջան: Հայտնի է, որ արաբական տիրապետության շրջանում քաղաքների ձևավորման գործընթացը դադարել էր, իսկ գոյություն ունեցող քաղաքները հետընթաց էին ապրել³: Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումից հետո ավանները և մեծ բնակավայրերը վերածվում են քաղաքագյուղերի, և սկսվում է մեծ քաղաքների ձևավորման գործընթացը: Այդ իսկ պատճառով խնդրո առարկա շրջանում գերակշռում են քաղաքագյուղերը:

Ստորև կանդորադառնանք Հայ Բագրատունիների տերության այն քաղաքներին և քաղաքագյուղերին, որոնք կարևորություն ունեին տերության կյանքում և խնդրո առարկա շրջանում հաճախ են հի-

¹ Տես Ասողիկ, էջ 161:

² Տես Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դարերում, հ. I, էջ 123-124:

³ Տես Ա. Եղիազարյան, Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը, էջ 89-90:

շատակվում սկզբնաղբյուրներում:

Հայաստանի քաղաքները և քաղաքագյուղերը: Խոսելով Հայաստանի քաղաքների մասին՝ Ն. Մառն այն կարծիքն է հայտնում, որ միջնադարում հայկական քաղաքը բաղկացած էր 3 մասից՝ միջնաբերդ, շահաստան և բաց քաղաք: Միջնաբերդում ապրում էին թագավորը, նրա ընտանիքի անդամներն ու արքունիքը, ինչպես նաև արքունի կալազորը, շահաստանը բուն քաղաքն էր, որտեղ գտնվում էին մայր եկեղեցին, կենտրոնական շուկան, արհեստանոցները, խանութները, կրպակները, հյուրանոցները, քարվանսարանները և պահեստները, իսկ բաց քաղաքում բնակություն էին հաստատում գյուղացիները և երկրագործության բնագավառում գործող արհեստավորները¹:

Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթներ:

Դվին: Հայոց հինավուրց մայրաքաղաք Դվինն արաբական տիրապետության շրջանում վարչական և տնտեսական տեսակետից Արմինիայի գլխավոր քաղաքներից մեկն էր և, միաժամանակ, նաև Արմինիայի ոստիկանի նստավայրը: Երբ, թերևս, 747-750 և 774-775 թթ. ապստամբությունների պատճառով, Արմինիայի ոստիկանները որպես նստավայր ընտրեցին Պարտավը², այն չկորցրեց իր նշանակությունը և շարունակեց մնալ որպես ոստիկանի երկու նստավայրերից մեկը: Ալ-Իսթախրին վկայում է, որ, «ինչ վերաբերում է Դաբիլին (իմա՝ Դվին-Ա.Ե.), ապա այն որպես քաղաք ավելի մեծ է Արդաբիլից: ...այնտեղ գտնվում է ամիրի (իմա՝ ոստիկանի-Ա.Ե.) պալատը, այնպես, ինչպես Առանի ամիրի պալատը Բարդայում և Ադարբայջանի ամիրի պալատն Արդաբիլում»³: Այս շրջանում Դվինն առևտրական ճանապարհներով կապված էր ինչպես Արմինիայի մյուս խոշոր առևտրական կենտրոնների, այնպես էլ Խալիֆայության տարբեր երկրամասերի հետ⁴:

IX դ. սկզբին Դվինը գտնվում էր թե՛ արաբների և թե՛ Բագրատունիների ուշադրության կենտրոնում: Դվինում հայ բնակչությունը մեծամասնություն էր կազմում, բայց իշխող դիրք ունեին արաբները⁵: Չնայած դրան, Դվին քաղաքն իր շրջակայքով համարվում էր Բագրատունի-

¹ Տե՛ս **Н. Мapp.**, Ани. Ер., 1939, էջ 53-60, 90-101 և այլն 248с: Տե՛ս նաև **Ս. Հակոբյան, Ն. Ցա.** Մառն և միջնադարյան հայկական քաղաքի ուսումնասիրության պրոբլեմներ, ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1949, թիվ 7, էջ 17-50:

² Տե՛ս **Ղևոնդ**, էջ 166: Պատմիչը հաղորդում է, որ Սուլեյման ոստիկանը (788-790) նստում էր Պարտավում:

³ Տե՛ս **al-Istakhri**, էջ 188:

⁴ Տե՛ս **Ibn Khordadbeh**, էջ 122:

⁵ Տե՛ս **al-Istakhri**, էջ 188:

ների տիրույթ¹, չնայած քաղաքում արաբական կայազոր կար: «Շիր-վանի և ալ-Բաբի պատմության»՝ 844 թ. վերաբերվող մի հիշատակության մեջ նշված է, որ Դվինը մտնում էր Հայաստանի տիրակալ, Աշոտ որդի Սմբատի տիրությանների մեջ²: Խոսքը Բագրատունիների Շիրակի ճյուղի ներկայացուցիչ, Հայոց սպարապետ Սմբատի մասին է, որի տիրությունների մեջ, փաստորեն, մտնում էր Դվինը:

878 թ., ինչպես տեսանք, Դվինի արաբ բնակչությունն ամբողջությամբ ենթարկեցվեց Աշոտ Բագրատունուն: Հասկանալի է, որ Դվինի հարակից շրջանները, որոնք գտնվում էին Դվինի արաբների գերիշխանության ներքո, կցվեցին Բագրատունիների տիրություններին: Այդ է վկայում Հովհաննես Դրասխանակերտցին՝ պատմելով, որ Սմբատ Ա-ի օրոք ապստամբած Մահմետ և Ումայի եղբայրները սոսկ «գլխաւոր ոստիկանք և հրամանատարք քաղաքին» էին³: Այսինքն՝ Դվինի արաբների իշխանությունը տարածվում էր միայն քաղաքի և, թերևս, մերձակա շրջանների վրա: Սմբատ Ա-ն ճնշեց ապստամբությունը և Դվինը կցեց իր տիրություններին⁴:

Ալ-Իսթախրին վկայում է, որ Դվինը «Հայաստանի մայրաքաղաքն է»⁵: Հովհաննես Դրասխանակերտցին, չնայած նշում է, որ Աշոտ Ա-ի և Սմբատ Ա-ի թագավորանիստները համապատասխանաբար Բագրատունու Երազգավորսն էին, սակայն, միևնույն ժամանակ, Դվինը հիշատակում է որպես մայրաքաղաք⁶: Հայ-բյուզանդական առևտրական պայմանագրի կնքումից հետո, 893 թ., տեղի ունեցավ Դվինի մեծ երկրաշարժը, որի հետևանքով քաղաքն ավերվեց և բազմաժառանգար մարդիկ մահացան⁷: Սակայն, Դվինը շուտով վերականգնվել է: Խնդրո առարկա շրջանում քաղաքի տարբեր դարպասներից դուրս էին գալիս մի քանի առևտրական ճանապարհներ: Այդ դարպասներից ալ-Մուկադդասին հիշատակում է հատկապես Բաբ Անին և Բաբ Տիֆլիսը⁸: Խնդիրն այն է, որ Անիի դարպասով մեծ առևտրական ճանապարհն ընթանում էր դեպի Բյուզանդիա, իսկ Տիֆլիսի դարպասով՝ դեպի Տիֆլիս, Ալանաց դուռ և

¹ Տե՛ս Ibn Haukal, էջ 343:

² Տե՛ս В. Минорский, նշվ. աշխ., էջ 45:

³ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 164:

⁴ Անդ, էջ 162-164:

⁵ Al-Istakhri, էջ 188:

⁶ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 162:

⁷ Անդ, էջ 164-166: Ըստ Թովմա Արծրունու՝ մահացած և տուժած մարդկանց թիվն առավել քան 70 հզ էր (տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 358):

⁸ Տե՛ս al-Moqaddasi, էջ 377:

Հյուսիսային Կովկաս, ինչպես նաև դեպի Կոտայիս (Քուֆայիս) և այնտեղից՝ դեպի Սև ծովի ափերը:

Դվինն Հայոց տերության խոշորագույն առևտրական կենտրոններից էր: Դվինում պատրաստված բրդե, մետաքսե և փետրե գործվածքները, հագուստներն ու որդան կարմիր ներկը արտահանվում էին Խալիֆայության տարբեր երկրամասեր և այնտեղ մեծ հռչակ էին վայելում¹:

Բագարան: Բագարանն Աշոտ Ա-ի օրոք հանդիսանում էր Հայ Բագրատունիների տերության մայրաքաղաքը²: Հնում Երվանդունիների թագավորության կրոնական կենտրոններից մեկն էր³: Հովհաննես Դրասխանակերտցին VI դ. վերջի և VII դ. սկզբի իրադարձությունների հետ կապված Բագարանը հիշատակում է որպես գյուղ⁴: Արդեն Աշոտ Ա-ի մահվան (890 թ.) հետ կապված պատմիչն այն հիշատակում է որպես ավան⁵, իսկ քիչ անց՝ 901 թ. հետո, որպես քաղաքագյուղ⁶:

Բագարանում էր գտնվում Բագրատունիների տոհմական գերեզմանատունը, որտեղ թաղվել են Աշոտ Ա-ն⁷, նրա որդի Շապուհը⁸, Սմբատ Ա-ի որդի Սուշեղը⁹ և այլք: Հայ Բագրատունիների տերության ձևավորման շրջանում եղել է սպարապետների տիրույթ¹⁰:

Բագարանը գտնվում էր Ախուրյան գետի ստորին հոսանքի աջ կողմում՝ Երասխ-Ախուրյան ջրկիցի մերձակայքում: Այժմ նույն տեղում գտնվող գյուղը կոչվում է Բաքրան¹¹:

Երազգավոր: Հիմնավորոց բնակավայր էր, որի անվան առաջացումը երբեմն կապվում է Երվանդունիների տոհմական Երվազ անվան հետ¹²: Հետագայում կոչվում էր նաև Շիրակավան: Սեբեոսը VII դ. առաջին կեսին Շիրակավանը հիշատակում է որպես գյուղ¹³, իսկ Հովհաննես Դրասխանակերտցին արդեն Բուղայի արշավանքի ժամանակ՝ որպես

¹ Տե՛ս al-Istakhri, էջ 188, al-Moqaddasi, էջ 380, Ibn al-Fakih, էջ 297, Ibn Haukal, էջ 342-343 և այլն:

² Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 146:

³ Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 42:

⁴ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 74:

⁵ Անդ, էջ 146:

⁶ Անդ, էջ 196:

⁷ Անդ, էջ 146:

⁸ Անդ, էջ 196:

⁹ Անդ, էջ 228, Ասողիկ, էջ 165:

¹⁰ Տե՛ս Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դարերում, հ. I, էջ 85:

¹¹ Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 42:

¹² Անդ, էջ 74:

¹³ Տե՛ս Սեբոս, էջ 108:

քաղաքագյուղ¹: Այդուհետ հանդես է եկել որպես քաղաքագյուղ²: Այն հետագայում չի վերածվել մեծ քաղաքի և, ամենայն հավանականությամբ, դրա գլխավոր պատճառներն էին քիչ հեռվում Անի քաղաքի արագ զարգացումը և մայրաքաղաքի տեղափոխությունը Երազգավորսից Կարս (մինչև 961 թ.)³:

Երազգավորսը Հայ Բագրատունիների մայրաքաղաքն էր Սմբատ Ա-ի և Աշոտ Բ-ի օրոք⁴: Այն գտնվում էր Ախուրյան գետի միջին հոսանքի աջ ափին՝ Անիից հյուսիս (ներկայիս Բաշ-Շորագյալ գյուղի տեղում)⁵:

Նախճավան: Արաբները Նախճավանում կայազոր էին հաստատել դեռևս VII դ. սկզբից⁶: Այդ ժամանակ այն հիշատակվում է որպես դաստակերտ կամ քաղաք⁷: Հետագայում, դատելով սկզբնաղբյուրների վկայություններից՝ Նախճավանի արաբները հիմնադրեցին սեփական ամիրայությունը: Բուղայի արշավանքի ժամանակ Նախճավանի Աբրահամ (Իբրահիմ) անունով ամիրան Սմբատ սպարապետից լուր ստացավ Վասպուրականի զորքերի հարձակման մասին, ճակատամարտ տվեց նրանց, բայց պարտություն կրեց⁸: Հայ Բագրատունիների տերության շրջանում, ինչպես տեսանք, այն պատկանում էր արքունիքին, որը, հետապնդելով քաղաքական շահեր, այն երբեմն հանձնում էր Սյունյաց, իսկ երբեմն էլ՝ Արծրունյաց իշխաններին: IX դ. սկսած հիշատակվում է որպես քաղաք⁹:

Վաղարշապատ: Դատելով Անանուն Ջրուցագրի մի տեղեկությունից՝ Վաղարշապատը մտնում էր Բագրատունիների տիրույթների մեջ: Ըստ պատմիչի՝ այդ քաղաքը գրավվել էր Սմբատ Ա-ի կողմից Դվինի հետ միասին¹⁰: Գտնվում էր Դվինից դեպի հյուսիս ընթացող առևտրական ճանապարհի վրա: Վերջինիս ակտիվացումից հետո բարգավաճեց նաև քաղաքը: Սմբատ Ա-ի թագավորության վերջին տարիների դեպքերի հետ կապված Վաղարշապատը հիշատակվում է որպես քաղաք¹¹:

Վաղարշակերտ (Ալաշկերտ): Բագրևանդ գավառում գտնվող այս քաղաքը Հայաստանի հնագույն բնակավայրերից էր և հիմնադրվել է

¹ Տես Դովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 130:

² Անդ, էջ 186, 200, 210, 220 և այլն:

³ Տես Թ. Հակոբյան, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, էջ 118:

⁴ Տես Դովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 186, 200, 211:

⁵ Տես Ս. Շրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 74:

⁶ Տես Ղևոնդ, էջ 24:

⁷ Անդ, էջ 7, 11, 24:

⁸ Տես Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 304:

⁹ Անդ, էջ 372, 382-384, Դովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 212 և այլն:

¹⁰ Տես Անանուն Ջրուցագիր, էջ 159:

¹¹ Տես Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 464:

II դ. վերջին՝ Վաղարշ թագավորի կողմից: Մինչև 439 թ. պատկանում էր կաթողիկոսներին, իսկ Սահակ Պարթևի մահից հետո, նրանց պատկանող մյուս տիրույթների հետ միասին, Վաղարշակետուն անցավ Մամիկոնյաններին: IX դ. սկսած մտնում էր Բագրատունիների տիրույթների մեջ: VII դ., երբ Ներսես Տայեցի Շինող կաթողիկոսն այստեղ կառուցեց Սբ. Աստվածածին եկեղեցին՝ այն դարձավ Բագրևանդի ու Արշարունիքի եպիսկոպոսանիստը¹:

Խնդրո առարկա շրջանում հատկապես հիշատակվում է քաղաքի բերդը: Թագավոր դառնալուց հետո այն գրավելու փորձ կատարեց Գագիկ Արծրունին, սակայն երկարատև պաշարումը որևէ արդյունք չտվեց²: Այն հետագայում գրավվեց Ատրպատականի ամիրա Յուսուֆի կողմից³:

Վաղարշավան: Գտնվում էր Բասեն գավառում՝ Երասխի և նրա ձախակողմյան վտակ Մուրցի միախառնման վայրի մերձակայքում⁴: Հավանական է համարվում սկզբնաղբյուրներում հիշատակվող «մեծ աւան Բասենոյն»-ի և Վաղարշավանի նույնությունը⁵: Վաղարշավանը հատկապես աճում է Հայ Բագրատունիների թագավորության շրջանում: Այն գտնվում էր Դվինից Տրապիզոն ընթացող մայրուղու վրա և հիշատակվում որպես «մեծ դաստակետ»⁶:

Բերկրի: Գտնվում էր Բզունյաց ծովի հյուսիսարևելյան ծայրին: Այնտեղ հաստատվել էր արաբական ութմանիկ ցեղը, որն իրեն էր ենթարկել նաև Բերկրու շրջակայքը: Ութմանիկները ենթարկվում էին Աշոտ Ա-ին և Սմբատ Ա-ին: Ամյուկի ամիրայությունը 907 թ. վերացվեց Գագիկ Արծրունու կողմից, որից հետո նրանց տիրույթների հարավային մասն անցավ Արծրունիներին, իսկ Բերկրին՝ շրջակայքով՝ կցվեց արքունի տիրույթներին: Այն VIII դ. դեռևս բերդ էր, իսկ IX դ. հանդես է գալիս որպես քաղաք⁷: X դ. պարսիկ անանուն հեղինակը Բերկրին հիշատակում է որպես փոքր քաղաք, որը մարդաշատ էր ու հարուստ և որտեղ բազմաթիվ վաճառականներ կային⁸:

¹ Տե՛ս Ս. Հայկունի, Բագրևանդ: Ջրաբաշխ գավառ, մասն Ա, Վաղարշապատ, 1894, էջ 16, 52: Թ. Հակոբյան, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, էջ 27-29:

² Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 232:

³ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 165:

⁴ Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 46:

⁵ Տե՛ս Թ. Հակոբյան, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, էջ 230-231:

⁶ Անդ:

⁷ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Ամանուն, էջ 306:

⁸ Տե՛ս Hudud al-Alam, էջ 143: Տե՛ս նաև Հ. Փափագյան, Ամանուն տաջիկ աշխարհագիրը Հայաստանի, Ադրբեջանի և արևելյան Վրաստանի աշխարհագրության և տնտեսա-

Արճեշ: Գտնվում էր Բզնունյաց ծովի հյուսիսարևելյան ափին: Արճեշում հաստատվել էին արաբական կայսիկ ցեղի ներկայացուցիչները: Անանուն Ձրուցագիրը տեղեկացնում է, որ Սմբատ Ա-ն իրեն էր ենթարկել Արճեշի արաբներին և քաղաքը հանձնել Դարբանդից իր մոտ եկած մի արաբի: Ըստ պատմիչի՝ այդ շրջանում Արճեշն արդեն հանդես էր գալիս որպես քաղաք¹: Այդ իրողությունը մեծապես կապված էր Արճեշի՝ Հերից Ամիդ ընթացող մայրուղու վրա գտնվելով: X դ. այն հիշատակվում է որպես փոքրիկ, սակայն վաճառաշահ քաղաք²:

Արծկե: Գտնվում էր Բզնունյաց ծովի հյուսիսային ափին՝ Հերից Ամիդ ընթացող առևտրական մայրուղու Արճեշ-Խլաթ գծամասում: Արծկեում արաբական տիրապետության շրջանում հաստատվել էին արաբ կայսիկների գաղութը: Քաղաքը IX դ. 90-ական թթ. սկզբին իրեն էր ենթարկել Սմբատ Ա-ն:

Խլաթ: Գտնվում էր Բզնունյաց ծովի հյուսիսարևմտյան ափին: Այն որպես քաղաք հիշատակվում է VIII դ. վերջին³: Որպես քաղաք հիշատակվում է նաև Թովմա Արծրունու կողմից⁴: Ինչպես տեսանք, այն գրավվել էր Սմբատ Ա-ի կողմից և կցվել նրա տիրույթներին: X դ. այն վաճառաշահ քաղաք էր⁵: Յակուտը հաղորդում է, որ այն ամուր պարիսպներով շրջապատված մեծ քաղաք էր: Այնտեղ ամեն տեսակ բարիքներ կային, աճում էին տարբեր մրգեր⁶: Ալ-Մուկադդասին հիշատակում է Խլաթի գեղեցիկ ու փարթամ այգիները: Ըստ պատմիչի՝ քաղաքը բացի պարսպից, ուներ նաև հողե ամրություններ⁷: Ըստ «Մղոմաչափք»-ի՝ Խլաթով էր անցնում Դվին-Դամասկոս-Երուսաղեմ առևտրական ճանապարհը⁸: Հայտնի էր նաև համանուն բերդը⁹:

Արտահան: Ըստ վրացական աղբյուրի՝ կառուցվել է Հայկի եղբայր Քարթլոսի որդի Ջավախոսի կողմից և նախապես կոչվել Քաջաց

կան հարաբերությունների մասին (10-րդ դար), - ՅՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1953, թիվ 5, էջ 78:

¹ Տե՛ս Անանուն Ձրուցագիր, էջ 161:

² Տե՛ս Hudud al-Alam, էջ 143:

³ Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 145-146:

⁴ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 200, 248:

⁵ Տե՛ս Hudud al-Alam, էջ 143:

⁶ Տե՛ս Jacut, II, էջ 457-458:

⁷ Տե՛ս al-Moqaddasi, էջ 377:

⁸ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. II, էջ 381: Տե՛ս նաև Գ. Պետրոսյան, «Մղոմաչափք» և «Աստղաբաշխական երկրաչափութիւն» աշխատությունների հարցի շուրջը, - «ՊԲՀ», 1972, թիվ 4, էջ 200:

⁹ Տե՛ս Անանուն Ձրուցագիր, էջ 161, 175:

քաղաք¹: Խնդրո առարկա շրջանում հայկական աղբյուրներում հիշատակվում է միայն համանուն գավառը:

Դմանիս: Որպես քաղաք սկսել է ձևավորվել է IX դ. վերջին՝ Դվինից Տփղիս ընթացող առևտրական ճանապարհի վրա: Խնդրո առարկա շրջանում, ինչպես տեսանք, մտնում էր Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթների մեջ: Վրացական աղբյուրում հիշատակվում է որպես «դղեակ Հայոց»²:

Երևան: Հովհաննես Դրասխանակերտցին Հայոց և Վրաց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի իշխանության շրջանին (662-685) վերաբերող մի հիշատակության մեջ Հայաստանի հնագույն բնակավայրերից Երևանը հիշատակում է որպես քաղաքագյուղ³: Սևանի Սբ. Առաքելոց վանքի գմբեթի վրա Լ. Մելիքսեթ-Բեկը հայտնաբերել է 874 թ. մի արձանագրություն, որտեղ հիշատակված է Երևանը⁴: Երևանը հիշատակված է նաև Ստեփաննոս Օրբելյանի երկում՝ ինչպես Սբ. Առաքելոց վանքի կառուցման ժամանակ, այնպես էլ նորակառույց Մաքենացվոց Սբ. Աստվածածին եկեղեցուն կատարված նվիրատվությունների ժամանակ (901 թ.): Մասնավորապես, եկեղեցուն նվիրաբերվել էին ազարակներ ու այգիներ Գառնիում և Երևանում⁵: Ինչպես դիպուկ նկատել է Թ. Հակոբյանը, Երևանը հիշատակված է ոչ թե գյուղերի շարքում, այլ քաղաքագյուղեր Գառնիի և Եղեգիսի հետ, որը ցույց է տալիս, որ այն խնդրո առարկա շրջանում եղել է քաղաքագյուղ⁶:

Անի: Որպես ամրոց հիշատակվում է դեռևս V դ.⁷, իսկ որպես քաղաք սկսել է ձևավորվել, թերևս, IX դ. վերջին ու, հատկապես, X դ.⁸: Այն Շիրակ գավառի հետ միասին ձեռք էր բերվել Աշոտ Մսակերի կողմից և վերածվել Բագրատունիների տիրույթի: Սմբատ Ա-ի օրոք այն հաճախ հիշատակվում է որպես բերդ⁹: Ամենայն հավանականությամբ, խնդրո առարկա շրջանում, կապված առևտրի զարգացման հետ, Անիի բերդի

¹ Տե՛ս «Զուանշերի պատմի համառօտ պատմութիւն Վրաց», Վենետիկ, 1884, էջ 11, 23:

² Անդ, էջ 121:

³ Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 94:

⁴ Տե՛ս Меликсет-Бекоев Л., Новооткрытая надпись на Севане от 874 г., «Памяти академика Н. Я. Марра (1864-1934)», М. Л., 1938, էջ 409-415, **Լ. Մելիքսեթ-Բեկ**, Երևանի հիշատակությունը Սևանի 874 թ. արձանագրության մեջ, - ՍՍՌՄ ԳԱ հայկական ֆիլիալի «Տեղեկագիր», 1940, թիվ 4-5, էջ 117-118:

⁵ Տե՛ս **Ստեփաննոս Օրբելյան**, էջ 173-174, 179-181:

⁶ Տե՛ս **Թ. Հակոբյան**, Երևանը VII-IX դարերում, - «ԴԲՀ», 1968, թիվ 3, էջ 22:

⁷ Տե՛ս **Ղազար Փարպեցի**, էջ 292:

⁸ Տե՛ս **Բ. Առաքելյան**, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դարերում, հ. I, էջ 75:

⁹ Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 190, 204, 210:

շուրջը սկսել էր քաղաքի ձևավորումը: Ստեփաննոս Օրբելյանը, կապված X դ. սկզբին կառուցված Մաքենացվոց Սբ. Աստվածածին եկեղեցու նավակատիքի հետ, հաղորդում է, որ նրան նվիրաբերվել էին 5 կրպակ Անիում¹: Այն X դ. կեսերին այնքան աճեց, որ շուտով՝ 961 թ., դարձավ Հայ Բագրատունիների թագավորության մայրաքաղաք²:

Կարս: Սկզբնապես հայտնի էր որպես ամրոց՝ հանդիսանալով Վանանդի իշխանության կենտրոնը: Այն Աշոտ Ա-ի եղբայր Աբասի տիրույթն էր³: Աբասից սկսած մինչև համանուն թագավորության հիմնումը, Կարսը եղել է Հայոց սպարապետների նստավայրը⁴: Դվին-Տրապիզոն ճանապարհի աշխուժացումից հետո քաղաքն աստիճանաբար աճեց և շուտով վերածվեց Բագրատունյաց թագավորության կարևոր առևտրական կենտրոնի: Այն որոշ ժամանակով (928-961) հանդիսանում էր Բագրատունյաց մայրաքաղաք⁵:

Արդեն Սմբատ Ա-ի գահակալության սկզբում, դատելով Հովհաննես Դրասխանակերտցու տեղեկություններից, Կարսը սկսել էր ձևավորվել որպես քաղաք: Պատմելով այն մասին, թե ինչպես է Աշոտ Ա-ի եղբայր Աբասը փորձ կատարում չենթարկվել Սմբատ Ա-ին, պատմիչը հաղորդում է, որ «այնուհետև Սմբատայ զօր մեծ գումարտակ արարեալ՝ ասպատակ սփռեր ի վերայ աշխարհակոյտ շինիցն Աբասայ շուրջ զամրոցան»⁶: Անկասկած, խոսքը միջնաբերդի շուրջ տարածվող արվարձանների մասին է: Կարսի բերդի շուրջը քաղաքի ձևավորումը մեծապես կապված էր այն իրողության հետ, որ այն սկսել էր կարևոր դեր խաղալ տարանցիկ առևտրի մեջ՝ առևտրական ճանապարհներով կապված լիներելով Անիի, Արծնի, Արտանուշի և Տփղիսի հետ: Սմբատ Ա-ի օրոք, ինչպես հաղորդում է Հովհաննես Դրասխանակերտցին, Կարսի միջնաբերդում էր պահվում արքունի գանձերի մի մասը⁷:

Արծն: Գտնվում էր Կարնո քաղաքից ոչ հեռու: Ըստ XI դ. բյուզանդական պատմիչ Հովհաննես Սկիլիցեսի՝ Արծնը մեծ քաղաք էր, որն առևտրի համար ուներ հարմար դիրք: Այնտեղ առևտուր էին անում Հնդկաստանից, Պարսկաստանից և այլ երկրներից բերված ապրանք-

¹ Տե՛ս Ստեփաննոս Օրբելյան, էջ 179-180:

² Տե՛ս Դ. Մանանդյան, Երկեր, հ. 2, էջ 153:

³ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 146-148:

⁴ Տե՛ս Ը. Երեմյան, Присоединение северо-западных областей Армении к Византии в XI веке, էջ 5:

⁵ Տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 10:

⁶ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 148:

⁷ Անդ, էջ 182:

ներով¹: Ինչպես ճիշտ կերպով նշում է Բ. Առաքելյանը, չնայած Արծնը մինչև XI դ. չի հիշատակվում, այդ բազմամարդ և վաճառաշահ քաղաքը միանգամից առաջանալ չէր կարող: Այն պետք է գոյամար և ծաղկեր հայ-բյուզանդական առևտրական կապերի վերականգնման շրջանում և հատկապես աճեր X դ. ընթացքում²: Այսինքն, հավանական է, որ խնդրո առարկա շրջանում սկսել էր քաղաքի ձևավորման գործընթացը, որը մեծապես կապված էր 893 թ. հայ-բյուզանդական առևտրական պայմանագրի կնքման և Դվին-Տրապիզոն ճանապարհի վերագործարկման հետ:

Արուճ: Սբ. Գրիգոր եկեղեցու շինարարության հետ կապված (VII դ.) հիշատակվում է որպես ավան³ կամ դաստակերտ⁴: Այդ ժամանակ այն Հայոց և Վրաց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի (662-685) իշխանանիստն էր⁵: Այնուհետև զարգացում է ապրել և X դ. սկզբին հանդես եկել որպես քաղաքագյուղ⁶:

Սրեն: VII դ. այստեղ կառուցված եկեղեցու մասին պատմելիս Հովհաննես Դրասխանակերտցին Սրենն անվանում է քաղաքագյուղ⁷: Ըստ Բ. Առաքելյանի ճշգրիտ դիտարկման՝ X դ. հեղինակ Հովհաննես Դրասխանակերտցին, Սրենն անվանելով քաղաքագյուղ, ելնում է իր ժամանակի իրողությունից⁸: Ինչպես ցույց են տալիս Սրենի արձանագրությունները՝ այն Բագրատունիներին պատկանող բնակավայր էր՝ շրջապատված ընդարձակ այգիներով⁹:

Տեկոր: IX-X դդ. պատկանում էր Բագրատունիներին: Թեև խնդրո առարկա շրջանում Տեկորի մասին տեղեկություններ գրեթե չեն պահպանվել, սակայն Հայ Բագրատունիների շրջանին վերաբերող մի ձեռագրում հիշատակված է որպես քաղաքագյուղ¹⁰:

¹ Տե՛ս **Հովհաննես Սկիլիցես**, էջ 159-160:

² Տե՛ս **Բ. Առաքելյան**, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դարերում, էջ 111:

³ Տե՛ս **Ղևոնդ**, էջ 15:

⁴ Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 94:

⁵ Տե՛ս **Բ. Առաքելյան**, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դարերում, հ. I, էջ 86:

⁶ Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 198:

⁷ Ամր, էջ 82:

⁸ Տե՛ս **Բ. Առաքելյան**, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դարերում, էջ 84:

⁹ Տե՛ս **Ղ. Ալիշան**, Շիրակ, Տեղագրութիւն պատկերացոյց, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1881, էջ 138-141: Տե՛ս նաև **Բ. Առաքելյան**, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դարերում, էջ 84:

¹⁰ Տե՛ս **Գարեգին Ա կաթողիկոս**, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, էջ 180

Կողք: Հայ Բագրատունիների տերության շրջանում հանդես է գալիս որպես քաղաքագյուղ, որը պատկանում էր Սմբատ Ա-ի եղբորորդի Աշոտին, որն այստեղ մահ եկեղեցի է կառուցել¹: Հովհաննես Դրասխանակերտցու մի հաղորդման մեջ, որը վերաբերում է Աշոտ Բ-ի թագավորության տարիներին, Կողքը հիշատակվում է որպես «մեծ դաստակերտն Կողք»²:

Գառնի: Թեև Գառնին որպես ավան հանդես էր գալիս դեռևս VII դ. առաջին կեսին³, սակայն աճեց և քաղաքագյուղի վերածվեց Հայ Բագրատունիների տերության շրջանում⁴: Այս բնակավայրը, թերևս, շրջապատված էր ընդարձակ այգիներով ու բազմաթիվ ագարակներով: Այդ էություն տալիս այն իրողությունը, որ Գրիգոր Սուփան Բ-ն Մաքենացվոց Սբ. Աստվածածին եկեղեցու նավակատիքի ժամանակ նվիրաբերել է ագարակներ ու այգիներ Գառնիում⁵:

Քասաղ: Հիշատակվում է VII դ. կեսերին՝ կապված Հաբիբ Իբն Մասլամայի 655 թ. արշավանքի հետ⁶: Սակայն, այն շատ ավելի հին բնակավայր է, որի վկայությունը տեղի IV դ. եկեղեցին է⁷:

Քասաղ ավանը գտնվում էր Այրարատի Նիգ գավառում և հանդիսանում Գնթունիների իշխանության կենտրոնը⁸: Նույնական է ներկայիս Ապարանին⁹:

Իշխան: Հայտնի էր նրանով, որ այստեղ էր ծնվել Հայոց կաթողիկոս Ներսես Գ-ն, ինչպես մահ վերջինիս կողմից կառուցված վանքով¹⁰: Իշխանը Տայքի Մամիկոնյանների իշխանամիստն էր, որի պատճառով էլ ստացել էր իր անվանումը¹¹: Սեբեոսն այն որպես գյուղ է հիշատակում¹²: Խնդրո առարկա շրջանում գտնվում էր Հայ Բագրատունիների տիրույթ Տայքի և Կղարջքի կուրապաղատության սահմանին՝ Տայքում,

¹ Տես **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 196-198:

² Ամդ, էջ 294:

³ Տես **Սեբեոս**, էջ 84:

⁴ Տես **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 112, 338, **Ասողիկ**, էջ 106, 111 և այլն:

⁵ Տես **Ստեփանոս Օրբելյան**, էջ էջ 173-174, 179-181:

⁶ Տես **بلاندي**, I, էջ 239:

⁷ Այս եկեղեցու կառուցման ոճի և մի շարք այլ խնդիրների մասին տես **Գ. Գրիգորյան**, Հայկական քառանիստ կոթողների թվագրման խնդիրը և Քասաղի խոյակը, «ՊԲՀ», 2006, թիվ 3, էջ 236-244: Տես նաև **Н. Токарский**, Архитектура Армении IV-XIV веков, Ер., 1961, էջ 84-87:

⁸ Տես **Ն. Աղոնց**, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, էջ 336-337:

⁹ Ամդ:

¹⁰ Տես **Георгий Мерчунел**, գլ. XXVI:

¹¹ Տես **Ս. Երեմյան**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 54:

¹² Տես **Սեբեոս**, էջ 166:

որի հռչակավոր վանքում հաստատվել էր քաղկեդոնական Սաբան վանականը: Այժմ էլ կոչվում է Իշխան¹:

Վասպուրականի իշխանություն: XI դ. (1021 թ.), երբ Վասպուրականի թագավոր Սենեքերիմ Արծրունին իր թագավորությունը զիջեց Բյուզանդիային և գաղթեց Սեբաստիա, նա կայսրությանը հանձնեց 8 քաղաք²: Սակայն, խնդրո առարկա շրջանում, երբ տեղի էր ունենում քաղաքների ձևավորման գործընթացը, Վասպուրականի իշխանության մեջ քաղաքներից և քաղաքային բնակավայրերից հայտնի էին Վանը, Ոստանը, Հադամակերտը, Արտամետը, ինչպես նաև Հերի ամիրայությունից նվաճված Ջարեհավանը:

Վան: Այս հիմնավորց քաղաքը Հայ Բագրատունիների տերության շրջանում Վասպուրականի մեծագույն քաղաքն էր: Ինչպես տեսանք, Վասպուրականի Արծրունի իշխանների կողմից հայրական ժառանգությունը բաժանելու ժամանակ Վանը միշտ մնում էր գահերեց իշխանի տիրույթների մեջ: Անանուն Ջրուցագիրը՝ ելնելով այն իրողությունից, որ Վանը Վասպուրականի ամենամեծ և կարևոր քաղաքն էր, այն համարում է Արծրունյաց իշխանության մայրաքաղաք³:

Ոստան: Ոստանը գտնվում էր Բզնունյաց ծովի հարավային ափին՝ Աղթամար կղզու դիմաց: Հայ Բագրատունիների տերության շրջանում հանդիսանում էր Արծրունիների իշխանության կարևոր կենտրոններից մեկը՝ հանդես գալով որպես ավան կամ քաղաք⁴: Իբն Հաուկալն այն հիշատակում է որպես Վասպուրականի երկու մեծագույն քաղաքներից մեկը՝ Վանի հետ միասին⁵:

Հադամակերտ: Այս ավանն Արծրունիների ոստանն էր⁶, որը խնդրո առարկա շրջանում, երբ Վասպուրականի իշխանության կենտրոնը Վան քաղաքն էր, իր նշանակությունը չէր կորցրել: Այստեղ էր գտնվում Արծրունիների տոհմական համգատարանը: Ըստ Թովմա Արծրունու՝ Հայ Բագրատունիների տերության կազմավորման և ամրապնդման շրջանում այստեղ, մասնավորապես, թաղվել էին Վասպուրականի Աշոտ Արծրունի իշխանը 874 թ. և Դերենիկի որդի Աշոտ իշխանը՝ 905 թ.⁷: Թովմա Արծրունին IX դ. երկրորդ կեսին և դրանից հետո Հադամա-

¹ Տես Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 54:

² Տես Սամվել Անեցի, էջ 104:

³ Տես Անանուն Ջրուցագիր, էջ 169, 175, 177 և այլն:

⁴ Տես Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 427, 450-452 և այլն:

⁵ Ibn Haukal, էջ 348:

⁶ Տես Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 184, 396 և այլն:

⁷ Անդ, էջ 338:

կերտը հիշատակում է որպես քաղաք¹: Հայտնի էր նաև Հադամակերտի բերդը²:

Արտամետ: Հիշատակվում է իբրև ավան, գյուղաքաղաք, քաղաք: Բուղայի արշավանքի նկարագրության մեջ այն որպես ավան է հիշատակում Թովմա Արծրունին³: Գտնվում էր Բզնունյաց ծովի հարավ-արևելյան ափին, այժմյան համանուն գյուղի տեղում: Արտամետը մտնում էր Վասպուրական աշխարհի Տոսպ գավառի մեջ, մինչև VIII դ. վերջերը պատկանում էր Ռշտունիներին, իսկ դրանից հետո՝ անցնում Արծրունիներին: Այն զարգացում է ապրում Արծրունիների թագավորության օրոք՝ X-XI դդ.՝ բնակավայրից վերածվելով քաղաքի⁴:

Ջարեհավան: Գտնվում էր Մեծ Հայքի Պարսկահայք աշխարհում: Մտնում էր Արծրունիների տիրույթների մեջ: 905 թ. բաժանումով, ինչպես տեսանք, Ջարեհավանը մաս կազմեց Գուրգեն Արծրունու տիրույթների: Հայտնի էր քաղաքի միջնաբերդը, որը ժամանակին գրավել էր Վասպուրականի Դերենիկ իշխանը Հերի ամիրայությունից: Նրա օրոք էլ Ջարեհավանի բերդը վերածվել էր Հերի ամիրայության դեմ Վասպուրականի իշխանության կարևոր ամրության:

Մոկաց իշխանություն.

Մոկս: Այս բերդավանը Մոկաց իշխանության կենտրոնն էր: Ինչպես տեսանք, այն բանից հետո, երբ Մոկաց իշխանության հյուսիսային և հարավային գավառները միացվեցին Գագիկ Արծրունու տիրույթներին, իշխանության տարածքը սահմանափակվեց Մոկսի շրջակա լեռնաշխարհով: Վերջինս անմատույց լեռնային երկրամաս էր, որտեղ գրեթե չկային բանուկ առևտրական ճանապարհներ, որի հետևանքով մեծ քաղաքներ գրեթե չկային:

Հայոց Արևելից կողմերի իշխանություններ.

Պարտավ: Ալ-Մուկադդասին Պարտավը մեծության, գեղեցկության և հարստության պատճառով անվանում է «Հայաստանի Բաղդադ»⁵: Իսկ ալ-Իսթախրին Պարտավի մասին հաղորդում է, որ Իրաքում և Խորասանում Ռեյից և Սպահանից հետո չկա ավելի նշանակալից քաղաք, ավելի ծաղկուն և ավելի գեղեցիկ, քան Պարտավն է⁶: Արաբ հեղինակները հաղորդում են, որ Պարտավում արտադրվող մետաքսե հագուստ-

¹ Ամդ, էջ 320, 396 և այլն:

² Տես Անանուն Զրուցագիր, էջ 155:

³ Տես Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 206:

⁴ Տես Թ. Հակոբյան, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, էջ 74-75:

⁵ Տես al-Moqaddasi, էջ 375:

⁶ Al-Istakhri, էջ 182:

ներն ու գործվածքներն արտահանվում էին Պարսկաստան և Խուզիստան¹: Ալ-Իսթախրին Պարտավի շուկայի մասին պատմում է, որ այն քառանկյուն տեսք ուներ, և նրա կողմերից յուրաքանչյուրի երկարությունը մեկ փարսախ էր (մոտ 6կմ): Ամեն կիրակի այնտեղ ժողովուրդ էր հավաքվում, գալիս էին վաճառականներ տարբեր երկրներից, նույնիսկ Իրաքից: Շուկան գտնվում էր Պարտավի արվարձանում և կոչվում էր «ալ-Քուրաքքի»՝ շաբաթվա օրվա (կիրակի) անունից²:

Պարտավն առևտրական ճանապարհներով կապված էր Դվինի, Տփղիսի, Դարբանդի, ինչպես նաև Խալիֆայության տարբեր երկրամասերի հետ:

Գանձակ: Ինչպես տեսանք, ըստ Մովսես Դասխուրանցու՝ կառուցվել է 846 թ., իսկ ըստ «Շիրվանի և ալ-Բաթի պատմության»՝ 859 թ.: Ըստ Ն. Ադոնցի՝ այդ ժամանակ քաղաքը ոչ թե կառուցվել, այլ վերակառուցվել է³: Յակուտը տեղեկացնում է, որ Գանձակն Առանի ամենամեծ քաղաքն էր⁴: Ջարգանում էր Պարտավ-Տփղիս ճանապարհի վրա:

Շամքոր: Բալազուրին և Իբն ալ-Ֆակիհը հաղորդում են, որ Շամքորը հին քաղաք էր, որը նվաճել էր Սալման իբն Ռաբիան: Այն բնակեցված ու ծաղկուն վիճակում էր, երբ Սավուրդացիները (անկասկած, Սևորդիներ) ավերեցին այն: Ըստ արաբ հեղինակների՝ հետագայում այն վերակառուցվեց Բուղայի կողմից, որն այնտեղ բնակեցրեց մահմեդականություն ընդունել ցանկացող խազարների, ինչպես նաև Պարտավի վաճառականների մի մասին⁵: Քաղաքը գտնվում էր Պարտավ-Տփղիս ճանապարհի վրա:

Բայլական: Բայլական քաղաքը զարգանում էր Արտավեսից (Արդաբիլ) Վարդանակերտով Պարտավ ընթացող առևտրական ճանապարհի վրա: Այն, ինչպես տեսանք, պատկանում էր Եսայի Աբու Մուսե իշխանին՝ մաս կազմելով Քթիշի կամ Գոռոզի իշխանության:

Հաթերք: Արաբական աղբյուրներում հիշատակվում է Մատրիս ձևով: Հ. Մանանդյանը Մատրիս անվան առաջացումը բացատրում է արաբերեն տառերի շփոթությամբ: Իրականում պետք է կարդալ Հաթրիս (իմա՝ Հաթերից)⁶: Վերջինիս մասին Յակուտ ալ-Համավին հաղորդում է, որ այն փոքր քաղաք էր Առանում (իմա՝ Հայոց Արևելից կողմեր)⁷:

¹ Անդ, էջ 183-184, al-Moqaddasi, էջ 380:

² Տես al-Istakhri, էջ 183-184:

³ Տես Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ա, էջ 445:

⁴ Տես Jacut, II, էջ 132:

⁵ Տես بلانري, I, էջ 240, Ibn al-Fakih, էջ 293:

⁶ Տես Հ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, էջ 199:

⁷ Տես Jacut, IV, էջ 412:

Գտնվում էր Դվին-Պարտավ ճանապարհի հարևանությամբ:

Սյունյաց իշխանություններ: Սյունիքում, որը գերազանցապես լեռնային երկրամաս էր, մեծ քաղաքներ գրեթե չկային: Այդ իսկ պատճառով, սկզբնաղբյուրները, անդրադառնալով Սյունյաց թագավորության վանքերին, բերդերին ու բնակավայրերին, վերջիններիցս հիշատակում են միայն գյուղերը¹: Սակայն, Սյունիքում ձևավորվել էին ոչ մեծ քաղաքներ և քաղաքագյուղեր, որոնցից հայտնի էին Կապանը, Կոթը, Եղեգիսը և Սիսականը:

Կապան: Որպես քաղաք հանդես է եկել X դ. առաջին կեսին²: Ամենայն հավանականությամբ, մինչ այդ եղել է բերդ: Խնդրո առարկա շրջանում, դատելով Ստեփաննոս Օրբելյանի մի հաղորդումից, արդեն ընթացքի մեջ էր քաղաքի ձևավորման գործընթացը: Պատմիչը սկզբում ներկայացնում է, որ Ձագիկ իշխանը IX դ. վերջին տիրում էր Կապան քաղաքին, իսկ այնուհետև՝ նկարագրելով 911 թ. Վահանա վանքին նվիրաբերված կալվածքների սահմանները, պատմիչն ի մասնավորի նշում է, որ դրանք հասնում էին մինչև քաղաքի (իմա՝ Կապան քաղաք) պարիսպները³:

Գտնվում էր Սյունիքի Չորք գավառում:

Կոթ: Գեղարքունյաց իշխանների կենտրոնն էր⁴: Խնդրո առարկա շրջանում հիշատակվում է որպես քաղաքագյուղ⁵: Գտնվում էր Պարտավ-Դվին ճանապարհի վրա:

Եղեգիս: Եղել է Սյունյաց իշխանների նստավայրը⁶: X դ. սկզբին ավերվել է Ատրպատականի ամիրա Յուսուֆի զորքերի կողմից: Ստեփաննոս Օրբելյանը հաղորդում է, որ երբ, Յուսուֆի 909 թ. արշավանքից հետո, Սյունյաց իշխանները վերադառնում էին իրենց նստավայրը, այն գտան ավերված ու թալանված⁷: Ըստ պատմիչի՝ շատ չանցած վերականգնվել է⁸:

Սիսական (Սիսաջան): Իբն Դաուկալը Սիսականի (Սիսաջան) մասին հաղորդում է, թե այն հաճելի, միջին մեծության քաղաք է⁹: Իսկ Յա-

¹ Տե՛ս Ստեփաննոս Օրբելյան, էջ 334, Վարդան վարդապետ, էջ 140-141: Տե՛ս նաև Թ. Դակոբյան, Սյունիքի թագավորությունը, էջ 72-74:

² Տե՛ս Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Դայաստանում IX-XIII դարերում, հ. I, էջ 90, Թ. Դակոբյան, Սյունիքի թագավորությունը, էջ 121-123:

³ Տե՛ս Ստեփաննոս Օրբելյան, էջ 239:

⁴ Անդ, էջ 176-177:

⁵ Անդ, էջ 177, 180: Տե՛ս նաև Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 215:

⁶ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1893, էջ 146:

⁷ Տե՛ս Ստեփաննոս Օրբելյան, էջ 193:

⁸ Անդ, էջ 199:

⁹ Ibn Haukal, էջ 350:

կուտ ալ-Համալին հաղորդում է, որ Սիսաջանը քաղաք էր Դվինից 16 փարսախ հեռավորության վրա, որը գրավեց Հաբիբ իբն Մասլաման Հայաստանի նվաճման ժամանակ¹: Գտնվում էր Նախճավանից Դվին և Դվինից Պարտավ ընթացող ճանապարհների հատման վայրի մերձակայքում:

Տարոնի իշխանություն.

Մուշ: Մուշը Բագրատունիների հզորացման և տարածման շրջանում հանդիսանում էր Տարոնի Բագրատունիների նստավայրը: Հետագայում, երբ ստեղծվեց Հայ Բագրատունիների տերությունը, քաղաքը հանդիսանում էր Տարոնի իշխանության կենտրոնը:

Թովմա Արծրունին այն հիշատակում է որպես քաղաք արդեն Բագրատ Բագրատունու օրոք: Պատմիչն այն կոչում է նաև Տարոնի քաղաք²:

Արշամաշատ (Շիմշաք): IX դ. կեսերին պատկանում էր Հայոց իշխան Բագարատ Բագրատունուն: Ինչպես տեսանք, գտնվելով արաբա-բյուզանդական սահմանային ամրությունների շրջանի հարևանությամբ, կարևոր դեր ուներ թե՛ Տարոնի իշխանության և թե՛ արաբների համար: Հայտնի էր համանուն բերդը: Գտնվում էր Արածանի գետի ափին՝ Անձիտի մոտակայքում՝ ներկայիս Շիամուշ գյուղի հարևանությամբ³:

Արաբական ամիրայություններ.

Կարնո քաղաք: Կարնո քաղաքը, կապված Դվինից Բյուզանդական կայսրություն ընթացող առևտրական ճանապարհի փակվելու հետ, մեծապես կորցրել էր իր նախկին առևտրական նշանակությունը և վերածվել սահմանային կարևոր ամրոցի: Հայ-բյուզանդական առևտրական պայմանագրի կնքումից հետո, թեև դեպի Տրապիզոն ընթացող խոշոր առևտրական մայրուղին այն շրջանցում էր, սակայն, գտնվելով դրա հարևանությամբ, քաղաքը որոշ առաջընթաց ունեցավ: Հայտնի է, որ Կարնո քաղաքում պատրաստվող գորգերը արտահանվում էին տարբեր երկրներ և մեծ համբավ ու պահանջարկ ունեին⁴:

Մանազկերտ: Չնայած IX դ. Մանազկերտը Թովմա Արծրունու կողմից ներկայացվում է որպես քաղաք⁵, Մշո Սուրբ Աղբերիկ վանքի կոնդակում Մանազկերտը 908 թ. դրությամբ հիշատակվում է որպես գյու-

¹ Տե՛ս Jacut, III, էջ 216:

² Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 188:

³ Տե՛ս Մ. Յովհաննեսյան, Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1970, էջ 81:

⁴ Տե՛ս Jacut, IV, էջ 20:

⁵ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 348:

ղաքաղաք¹: Ըստ Յակուտի՝ Մանագկերտը հռչակավոր քաղաք էր²: Ալ-Մուկադդասին հաղորդում է, որ այն ամրությունների հզոր համակարգ ունեցող քաղաք էր, որը հարուստ էր պտղատու այգիներով³: Դեռևս արաբական տիրապետության շրջանում այնտեղ հաստատվել էր արաբական կայսիկ ցեղի գաղութը, որն այնուհետև տիրել էր մաս Ապա-հունիք գավառի զգալի մասին: Նրանք երբեմն հանդես էին գալիս Հայոց տերության դեմ, սակայն Հայոց թագավորը կարողանում էր վերջիններիս կրկին իրեն ենթարկել:

Բաղեշ: Արաբական տիրապետության թուլացման և տապալման շրջանում Բաղեշ քաղաքը զարգացում ապրեց: Յակուտը հաղորդում է, որ Բաղեշը հարուստ էր մրգառատ այգիներով: Արաբ աշխարհագետը հիացնումքով է խոսում հատկապես Բաղեշի խնձորի մասին, որը շատ առատ էր ու էժան և արտահանվում էր շատ երկրներ⁴: Բաղեշով էր անցնում մաս Արքունի պողոտան⁵:

Արզն: Հերից եկող առևտրական մեծ ճանապարհը, ամենայն հավանականությամբ, Մայաֆարիկին էր ընթանում Արզնով: Յակուտն հաղորդում է, որ այն մեծ քաղաք էր ու ամուր բերդ ուներ⁶:

Հեր: Չնայած Հերում հաստատվել էր արաբական ամիրայություն, Աշոտ Ա-ն իր իշխանությանն էր ենթարկել այն⁷: Ըստ Յակուտի՝ Հերը բարեբեր և մրգառատ այգիներով հարուստ քաղաք էր, ուր արտադրվում էին կերպասներ ու արտահանվում տարբեր երկրներ⁸: Խնդրո առարկա շրջանում հայկական սկզբնաղբյուրներում ամենուր հիշատակվում է որպես քաղաք:

Սալամաս: Գագիկ Արծրունու իշխանության շրջանում Սալամասը մաս էր կազմում Արծրունիների իշխանության⁹: Ալ-Մուկադդասին այն հիշատակում է որպես գեղեցիկ քաղաք, որն ուներ քարե պարիսպ և հողե ամրությունների համակարգ¹⁰:

Մարանդ: Ալ-Մուկադդասին, որը X դ. պատմիչ է և քաջածանոթ Հայոց թագավորության ընդգրկած տարածքներին, Մարանդը հիշատա-

¹ Տե՛ս Գարեգին Ա կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, էջ 182-183:

² Տե՛ս Jacut, IV, էջ 648:

³ Տե՛ս al-Moqaddasi, էջ 376:

⁴ Տե՛ս Jacut, I, էջ 526:

⁵ Տե՛ս Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 188-195:

⁶ Տե՛ս Jacut, I, էջ 205-206:

⁷ Տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 10:

⁸ Տե՛ս Jacut, II, էջ 502:

⁹ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Ամանուն, էջ 436:

¹⁰ Տե՛ս al-Moqaddasi, էջ 377:

կում է Հայաստանի քաղաքների թվում¹: Ամանուն Ջրուցագիրը հաղորդում է, որ Մարանդի ամիրայությունը՝ համանուն քաղաքով, Դերենիկ իշխանի օրոք միացվել էր Հերի ամիրայությանը²:

Արևելից մեծ հշխանության քաղաքները և քաղաքային բնակավայրերը.

Շաքե: Շաքեն Հայ Բազրատունիների տերության նշանավոր առևտրական կենտրոններից մեկն էր և Արևելից մեծ իշխանության կենտրոնը: Այնտեղ, ըստ Յակուտի՝ մշակվում ու խալիֆայության տարբեր երկրամասեր էին արտահանվում կաշի և կաշվից պատրաստված տարբեր իրեր³: Գտնվում էր Հեր-Դվին-Տփղիս-Դարբանդ ճանապարհի վրա:

Կապաղակ (Կաբալա): Համապատասխանում է հին Աղվանից թագավորության Կապաղակ մայրաքաղաքին և նույնական է ներկայիս Կաբալա գյուղին (Չուխուր Կաբալա), որը գտնվում է Նիժ (Նիջ) գյուղի մոտակայքում⁴: Հայ Բագրատունիների տերության շրջանում այն Աղվանից թագավորության կարևոր քաղաքներից մեկն էր:

ԽՈՈՆԱՔՐՈՋ: Վրացական աղբյուրների տեղեկությունների համաձայն՝ Կամբեճանի գլխավոր քաղաքներից մեկն էր և կոչվում էր Կամբեճանի քաղաք⁵: Ըստ վրացական ավանդության՝ հանդիսանում էր Վախթանգ Գորգասալի կողմից նշանակված եպիսկոպոսներից մեկի նստավայրը⁶: Ըստ Վախուշտ Բագրատիոնի՝ երբ Ատրներեսեի Բագրատունու եղբորորդիները նվաճեցին Ջերեթը, նրանք այնտեղ իշխաններ նշանակեցին, որոնցից էին Վեժինի (Լժակ) և Խոռնաբուջի իշխանները⁷: Գտնվում էր Ալազան գետի միջին հոսանքի աջ կողմում:

Տկետքա: Ըստ Վախուշտ Բագրատիոնի՝ այն սահմանային քաղաք էր Յերեթի և Կախեթի միջև: Գտնվում էր Թելավ քաղաքի մոտակայքում՝ մաս կազմելով Աղվանից թագավորության⁸:

Գրվագավ: Հիշատակված է «Աշխարհացոյց»-ում. «վայրքն անապատ մինչև ցհուր գետ, յորոյ լեից կողմանէ Գրւգաւ քաղաք, առ Աղուան գե-

¹ ԱճԻ, էջ 51, 373:

² Տե՛ս Աճաճուն Զրուգագիր, էջ 159:

³ St'u Jacut, III, էջ 310:

⁴ Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհագրոյց»-ի, էջ 58:

⁵ Ст'и Сумбат Давитис-дзе, т'р 27, **Aabobode Aaaaddeife**, т'р 126, Джуншер Джуншериани, Жизнь Вахтанга Горгасала, перевод, введение и примечания Г. Цулая, Тб., 1986, т'р 198-199;

⁶ **St'u Джуаншөр Джуаншериани**, էր 198-199:

⁷ St'u Ààðóø òè Áàãðà òè î í è, tþ 125-126:

⁸ Ամր., էջ 125: Տե՛ս նաև Լ. Էթաթեթթթթթթթթթ, նշվ. աշխ., էջ 273:

տով»¹: Ըստ Ս. Երենյանի՝ գտնվում էր Ալազան գետի գետաբերանի մոտ²:

Պիշ: Ներկայումս էլ գոյություն ունի և կոչվում է Քիշ: Գտնվում է Շաքե քաղաքից հյուսիս՝ Կովկասյան լեռների լանջին: Այստեղ էր գտնվում համանուն նշանավոր վանքը:

Գավազ (Գավազն): Հիշատակվում է վրացական աղբյուրներում որպես ավան³: Գավազը նույնական է ներկայիս Ախալսուպել բնակավայրին Ալազան գետի ձախ ափին՝ Ղվարել գյուղից հարավ-արևելք⁴: Հայ Բագրատունիների տերության շրջանում մտնում էր Աղվանից թագավորության մեջ՝ գտնվելով Ծամարաց քորեպիսկոպոսության սահմանին: 915 թ. Ծամարացի Կվիրիկե քորեպիսկոպոսը և Աբխազաց թագավոր Կոստանդինը ներխուժեցին Աղվանից թագավորություն թելավի կողմից: Նրանք պաշարեցին Ալազան գետի վերին հոսանքում գտնվող Վեժին (Վժան) բերդը: Այնուհետև այստեղ եկավ Աղվանից թագավոր Ատրներսեհը և նրանց հետ հաշտություն կնքեց՝ Կվիրիկեին զիջելով Օրշոբ բերդը, իսկ Կոստանդինին՝ Գավազ ավանը⁵:

Խորանթա (Հերեթ): Ըստ Վախուշտ Բագրատիոնի՝ կառուցվել է առասպելական Էրոսի կողմից՝ երկու Ալազան գետերի (իմա՝ Իոր և Ալազան գետերը) ջրկիցի մոտակայքում: Սկզբնապես կոչվել է Հերեթ, իսկ հետագայում վերանվանվել Խորանթա: Դատելով պատմիչի տեղեկություններից՝ պետք է գտնվեր Ալազան և Իոր գետերի միջև՝ ջրկիցի մոտակայքում⁶: Նրա մոտակայքում՝ Ալազան գետի մյուս ափին, գտնվում էր Գըվգավ քաղաքը:

Արեշ (Արիշ): Այս ավանը մտնում էր Աղվանից թագավորության կազմի մեջ՝ գտնվելով վերջինիս արևմտյան մասում: 915 թ. Աղվանից թագավոր Ատրներսեհն այն Գավազի հետ միասին զիջեց Աբխազաց Կոստանդին թագավորին⁷:

Գաղզաղ: Այս ավանը գտնվում էր Աղվանից թագավորության արևմտյան ծայրին՝ Թելավ քաղաքի մոտակայքում⁸: Նույնական է ներկայիս Գուլգուլա գյուղին:

Վիրքի քաղաքները: Խնդրո առարկա շրջանում Վիրքում քաղաք-

¹ Տե՛ս «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացւոյ», էջ 29:

² Տե՛ս Ս. Երենյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 47:

³ Տե՛ս «Матиане Картлиса», էջ 29-30, **Աձժօժ օժ Լձձժձ օժ Է**, էջ 126:

⁴ Տե՛ս Г. Мкртумян, նշվ. աշխ., էջ 79, ճ. 103:

⁵ Տե՛ս **Աձժօժ օժ Լձձժձ օժ Է**, էջ 127, «Матиане Картлиса», էջ 33:

⁶ Տե՛ս **Աձժօժ օժ Լձձժձ օժ Է**, էջ 125:

⁷ Ամր, էջ 127, «Матиане Картлиса», էջ 33:

⁸ Տե՛ս **Աձժօժ օժ Լձձժձ օժ Է**, էջ 125-126:

ներ կամ նշանակալից բնակավայրեր գրեթե չեն հիշատակվում: Առավել հաճախ հիշատակվում են Տփղիս և Ռուսթավ քաղաքները, իսկ Վիրքի հնագույն մայրաքաղաք Մծխեթան, ինչպես վկայում է վրաց պատմիչը, պարսկական տիրապետության շրջանից սկսած, հետընթաց էր ապրում¹:

Տփղիս: Արաբ հեղինակներն Տփղիսը դասում են Հայոց տերության մեծագույն քաղաքների շարքը, որը մեծությամբ և նշանակությամբ զիջում էր միայն Դվինին և Պարտավին²: Նրանք հիշատակում են հատկապես Տփղիսի բնական տաք ջրով գործող բաղնիքները³:

Տփղիսում արաբներ բնակեցվեցին դեռևս VIII դ. սկզբին, որոնք քաղաքում կառուցեցին իրենց մզկիթները: «Քարթլի մատյան»-ը հաղորդում է, որ արաբները, գրավելով Տփղիսը, այն վերաբնակեցրին իրենց ցեղակիցներով՝ վերածելով մահմեդական քաղաքի⁴: Հետագայում Տփղիսում տեղի արաբները ստեղծեցին իրենց ամիրայությունը⁵:

Ռուսթավ: Պարտավ-Տփղիս առևտրական ճանապարհի հարևանությամբ աճում ու զարգանում էր Ռուսթավ քաղաքը, որտեղ VIII դ. հաստատվել էր արաբական գաղութ⁶: Հայ Բագրատունիների տերության շրջանում այն, ինչպես տեսանք, մաս էր կազմում Տփղիսի ամիրայության:

Կղարջքի կուրապաղատության քաղաքային բնակավայրերը.

Արտանուջ: Հանդիսանում էր Կղարջքի Բագրատունիների իշխանանիստը: Կարևոր առևտրական կենտրոն էր, որտեղից առևտրական ճանապարհները շարժվում էին Բյուզանդիա, Հայաստան և Աբխազաց թագավորություն: Դավթի որդի Սմբատը հաղորդում է, որ քաղաքը կառուցվել է Աշոտ կուրապաղատի կողմից⁷: Ըստ Կոստանդին Ծիրանածինի՝ «Արտանուջ ամրոցը շատ անառիկ է. նա մեծ քաղաքների նման ունի նաև մեծ արվարձան: Տրապիզոնի, Իբերիայի, Աբազգիայի, Հայաստանի բոլոր շրջաններից այստեղ են գալիս առևտրականներ: Նա այդ առևտրից հսկայական կոմերկոն (իմա՝ շահույթ-Ա.Ե.) է ստանում»⁸:

¹ Տե՛ս Сумбат Давитис-дзэ, տշ 29:

² Տե՛ս al-Istakhri, տշ 187:

³ Տե՛ս Jacut, I, տշ 857, Al-Istakhri, տշ 186-187 և այլն:

⁴ Տե՛ս "Матиане Картлиса", տշ 28:

⁵ Տե՛ս Ա. ԱՄԱՆԵՆԻՍԻ, նշվ. աշխ., տշ 179:

⁶ Տե՛ս "İ + âdêê êñð îðêê Âððçêê", ò. II, տշ 341:

⁷ Տե՛ս Сумбат Давитис-дзэ, տշ 31-32:

⁸ Տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին, տշ 19-20: Տե՛ս նաև Я. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен. Ер., 1954, տշ 216:

Սամցխեի քաղաքային բնակավայրերը.

Ձանավ: Այս ավանը Սամցխեի Գեորգի Չորչանցեի իշխանի նստավայրն էր, որտեղ գտնվում էր Ձանավի հայտնի վանքը՝ կառուցված Ամասպի (Համազասպ) և Քուրդիի (Քուրդիկ) կողմից¹: Գտնվում էր Կուր գետի՝ Սուքական լեռներից սկիզբ առնող վտակի ակունքների շրջանում:

Չորչան: Սամցխեի Գեորգի Չորչանցեի իշխանի հայրենի ավանն էր: Գտնվում է Ձանավից քիչ հարավ:

Ծամարաց քորեպիսկոպոսության քաղաքները և քաղաքային բնակավայրերը.

Թելավ: Թելավը XI դարում դարձավ Կախեթի թագավորության մայրաքաղաքը: Մինչ այդ քաղաքը՝ գտնվելով Տփղիսից Շաքեով Հարավային Դաղստան ընթացող առևտրական ճանապարհի վրա, անընդհատ ընդարձակվում և զարգանում էր²:

Բողոջ: Տփղիս-Ալանաց դուռ ճանապարհահատվածում էր գտնվում Բողոջ ավանը: Երբ Ծամարաց քորեպիսկոպոսությունում 881 թ. իշխանության եկավ Փադլա Արևմանելին (881-893), քորեպիսկոպոսության կենտրոնը Բոճորմայից տեղափոխվեց Բողոջ³: Վերջինս գտնվում էր Կամբեճ գետի վերին հոսանքի աջ ափին՝ ճանապարհի հարևանությամբ: Ատրպատականի Յուսուֆ ամիրայի արշավանքների շրջանում հիշատակվում է նաև քաղաքի միջնաբերդը⁴:

6.2. Հայ Բագրատունիների տերության բերդերը և ամրությունները: Հայ Բագրատունիների տերությունը հարուստ էր բերդերով և ամրություններով:

Քննության առնելով Հայոց տերության բերդերի և ամրությունների տեղաբաշխվածությունը և խնդրո առարկա շրջանում նրանց խաղացած դերը՝ հնարավոր ենք համարում դրանք պայմանականորեն բաժանել երկու խմբի: Առաջինը սահմանային ամրություններն էին, որոնք իրենցից ներկայացնում էին որոշակի պաշտպանական համակարգեր: Այդպիսիք էին՝ Աբխազաց թագավորության սահմանին գտնվող ամրությունները, Հյուսիսային սահմանային ամրությունները, Տայքի, Վասպուրականի, Սյունիքի և Հայոց Արևելից կողմերի բերդերը:

Հայ Բագրատունիների տերության արևմտյան հատվածը սահմանային ամրություններով հարուստ չէր: Պատճառն այն էր, որ դեռևս գո-

¹ Տե՛ս Василий Зарэмели, գլ. VI, XVII:

² Տե՛ս Լ. Է՛րծաթե՛ր ի թագա՛, նշվ. աշխ., էջ 258-259:

³ Տե՛ս Գ. Միքումյան, նշվ. աշխ., էջ 89-90:

⁴ Տե՛ս "Матиане Картелиса", էջ 32:

յատևում էր արաբա-բյուզանդական սահմանային ամրությունների շրջանը, որը պատմեցում էր Հայոց տերությունն արևմուտքից: Այդ շրջանի հարևանությամբ էր գտնվում Կարնո քաղաքը: Վերջինս, կապված Դվինից Բյուզանդական կայսրություն գնացող առևտրական ճանապարհի փակվելու հետ, մեծապես կորցրել էր իր նախկին առևտրական նշանակությունը և վերածվել սահմանային ամրոցի:

Ամրությունների հաջորդ խումբը կազմում էին տերության ներքին շրջաններում գտնվող բերդերն ու ամրությունները:

Ստորև հիմնականում կանդրադառնանք Հայ Բագրատունիների տերության այն բերդերին և ամրություններին, որոնք տերության համար կարևորություն էին ներկայացնում և խնդրո առարկա շրջանում հաճախ են հիշատակվում սկզբնաղբյուրներում:

Հյուսիսային սահմանային ամրություններ: Ըստ արաբ հեղինակների՝ Արմինիա ոստիկանության հյուսիսային սահմանը կազմում էր սահմանային ամրությունների մի գոտի, որը ձգվում էր Ալանաց դռնից (Դարիալի կիրճ) մինչև Դարբանդ: Իբն ալ-Ֆակիհը, պատմելով այդ սահմանային ամրությունների գոտու մասին, նշում է, որ այն բաղկացած է 360 ամրոցներից¹: Իբն Խորդադբեհը սահմանային գոտում կառուցված ամրություններն անվանում է ալ-Աբվար (դռներ): Այս դռները կառուցված էին Կովկասյան լեռների կիրճերի ելքերի մոտ, և նրանց թիվը հասնում էր 360-ի: Դրանցից էին Բաբ ալ-Աբվարը (Դարբանդ) և Բաբ Ալանը (Ալանաց դուռ)²:

Դատելով Արևելից մեծ իշխանության և Ծանարաց քրեպիսկոպոսության վերաբերյալ մեր հետազոտությունից՝ արաբա-խազարական սահմանային ամրությունների գոտու արևմտյան հատվածը մտնում էր Հայ Բագրատունիների տերության մեջ, որտեղ հայտնի էր Ալանաց դուռը: Վերջինս հանդիսանում էր այդ շրջանի կարևորագույն բերդը:

Ալանաց դուռ: Հյուսիսային ամրությունների շրջանի կարևորագույն ամրոցն էր, որը հսկում էր Կովկասյան լեռնաշղթայով անցնող ճանապարհը: Գտնվել է Թերեք գետի ձախ ափին՝ բարձր լեռան վրա³: Հովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է, որ Սմբատ Ա արքան ընդլայնեց իր տերության սահմանները «մինչև ցստորոտ մեծի լեռինն Կովկասու, զԳուգարացիս և զԾանարս մինչև ցԴուռն Ալանաց»⁴: Ալանաց դուռը կարևոր նշանակություն ուներ Հայ Բագրատունիների տերության

¹ Տե՛ս Ibn al-Fakih, էջ 286-287:

² Տե՛ս Ibn Khordadbeh, էջ 123-124:

³ Տե՛ս Մ. Закария, Древние крепости Грузии, Тб., 1969, էջ 19:

⁴ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 164:

համար, քանի որ այդտեղով էր անցնում ռազմավարական և առևտրական մեծ նշանակություն ունեցող ճանապարհը, որով արաբական տիրապետության շրջանում հաճախ հյուսիսային ցեղերը արշավում էին Այսրկովկաս: Հայ Բագրատունիները՝ տիրելով ամրոցին, վերահսկողություն էին սահմանել ճանապարհի վրա, որի պատճառով, 888 թ. հայ-արաբական բախման ժամանակ արաբներին օգնության եկած ալանները, ինչպես տեսանք, Այսրկովկաս մտան Արխագաց թագավորության տարածքով:

Արխագաց թագավորության սահմանին և դրա հարևանությամբ գտնվող ամրություններ: Թեև Արխագաց թագավորությունը գտնվում էր Հայ Բագրատունիների տերության գերիշխանության ներքո, սակայն հանդիսանում էր վտանգավոր հարևան: Այդ են ցույց տալիս այն իրողությունները, որ Արխագաց թագավորներն Այսրկովկասում գերիշխանության համար հաճախ մրցակցության մեջ էին մտնում հայ Բագրատունիների հետ: Ուստի Արխագաց թագավորության հետ սահմանն անհրաժեշտ էր ամրացված պահել: Արաբական սկզբնաղբյուրներն Արխագաց թագավորության սահմանին հիշատակում են Բաբ Ֆիրուզ Կուբադ (Ֆիրուզ Կուբադի դուռ) և Բաբ Սամսախի (Սամցխեի դուռ) բերդերը:

Բաբ Ֆիրուզ Կուբադ: Հայտնի է, որ «դուռ/դրուներ» կոչվում էին լեռնանցքները և նրանց հսկողության համար կառուցված բերդերը: Բաբ Ֆիրուզ Կուբադի վերաբերյալ տեղեկություն է պահպանել Իբն Խորդադեբը: Արաբ աշխարհագետը, խոսելով պարսից Խոսրով Անուշիրվան թագավորի քաղաքաշինական գործունեության մասին, տեղեկացնում է, թե նա «Ջուրզան երկրում կառուցեց...իր դղյակն ու այն անվանեց Բաբ Ֆիրուզ Կուբադ»¹: Ըստ Յակուտի՝ Բաբ Ֆիրուզ Կուբադը Վիրքի սահմանային բերդերից էր²:

Սամցխեի բերդ (Բաբ Սամսախի): Գտնվում էր Արխագաց թագավորության հետ սահմանին Սամցխեի կողմից, թերևս, Մոսքական լեռների շրջանում: Դատելով անվանումից՝ այն գտնվում էր հիշյալ լեռնաշղթայի լեռնանցքներից մեկում: Ամենայն հավանականությամբ, նույնական էր Օծրիսե բերդին, որը Սամցխեին մենգրելների կողմից տրվող անվանաձևն է³: Բերդը, ըստ ավանդության, կառուցվել է Հայոց Արտաշես թագավորի զորավար Սմբատ Բյուրատյանի կողմից Ղադո լեռան

¹ Ibn Khordadbeh, էջ 123:

² Տե՛ս Jacut, I, էջ 220:

³ Տե՛ս "Матиане Картлиса", էջ 32, Вахушти Багратиони, էջ 187-188: Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 79:

(Մոսքական լեռների շրջանում) լանջին¹

«Քարթլիի մատյան»-ի և Վախուշտ Բագրատիոնի տեղեկությունների համաձայն՝ բերդը վերակառուցվել է IX դ. կեսերին Կղարջքի Բագրատունիներից Գուառամի կողմից:

Ջվարիսցխե (Ցիխսի Ջվար): Մոսքական լեռների լեռնանցքում գտնվող այս բերդը ևս վերակառուցվել էր Գուառամ Բագրատունու կողմից²:

Լոմսիանթա: Կառուցվել էր Գուառամ Բագրատունու կողմից³: Փորձ է կատարվել Լոմսիանթան նույնացնելու ներկայիս Ախալցխե քաղաքի բերդի հետ⁴, որը քիչ հավանական է:

Ուփլիսցխե: Արխագաց թագավորության սահմանից ոչ հեռու գտնվում էր կարևորագույն նշանակություն ունեցող Ուփլիսցխե բերդը: IX դ. կեսերին այն պատկանում էր Կղարջքի կուրապաղատ Բագարատին (826-876)⁵: Այդ ամրոցի կարևորությունը նաև այն էր, որ դրա մերձակայքով էր անցնում Արխագաց թագավորություն ընթացող ճանապարհը: Ուստի և զարմանալի չէ, որ 906 թ. հայ-արխագական բախման կիզակետը հանդիսացավ հենց Ուփլիսցխեն: Երբ այդ բերդին տիրեց Արխագաց թագավորը, Սմբատ Ա-ն արշավանքի դուրս եկավ և ետ նվաճեց այն՝ գերի վերցնելով Արխագաց թագավորին:

Սուրամ: Կարևոր էր նաև Սուրամի բերդի նշանակությունը, որը գտնվում էր Արխագաց թագավորության սահմանին՝ Վիրքից Արխագաց թագավորություն ընթացող ճանապարհի վրա:

Կվել: Գտնվում էր Ջավախքում: Մ. Յովհաննեսյանն այն սխալմամբ տեղադրում է Տաշիրքում՝ Օծունի հարևանությամբ⁶: Հիշատակվում է Ասողիկի կողմից՝ կապված Ատրպատականի Յուսուֆ ամիրայի 909 թ. արշավանքի հետ: Չկարողանալով պատշաճ դիմադրություն կազմակերպել՝ Սմբատ Ա-ն հեռանում է Արխագաց թագավորություն, իսկ նրան հետապնդող Յուսուֆը պաշարում է Կվել բերդն ու գրավում⁷: Այդ դեպքերը գրեթե նույնությամբ հիշատակում է նաև «Քարթլիի մատյան»-ը⁸:

Թմբկաբերդ (Թմոզվ բերդ): Գտնվում էր Ջավախքում՝ Սամցխեից

¹ Տե՛ս Լեոնտիոս Ռուսեցի (Լեոնտի Մրովելի),-Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, էջ 157:

² Տե՛ս "Матиане Картлиса", էջ 32:

³ Ամդ:

⁴ Տե՛ս "Очерки истории Грузии", т. II, էջ 232:

⁵ Տե՛ս "Матиане Картлиса", էջ 29:

⁶ Տե՛ս Մ. Յովհաննեսյան, Հայաստանի բերդերը, էջ 584:

⁷ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 164:

⁸ Տե՛ս "Матиане Картлиса", էջ 33:

հարավ, Կուր գետի ձախ ափին: Վրացական աղբյուրներում խնդրո առարկա շրջանում կոչվում էր Թմոզվ բերդ¹: Ըստ «Քարթլիի մատյան»-ի՝ Ատրպատականի Յուսուֆ ամիրան Կվելի բերդը գրավելուց առաջ պաշարել էր բերդը, սակայն գրավել չէր կարողացել²:

Տայքի բերդեր: Ինչպես արաբական տիրապետության շրջանում, այնպես էլ Հայ Բագրատունիների տերության օրոք Տայքը հանդիսանում էր ամրոցներով հարուստ երկրամաս: Այստեղ արաբական տիրապետության շրջանում հաճախ ապաստանում էին արաբների դեմ ապստամբող հայ իշխանները, իսկ Հայ Բագրատունիների տերության շրջանում՝ Ատրպատականի Ափշին և Յուսուֆ ամիրանների դեմ պայքար մղող Սմբատ Ա-ն: Ինչպես հաղորդում է Ղևոնդը, 747-750 թթ. ապստամբության ժամանակ հայ նախարարներից շատերը հեռացան և ամրացան Տայքի բերդերում՝ հույս ունենալով կապ հաստատել Պոնտոսի կողմերում գտնվող բյուզանդական զորքից³: Հովհաննես Դրասխանակերտցին պատմում է, որ Սմբատ Ա-ի կողմից Ատրներսեի Բագրատունու թագադրությունից հետո Ափշինը ներխուժեց Հայաստան, Սմբատ Ա-ն «անկաներ ի կողմանս ամրոցացն Տայոց»⁴: Վերջիններիցս դեռևս հնուց հայտնի էին Էրախանի, Թուխարք և Տայոց քար բերդերը⁵:

Էրախանի: Տայքում Մամիկոնյանների գլխավոր բերդն էր⁶, որը գտնվում էր Տայքի և Կղարջքի սահմանի մոտակայքում՝ ճորոխ գետի աջ ափին: Ներկայումս նրա տեղում գտնվող գյուղը կոչվում է Իրխան կամ Իրկնիս⁷: Խնդրո առարկա շրջանում չի հիշատակվում:

Թուխարք: Գտնվում էր Տայքի և Կղարջքի սահմանին, հավանաբար, Տայքի ճակք գավառում: Անառիկ բերդ էր, որ հայտնի էր հատկապես արաբական տիրապետության շրջանում, երբ այնտեղ էին ամրանում արաբների դեմ հանդես եկող կամ նրանց հալածանքներից խուսափող հայ նախարարները: Ըստ Ղևոնդի, երբ VIII դ. սկզբին Հայոց իշխան Սմբատ Բագրատունու գլխավորությամբ որոշ հայ նախարարներ՝ խուսափելով արաբների հետապնդումներից, հեռանում էին Բյուզանդիա, նրանք սկզբում ամրանում են Տայքի Թուխարք բերդում⁸:

¹ Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 78:

² Տե՛ս “Матиане Картлиса”, էջ 33:

³ Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 122-123:

⁴ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 188:

⁵ Տե՛ս Թ. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, էջ 249-250:

⁶ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 200:

⁷ Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 53:

⁸ Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 26:

Ներկայումս Թուխարք բերդի տարածքում գտնվող գյուղը կոչվում է Խերես¹:

Տայոց քար: Ըստ Ս. Երեմյանի՝ պետք է լիներ Տայքի հին կենտրոնը: Գտնվում էր Տայքի ճակք գավառում և սկզբում պատկանում էր Մամիկոնյաններին, իսկ այնուհետև՝ Բագրատունիներին: Ներկայումս նրա տեղում գտնվող գյուղը կոչվում է Տավուսքյար²:

Կամախ (Կաղամախ, Կալմախ): Ըստ Վարդան վարդապետի՝ կառուցել էր Աշոտ Մսակերը Տայքում³: Վրացական աղբյուրներում կոչվում է Կալմախ: Վախուշտ Բագրատիոնին տեղեկացնում է, որ այն կառուցել են Հայաստանի Բագրատունիները, որոնք ցանկացել են տիրել նաև Կղարջքին, բայց հաջողության չեն հասել⁴: Ըստ Դավթի որդի Սմբատի՝ IX դ. վերջին Կալմախ ամրոցին տիրում էր Գուրգեն Բագրատունին, որը 888 թ. հայ-աբխազական բախման ժամանակ հանդես էր եկել Աշոտ Ա-ի կողմում: Սմբատ Ա-ի օրոք նա հեռացավ Կալմախից և բնակություն հաստատեց Շավշքում⁵:

Ուղթիս բերդ: Գտնվում էր ճորոխ գետի ափին: Կառուցվել է Բագրատունիների օրոք՝ X-XI դդ.⁶: Ամենայն հավանականությամբ, Տայքի կարևոր բերդերից էր, որի հետևանքով Ստեփաննոս Օրբելյանը քաղաքի շրջակայքը կոչում է նրա անունից⁷:

Հարավային ամրություններ: XI դ. (1021 թ.), երբ Վասպուրականի թագավոր Սենեքերիմ Արծրունին տեղափոխվեց Սեբաստիա, նա Բյուզանդիային հանձնեց 72 բերդ⁸: Բերդերի այս մեծ թիվը պայմանավորված էր այն իրողությամբ, որ Վասպուրականի իշխանությունը (908 թ.՝ թագավորություն), գտնվում էր Հայաստանի հարավային հատվածում և սահմանակցում մի կողմից Հերի և Ատրպատականի ամիրայությունների, իսկ մյուս կողմից՝ Ամիդի ամիրայության հետ: Անկասկած, այդ բերդերը գոյություն ունեին նաև խնդրո առարկա շրջանում, երբ, վերոհիշյալ իրողությունների պայմաններում Վասպուրականի իշխանության արևելյան և հարավային սահմաններին ձևավորվել էին ամրությունների գոտիներ:

¹ Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 53:

² Անդ, էջ 84:

³ Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 83: Տե՛ս Մուրադյան Պ., Կովկասեան մշակութային աշխարհը եւ Հայաստանը, էջ 246:

⁴ Տե՛ս Вахушти Багратиони, էջ 186:

⁵ Տե՛ս Сумбат Давитис-дзе, էջ 34:

⁶ Տե՛ս Թ. Հակոբյան, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, էջ 253-255:

⁷ Տե՛ս Ստեփաննոս Օրբելյան, էջ 299-300:

⁸ Տե՛ս Սամվել Անեցի, էջ 104:

Դատելով սկզբնաղբյուրների տեղեկություններից՝ հարավում ամրությունների շրջանի մեջ էին մտնում Ջլմար ու Սրինգ բերդերը՝ Փոքր Աղբակ գավառում, Ագարակի և Ճահուկ բերդերը՝ Ճահուկ գավառում, Ջռել (Ջռայլ) բերդը՝ Ջերմածորում և Ալկի բերդը՝ Կորդիք Վերին գավառում: Նշված բերդերն Արծրունիների համար մեծ կարևորություն են ձեռք բերում Բուղայի արշավանքների և հետագա ժամանակաշրջանում: Երբ ապօրինաբար Վասպուրականի իշխան դարձավ Վասակը, Գուրգեն Արծրունին «ելեալ փութանակի եկն եհաս յաշխարհս Վասպուրական: Եւ այն ինչ ընդ մտանելն՝ երագապես հասեալ ի վերայ ամրոցացն Ջղմար և Սրինգ կոչեցեալ՝ յինքն գրաւէ զամրոցսն. և կալեալ զՎասակ՝ յինքն գրաւեաց զգօրավարութիւնն բոլոր Վասպուրական տէրութեանս»¹:

Ըստ Թովմա Արծրունու՝ Փոքր Աղբակից արևելք գտնվող Որսիրանք գավառը նույնպես IX դ. մտնում էին Արծրունիների իշխանության մեջ: Այնտեղ ևս կային անառիկ բերդեր: Արյան լճի ճակատամարտի նախօրեին Գուրգեն Արծրունու գլխավորությամբ այստեղ են ապաստանում Վասպուրականի մեծամեծերն ու փախստական բնակչությունը և պարտության մատնում թշնամուն²:

Թովմա Արծրունու տեղեկություններից երևում է, որ վերոհիշյալ բերդերն Ատրպատականի Յուսուֆ ամիրայի դեմ պայքարի ընթացքում կարևոր պաշտպանական նշանակություն են ձեռք բերում Արծրունիների համար: Հովհաննես Դրասխանակերտցու հաղորդումները ևս ցույց են տալիս, որ Կորդվաց լեռների շրջանում և Մոկքում գտնվող ամրությունները կարևոր պաշտպանական նշանակություն ունեին Արծրունիների համար³:

Հողջ: Հարավային ամրությունների շրջանի արևմտյան մասում կարևորագույն նշանակություն ուներ Հողջի բերդը: Այն գտվում էր Մոկքի և Աղծնիքի սահմանագլխին՝ հսկելով Թուխ գետի կիրճով Ռշտունիք ընթացող ճանապարհի վրա: Վերջին տեսակետը բխում է Թովմա Արծրունու և Անանուն Ջրուցագրի հաղորդումներից: Թովմա Արծրունին տեղեկացնում է, որ Բուղայի արշավանքների շրջանում Ժիրաք զորավարը «քանզի ընդարձակ էր պահն Հողջայ՝ փութանակի եկն եհաս ...ի գաւառն Ռշտունեաց»⁴: Ըստ Անանուն Ջրուցագրի՝ պարտություն կրելով Ամիդի ամիրայից՝ Սմբատ Ա-ն և նրա զորքը «ճանա-

¹ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 306:

² Ամդ, էջ 224-232:

³ Ամդ, էջ 272:

⁴ Ամդ, էջ 202:

պարհ արարին ընդ թխայջուրն՝ եկին հատան ի յամրոցն Խողցայ և մագապուրծ եկեալ հասան ի գաւառն Ըռըշտունեաց»¹:

Արծրունիները ամրություններ էին ստեղծում նաև Ջերի ամիրայության սահմանին: Ինչպես հաղորդում է Ամանուն Ջրուցագիրը՝ Դերենիկ Արծրունին «դիմեաց և գնաց ի Ջարևանդ և շինեաց քաղաք ամուր և պարսպեաց զքաղաքն և շինեաց իւր բերդն, որ Մողոքարն ասեն, և զամուրն Միջայ. և զամենայն գաւարն Դաշտայ Աւարին շինեաց մինչև ի ծովն Աղի: Եւ էհար գտուն Պարսից և շինեաց ի գլուխ դաշտին Ջերայ զՅողաբլուրն»²: Պատմիչի հաղորդումը ցույց է տալիս, որ Արծրունի իշխանը Ջերի ամիրայությունից գրավել է Ջարևանդ գավառը, Ջերի մի մասը, իսկ այնուհետև իր տիրույթներն ընդարձակել է մինչև Աղի կամ Կապուտան ծովի ափերը՝ կառուցելով բերդեր: Այնուհետև, ըստ պատմիչի, Դերենիկը գրավել է նաև Ջարեհաբերդն ու Սալամասը³:

Ջերի ամիրայության սահմանին գտնվող ամրությունների շինարարությունն ավարտին հասցրեց Գագիկ Արծրունին: Ըստ Թովմա Արծրունու՝ Կարմիր կամ Կոտոր գետի ափին՝ Մառական ավանի մոտ, նա կառուցեց բերդ՝ փակելով Ջերի ամիրայության կողմից շարժվող ասպատակող զորքերի ճանապարհը⁴:

Ամրոցներով հարուստ էին նաև Արծրունիների իշխանության ներքին շրջանները: Յայտնի էին Կանգավար, Սևան, Նկան, Ամյուկ, Բերկրի, Երիկավ և Մակու ամրոցները:

Կանգավար: Անձևացյաց իշխանության կենտրոն Կանգավար բերդը հայտնի էր իր ամառիկությամբ: Ինչպես տեսանք, երբ Արծրունիների գահերեց Ճյուղի ներկայացուցիչները ռազմական գործողություններ ձեռնարկեցին Գուրգեն Ապուլպեղծի դեմ, նրանք երկար ժամանակ պաշարված պահեցին բերդը, սակայն այդպես էլ գրավել չկարողացան: Ներկայումս բերդի տեղում գտնվող գյուղը կոչվում է Կենգևեր (Կանգովա)⁵:

Ամյուկ: Այս բերդում արաբական տիրապետության շրջանում հաստատվել էին ութմանիկները: Այն գրեթե ամառիկ էր, որի պատճառով Արծրունիներին ոչ մի կերպ չէր հաջողվում գրավել այն: Վերջապես, Գագիկ Արծրունին մոտ 907 թ. կարողացավ ութմանիկներից խլել Ամյուկ

¹ Ամանուն Ջրուցագիր, էջ 175:

² Ամդ, էջ 131:

³ Ամդ, էջ 157:

⁴ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Ամանուն, էջ 392:

⁵ Տե՛ս Ս. Երեմյան, Յայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 58: Տե՛ս Թ. Գալոբյան, Յայաստանի պատմական աշխարհագրություն, էջ 177:

բերողը և վերացնել նրանց: Սմբատ Ա-ի գործերն անմիջապես արշավեցին դեպի Ամյուկ և գրավեցին այն, բայց քանի որ ութմանիկներն այլևս գոյություն չունեին, Սմբատ Ա-ն նպատակահարմար գտավ այն վաճառել Գագիկին¹:

Երիկավ: Գտնվում էր Բերկրու մոտակայքում: Այն, ինչպես տեսանք, կայսիկները խլել էին ութմանիկներից, իսկ Սմբատ Ա-ն ետ էր գրավել և վերադարձրել ութմանիկներին:

Մակու: Գտնվում էր Վասպուրական աշխարհի Արտազ գավառում: Մակուի բերդը հիշատակում են Սեբեոսը, Ղևոնդը, Թովմա Արծրունին և այլ պատմիչներ: Ենթադրվում է, որ այն հիմնադրվել է VII-VIII դարերում²: Մակվի բերդը թագավոր հռչակվելուց հետո գրավել էր Գագիկ Արծրունին³:

Սյունիքի բերդեր: Դեռևս հնուց Սյունիքը հայտնի էր որպես անառիկ աշխարհ, որտեղ գոյություն ունեին տասնյակ բերդեր: XI դ. միայն Սյունյաց թագավորության կազմում (նրա մեջ չէին մտնում Սյունիքի՝ Գեղամա ծովի շրջակա գավառները, Վայոց ձորը, Ճահուկն ու Երնջակը)⁴, սկզբնաղբյուրները հիշատակում են 43 բերդ⁵: Անկասկած, որ դրանց մեծագույն մասը գոյություն ուներ նաև խնդրո առարկա շրջանում: Հայ Բագրատունիների տերության շրջանում հատկապես հայտնի էին Երնջակ, Շաղատ, Որոտն և Բաղա բերդերը:

Երնջակ: Սյունիքում՝ Ատրպատականի ամիրայության սահմանից ոչ հեռու գտնվում էր անառիկ Երնջակ բերդը: Այն մտնում էր արքունի տիրույթների մեջ և ուներ հզոր պաշտպանական համակարգ: Երբ Յուսուֆը գերեց Սմբատ Ա-ին, նա Երնջակ բերդը գրավելու համար, որտեղ ամրացել էին շատ իշխաններ, պահանջեց գերված Սմբատ Ա-ից, որ վերջինս հրամայի բերդի պաշտպաններին անձնատուր լինել, բայց Հայոց թագավորը հրաժարվեց: Բերդը երկար ժամանակ պաշտպանվում էր⁶: Ներկայումս բերդի ավերակները կոչվում են Ալինջա-կալա⁷:

Շաղատ: 821 թ. արաբ Սևադան ասպատակում է Սյունիքը և «ամրանայ ի բերդատեղի աւանին Շաղատու, որ է ի գաւառին Ծղկաց»⁸: Այ-

¹ Տես Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 438:

² Տես Թ. Հակոբյան, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, էջ 184-185:

³ Տես Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 444:

⁴ Տես նաև Թ. Հակոբյան, Սյունիքի թագավորությունը, էջ 57-72:

⁵ Տես Ստեփաննոս Օրբելյան, էջ 334, Վարդան վարդապետ, էջ 140-141: Տես նաև Թ. Հակոբյան, Սյունիքի թագավորությունը, էջ 72-74:

⁶ Տես Ստեփաննոս Օրբելյան, էջ 190-191, Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 238:

⁷ Տես Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 51:

⁸ Տես Սովսես Կաղանկատվացի, էջ 326:

սինքն, Շաղատի բերդն համանուն ավանի միջնաբերդն էր:

Բաղաբերդ: Հայտնի էր հնուց՝ որպես ամուր բերդ¹: Գտնվում էր Սյունիքի Ձորք գավառում՝ Գեղի և Ողջի գետերի ջրկիցի մերձակայքում²: Նրա դերը Սյունյաց իշխանության համար հատկապես բարձրացավ հետագա շրջանում:

Որոտն: Հայտնի էր դեռևս V դարից³: Գտնվում էր Ծղուկ գավառում՝ Որոտան գետի աջ ափին գտնվող լեռան վրա⁴: Խնդրո առարկա շրջանում թեև չի հիշատակվում, սակայն, անկասկած, կարևոր նշանակություն ունեցող բերդ էր:

Հայոց Արևելից կողմերի բերդեր: Ամրություններով հարուստ էին Հայոց Արևելից կողմերը: Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում աղբյուրներում հաճախ հիշատակվում են Քթիշ, Գոռոզ, Խաչեն, Շիկաքար, Հավախաղաց (Հավքախաղաց), Գարդման և մի քանի այլ բերդեր:

Արցախի երկու կարևոր նշանակություն ունեցող բերդերը՝ Քթիշն ու Գոռոզը, գտնվում էին Հայ Բագրատունիների տերության հարավային սահմանին:

Քթիշ (Գտիչ): Ըստ Թովմա Արծրունու՝ Բուղայի գորքը հատկապես հզոր դիմադրության հանդիպեց Արցախում, որտեղ Քթիշ բերդում ամրացած Եսայի Աբու Մուսեմ հերոսական կռիվներ մղեց Բուղայի զորամասերի դեմ⁵: Անառիկ ամրոց էր, որը թշնամիներին գրավել չէր հաջողվում: Արաբական աղբյուրները, ինչպես տեսանք, լեռը, որի վրա գտնվում էր բերդը, կոչում են Եսայի Աբու Մուսեի լեռ: Քթիշ բերդը գտնվում էր ներկայիս Տոզ և Տունի գյուղերի միջև վեր խոյացող անտառապատ լեռան գագաթին⁶:

Գոռոզ: Մովսես Դասխուրանցին 830 թ. վերաբերող մի հաղորդման մեջ պատմում է, որ «Եւ դարձեալ ամաստամբքն ի Բաբանայ դիմադարձ պատերազմաւ ամրացան ի բերդն Գորոզու և կալեալ զգաւառսն զամս ԺԲ, որք են զայտքիկ՝ Վերին Վայկունիք, Բերձոր, Սիսական, Հաբանդ, Ամարաս, Պազկանք, Մխանք և Տրի գաւառ:...Եւ Յիսայի անուանեալն Աբու Մուսէ՝ այր խաղաղութեան...ըմբռնեալ զնոյն գաւառսն՝ իշխանացաւ ամենայնի»⁷: Գոռոզ բերդը նույնական է ներկայիս Մեծ Թաղար

¹ Տե՛ս Ստեփաննոս Օրբելյան, էջ 28-37: Տե՛ս նաև Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 116:

² Տե՛ս Թ. Հակոբյան, Սյունիքի թագավորությունը, էջ 112-118:

³ Տե՛ս Եղիշե, էջ 138:

⁴ Տե՛ս Թ. Հակոբյան, Սյունիքի թագավորությունը, էջ 141: Տե՛ս նաև նույնի՝ Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, էջ 194-195:

⁵ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Ամանուն, էջ 278, 290:

⁶ Տե՛ս Բարխուդարյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 56:

⁷ Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 327:

գյուղից հարավ տարածվող լեռնաբազուկի շրջանում պահպանված բերդատեղիին¹:

Խաչեն: Համանուն իշխանության կենտրոնն էր և պատկանում էր Սահլ Սմբատյանին ու նրա սերունդներին: Ինչպես տեսանք, այն Խաչենի իշխանների նստավայրն էր: Գտնվում էր Արցախի Մեծիրանք գավառում:

Շիկաքար: Գտնվում էր Արցախի Մեծիրանք գավառում և պատկանում էր Սահլ Սմբատյանին: 821 թ. Պարտավի արաբներն ավարի առան Ամարասի շրջակայքը, շատերին գերի վերցրեցին ու ամրացան Շիկաքարում: Սահլ Սմբատյանը հարձակվեց նրանց վրա, ջախջախեց, գրավեց բերդն ու ազատեց գերիներին²:

Հանդաբերդ: Կառուցվել էր Սահլ Սմբատյանի որդի Ատրներսեհի կողմից³: Գտնվում էր Արցախի Վայկունիք գավառում:

Հավախաղաց (Հավթախաղաց): Կառուցվել է Խաչենի Ատրներսեհ իշխանի որդի Գրիգորի կողմից⁴: Դատելով Մովսես Դասխուրանցու տեղեկություններից, ինչպես տեսանք, այս ամրոցի կառուցումը Խաչենի իշխանության համար ուներ սահմանային կարևոր նշանակություն՝ Պարտավում բնակվող արաբների դեմ: Կառուցելով ամրոցը և ամրապնդելով սահմանը՝ Գրիգորն այնուհետև կարողացավ գրավել դրանից դեպի արևելք ընկած Ուտիքի որոշ շրջաններ: Գտնվում էր Արցախի Հարճլանք գավառում:

Գարդման: Հանդիսանում էր Առանշահիկների Գարդմանի ճյուղի կենտրոնը: Արաբական աղբյուրներում հիշատակվում է որպես ալ-Ջարդաման բերդ⁵: Ավերակները մինչև այժմ էլ պահպանվել են Շամքոր գետի վերին հոսանքի շրջանում⁶:

Տավուշ (Տուս): Սևորդյաց իշխանության կենտրոնն էր⁷: Գտնվում էր Տավուշ գետի միջին հոսանքի շրջանում: Հիշատակվում է որպես Ուտիքի կարևոր բերդերից մեկը⁸:

¹ Տե՛ս Ս. Բախտուղայան, նշվ. աշխ., էջ 57:

² Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 326:

³ Անդ, էջ 340:

⁴ Անդ, էջ 340-341:

⁵ Տե՛ս Ibn Khordadbeh, էջ 123: Տե՛ս بلاذري, I, էջ 239:

⁶ Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը IX-XI դարերում, քարտեզ (Եր., 1987), նույնի՝ Հայաստանը և հարևան երկրները 855-953 թթ., քարտեզ: Տե՛ս նաև Բ. Հարությունյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի և այլ աղբյուրների, քարտեզ: Տե՛ս նաև Ghazarian M., նշվ. աշխ., էջ 77:

⁷ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 130:

⁸ Անդ, էջ 322:

Հայ Բագրատունիների տերության ներքին շրջաններում գտնվող բերդեր: Ամրություններով հարուստ էին նաև Հայ Բագրատունիների տերության ներքին շրջանները:

Արտագերս: Կառուցվել է Արշակ Բ թագավորի օրոք¹: Հայաստանի ամենամուտ բերդերից մեկն էր, որը IV դ. 13-րդ ամիս շարունակ պաշարվել էր պարսից զորքի կողմից, սակայն մնացել էր անառիկ²: VIII դ. Արշարունիքի մի հատվածը՝ Արտագերս բերդով, պատկանում էր 774-775 թթ. ապստամբության առաջնորդ Մուշեղ Մամիկոնյանին³: Ապստամբության պարտությունից և Մամիկոնյանների թուլացումից հետո անցել էր Բագրատունիներին: Հայ Բագրատունիների տերության շրջանում չի հիշատակվում, որի պատճառով այն երբեմն փորձում են նույնացնել Սմբատ Ա-ի օրոք հիշատակվող Կապույտ բերդի հետ⁴, որը սխալ է: Վարդան վարդապետի «Աշխարհացոյց»-ում նշված է. «Եւ բերդն Կապուտ, որ կոչի Արտագերէից»⁵: Սակայն, այդ հաղորդմանը հազիվ թե կարելի է վստահել, քանի որ Եղիշեն առանձին-առանձին հիշատակում է թե՛ Արտագերս և թե՛ Կապույտ բերդերը⁶:

Կապույտ բերդ: Հայ Բագրատունիների տերության շրջանում հայկական և վրացական աղբյուրներում հիշատակվում է Կապույտ բերդը, որտեղ ապաստանում է Սմբատ Ա-ն Յուսուֆի դեմ պատերազմներում⁷: Գտնվում էր Արշարունիք գավառում՝ Երասխ գետի ձորում, ներկայիս Կաղզվան քաղաքի մոտ⁸: Ըստ Յովհաննես Դրասխանակերտցու՝ անառիկ ամրոց էր: Պատմելով այն մասին, թե ինչպես է Սմբատ Ա-ն նահանջում Յուսուֆի զորքերից, պատմիչը տեղեկացնում է. «Այնուհետև երթեալ յամրոցս քարանձաւին ի Կապուտայ, որ ի ձորն Երասխայ...վասն զի անառիկ իսկ էր նա ի մարդկանէ:»⁹:

Դարյունից բերդ: Բերդը VI դարից պատկանում էր Բագրատունիներին և հանդիսանում նրանց կենտրոնը: Բագրատունիների

¹ Տես Փավստոս Բուզանդ, էջ 202:

² Ամր, էջ 262:

³ Տես Ղևոնդ, էջ 139:

⁴ Տես Ղ. Ալիշան, Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1855, էջ 43: Այդ մասին մանրամասնորեն տես Մ. Յովհաննեսյան, Հայաստանի բերդերը, էջ 672-676:

⁵ Տես «Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի», քննական հրատ. Դ. Պերպլեբեանի՝ համեմատութեամբ 24 ձեռագրի եւ տպագրի, Բարիզ, 1960, էջ 25:

⁶ Տես Եղիշե, էջ 136-138. «Յայնմ ժամանակի դարձեալ յարձակեցան ի վերայ բերդիցն և աւանաց...առնուին զանմատոյց ամուրսն...զԳառնին, զԱրտագերս,...և զԿապույտն»:

⁷ Տես Ասողիկ, էջ 165, “Матиане Картлиса”, էջ 32 և այլն:

⁸ Տես Թ. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, էջ 123:

⁹ Տես Յովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 236:

տիրույթների ընդարձակման պայմաններում նրանք իրենց կենտրոնը տեղափոխեցին Արշարունիք, որի հետևանքով Դարյունից բերդը նրանց համար կորցրեց իր նշանակությունը: Սմբատ Ա-ի օրոք այն դեռ պատկանում էր Բագրատունիներին, սակայն վերջինիս սպանությունից հետո Վասպուրականի թագավոր Գագիկ Արծրունին (908-943) կարողացավ Կոզովիտ գավառը՝ Դարյունից բերդով կցել իր տիրույթներին¹:

Դարյունից բերդը (Դարենից կամ Դարիւնից բերդ²) գտնվում էր Հին Բայազետ քաղաքի հարևանությամբ, որտեղ մինչև այսօր էլ պահպանվել են բերդի պարիսպները³:

Արծափ բերդ: Անառիկ բերդ էր, որը գտնվում էր Դարյունից բերդից դեպի հյուսիս: Արաբական աղբյուրներում այն հիշատակվում է Կալա ալ-Ասաբիատ ձևով⁴: Արծափ բերդը հաճախ հիշատակվում է արաբական արշավանքների շրջանում⁵: Հայ Բագրատունիների տերության շրջանում Արծափ բերդի վերաբերյալ գրեթե տեղեկություններ չեն պահպանվել:

Հունարակերտ: Գտնվում էր Աղստև գետի ձախ ափին՝ գետաբերանի մոտակայքում և նույնական էր հայկական և վրացական աղբյուրներում հիշատակվող Խունանին⁶: Հայ Բագրատունիների տերության շրջանում Հունարակերտը մտնում էր Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթների մեջ:

Ողական բերդ: Տարոնի հայտնի բերդերից էր, որը IV-VIII դդ. պատկանում էր Մամիկոնյաններին: Ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ գտնվում էր «ի վերայ գետոյն Եփրատայ (իմա՝ Արածանի)»⁷: Ավերակները պահպանվել են ներկայիս Ախկան գյուղում⁸: Եղիշեն այն, անառիկության պատճառով, անվանում է «զանկասկածելի Ողականն»⁹: Արաբական տիրապետության շրջանում, ըստ Ասողիկի՝ այստեղ ամրացել էին հայ

¹ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 444:

² Տես Ղևոնդ, էջ 18, 119 և այլն, Ասողիկ, էջ 131:

³ Տես Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 49:

⁴ Տես al-Moqaddasi, էջ 381: Կալա ալ-Ասաբիատ անվանումն արաբները, անճանաչելի հավանականությամբ, վերցրել են հայերի շրջանում տարածված «ամրոցն Արծափաց» ձևից, որն «Արծափ»-ի սեռական հոլովն է (տես Ղևոնդ, էջ 11, Անանուն Ջրուցագիր, էջ 95: Այդ մասին մանրամասնորեն տես Ա. Եղիազարյան, Հեր (Խուայյ)-Դարբանդ (Բաբ ալ-Աբվաբ) ճանապարհն ըստ արաբ աշխարհագետ ալ-Մուկադդասիի, էջ 152):

⁵ Տես Սեբեոս, էջ 138, 145 և այլն:

⁶ Տես Ա. Եղիազարյան, Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը, էջ 97-100:

⁷ Տես Փավստոս Բուզանդ, էջ 292: Տես նաև Մ. Յովհաննեսեան, Հայաստանի բերդերը, էջ 176:

⁸ Տես Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 74:

⁹ Տես Եղիշեն, էջ 138:

ապստամբները: Բերդը մեկ տարի պաշարվել էր արաբական զորքի կողմից, սակայն մնացել անառիկ¹: Մամիկոնյանների թուլացումից հետո անցել էր Բագրատունիներին: Ողականը դրանից հետո այլևս չի հիշատակվում²:

Եղանց բերդ: Եղանց (Եղնուտ կամ Ուլնուտ) բերդը³ գտնվում էր Արշամունիք գավառի հարավային հատվածում: Ելնելով նրա կարևորությունից՝ Տարոնի իշխանները, ինչպես տեսանք, ամեն ջանք գործադրեցին՝ այն սեփական իշխանության մեջ պահելու համար:

Սևուկ բերդակ: Տուրուբերանի կարևոր բերդերից էր: Պատմիչների կողմից հիշատակվում է Սև քար կամ Սևուկ բերդակ անուններով⁴: Ըստ Ասողիկի՝ գտնվում էր Մարդաղիում⁵ և կարևոր նշանակություն էր ձեռք բերել X դ. երկրորդ կեսին, որի պատճառով կարող ենք կարծել, որ գոյություն ուներ նաև խնդրո առարկա շրջանում:

Հավճիչ: Գտնվում էր Սուրց գետի միջին հոսանքի աջափնյակում⁶: Արիստակես Լաստիվերցին Հավճիչ ամրոցը հիշատակում է Աղորիում⁷ (իմա՝ Աղորնիք): Վերևում տեսանք, որ Աղորին նույնական է Տուրուբերանի Մարդաղի գավառին: Մ. Հովհաննեսյանը, որն համոզված էր, որ Հավճիչ բերդը գտնվել է Տայքում, փորձ է կատարել Աղորնին խմբագրել Ազորդի (որը սխալ է), իսկ վերջինս Տայքի գավառներից էր⁸: Սմբատ Ա-ն, ինչպես տեսանք, արաբներից խլեց Աղորնիքը՝ Հավճիչ բերդով, որով կայսրիկների ամիրայությունը կտրվեց Կարինի ամիրայությունից:

Ավնիկ և Խնուռնիս բերդեր: Արաբական տիրապետության շրջանում մտնում էին կայսրիկների ամիրայության մեջ⁹: Սմբատ Ա-ի օրոք Ավնիկ ամրոցը, ամենայն հավանականությամբ, միացվել էր արքունի տիրույթներին, քանի որ, ինչպես տեսանք, նրա ողջ շրջակայքը մաս էր կազմում այդ տիրույթների: Ըստ երևույթին, տեղի արաբական ամիրայությունը ենթարկվել էր Սմբատ Ա-ին և պահպանել իր գոյությունը, քանի որ, հա-

¹ Տես Ասողիկ, էջ 133:

² Տես Մ. Յովհաննեսյան, Հայաստանի բերդերը, էջ 179:

³ Տես Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 9-10: Բերդը Եղանց և Եղնուտ անուններով հիշատակված է Հովհան Մամիկոնյանի երկում. «Եղանց բերդն, զոր դեռ Եղնուտն կոչեն» (տես Յովհան Մամիկոնեան, էջ 25):

⁴ Տես Մ. Յովհաննեսյան, Հայաստանի բերդերը, էջ 194:

⁵ Տես Ասողիկ, էջ 192:

⁶ Տես «Բագրատունյաց տերությունը Աշոտ Ա և Սմբատ Ա թագավորների օրոք», - «Հայաստանի պատմության ատլաս», Ա մաս, էջ 62-63:

⁷ Տես Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 62, 63 և այլն:

⁸ Տես Մ. Յովհաննեսյան, Հայաստանի բերդերը, էջ 623:

⁹ Տես Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 216-223:

մածայն Կոստանդին Ծիրանածնի, Սմբատ Ա-ից հետո էլ, իր օրերում, Ավնիկում արաբ ամիրա կար¹: Ինչ վերաբերում է Խնուկիս բերդին, ապա այն, դատելով մեր քննությունից, մնացել էր Կայսիկների ամիրայության մեջ:

Համամաշեն (Համշեն): Ինչպես տեսանք, համանուն իշխանության կենտրոնն էր և նույնական էր ներկայիս Համշեն-կալեին կամ Կալեին: Հնում կոչվում էր Տամբուր, որը 628 թ. ավերվել էր, սակայն VIII դ. վերջին վերականգնվել Համամ Ամատունի իշխանի կողմից և վերանվանվել Համամաշեն²:

Արտաշեն: Համշենի իշխանության կարևոր բերդերից էր, որը կառուցվել էր IX դ. վերջին կամ X դ. սկզբին: Ինչպես տեսանք, վերջինս հիշատակվում է համշենահայերի շրջանում պահպանված ավանդության մեջ: Ինչպես տեսանք, նույնական էր ներկայումս Վարոշ-կալե կոչվող բերդին:

Սամշուլդե: Հովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է, որ այն մեծ ամրոց էր, որն ամբողջ շրջակայքով իր տիրույթներին էր կցել Սմբատ Ա-ն՝ կառավարիչներ նշանակելով Գնթունի տոհմից Վասակ և Աշոտ իշխաններին³: Գտնվում էր Տաշիրք գավառում⁴, Դմանիս քաղաքից հյուսիս: Ըստ ավանդության՝ կոչվել է նաև Որբեթ⁵:

Սակուրեթ (Ասկուրեթ): Գտնվում էր Սամշուլդեից հյուսիս-արևելք: Դատելով Հովհաննես Դրասխանակերտցու մի տեղեկությունից՝ մտնում էր Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթների մեջ⁶: Մ. Հովհաննեսյանը, հիմնվելով Հովհաննես Դրասխանակերտցու այն հաղորդման վրա, որ Սամշուլդեի և շրջակայքի վրա Սմբատ Ա-ի կողմից իշխաններ էին նշանակվել երկու Գնթունի եղբայրները՝ Վասակն ու Աշոտը, այն կարծիքն է հայտնում, որ, հավանաբար, Վասակը մտնում էր Սամշուլդեում, իսկ Աշոտը՝ Սակուրեթում⁷:

Կլդեկար(ն): Ըստ «Քարթլիի մատյանի»՝ կառուցվել էր մոտ 876 թ.՝ Թռեղք գավառին տիրած Լիպարիտ Բաղվաշ իշխանի կողմից և դարձել Բաղվաշների իշխանական տան կենտրոնը⁸: Կառուցվել է խիստ բարե-

¹ Տես Կոստանդին Ծիրանածնի, էջ 17:

² Տես Ա. Եղիազարյան, Համամաշեն-Համշենի հիմնադրման ժամանակի շուրջ, «Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ», Ե., 2009, էջ 218-228:

³ Տես Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 296:

⁴ Տես Ասողկ, էջ 256, 279:

⁵ Տես «Ջուանշերի պատմչի համառօտ պատմութիւն Վրաց», Վենետիկ, 1884, էջ 11:

⁶ Տես Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 296:

⁷ Տես Մ. Յովհաննեսյան, Հայաստանի բերդերը, էջ 580:

⁸ Տես «Матиане Картелиса», էջ 31:

նպաստ վայրում, որը գերիշխում է տեղանքի վրա¹:

Կալա իբն Քանդաման (Գարդաբանի բերդ): Գտնվում էր Ծանարաց քորեպիսկոպոսության կազմում²: Գարդաբանի ամենակարևոր բերդն էր, որը հսկողություն էր սահմանում Պարտավ-Տփղիս ճանապարհի վրա:

Բոճորմա: Հանդիսանում էր Ծանարաց քորեպիսկոպոսության կենտրոնը մինչև 881 թ.: Գտնվում էր Կամբեն (Իոր) գետի վերին հոսանքի աջ ափին: Հայ Բագրատունիների տերության շրջանում հիշատակվում է որպես բերդ³:

Ուջարմա: Այս հիմնավորը բերդը գտնվում էր Բոճորմայից հարավ՝ Կամբեն գետի աջ ափին⁴: Պարիսպներն ավերվել են Ատրպատականի Յուսուֆ ամիրայի արշավանքի ժամանակ՝ X դ. սկզբին⁵: Հին բերդ էր, որը Ծանարաց քորեպիսկոպոսության ստեղծումից հետո հանդիսացել է նրա կենտրոնը, սակայն շուտով իր տեղը զիջել է Բոճորմային, որից հետո որպես կենտրոն հանդես է եկել Թիանթթը (Բողոջ պալատ)⁶:

Վժան (Վեժին): Գտնվում էր Աղվանքում՝ Ծանարաց քորեպիսկոպոսության սահմանի մոտ: 915 թ. բերդը պաշարվել էր Ծանարաց քորեպիսկոպոսության և Աբխազաց թագավորության զորքերի կողմից, սակայն մնացել էր անառիկ⁷:

Օրչոբ: Գտնվում էր Աղվանից թագավորության կազմում՝ Ծանարաց քորեպիսկոպոսության սահմանի մոտ: 915 թ. Աղվանից թագավոր Ատրներսեհը այն զիջել էր Ծանարաց Կվիրիկե քորեպիսկոպոսին⁸:

6.3. Հայ Բագրատունիների տերության վանքերն ու եկեղեցիները: Հայ Բագրատունիների տերությունը հարուստ էր վանքերով և եկեղեցիներով: Հայտնի է, որ արաբական տիրապետության շրջանում արաբները հալածանքների էին ենթարկում Հայոց և Վրաց եկեղեցիները: Այդ պայմաններում հին վանքերից և եկեղեցիներից շատերը թեև գոյատևում էին, սակայն մոռերը գրեթե չէին հիմնադրվում:

Հայ Բագրատունիների տերության ստեղծումով նրա կազմում գտնվող երկրները ներքին գործերում ինքնուրույնություն ձեռք բերեցին: Քաղաքների զարգացմանը զուգընթաց սկսում են զարգանալ

¹ Տե՛ս Ս. **Закария**, Древние крепости Грузии, էջ 16:

² Տե՛ս Դ. **Սանանյան**, Երկեր, հ. 2, էջ 175:

³ Տե՛ս "Матиане Картлиса", էջ 32-33:

⁴ Տե՛ս Ս. **Закария**, Древние крепости Грузии, էջ 14:

⁵ Տե՛ս "Матиане Картлиса", էջ 32-33:

⁶ Տե՛ս "Очерки истории Грузии", т. II, էջ 258:

⁷ Տե՛ս **ԱձՕՕ ՕԷ ԱձԺԱ ՕԷԻ ԻԷ**, էջ 127, "Матиане Картлиса", էջ 33:

⁸ Տե՛ս **ԱձՕՕ ՕԷ ԱձԺԱ ՕԷԻ ԻԷ**, էջ 127, "Матиане Картлиса", էջ 33:

հնուց գոյություն ունեցող վանքերն ու եկեղեցիները և, միևնույն ժամանակ, կառուցվում են բազմաթիվ նորերը: Պատմիչները գովեստով են խոսում իշխանների եկեղեցաշինական գործունեության մասին:

Եկեղեցական շինարարությամբ, որը Հայ Բագրատունիների տերության կազմավորման և հզորացման շրջանում մեծ թափ էր ստացել, հատկապես աչքի էին ընկնում Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթները, Վասպուրականի, Սյունիքի և Հայոց Արևելից կողմերի իշխանությունները, ինչպես նաև Կղարջքի կուրապաղատությունն ու Սամցխեն:

Զնայած Հայաստանում և Հայ Բագրատունիների տերություն մեջ մտնող երկրներում հնուց ի վեր գոյություն ունեին հարյուրավոր վանքեր ու եկեղեցիներ, ստորև կանդրադառնա՞մք Հայ Բագրատունիների տերության հատկապես այն վանքերին և եկեղեցիներին, որոնք տերության հետ կապված զարգացումներում կարևորություն ունեին և հաճախ են հիշատակվում սկզբնաղբյուրներում: Բացի այդ, կխոսենք նաև այն եկեղեցիների մասին, որոնք պատկանում են հայ դասական ճարտարապետության շրջանին (IV-VI դդ.)¹: Վերջիններս իրենց ճարտարապետական հորինվածքով կարևոր տեղ են զբաղեցնում հայկական ճարտարապետության պատմության մեջ և զգալի ազդեցություն են թողել այսրկովկասյան երկրների եկեղեցական ճարտարապետության զարգացման վրա: Բացի բազիլիկ եկեղեցիներից, որոնք տիրապետող էին հայ դասական ճարտարապետության շրջանում, արդեն V դ. Հայաստանում ի հայտ են գալիս կենտրոնազմբեթ տաճարներ, ինչպիսիք էին Վաղարշապատի Մայր Տաճարն ու Տեկորի եկեղեցին, որոնք հետագա դարերում գմբեթավոր եկեղեցիների զարգացման և տարածման առումով հսկայական դեր ունեցան²:

Պետք է նշել, որ հայկական եկեղեցական ճարտարապետությունն արդեն VII դ. առաջնակարգ դեր ուներ ամբողջ քրիստոնյա Արևելքում³: Հայտնի է, որ մինչև VII դ. սկիզբը Հայոց և Վրաց եկեղեցիները միասնական էին, ուստի բնական է, որ նաև եկեղեցական ճարտարապետու-

¹ Տե՛ս Կ. Ղաֆադարյան, Հայ ճարտարապետության պատմության պարբերացման հարցի շուրջ, -«ՊԲՀ», 1971, թիվ 3, էջ 87, 90-92:

² Տե՛ս А. Казарян, Архитектура стран Закавказья VII в.: формирование и развитие традиции, автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора искусствоведения, М., 2007, էջ 19:

³ Անդ, էջ 4:

թյունը պետք է միասնական լիներ¹: Հայ և վրաց իրականության մեջ այս բնագավառում տարբերությունները սկսում են հստակորեն ի հայտ գալ X-XI դդ.²: Մինչև այդ Հայաստանի և այսրկովկասյան երկրների ճարտարապետության ընդհանուր ձևերի և լուծումների առումով գլխավոր կենտրոններն էին Արարատյան դաշտը, Արագածոտնը, Շիրակը, Գուգարքն ու Վիրքը³:

Հայաստանի վանքերն ու եկեղեցիները.

Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթներ:

Վաղարշապատի (Էջմիածնի) Մայր Տաճար: Կառուցվել է Գրիգոր Լուսավորիչի կողմից: Կառուցումն ավարտվել է 303 թ.: Տարբեր ժամանակներում կոչվել է «Վաղարշապատի կաթողիկե» կամ «Կաթողիկե»⁴, ինչպես նաև Սբ. Էջմիածին⁵:

484 թ. Հայոց հայրապետական աթոռը տեղափոխվեց Դվին, սակայն Էջմիածնի Մայր Տաճարն իր նշանակությունը չկորցրեց: Ըստ Ղազար Փարպեցու՝ տաճարը հիմնովին վերանորոգել է Հայոց մարզպան Վահան Մամիկոնյանը⁶: Այդ ժամանակ Մայր Տաճարը ստացավ այն տեսքը, որն ունի մինչև այսօր: Ըստ Սեբեոսի՝ Տաճարի փայտե ծածկը քարե ծածկով փոխարինվել է Կոմիտաս Ա Աղցեցի կաթողիկոսի (616-628) օրոք, ինչպես նաև վերանորոգվել է տաճարի պատերից մեկը⁷:

Թեև խնդրո առարկա շրջանում Հայոց կաթողիկոսի նստավայրը չէր, սակայն Հայոց հոգևոր կյանքում ուներ խիստ կարևոր նշանակություն:

Դվինի Մայր Եկեղեցի: Կառուցվել էր դեռևս V դ. և կոչվել Սբ. Գրիգորի անունով: VI դ. այրվել է⁸, բայց շուտով վերականգնվել: Սեբեոսն այն հիշատակում է Սորիկ կայսեր օրոք (582-602), երբ Սովսես Բ Եղվարդցի կաթողիկոսը (574-604) հրաժարվեց կատարել կայսեր պահանջը՝ ընդունելու քաղեկոնական դավանանքը, և կայսեր կողմից նրան

¹ Ամր, էջ 6: Տե՛ս նաև **3. Акопян**, Стелы Армении, и Грузии. к вопросу о культурной общности в раннехристианский период, -«Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 2010, թիվ 1-2, էջ 403-418:

² Տե՛ս **Ա. Կазарян**, նշվ. աշխ., էջ 6: Պետք է նշել, որ վարցական գրականության մեջ VII դ. երկրորդ կեսից մինչև X դ. կեսերն ընկած ժամանակահատվածը համարվում է այսպես կոչված «անցումային փուլ» վրացական ճարտարապետության զարգացման մեջ (տե՛ս **В. Баридзе**, Грузинская архитектура переходного периода, -Международный симпозиум по грузинскому искусству, сб. докладов., Тб., 1989, էջ 85-86):

³ Տե՛ս **Ա. Կазарян**, նշվ. աշխ., էջ 18:

⁴ Տե՛ս **Ղազար Փարպեցի**, էջ 26, 380, **Սեբեոս**, էջ 121 և այլն:

⁵ Տե՛ս «Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի», էջ 14:

⁶ Տե՛ս **Ղազար Փարպեցի**, էջ 380:

⁷ Տե՛ս **Սեբեոս**, էջ 121:

⁸ Ամր, էջ 68:

հակաթոռ կաթողիկոս նշանակվեց Յովհան Բագարանցին (600-616)¹: Այդ ժամանակ, ըստ պատմիչի՝ Սբ. Գրիգոր եկեղեցու ողջ սպասքը տեղափոխվեց Կարնո քաղաք²: Ինչ վերաբերում է Սեբեոսի այն հիշատակությանը, թե Դվինի Սբ. Գրիգոր եկեղեցին կառուցվել է Յայոց կաթողիկոս Աբրահամ Ռշտունու օրոք (607-616)³, ամենայն հավանականությամբ, 608 թ., ապա կարծում ենք, որ խոսքը եկեղեցու վերանորոգման մասին է: Ըստ որում՝ այդ գործն ավարտվել է արդեն Կոմիտաս Ա Աղցեցի կաթողիկոսի օրոք⁴:

Դատելով սկզբնաղբյուրների տեղեկություններից՝ արաբական տիրապետության շրջանում Յայոց կաթողիկոսների հիմնական մատավայրը Դվինն էր: Սակայն, նրանք այս կամ այն պատճառով երբեմն հեռանում էին այնտեղից, իսկ արաբները նրանց վերստին վերադարձնում էին Դվին: Այսպես, արաբների հարստահարությունների պատճառով Դվինից հեռացած Դավիթ կաթողիկոսից (728-741) հետո Արմինիայի ոստիկանը Սիոն կաթողիկոսին (767-775) տեղափոխեց Դվին⁵: Ըստ Յովհաննես Դրասխանակերտցու՝ Դվինի 863 թ. երկրաշարժից կաթողիկոսանիստը չէր տուժել⁶, սակայն ավերվել էր 893 թ. երկրաշարժից⁷: Դրանից հետո Յայոց կաթողիկոսները տեղափոխվեցին սկզբում Վասպուրական (Չորոկ վանք), իսկ այնուհետև Վաղարշապատ⁸:

Յովհաննավանք: Յամանուն վանական համալիրի ամենաինքնուրույն տաճարն է: Ավանդությունը Յովհաննավանքի կառուցումը վերագրում է Գրիգոր Լուսավորիչին: Պատմագրության մեջ առաջին հիշատակությունները պատկանում են VII դ. սկզբին⁹: Հիշատակվում է նաև Ուխտանեսի կողմից¹⁰: Ճարտարապետական ձևերի և լուծումների քննությունը ցույց է տալիս, որ այն կառուցվել է IV-V դդ.¹¹: Յայ դասական

¹ Այդ մասին մամրամասնորեն տես **Ա. Եղիազարյան**, Յայոց եկեղեցին և քաղկեդոնականությունը VII դարում, -ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետի «Տարեգիրք», 2008, էջ 289-290:

² Տես **Սեբեոս**, էջ 91:

³ Ամդ, էջ 100:

⁴ Ամդ, էջ 112:

⁵ Տես **Յովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 110:

⁶ Ամդ, էջ 136:

⁷ Ամդ, էջ 164:

⁸ Տես **Թովմա Արծրունի և Ամանուն**, էջ 358:

⁹ Տես «Գիրք թղթոց», մատենագրութիւն մախնեաց, Թիֆլիս, 1901, էջ 111, 151, 172:

¹⁰ Տես **Ուխտանես**, էջ 64:

¹¹ Տես **Թ. Թորամանյան**, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 1, եր., 1942, էջ 131, Տես **Գ. Յովսեփյան**, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության, պրակ Գ, Նյու-Յորք, 1944, էջ 20:

ճարտարապետության շրջանի այս արժեքավոր հուշարձանը գտնվում է Արագածոտն գավառում:

Տեկորի Աբ. Սարգիս եկեղեցի: Հայաստանի հնագույն տաճարներից է, որը կառուցվել է V դ.¹: Կարծիք կա, որ այն նախկինում եկել է հեթանոսական տաճար, որը հիմնովին վերակառուցվել է V դ.²: Ղ. Ալիշանը կարծում է, որ, հավանաբար, այն Հայաստանի ամենահին եկեղեցիներից է³: Եկեղեցու կառուցման արձանագրության մեջ որպես կառուցող հիշատակված է Սահակ Կամսարականը՝ Արշավիր Արշարունի Կամսարականի որդին, որը գործել է Վահան Մամիկոնյանի օրոք և Հովհան Մանդակունու կաթողիկոսության տարիներին (478-490)⁴:

Տեկորի եկեղեցին V դ. եզակի կենտրոնագմբեթ եկեղեցիներից է, որոնք մեծ դեր խաղացին գմբեթավոր եկեղեցիների զարգացման և տարածման առումով⁵:

Ավանի եկեղեցի: Կառուցվել է VI դ. երկրորդ կեսին՝ նախքան 590 թ.⁶: Հովհաննես Դրասխանակերտցին այն անվանում է «գալաթառակերտ քաւարան սուրբ»⁷: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն կառուցել է Հովհան Բագարանցին՝ նախքան կաթողիկոս դառնալը⁸:

Ավանի եկեղեցին ճարտարապետական ոճով յուրահատուկ տեղ է գրավում: Այն՝ ավանդական բազիլիկային շինությունների միջավայրում հանդես գալով որպես ճարտարապետական նորույթ, սակայն, որոշ նմանություններ ունի Վաղարշապատի Մայր Տաճարի հորինվածքին⁹: Նրա կառուցմամբ հայկական ճարտարապետության մեջ սկիզբ դրվեց նոր ոճի, որը շուտով տարածվեց Հայաստանում և մուտք գործեց Վիրք՝ դառնալով նախատիպ բազմաթիվ եկեղեցիների համար: Այդ ոճի

¹ Տե՛ս Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հատ. 1, էջ 188:

² Տե՛ս Կ. Ղաֆադարյան, Տեկորի տաճարի V դարի հայերեն արձանագրությունը և մեսրոպյան այբուբենի առաջին տառաձևերը, «ՊԲՀ», 1962, թիվ 2, էջ 39-40: Տե՛ս նաև Խ. Թոքարսկի, Архитектура Армении IV-XIV веков, Ер., 1961, էջ 82-83:

³ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 131-133:

⁴ Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, էջ 392: Տե՛ս նաև Ղաֆադարյան Կ., Տեկորի տաճարի V դարի հայերեն արձանագրությունը և մեսրոպյան այբուբենի առաջին տառաձևերը, էջ 45-46:

⁵ Տե՛ս Ա. Казарян, նշվ. աշխ., էջ 19:

⁶ Մանրամասնորեն տե՛ս Կ. Ղաֆադարյան, Պատմահնագիտական դիտողություններ Ավանի տաճարի վերաբերյալ, «ՊԲՀ», 1968, թիվ 3, էջ 76:

⁷ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 74: Տե՛ս նաև Սեբեոս, էջ 112:

⁸ Տե՛ս Կ. Ղաֆադարյան, Պատմահնագիտական դիտողություններ Ավանի տաճարի վերաբերյալ, էջ 89-90:

⁹ Տե՛ս Ա. Казарян, նշվ. աշխ., էջ 19:

նշանավոր օրինակները Հայաստանում Վաղարշապատի Սբ. Հռիփսիմե և Վիրքում Սծխեթայի Ջվար (Սբ. Խաչ) եկեղեցիներն են¹: Ավանի և Վաղարշապատի Սբ. Հռիփսիմեի եկեղեցիներն ընդհանրապես դարձան ուղղորդիչներ Հայաստանում և Այսրկովկասում գմբեթավոր եկեղեցիների շինարարության զարգացման համար²:

Պտղնիի եկեղեցի: Կոտայք գավառում գտնվող այս եկեղեցին հայկական ճարտարապետության այն կոթողներից է, որոնք ճարտարապետական լուծումների առումով հանդիսացել են մախատիպ հետագայում կառուցված շատ եկեղեցիների համար³: Ուսումնասիրողների կողմից եկեղեցու կառուցումը երբեմն թվագրվել է VI-VII դդ.⁴: Սակայն, եկեղեցին, դատելով VI-VII դդ. սահմանագլխին հայ եկեղեցաշինության մեջ նկատվող մի շարք օրինաչափություններից, կառուցվել է VII դ. առաջին տասնամյակներին⁵: Ըստ եկեղեցու պատին պահպանված արձանագրության՝ կառուցվել է Սանվել (Սանուել) Ամատունու հանձնարարությամբ⁶:

Վաղարշապատի Սբ. Գրիգոր եկեղեցի (Ջվարթնոց): Կառուցվել է VII դ., հավանաբար, 652 թ.⁷, Հայոց կաթողիկոս Ներսես Գ-ի կողմից: Ըստ Սեբեոսի՝ Ներսես Գ-ն «շինեաց անդ և եկեղեցի մի յանուն երկնաւոր Զուարթնոցն...: Եւ շինեաց զեկեղեցին բարձր շինուածովք և չքնաղ զարմանալեալք, արժանի աստուածային պատուոյն, որում նուիրեացն»⁸: Ներսես Գ-ն եկեղեցու կառուցումն ավարտին է հասցրել արդեն Թեոդորոս Ռշտունու մահից հետո, երբ հնարավորություն ստացավ վերադառնալու Վաղարշապատ⁹: Ասողիկը այն կոչում է «Սուրբ Գրիգոր հրաշապայծառ եկեղեցի»¹⁰: Դվինի 893 թ. երկրաշարժից հետո, երբ այստեղ հաստատվեց Հայոց կաթողիկոսը, կարճ ժամանակով հանդիսացել է կաթողիկոսանիստ¹¹: Սակայն, արդեն Ավիշինի 897 թ. արշա-

¹ Տե՛ս Կ. Դաֆադարյան, Պատմահնագիտական դիտողություններ Ավանի տաճարի վերաբերյալ, էջ 76-90, Խ. Թոքարսկի, Архитектура Армении IV-XIV веков, էջ 132, Казарян А., նշվ. աշխ., էջ 20-21:

² Տե՛ս Ա. Казарян, նշվ. աշխ., էջ 23:

³ Տե՛ս Խ. Թոքարսկի, Архитектура Армении IV-XIV веков, էջ 105-107:

⁴ Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Նյութեր ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության, պրակ Գ, էջ 29, Խ. Թոքարսկի, Архитектура древней Армении, էջ X և այլն:

⁵ Տե՛ս Ս. Մնացականյան, Պտղնիի տաճարը, «ՊԲՀ», 1961, թիվ 3-4, էջ 219-220:

⁶ Ամդ, էջ 232-234:

⁷ Տե՛ս Թ. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, էջ 136:

⁸ Տե՛ս Սեբեոս, էջ 147:

⁹ Ամդ, էջ 175:

¹⁰ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 88-89:

¹¹ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Ամանուն, էջ 358:

վանքի ժամանակ Հայոց կաթողիկոսը նստում էր Վասպուրականում¹:

Զվարթնոցի տաճարի ճարտարապետական հորինվածքը լուրջ հետք թողեց Հայաստանի և այսրկովկասյան երկրների եկեղեցական ճարտարապետության մեջ, որի արդյունքում այդ երկրներում կառուցվեցին մի շարք զվարթնոցատիպ տաճարներ, որոնցից հայտնի են Տայքի Իշխան ավանի, Բանակ գյուղի, Անի մայրաքաղաքի և ներկայիս Զաքաթալայի շրջանի Լեկիտ գյուղի տաճարները²:

Վաղարշապատի Աբ. Յոփսիմեն եկեղեցի: Աբ. Յոփսիմեն եկեղեցին հիմնադրվել է 618 թ.³ Կոմիտաս Ա Աղցեցի կաթողիկոսի կողմից: Ըստ Սեբեոսի՝ եկեղեցու տեղում մատուռ կար՝ կառուցված Սահակ Պարթևի օրոք, որը Կոմիտաս կաթողիկոսի հրամանով քանդվեց: Մատուռի տեղում կառուցվեց հոյակապ եկեղեցի³, որը կանգուն է մինչև այսօր: Այս եկեղեցու ճարտարապետական նախատիպը, ինչպես տեսանք, եկել է Ավանի եկեղեցին: Նմանատիպ մեկ այլ եկեղեցի մի փոքր ուշ կառուցվեց նաև Վիրքում (Սժխեթայի Ջվար եկեղեցին): Բացի ակնհայտ նմանությունից, համընկնում են նույնիսկ Վաղարշապատի Աբ. Յոփսիմեն և Սժխեթայի Ջվար եկեղեցիների չափսերը⁴:

Վաղարշապատի Աբ. Գայանե եկեղեցի: Աբ. Գայանե եկեղեցին կառուցվել է Հայոց կաթողիկոս Եզրի օրոք (630-641) մոտ 630 թ.: Եկեղեցու տեղում գտնվել է համանուն մատուռը⁵:

Թալինի Աբ. Աստվածածին եկեղեցի: Կամսարականների կողմից հիմնադրված միակ եկեղեցին է, որ գտնվում է Արագածոտն գավառում: Կառուցման ժամանակի մասին միասնական կարծիք գոյություն չունի: Ամենայն հավանականությամբ, Սրենի տաճարի ժամանակակից (VII դ. առաջին կես) եկեղեցի է⁶: Հայկական ճարտարապետության արժեքավոր հուշարձաններից է, որի շինարարական արձանագրությունը կարևոր է Կամսարականներին վերաբերող որոշ հարցերի լուսաբանման համար⁷:

Բազավանի եկեղեցի: Հայաստանի հնագույն եկեղեցիներից մեկն

¹ Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 184:

² Տե՛ս **Կ. Ղաֆաղարյան**, **Զվարթնոց** (դիտողություններ).-«ՊԲՀ», 1959, թիվ 4, էջ 174, **Н. Токарский**, **Архитектура Армении IV-XIV веков**, էջ 132, **С. Мнацаканян**, **Звартноц. памятник армянского зодчества VII века**, М., 1971, էջ 59-61:

³ Տե՛ս **Սեբեոս**, էջ 121: Տե՛ս նաև **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 76-78:

⁴ Տե՛ս **А. Казарян**, նշվ. աշխ., էջ 33:

⁵ Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 82:

⁶ Տե՛ս **Ա. Սամուշարյան**, Սրենի և Թալինի տաճարների շինարարական արձանագրությունները,-«ՊԲՀ», 1966, թիվ 1, էջ 251:

⁷ Անդ, էջ 247-252:

էր, որը, ըստ Մխիթար Այրիվանեցու՝ կառուցվել է ապագա Հայոց կաթողիկոս Ներսես Գ-ի օրոք¹: Դա տեղի է ունեցել, ըստ եկեղեցու հիմնադրման արձանագրության՝ 639 թ.²: Եկեղեցին, ինչպես նկարագրում է Հովհաննես Դրասխանակերտցին, շատ հարուստ էր ու գրավում էր արաբների ուշադրությունը: Այն թալանվել էր արաբների կողմից Եգիպտոսի կանի օրոք (Յազիդ իբն Ուսայդ աս-Սուլամի (752-54 թթ., 759-69 թթ., 775-780 թթ.)³:

Եկեղեցին հայտնի է եղել երկու անուններով՝ սկզբնապես Աբ. Հովհաննես⁴, իսկ այնուհետև, թերևս VII դ. կեսերից, Աբ. Գրիգոր⁵:

Արուճի Աբ. Գրիգոր եկեղեցի: Կառուցվել է 667 թ. Հայոց և Վրաց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի (662-685) կողմից: Ըստ Ղևոնդի՝ «շինեացնա (իմա-Գրիգոր Մամիկոնյան-Ա.Ե.) տուն աղօթից ի գաւառն Արագածոտին ի յաւանն Արուճ, տաճար փառաց անուան տեառն գեղեցիկ վայելչութեամբ, զարդարեալ ի յիշատակ անուան իւրոյ»⁶: Հովհաննես Դրասխանակերտցին այն անվանում է «չքնաղագեղ եկեղեցի» և «երկնային իմն ճեմարան...ի վերայ երկրի»⁷: Ասողիկն այն կաթողիկէ է անվանում⁸: Արուճի Աբ. Գրիգոր եկեղեցին միջնադարյան Հայաստանի ամենամեծ եկեղեցիներից մեկն էր: Թեև խնդրո առարկա շրջանում չի հիշատակվում, սակայն, ամենայն հավանականությամբ, կարևոր դեր է խաղացել, քանի որ Արուճը, որը եկեղեցու շինարարության ժամանակ ավան էր, զարգացում էր ապրել և Հայ Բագրատունիների տերության շրջանում վերածվել քաղաքացյուղի⁹:

Արամոնսի վանք: VIII դ. որոշ ժամանակով հանդիսացել է կաթողիկոսանիստ: Հովհաննես Օձնեցուն (717-728) փոխարինած Դավիթ կա-

¹ Տե՛ս Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 60: Տե՛ս նաև Ս. Մնացականյան, Բագավանի տաճարի շինարարական արձանագրության վերծանման հարցի շուրջը, -«ՊԲՀ», 1964, թիվ 2, էջ 224:

² Տե՛ս Ի. Օրբելի, Багаванская надпись 639 г. и другие армянские ктиторские надписи VII в., -«Христианский Восток», т. II, вып. I, СПб., 1913, էջ 113-122:

³ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 110-112:

⁴ Եկեղեցու՝ սկզբնապես Աբ. Հովհաննես Մկրտիչի անունով կոչվելու օգտին է խոսում այն իրողությունը, որ Տրդատ Գ-ի և Գրիգոր Լուսավորչի հաստատած կարգով Բագավանում ամեն տարի նշվում էր Հովհաննես Մկրտիչի հիշատակի տոնը (տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 184):

⁵ Տե՛ս Ի. Օրբելի, Багаванская надпись 639 г. и другие армянские ктиторские надписи VII в., էջ 105, Ս. Մնացականյան, Բագավանի տաճարի շինարարական արձանագրության վերծանման հարցի շուրջը, էջ 217:

⁶ Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 15:

⁷ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 94:

⁸ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 99:

⁹ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 198:

թողիկոսի (728-741) մասին Հովհաննես Դրասխանակերտցին պատմում է, թե «վասն զի ի բնակչաց հեթանոսաց ի Դվին քաղաքի յոյժ տաղտկացեալ լինէր այրն Աստուծոյ Դաւիթ, այլ և բազում չար ոճիրք զնա նեղեցին. ապա տագմապեալ և արտաքս ի միջոյ մոցա... շինէ եկեղեցի ի գեօղն Արամոնս»¹: Արամոնք գյուղը Հայոց կաթողիկոսների սեփականությունն էր: Գտնվում էր Կոտայքում:

Մրենի կաթողիկե եկեղեցի: Միջնադարյան Հայաստանի այս հռչակավոր եկեղեցին² կառուցվել է VII դ. Հայոց իշխան Դավիթ Սահառունու օրոք, Բյուզանդիայի Հերակլ կայսեր գահակալության շրջանում: Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ «ի հրամանէ մորուն (իմա՝ Դավիթ Սահառունու-Ա.Ե.) շինէր իսկ եկեղեցին գեղեցկայարմար, որ ի քաղաքագեղն Մրեն»³: Թեև սկզբնաղբյուրներում հիմնադիր է համարվում Դավիթ Սահառունին⁴, պահպանված արձանագրությունները ցույց են տալիս, որ կառուցումը սկսվել է 623 թ. Ներսես Կամսարականի կողմից, երբ Հայաստանի կուրապաղատն էր Դավիթ Սահառունի իշխանը: Կառուցումն ավարտվել է 640 թ.⁵:

Խնդրո առարկա շրջանում թեև չի հիշատակվում, սակայն, անկասկած, կարևոր դեր ուներ Հայ Բագրատունիների տերության հոգևոր կյանքում, քանի որ Մրեն բնակավայրն աճում էր և Հովհաննես Դրասխանակերտցու օրոք վերածվել քաղաքագյուղի⁶:

Բանակ վանք⁷: Հիմնավորց այս վանքը, որը հիմնադրվել է VII դ., վերակառուցվել է Կղարջքի թագավոր Ատրոներսեհի օրոք՝ Սմբատ Ա-ի կողմից նրան թագադրելուց (899 թ.) անմիջապես հետո⁸: Կարծում ենք,

¹ Ամդ, էջ 108:

² Տե՛ս **Մ. Տեր-Մովսիսյան**, Էջմիածին և հայոց հնագույն եկեղեցիներ, Վաղարշապատ, 1911, էջ 105:

³ Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 82:

⁴ Ամդ: Տե՛ս նաև **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 53: **Թ. Թորամանյան**, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 1, էջ 297, **Н. Токарский**, Архитектура Армении IV-XIV веков, էջ 97:

⁵ Տե՛ս **Ս. Մնացականյան**, ե՞րբ է կառուցվել Մրենի տաճարը, «ՊԲՀ», 1969, թիվ 3, էջ 149-164:

⁶ Տե՛ս **Բ. Առաքելյան**, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դարերում, էջ 84:

⁷ Տայքի այս և մնացյալ հայկական ճարտարապետական հուշարձանների մասին մանրամասն տե՛ս **Н. Токарский**, Архитектура древней Армении (Ե., 1946), **Տ. Մարտիրոսյան**, Հայ ճարտարապետության հուշարձաններ. Խորագույն Հայք (Եր., 1978), նույնի՝ Հայ դասական ճարտարապետության ակունքներում (Հայաստանի և Վրաստանի վաղ միջնադարյան հուշարձաններ), (Եր., 2003): Տե՛ս նաև **Н. Северов**, Памятники грузинского зодчества, архитектурные альбомы, М., 1947:

⁸ Տե՛ս **Сумбат Давитис-дзэ**, էջ 33: Տե՛ս նաև **А. Казарян**, Храм Банак (Бана): новое исследование. - «Архитектурное наследство», вып. 48, М., 2007, էջ 4-22:

որ այդ տեղի է ունեցել X դ. սկզբին՝ երբ Տայքի հյուսիսային որոշ շրջաններ, ինչպես տեսանք, կարճ ժամանակով մտնում էին Ատրնեսի Բագրատունու տիրույթների մեջ: Այդուհետ հանդես է եկել որպես եպիսկոպոսամիստ¹:

Իշխանի վանք: Կառուցվել է ապագա Հայոց կաթողիկոս Ներսես Գ Տայեցու (641-661) կողմից՝ նրա հայրենի Իշխան գյուղում²: Ըստ Գեորգի Մերչուլի՝ այն վերանորոգվել է Գրիգոր Խանձթեցու հետ եղած վանականներից նրա մորաքրոջ որդի Սավվայի (Սաբան) կողմից³: Վերջին տեղեկության հետ կապված պետք է նշել, որ Գրիգոր Խանձթեցու գործունեությունը՝ դատելով նրա հիմնադրած կամ վերանորոգած վանքերի ու եկեղեցիների աշխարհագրությունից, հիմնականում կենտրոնացած էր Խանձթա վանքի շրջակա տարածքներում, մինչդեռ Իշխանի վանքը գտնվում էր Տայքի և Կղարջքի սահմանին՝ Տայքում:

Իշխանի լքված վանքը Գրիգոր Խանձթեցին և Սաբանը տեսել էին 826 թ.՝ Կոստանդնուպոլսից վերադառնալիս: Սաբանը ցանկացավ ամփոփել անցնել վանքի վերականգնման աշխատանքներին, սակայն Գրիգոր Խանձթեցին առաջարկեց նախ գնալ Կղարջք՝ Խանձթա վանք⁴: Կղարջքում նրանց հայտնի դարձավ Աշոտ Իշխանի մահվան մասին, և երկու հոգևորականները ցավակցություն հայտնեցին Աշոտի որդիներին, որից հետո Սաբանը մեկնեց Իշխան⁵:

Գրիգոր Խանձթեցուն շուտով հետաքրքրեց, թե ինչ վիճակում է Սաբանը: Վերջինիս մասին նա պատմեց Կղարջքի Բագրատ (Բագարատ) կուրապաղատին, որը մարդ ուղարկեց՝ Սաբանին հրավիրելու իր մոտ: Վերջինս հրաժարվեց գալ, և կուրապաղատը նոր նամակ ուղարկեց՝ կցելով նաև Գրիգոր Խանձթեցու նամակը: Այս անգամ Սաբանը եկավ՝ հատկապես դրդված Գրիգոր Խանձթեցու նամակից⁶:

Երբ կուրապաղատն ընդունեց Սաբանին, ապա հարցրեց, թե ինչու նա հրաժարվեց ներկայանալ իր հրավերով: Սաբանը պատասխանեց, որ ծառայում է միայն Քրիստոսին և այժմ էլ եկել է միայն Գրիգոր Խանձթեցու կանչով: Մեր կարծիքով, պատճառն այն էր, որ Տայքը Հայ

¹ Տե՛ս Сумбат Давитис-дзе, էջ 33:

² Տե՛ս Георгий Мерчуле, գլ. XXVI: Н. Токарский, Архитектура Армении IV-XIV веков, էջ 128-132:

³ Ամդ., գլ. V: Ն. Տոկարսկին կարծում է, որ Սաբանը Իշխանի վանքը ոչ թե վերականգնեց, այլ բերել է այն վիճակի, որ հնարավոր լինի այնտեղ պատարագ մատուցել (տե՛ս Н. Токарский, Архитектура древней Армении, էջ 132):

⁴ Տե՛ս Георгий Мерчуле, գլ. XIV:

⁵ Ամդ., գլ. XIV:

⁶ Ամդ., գլ. XXVI:

Բագրատունիների տիրույթն էր, ուստիև Իշխանի վանքում հաստատված Սաբանը ենթարկվում էր Հայ Բագրատունիներին, սակայն, լինելով քաղկեդոնական՝ ընդունում էր Գրիգոր Խանձթեցու հոգևոր իշխանությունը: Այդ դեպքից հետո Բագարատ կուրապաղատը Գրիգորի և Սաբանի հետ այցելեց Իշխան: Հետագայում Սաբանը դարձավ Իշխանի եպիսկոպոս¹:

Աշունք (Օշկ) վանք: Գտնվում էր Տայքի Ագորդաց Փոր գավառում: Ըստ Վարդան վարդապետի՝ «Սահակ Մոռտն կոչեցեալ, որ եպիսկոպոս էր Տայոց ի յԱշունքն, և հալածեալ անտի վասն հաւատոց (իմա՝ դավանանքի-Ա.Ե.), եկն ի Հայս առ Աշոտ (իմա՝ Աշոտ իշխանաց իշխան-Ա.Ե.)»²: Դա տեղի էր ունեցել 876 թ. առաջ: Պետք է եզրակացնել, որ այդ ժամանակ Տայքում քաղկեդոնականներն այնքան էին զորեղացել, որ դավանանքի պատճառով այնտեղից հալածել էին Աշունքի եպիսկոպոսին: Թերևս այդ ժամանակներից էլ սկսվել էր Աշունքի վանքի քաղկեդոնականացման գործընթացը: Ամենայն հավանականությամբ, Հայ Բագրատունիների հզորացման շրջանում այդ գործընթացը դադարել էր: Սմբատ Ա-ի օրոք Տայքից դուրս էր մղվել Կղարջքի Բագրատունիների ճյուղին պատկանող Գուրգենը՝ հաստատվելով Շավշքում, և քաղկեդոնականները Տայքում անկարող էին զգալի գործունեություն ծավալել: Բացի այդ, ինչպես տեսանք, Սմբատ Ա-ն պատժիչ արշավանք էր իրականացրել դեպի Կղարջք, քանի որ տեղի Ատրներսեհ Բագրատունի թագավորը մասնակցել էր Հայոց թագավորի դեմ դավադրությանը: Այդուհետ, մինչև Սմբատ Ա-ի մահը, քաղկեդոնականները Տայքում ակտիվություն չէին ցուցաբերում: X դ. կեսերին միայն այստեղ Բագրատունիները սկսում են լայն եկեղեցաշինական աշխատանքներ իրականացնել³:

Երազգավորսի Սբ. Փրկիչ եկեղեցի: Կառուցվել է Հովհաննես Դրասխանակերտցի (898-929) կաթողիկոսի գահակալության առաջին տարում⁴: Այստեղ է Հայոց թագավոր օծվել Սմբատ Ա-ն⁵: Հովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է, որ Բուղայի արշավանքների շրջանում Երազգավորսում գումարվում է եպիսկոպոսների ժողով, որտեղ կաթողիկոս է ընտրվում Ձաքարիան (855-876)⁶: Կարծում ենք, որ այնտեղ

¹ Ամդ, գլ. XXVI:

² Տես Վարդան վարդապետ, էջ 91:

³ Տես Сумбат Давитис-дзе, էջ 33 և այդուհետ:

⁴ Տես Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 186:

⁵ Տես Վարդան վարդապետ, էջ 92:

⁶ Տես Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 130:

նախապես վանք է եղել, որտեղ էլ գումարվել է ժողովը: 898-899 թթ. Սբ. Փրկիչ եկեղեցու շինարարությունն ավարտվում է և կատարվում է նավակատիքը¹:

Բագարանի եկեղեցի: Կառուցվել է մոտ 901թ.² Սմբատ Ա-ի եղբորորդի, Հայոց սպարապետ Աշոտի կողմից: Գտնվում էր քաղաքի՝ Ախուրյան գետին հարող հատվածում: Կառուցումից անմիջապես հետո կատարվել է եկեղեցու նավակատիքը²:

Կողբի եկեղեցի: Կառուցվել է մոտ 901-902 թթ.³ Սմբատ Ա-ի եղբորորդի, Հայոց սպարապետ Աշոտի կողմից³:

Սյունյաց իշխանություններ: XI դ. միայն Սյունյաց թագավորության կազմում, որից դուրս էին մնացել Սյունիքի՝ Գեղամա ծովի շրջակա գավառները, Վայոց ձորը, ճահուկն ու Երնջակը, սկզբնաղբյուրները հիշատակում են 48 վանք⁴: Կարելի է բխեցնել, որ դրանց մեծագույն մասը գոյություն ուներ նաև խնդրո առարկա շրջանում:

Սիսավանի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի: Հայ դասական ճարտարապետության այն եզակի կոթողներից է, որոնք մեզ են հասել կանգուն վիճակում: Չնայած ըստ Ստեփաննոս Օրբելյանի՝ եկեղեցին կառուցվել է նախքան Հայոց թվականությունը («յառաջ քան զհայ թուականն», այսինքն՝ մինչև 551 թ.)⁵, կառուցման ժամանակի մասին միասնական կարծիք գոյություն չունի: Ընդհանուր առմամբ, եկեղեցու կառուցումը թվագրվում է VI-VII դդ.⁶: Ս. Մնացականյանը, մանրամասն քննություն առնելով եկեղեցու ճարտարապետական հորինվածքը, արձանագրությունները և պատկերաքանդակները՝ կառուցման ժամանակը համարում է VII դ. 80-90-ական թվականները⁷: Գտնվում է ներկայիս Սիսիան քաղաքում:

Մաքենացվոց կամ Մաքենյաց վանք: Գեղարքունիքի ամենահայտնի և ամենախոշոր կալվածատեր վանքն էր⁸: Այրվել էր Բաբելի կողմից⁹, բայց հետագայում վերականգնվել: Այնուհետև տեղի վանականների մի մասը հեռացել էր Շիրակ, իսկ նրանցից Սողոմոնը դարձել Հա-

¹ Անդ, էջ 186:

² Անդ, էջ 196:

³ Անդ, էջ 196-198:

⁴ Տե՛ս Ստեփաննոս Օրբելյան, էջ 334, Վարդան վարդապետ, էջ 140-141: Տե՛ս նաև Թ. Հակոբյան, Սյունիքի թագավորությունը, էջ 72-74:

⁵ Տե՛ս Ստեփաննոս Օրբելյան, էջ 338:

⁶ Տե՛ս Ս. Մնացականյան, Սիսավանի տաճարը, «ԴԲՀ», 1965, թիվ 4, էջ 221:

⁷ Անդ, էջ 221-230:

⁸ Տե՛ս Ստեփաննոս Օրբելյան, էջ 179-183:

⁹ Տե՛ս Սովսես Կաղանկատվացի, էջ 326-327:

յոց կաթողիկոս (791-792)¹: Մաքենացվոց վանքը Հայոց կաթողիկոսների կալվածքն էր: Հովհաննես կաթողիկոսը (833-855) Գեղարքունիքի կաթողիկոսական կալվածքներում շրջագայելիս վախճանվում է և թաղվում վանքի գերեզմանոցում²: Գրիգոր Սուփան Բ-ն վանքի տարածքում կառուցում է եկեղեցի՝ Աբ. Աստվածածին անունով՝ նվիրաբերելով գյուղեր, ագարակներ և այգիներ Գառնիում, Երևանում և այլ վայրերում³: Գտնվում էր Սողք գավառում:

Աբ. Աստվածածին և Աբ. Առաքելոց վանքեր: Գտնվում էին Գեղամա ծովի կղզում: Կառուցվել են Մաշտոց եպիսկոպոսի նախաձեռնությամբ 871-874 թթ.: Կառուցմանն աջակցել էր Վասակ Գաբուռ իշխանի տիկինը՝ Աշոտ Ա-ի դուստր Մարիամ իշխանուհին: Եկեղեցիներն ընդարձակ տիրույթներ ունեին ցամաքում⁴:

Շողագա (Շողվագա) Աբ. Պետրոս եկեղեցի: Կառուցվել է Մարիամ իշխանուհու նախաձեռնությամբ և կոչվել Պետրոս առաքյալի անունով: Գեղարքունյաց տիկինը մահ ընդարձակ տիրույթներ է նվիրել եկեղեցուն⁵: Ավերակները պահպանվել են Սևանա լճի հարավային ափին՝ Ձորագյուղի հարևանությամբ:

Կոթ գյուղաքաղաքի Աբ. Աստվածածին վանք (Կոթավանք): Կառուցվել է Գրիգոր Սուփան Բ-ի կողմից, իսկ այնուհետև պարսպապատվել⁶: Շուտով տեղի է ունեցել նավակատիքը, որի ժամանակ վանքին նվիրաբերվել են գյուղեր, իսկ քահանաների համար նշանակվել է աշխատավարձ⁷:

Վանեվանաց Աբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի: Կառուցվել է Գեղարքունիքի Վասակ Գաբուռ իշխանի տիկին Մարիամի նախաձեռնությամբ և Սմբատ Ա-ի եղբայր Շապուհի աջակցությամբ 903 թ.՝ հիմնավորց Վանեվանաց վանքի տարածքում⁸: Շապուհ Բագրատունու հրամանով տեղադրվել է մահ կառուցման արձանագրությունը⁹: Եկեղեցուն նվիրաբերվել են մահ գյուղեր, սահմանվել է եկամուտ¹⁰: Ըստ Ստեփաննոս Օրբելյանի՝ այստեղ է թաղ-

¹ Տես **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 112-114:

² Անդ, էջ 128:

³ Տես **Ստեփաննոս Օրբելյան**, էջ 178-181:

⁴ Անդ, էջ 173-174:

⁵ Անդ, էջ 174-175:

⁶ Անդ, էջ 176:

⁷ Անդ, էջ 176-177:

⁸ Անդ, էջ 182:

⁹ Անդ:

¹⁰ Անդ:

ված Սմբատ Ա թագավորը¹:

Տաթևի մայր տաճար: Հովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է, որ IX դ. վերջին և X դ. սկզբին Սյունյաց իշխանները լայն եկեղեցաշինական գործունեություն էին ծավալել²: Այդ գործունեության մասին առավել մանրամասն է խոսում Ստեփաննոս Օրբելյանը: Պատմիչը՝ խոսելով Սյունյաց իշխանների եկեղեցաշինության մասին, ի մասնավորի անդրադառնում է Տաթևի վանքի մայր տաճարի շինարարությանը, որը սկսվել էր 895 թ. և ավարտվել 11 տարում: Այսինքն՝ շինարարությունն ավարտվել է 905 թ.: Դրանից հետո տեղի ունեցավ Տաթևի վանքի մայր տաճարի նավակատիքը, որին Սմբատ Ա-ի գլխավորությամբ հրավիրվել էին հայոց մեծամեծերը: Նրանք գյուղեր և հողեր ընծայեցին տաճարին: Ընդհանուր առմամբ, վանքը որպես պարզև ստանում է 14 գյուղ, մեկ ավան, մեկ բերդ և երկու այլ վանք: Այնուհետև, ըստ պատմիչի՝ արդեն 906 թ., կազմվեցին ընծաների վավերագիրը³:

Վասպուրականի իշխանություն:

Ձորո վանք: Ըստ ավանդության՝ վանքի տեղում եղել է Գրիգոր Լուսավորչի կողմից կառուցված Սբ. Հռիփսիմյանց վկայարանը⁴: Վերանորոգվել է Ներսես Գ կաթողիկոսի օրոք: Կարճ ժամանակով հանդիսացել է Հայոց Գևորգ կաթողիկոսի (877-897) աթոռանիստը նրա գահակալության վերջում: Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ նա թաղվել է վանքի գերեզմանատանը⁵: Գտնվում էր Վասպուրականի Տոսպ գավառում, Վան քաղաքից ոչ հեռու:

Վարազա Սբ. Նշան և Սբ. Խաչ եկեղեցիներ: Ըստ ավանդության՝ Սբ. Նշան եկեղեցին կառուցվել է Ներսես Գ-ի օրոք, երբ այնտեղ հայտնաբերվեց Հռիփսիմյանց կույսերի կողմից ամփոփված՝ Հիսուս Քրիստոսի խաչափայտի մի մասունքը⁶: Հետագայում Վարազա լեռան շրջանում կառուցվեց նաև Սբ. Խաչ եկեղեցին, որ ութմանիկները Բուդայի արշավանքների շրջանում հարկատու էին դարձրել⁷: Թովմա Արծրունին, պատմելով գերությունից վերադարձած Աշոտ Արծրունու գործունեության մասին, հաղորդում է, թե նա կարողացավ ութմանիկներից

¹ Անդ, էջ 182-183:

² Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 202: Տե՛ս նաև **А. Якобсон**, Очерк истории зодчества Армении V-XVII веков, М.-Л., 1950, էջ 152-156:

³ Տե՛ս **Ստեփաննոս Օրբելյան**, էջ 226:

⁴ Տե՛ս **Թովմա Արծրունի և Ամանուն**, էջ 104:

⁵ Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 184:

⁶ Տե՛ս **Թովմա Արծրունի և Ամանուն**, էջ 394:

⁷ Անդ, էջ 306, 332-334:

ազատագրել Վարագա լեռան շրջակայքը¹: Վարագա եկեղեցիները նույնպես ազատագրվեցին և դրանից հետո հանդիսանում էին Արծրունիների իշխանության կարևոր հոգևոր կենտրոն:

Աղթամարի Սբ. Խաչ վանք: Վասպուրականի Դերենիկ իշխանի մահից հետո, երբ նա թաղվեց Աղթամարի Սբ. Խաչ վանքում, նրա որդիները վանքին ընդարձակ կալվածքներ նվիրեցին, որոնք հիմնականում գտնվում էին Ռշտունիք գավառում²: Վանքի և, ընդհանրապես կղզու կառուցապատումը շարունակվեց հետագայում և իր ավարտին հասավ Գագիկ Արծրունու թագավորության տարիներին³:

Ոստանի Սբ. Մարիամ Աստվածածին եկեղեցի: Թովմա Արծրունին, պատմելով Վասպուրականի Գագիկ իշխանի գործունեության մասին, ի մասնավորի հաղորդում է, որ նա շինարարական լայն աշխատանքներ իրականացրեց Ոստանում՝ վերակառուցելով նրա ավերված միջնաբերդն ու արաբական տիրապետության շրջանում քանդված Սբ. Մարիամ Աստվածածին եկեղեցին⁴:

Ոստանի Սբ. Պետրոս եկեղեցի: Ըստ Արծրունյաց պատմիչի՝ կառուցելով եկեղեցին «վեյելչապես պայծառութեամբ», Գագիկ Արծրունին սկզբում այն ցանկանում էր անվանակոչել Սբ. Փրկիչ, սակայն, հետո միտքը փոխեց և կոչեց Սբ. Պետրոսի անունով⁵:

Աղբակի Սբ. Խաչ վանք: Գտնվում էր Արծրունիների ոստան Զադամակերտ ավանում, որտեղ գտնվում էր Վասպուրականի Արծրունի իշխանների տոհմական հանգստարանը: Ըստ Թովմա Արծրունու՝ Զայ Բագրատունիների տերության կազմավորման և ամրապնդման շրջանում այստեղ, մասնավորապես, թաղվել էին Վասպուրականի Աշոտ Արծրունի իշխանը 874 թ. և Դերենիկի որդի Աշոտ իշխանը՝ 905 թ.⁶:

Վանա բերդի Սբ. Գևորգ և Սբ. Սիոն եկեղեցիներ: Ըստ Թովմա Արծրունու՝ երկու եկեղեցիներն էլ կառուցվել են Վասպուրականի Գագիկ իշխանի կողմից Վանա բերդում: Սբ. Սիոն եկեղեցու քարը Վասպուրականի իշխանի պատվերով բերվել է Մանազկերտից: Եկեղեցու խորանի աջ կողմում նա կառուցեց մեկ այլ եկեղեցի՝ ի հիշատակ Զիսուս Քրիստոսի խաչելության վայրի՝ Գողգոթայի, իսկ ձախ կողմում՝ ևս մեկ եկեղեցի՝ ի հիշատակ Զիսուս Քրիստոսի հարության⁷:

¹ Ամդ, էջ 332-334:

² Ամդ, էջ 356:

³ Ամդ, էջ 452-454:

⁴ Ամդ, էջ 390:

⁵ Ամդ, էջ 394:

⁶ Ամդ, էջ 338, 384:

⁷ Ամդ, էջ 390:

Հաղամակերտի եկեղեցի: Կառուցվել է X դ. սկզբին՝ Վասպուրականի Գագիկ իշխանի եղբոր՝ Գուրգենի կողմից: Վերջինս եկեղեցու քարը բերել է տվել Մանազկերտից՝ Բզունյաց ծովով¹:

Տարոնի իշխանություն:

Մշո Ար. Կարապետ (Գլակա, Իմնակնյան) վանք: Սկզբնաղբյուրները Տարոնի խնդրո առարկա շրջանի վանքերի և եկեղեցիների մասին գրեթե տեղեկություններ չեն պահպանել: Խնդիրն այն է, որ, գտնվելով արաբա-բյուզանդական սահմանային ամրությունների գոտու հարևանությամբ, ինչպես նաև որոշ ժամանակ գրավված լինելով Շայբանիների ամիրայության կողմից, Տարոնի իշխանները երկրամասի հոգևոր կյանքի զարգացման համար գրեթե ժամանակ չէին ունենում:

Մշո Ար. Կարապետ հիմնավորը վանքը, թեև խնդրո առարկա շրջանում պատմիչների կողմից չի հիշատակվում, սակայն շարունակել է կարևոր դեր խաղալ Բագրատունիների հզորացման շրջանում:

Մշո Ար. Փրկիչ եկեղեցի: Կառուցվել է Բագարատ Բագրատունու կողմից²: Թովմա Արծրունու տեղեկության համաձայն՝ այն «բարձրաբերձ» եկեղեցի էր, որի վրա ծախսվել էր 300հզ դահեկան³: Այստեղ էր ապաստանել խուֆեցիների վրեժխնդրությունից փախուստի դիմած արաբ զորավար Յուսուֆը⁴:

Վանդիրի (Մշո Ար. Աղբերիկ) վանք: Տարոնի իշխանության վանքերից մեկն էր, որը հայտնի էր դարձել այնտեղ պահվող կենարար խաչով: Այն, ըստ ավանդության՝ օրհնվել էր Հիսուս Քրիստոսի եղբայր Հակոբի կողմից (մեկ այլ ավանդության համաձայն՝ իր մեջ կրում էր փրկչական խաչի մի մասունքը)⁵: Ստեփանոս և Ներսես Մեծոփեցիների անունով մեզ հասած ձեռագրում Վանդիրի վանքի մասին նշված է. «Տեառն եղբոր սուրբ նշանն, որ կայր ի Վանդիրն, զոր բերեալ էր սուրբ առաքեալն Թադէոս, որ էր ի կենաց փայտէն»⁶: Վարդան վարդապետի «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակվում է, որ «Վանդիրն սուրբ Աղբերիկն է ի տեառնեղբորէն Յակոբայ ի գաւառին Խութայ»⁷: Ամենայն հավանականությամբ,

¹ Անդ, էջ 396:

² Անդ, էջ 190:

³ Անդ:

⁴ Անդ:

⁵ Տե՛ս Գարեգին Ա կաթողիկոս, Յիշատակարանը ձեռագրաց, հ. Ա, էջ 182-186:

⁶ Տե՛ս Լ. Խաչիկյան, Հայ պատմագրության անհայտ էջերից, «ՊԲՀ», 1972, թիվ 4, էջ 240 (231-247):

⁷ Տե՛ս «Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի», էջ 20: Վարդան վարդապետի «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրության մեջ նշված է. «Վանդիրն սուրբ Աղբերիկն է, ուր կայ օծեալ խաչն ի տեառնեղբորմէն Յակոբայ ի գաւառին Խութայ, եւ անդ է սուրբ բեռնն Քրիստոսի ներկեալ արեամբն Քրիստոսի» (անդ, էջ 42-43):

հենց Հակոբի կողմից խաչի օրհնության պատմության շնորհիվ էլ հետագայում Վանդիր վանքը սկսեց կոչվել Սբ. Աղբերիկ (Սբ. Աղբայրիկ): Այդ խաչի միջոցով, ըստ վերոհիշյալ ավանդության՝ Սմբատ Ա-ի օրոք վերակենդանացվել էր մի պատանի: Վանքին IX դ. նվիրատվություններ էր կատարել Սմբատ Մամիկոնյան իշխանը (չորս կրպակ և ձիթահանք)¹: Վանքում էր գտնվում Սասունի իշխանների հանգստարանը: 908 թ. Սմբատ Ա-ն վավերացրեց Սմբատ Մամիկոնյանի նվիրատվությունը, ապա անձամբ ընծաներ մատուցեց և ընդարձակ տարածքներ նվիրաբերեց վանքին²:

Հայոց Արևելից կողմերի իշխանություններ:

Փիսի եկեղեցի: Ըստ ավանդության՝ այս այս եկեղեցին կառուցել է Թադևոս առաքյալի աշակերտ Եղիշեն³: Մովսես Դասխուրանցին հաղորդում է, թե «յայսմ տեղուոջ եղև սկիզբն արևելեայցս եկեղեցեացս մայրաքաղաքաց»⁴ կամ «մայր եկեղեցեացն արևելեայց»⁵: Վերակառուցվել է V դ.⁶: Մեսրոպ Մաշտոցն այստեղ էր թաղել սուրբ խաչի մասունքը, որը հայտնաբերվել ու տեղափոխվել էր Գլխո վանք⁷: Գտնվում էր Ուտի Առանձնակ գավառում:

Ամարասի վանք: Ամարասի վանքը գտնվում էր Արցախի Մյուս Հաբանդ գավառում, որի՝ վանքին հարակից հատվածը կոչվում էր Ամարաս⁸: Այն կառուցվել էր IV դ.⁹ Գրիգոր Լուսավորչի կողմից⁹: Խնդրո առարկա շրջանում եպիսկոպոսանիստ եկեղեցի էր¹⁰:

Սբ. Եղիշե առաքյալի վանք (Ջրվշտիկ): Դեռևս IV դ. Թադևոս առաքյալի աշակերտ Եղիշեի մասունքներն ամփոփվել էին Արցախի Մեծ Կվանք գավառում՝ մի ուխտատեղիում, որը Մովսես Դասխուրանցու օրերում արդեն կոչվում էր Ջրվշտիկ: Վանքը կառուցվել է V դ.՝ Վաչագան Բարեպաշտի կողմից¹¹: Կարևոր դեր ուներ հայոց Արևելից կողմերի հոգևոր կյանքում:

Մեծիրանից Սբ. Հակոբի վանք: Խաչենի իշխանության կարևոր վանքերից մեկն էր: Վանքում պահպանվել են մի քանի արձանագրու-

¹ Տես Գարեգին Ա կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, էջ 182-183:

² Ամդ, էջ 183-186:

³ Տես Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 10, 275:

⁴ Ամդ, էջ 10:

⁵ Ամդ, էջ 274-275:

⁶ Ամդ, էջ 95-97:

⁷ Ամդ, էջ 201-208, 214, 344:

⁸ Ամդ, էջ 327:

⁹ Ամդ, էջ 35:

¹⁰ Ամդ, էջ 294, 300, 328, 344 և այլն:

¹¹ Ամդ, էջ 12:

թյուններ, որոնք վերաբերում են խաչենի իշխանության խնդրո առարկա շրջանի գործող անձանց¹:

Գտչա վանք: Գոռոզի իշխանության կարևոր վանքերից էր, որի գերեզմանատանը պահպանված արձանագրությունները կարևոր տեղեկություններ են պահպանել Եսայի Աբու Մուսե իշխանի և նրա սերունդների մասին²:

Դադոյի վանք (Դադիվանք): Մովսես Դասխուրանցին այն հիշատակում է Խորաձորում³: Ամենայն հավանականությամբ, Խորաձոր էր կոչվում Տրտու գետի միջին հոսանքի հովիտը, որտեղ գտնվում է Դադիվանքը: Ի դ. քրիստոնեության քարոզիչ, մահատակ Դադի գերեզմանի վրա կառուցվել է եկեղեցի, որի շուրջ հետագայում կազմավորվել է վանքը, որի պահպանված շինություններից ամենավաղը կառուցվել է XII դ.⁴:

Կատարո վանք: Գտնվում էր Դիզափայտ լեռների շրջանում՝ հանդիսանալով Հայոց Արևելից կողմերի կարևոր հոգևոր կենտրոններից մեկը: Կառուցվել է Աղվանից Վաչագան թագավորի օրոք, երբ այստեղ հայտնաբերվել էին սրբերի մասունքներ⁵:

Կաղանկատվաց վանք: Հիշատակվում է Մովսես Դասխուրանցու կողմից Հայոց Արևելից կողմերի այն վանքերի թվում, որոնց նույնանուն վանքեր կային նաև Երուսաղեմում⁶:

Գլխո վանք: Գտնվում էր Արցախի Մեծ Կվանք գավառում: Հայոց Արևելից կողմերի նշանավոր հոգևոր կենտրոններից էր⁷: Հայոց Արևելից կողմերի Վարազ Տրդատ իշխանը Հայոց և Վրաց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի (662-685) մոտ ուղարկեց Իսրայել եպիսկոպոսին՝ խնդրելու Գրիգոր Լուսավորչի աշյունից մի մասնիկ: Խնդիրն այն է, որ այդ ժամանակ Դարանաղյաց գավառի Թորդան ավանից Վաղարշապատ էր տեղափոխվել Գրիգոր Լուսավորչի աշյունը: Իսրայելը ստանում է Գրիգոր Լուսավորչի ծնոտի մի մասը, որը բերվում և հանդիսավորությամբ ամփոփվում է Գլխո վանքում⁸: Հայտնի էր նաև այստեղ պահվող սուրբ

¹ Տես Ն. Աղոնց, Երկեր, հ. Ա, էջ 509:

² Տես Ս. Բարխուդարյան, Արցախի, Շաքիի և Փառիսոսի իշխանությունները IX-X դարերում, էջ 55-58:

³ Տես Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 340:

⁴ Տես Միքայել Ասորի, էջ 43: Դադիվանքի շինությունների կառուցման ժամանակագրության մասին մանրամասնորեն տես Ս. Այվազյան, Դադիվանքի հոգևոր շինությունների կառուցման ժամանակագրական հաջորդականությունը, «ՊԲՀ», թիվ 3, էջ 199-218:

⁵ Տես Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 119, 300:

⁶ Ամդ, էջ 285:

⁷ Ամդ, էջ 208, 212, 218 և այլն:

⁸ Ամդ, էջ 235-237:

խաչի մասունքը¹:

Բերդո վանք: Գտնվում էր Շամքոր քաղաքում: Այստեղ երբեմն գումարվում էին Հայոց Արևելից կողմերի եկեղեցականների ժողովներ²:

Պարտավի Սբ. Գրիգոր եկեղեցի: Կոչվում է մահ Պարտավի մեծ եկեղեցի³: VIII դ. սկզբին, երբ Հայոց Արևելից կողմերում փորձ կատարվեց ներմուծելու քաղկեդոնական դավանանքը, Հայոց կաթողիկոս Եղիան մեկնեց Պարտավ քաղաք, եկեղեցում ատյան գումարեց ու հրամայեց իր մոտ բերել քաղկեդոնական դավանանքի կողմնակիցներին, որոնք նրա հրամանով պատժվեցին⁴:

Պարտավի Սբ. Աստվածածին վանք: Հիշատակվում է Մովսես Դասխուրանցու կողմից Հայոց Արևելից կողմերի այն վանքերի թվում, որոնց համանուն վանքեր կային մահ Երուսաղեմում⁵:

Նորավանք: Կառուցվել է Սահլ Սմբատյանի որդի Ատրներսեհի կնոջ՝ Սպրամի կողմից IX դ. կեսերին⁶: Գտնվում էր Սողք գավառում, որը, ինչպես տեսանք, մտնում էր Սահլ Սմբատյանի տիրույթների մեջ:

Համշենի իշխանության վանքերն ու եկեղեցիները:

Եղնովիտի վանք: Համշենի իշխանության կարևոր վանքերից էր, որտեղ, ըստ ավանդության, պահվում էին սուրբ Վարդանանց ճշարմաները⁷: Ներկայումս վանքը գոյություն չունի, սակայն նրա շրջակայքը շարունակում է կոչվել Եղնովիտ (թուրք. Էլկիտ):

Խաչիվանք: Գտնվում էր Եղնովիտից ոչ հեռու: Ինչպես տեսանք, սկզբնապես կոչվում էր Խաչիկ վանք, հետո՝ Խաչեքարո վանք, ապա՝ Խաչեքար-Քաջքար, ներկայումս Խաչիվանիկ:

Արևելից մեծ իշխանության վանքերն ու եկեղեցիները:

Սկզբնաղբյուրները քիչ տեղեկություններ են պահպանել Աղվանքի եկեղեցիների և, մասնավորապես, խնդրո առարկա շրջանում կառուցված եկեղեցիների մասին: Այդպիսի տեղեկություններ կան հատկապես սկսած այն ժամանակներից, երբ տարածվեց քաղկեդոնականությունը:

Պետք է նշել, սակայն, որ Մովսես Դասխուրանցու տեղեկությունների համաձայն՝ Հայոց Արևելից կողմերի եկեղեցու կազմում գոյություն

¹ Ամդ, էջ 208:

² Ամդ, էջ 314:

³ Ամդ, էջ 319:

⁴ Ամդ, էջ 296-297: Տե՛ս մահ **Պովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 102:

⁵ Տե՛ս **Մովսես Կաղանկատվացի**, էջ 285:

⁶ Ամդ, էջ 340:

⁷ Տե՛ս **Ռ. Տաշեան**, Տայք, դրացիք և խոտորջուր, «Հանդես ամսօրեայ», 1972, թիվ 1-3, էջ 23-29:

ունենին Շաքեի և Կապադակի եպիսկոպոսությունները¹:

Աղվանքում հնուց հայտնի էին որոշ վանքեր և, հատկապես, Գիշի և Դավիթ Գարեջա վանքը:

Գիշի վանք: Գտնվել է Գիշ ավանում, որը ներկայումս էլ գոյություն ունի և կոչվում է Քիշ: Գտնվում է Շաքի քաղաքից հյուսիս²:

Դավիթ Գարեջա վանք: Կառուցվել է VI դ.: Հայ Բագրատունիների տերության կազմավորման շրջանում, Ճանարաց քրեպիսկոպոսությունում գործունեություն ծավալելուց հետո, այստեղ հաստատվել էր Իլարիոն Վրացի վանականը (մահ. 882 թ.)³: Մինչև Դիմար թագուհին, ինչպես վերևում անդրադարձանք, Աղվանքի եկեղեցին միաբնակ էր: Միաբնակ էր մաս Դավիթ Գարեջա վանքը, ուր այցելում էին ու նվիրատվություններ կատարում Հայոց Արևելից կողմերի իշխանական տների ներկայացուցիչները⁴:

Վիրքի վանքերն ու եկեղեցիները: Խնդրո առարկա շրջանում Վիրքում լայն եկեղեցաշինական գործունեություն չի իրականացվել: Պատճառն այն էր, որ այն մասամբ գտնվում էր արաբների ձեռքում (Տփղիսի ամիրայություն): Սակայն շարունակում էին գործել նախկինից հայտնի որոշ եկեղեցիներ:

Տփղիսի Աբ. Մարիամ Աստվածածին եկեղեցի: Ըստ վրացական աղբյուրների՝ կառուցվել է Վրաց թագավոր Վախթանգ Գորգասալի որդի Դաչի կամ Դաչե Ուջարնեցու (մոտ 522-534) կողմից, որը Տփղիսն իր մայրաքաղաքն է դարձրել⁵: Տփղիսի հնագույն եկեղեցին է, որը հետագայում կոչվեց Անչիսխատ (բառացի՝ Անչայի սրբապատկեր): Խնդիրն այն է, որ Անչայի եկեղեցուց այստեղ է տեղափոխվել Հիսուս Քրիստոսի անձեռագործ պատկերը (Աբ. դաստառակ)⁶: Շառայել է իբրև վանատուն⁷:

Սծխեթայի Ջվար եկեղեցի: Կառուցումը սկսվել է VII դ. սկզբին՝ Վրաց իշխան Ստեփանոսի օրոք, երբ տեղի էին ունենում պարսկա-

¹ Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 122, 213, 341-346:

² Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 48:

³ Տե՛ս "Житие и деяния Илариона Грузина", перевод с древнегрузинского, введение, примечания Г. Цулая, М., 1998, էջ 55:

⁴ Տե՛ս Պ. Մուրադյան, Կովկասեան մշակութային աշխարհը եւ Հայաստանը, էջ 84-86:

⁵ Տե՛ս Դжуншөр Դжуншериани, էջ 204-205: Տե՛ս մաս Պ. Մուրադյան, Հին Թիֆլիսի հայոց եկեղեցիները, ուսումնասիրություն և աղբյուրներ, Էջմիածին, 2009, էջ 226-227:

⁶ Անդ, էջ 227:

⁷ Անդ, էջ 13: Տե՛ս մաս Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Հին Թբիլիսիի և հայ-վրացական կուլտուրական կապերի պատմությունից, -«ՊԲՀ», 1958, թիվ 3, էջ 152:

բյուզանդական պատերազմները¹: Ըստ Դավթի որդի Սմբատի՝ 629 թ. դրությամբ եկեղեցու կառուցումը դեռ չէր ավարտվել: Այն շարունակվեց Ստեփանոսի որդի Ատրնեսեհի և վերջինիս որդի Ստեփանոսի իշխանության շրջանում: Կառուցման ժամանակ լուր հասավ արաբների կողմից Բաղդադի գրավման մասին²: Խոսքն, ամենայն հավանականությամբ, 637 թ. մասին է, երբ արաբների կողմից գրավվեց Իրաքը: Ուստի՝ Ջվար եկեղեցու կառուցումը 630-ական թթ. դեռևս ընթացքի մեջ էր: Ինչպես ճշգրտել է Պ. Մուրադյանը, շինարարական աշխատանքները շարունակվել են մինչև 642 թ.: Դրանց մասնակցել են հայ վարպետներ՝ Թողոսակի գլխավորությամբ³: Այն հանդիսանում էր Վրաց կաթողիկոսի աթոռանիստը:

Սծխեթայի Ջվար եկեղեցին կառուցվել է Հայաստանում արդեն կառուցված նմանատիպ եկեղեցիների՝ Ավանի և Վաղարշապատի Սբ. Հռիփսիմե եկեղեցիների օրինակով: Բացի այն, որ այն նման է Սբ. Հռիփսիմե եկեղեցուն, համընկնում են նաև երկու եկեղեցիների չափսերը⁴:

Տփղիսի Սբ. Սիոն եկեղեցի: Ինչպես ճշգրտել է Պ. Մուրադյանը, Սբ. Սիոն եկեղեցին հիմնադրվել է 626 թ. հետո⁵: Այդ է ցույց տալիս Դավթի որդի Սմբատի հաղորդումը, ըստ որի՝ եկեղեցու կառուցումը սկսվել է VII դ. սկզբին և ավարտվել 629 թ.՝ պարսկա-բյուզանդական հաշտության պայմանագրի կնքման տարում⁶: Եկեղեցին գործում էր նաև արաբական տիրապետության շրջանում:

Ատենի Սբ. Սիոն եկեղեցի: Կառուցվել է VII դ.: Պահպանվել են հայերեն արձանագրություններ և հայ ճարտարապետի անունը⁷: Ամենայն հավանականությամբ, հենց այստեղ են 906 թ. հաշտվել Հայոց Սմբատ Ա և Աբխազաց Կոստանդին Գ թագավորները՝ այդ իրադարձությունը հավերժացնելով հանդիսավոր խմբանկարով⁸: Գտնվում էր Գորի քաղաքից հարավ:

¹ Տե՛ս **Сумбат Давитис-дзэ**, էջ 27-28:

² Ամդ, էջ 30-31:

³ Տե՛ս **П. Мурадян**, Армянская надпись храма Джвари, «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 1968, թիվ 2, էջ 55-80:

⁴ Տե՛ս **А. Казарян**, նշվ. աշխ., էջ 33:

⁵ Տե՛ս **Պ. Մուրադյան**, Հին Թիֆլիսի հայոց եկեղեցիները, էջ 13-14: Տե՛ս նաև **П. Мурадян**, Армянская надпись храма Джвари, էջ 66-68:

⁶ Տե՛ս **Сумбат Давитис-дзэ**, էջ 29-30:

⁷ Տե՛ս **Լ. Մելիքսեթ-Քել**, VII դարու հայերեն արձանագրությունները Վրաստանում (Ատենի Սիոն), - ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1945, թիվ 5, էջ 3-6:

⁸ Տե՛ս **Ռ. Մաթևոսյան**, Բագրատունի թագավորների (Աշոտ I, Սմբատ I, Աշոտ II) բյուզանդական թագը, էջ 176:

Վիրքում հնուց հայտնի էին այլ վանքեր ու եկեղեցիներ: Սակայն խնդրո առարկա շրջանում բուն Վիրքում գտնվող եկեղեցիները գրեթե չեն հիշատակվում: Այդ առումով, սկզբնաղբյուրների ուշադրության կենտրոնում էր Կղարջքի կուրապաղատությունը, որտեղ IX դ. տեղի ունեցող իրադարձությունները մեծ կարևորություն ունեին և նույն դարի վերջին (899 թ.) հանգեցնելու էին Կղարջքի (Վրաց կոչված) թագավորության հիմնադրմանը:

Կղարջքի կուրապաղատության վանքերն ու եկեղեցիները: Աշոտ կուրապաղատի իշխանության շրջանից (VIII դ. վերջ-826) սկսած լայն ծավալներ է ընդունում եկեղեցաշինությունը Կղարջքի կուրապաղատությունում, որի սկզբնավորողն այնուհետև Կղարջքի կուրապաղատության հոգևոր առաջնորդի դերը ստանձնած Գրիգոր Խանձթեցին էր (759-861): Այդ մասին մանրամասն տեղեկություններ են պահպանվել Գեորգի Մերչուլի կողմից X դ. կեսերին գրի առնված «Գրիգոր Խանձթեցու վարք»-ում: Դատելով Գեորգի Մերչուլի հաղորդումներից՝ Գրիգոր Խանձթեցու կողմից Կղարջքի կուրապաղատությունում կառուցվել կամ վերակառուցվել են տասնյակ եկեղեցիներ¹: Այն պահին, երբ Գրիգոր Խանձթեցին եկավ Կղարջք, այստեղ բացի Օպիզայից որևէ այլ գործող եկեղեցի չկար: Նա սկզբում կարողացավ Խանձթայում միայն փայտե եկեղեցի կառուցել²:

Խանձթա վանքի շինարարության ժամանակ Կղարջքում իշխում էր Աշոտ կուրապաղատը³: Իր իշխաններից մեկի միջոցով Աշոտը իմացավ Գրիգոր Խանձթեցու մասին⁴: Կուրապաղատն իր մոտ հրավիրեց նրան և նվիրեց բարեբեր վայրեր, այդ թվում՝ Շատրերդի շրջանը⁵: Այդ ժամանակներից, երբ Կղարջքի կուրապաղատը սկսեց հովանավորել Գրիգոր Խանձթեցու կողմից սկսված եկեղեցաշինությունը, վերջինս ամբողջ Կղարջքում լայն ծավալներ ընդունեց⁶: Դատելով Գրիգոր Խանձթեցու հիմնած վանքերի և եկեղեցիների աշխարհագրությունից՝ այն ընդգրկում էր միայն Կղարջքը: Այդ իսկ պատճառով նրան ուզում էին կարգել զուտ Կղարջքի վանքերի և եկեղեցիների (Խանձթա, Շատրերդ, Միջնաձոր և այլն) հոգևոր առաջնորդ: Վիճակն այդպիսին էր նաև Բագարատ կուրապաղատի որդու՝ Դավիթի օրոք, երբ կառուցվեց Խանձ-

¹ Տե՛ս Георгий Мерчуле, գլ. V, IX:

² Ամդ, գլ. VII:

³ Ամդ, գլ. IX:

⁴ Ամդ, գլ. X:

⁵ Ամդ, գլ. XI:

⁶ Ամդ, գլ. X:

թայի քարե եկեղեցին¹։ Բացի այդ, Աբխազաց թագավորին նկարգելով Կղարջքի վանքերն ու եկեղեցիները՝ Գրիգոր Խանձթեցին մասնավորապես պատմում է, որ դրանք մի կողմից սահմանակցում են Աբխազաց թագավորությանը Ղաղո լեռներով, իսկ մյուս կողմից շրջապատված են Շավշքի մեծ գետերով։ Ընդհանրապես, Գեորգի Մերչուլի հիշատակած անվանումը՝ «Կղարջքի մենաստաններ», արդեն իսկ խոսում է այն բանի օգտին, որ դրանք բոլորը գտնվում էին Կղարջքում²։

Գրիգոր Խանձթեցու և նրա մերձավորների կողմից կառուցված կամ վերակառուցված վանքերի թվում բացառություն էր կազմում միայն Իշխանի վանքը, որը գտնվում էր Տայքում։ Ըստ Գեորգի Մերչուլի՝ այն վերակառուցել է Գրիգոր Խանձթեցու շրջապատի հոգևորականներից Սաբանի կողմից³։

Պետք է նշել, որ այդ նույն շրջանում քաղկեդոնական եկեղեցու կողմից Հայոց իշխան Աշոտ Մսակերին քաղկեդոնական դավանանքի հետևորդ դարձնելու փորձ էր կատարվել։ Նրա միջոցով հնարավոր էր լինելու քաղկեդոնականությունը տարածել ողջ Հայաստանում։ Դատելով Մխիթար Այրիվանեցու և Վարդան վարդապետի տեղեկություններից, քաղկեդոնականներն իրենց նպատակների մեջ որոշ հաջողության հասել էին, սակայն Միջագետքից ժամանած մի միաբնակ վանական դավանաբանական վեճում հաղթում է քաղկեդոնական հոգևորականին։ Դրանից հետո Աշոտ Մսակերը ավելի է հաստատվում Հայոց եկեղեցու դավանանքի մեջ ու երկրից վտարում քաղկեդոնական հոգևորականին⁴։

Խանձթա վանք։ Կառուցվել է IX դ. սկզբին՝ Գրիգոր Խանձթեցու կողմից⁵։ Գրիգոր Խանձթեցու նստավայրն էր և Կղարջքի կուրապաղատության գլխավոր հոգևոր կենտրոնը։ Վանքի կառուցումից հետո, Կղարջքի Անչայի վանքի շրջանում գտնվող գյուղերի բնակիչները հարձակվում են վանքի և նրա հարակից գյուղերի վրա՝ թալանելու և ավերելու նպատակով⁶։ Թեև փորձ է կատարվել այդ իրադարձությունը վերագրելու միջավատատիրական հարաբերությունների սրմանը⁷, սակայն վերոհիշյալ փաստը, մեր կարծիքով, ցույց է տալիս, որ Կղարջքի որոշ շրջաններում, այդ թվում՝ Անչայի վանքի շրջակայքում, չէին ընդու-

¹ Ամդ, գլ. XXVIII:

² Ամդ, գլ. XXII:

³ Ամդ, գլ. V:

⁴ Տես Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 53, Վարդան վարդապետ, էջ 84:

⁵ Տես Գեորգի Մերչուլե, գլ. VII, XXVIII:

⁶ Ամդ, գլ. LXVIII-LXX:

⁷ Տես "Очерки истории Грузии", т. II, էջ 244-245:

նում Գրիգոր Խանձթեցու հոգևոր իշխանությունը: Ուստի, այն բանից հետո, երբ Գրիգոր Խանձթեցին ցանկացել է այնտեղ տարածել սեփական հոգևոր իշխանությունը, ստացել է նման հակահարված:

Օպիզայի Աբ. Յովհաննես Սկրտիչի վանք: VIII դ. վերջին այստեղ որոշ ժամանակ ապրել է Գրիգոր Խանձթեցին: Այն պահին, երբ Գրիգոր Խանձթեցին եկավ Կղարջք, այստեղ բացի Օպիզայից որևէ այլ գործող վանք չկար¹:

Դատելով «Սերապիոն Զարգմեցու վարք»-ում պահպանված մի տեղեկությունից, Օպիզայի վանքը IX դ. կեսերին հանդիսանում էր Կղարջքի հոգևոր կենտրոններից մեկը²: Ըստ «Քարթլի մատյան»-ի՝ այն վերակառուցվել է նաև Կղարջքի Բագրատունիներից Գուռաճանի օրոք: Վերջինս հետագայում թաղվել է վանքի գերեզմանատանը³:

Պետք է նշել, որ՝ Դատելով Գեորգի Մերչուլի հաղորդումներից՝ Գրիգոր Խանձթեցին սկզբնապես իրավասու էր համարվում միայն այն վանքերի և եկեղեցիների նկատմամբ, որոնք կառուցվել կամ վերակառուցվել էին իր հովվապետության օրոք: Այսպես, նա Օպիզայի վանքն ու նրա քահանային համարում էր իրեն ոչ ենթակա⁴: Այդ իրողությունը, թերևս, բխում էր նրանից, որ Գուռաճան Բագրատունին հաշվի չէր նստում Կղարջքի հոգևորականների հետ⁵:

Միջնաձորի վանք: Դատելով այն իրողությունից, որ Կղարջքում Գրիգոր Խանձթեցու հաստատվելու շրջանում այնտեղ, բացի Օպիզայից, այլ գործող վանք չկար, իսկ հետագայում Միջնաձորի վանքը հանդես է գալիս որպես կուրապաղատության կարևոր վանքերից մեկը⁶, կարծում ենք, որ այն, ի թիվս Խանձթա վանքի շրջակա հին վանքերի և եկեղեցիների, վերակառուցվել է IX դ. սկզբին՝ Գրիգոր Խանձթեցու կողմից:

Շատրեղի վանք: Վերակառուցվել է Գրիգոր Խանձթեցու կողմից և դարձել նրա հոգևոր իշխանության երկու կարևոր վանքերից մեկը՝ Խանձթայից հետո: Շատրեղի շրջանը Գրիգոր Խանձթեցուն էր նվիրել դեռևս Աշոտ կուրապաղատը⁷: Հետագայում, երբ սկսվեց վանքի վերակառուցումը, Գրիգոր Խանձթեցին խնդրեց կուրապաղատ Բագարատին, որպեսզի նա օգնի շինարարությանը: Ի պատասխան, կուրապա-

¹ Տե՛ս Գեորգի Մերչուլե, գլ. VII:

² Տե՛ս Բասիլի Յարմելի, գլ. XV:

³ Տե՛ս «Մատիանե Կարտլիս», էջ 32:

⁴ Տե՛ս Գեորգի Մերչուլե, գլ. XXXIV:

⁵ Ամդ, գլ. XLII:

⁶ Ամդ, գլ. XXVII, XXVIII, XXXI և այլն:

⁷ Ամդ, գլ. XI:

դատը կալվածքներ նվիրեց վանքին¹: Վերջինիս մեծ նվիրատվություններ կատարեցին նաև Կղարջքի մյուս իշխանները²:

Անչայի վանք: Ինչպես տեսանք, Անչայի վանքի շրջակայքի բնակիչները թշնամաբար ընդունեցին Գրիգոր Խանձթեցուն և նույնիսկ հարձակում գործեցին Խանձթա վանքի վրա: Գեորգի Մերչուլի մի հաղորդումից պարզվում է, որ Անչայի վանքն իր թեմով հատուկ կարգավիճակ ուներ վրաց եկեղեցու համակարգում: Այդ հատուկ կարգավիճակը հովանավորվում էր Տփղիսի Սահակ ամիրայի կողմից՝ ընդդեմ Խանձթա վանքի հոգևոր իշխանության: Եղավ մի պահ, երբ Տփղիսի ամիրա Սահակի օգնությամբ Անչայի եպիսկոպոս դարձավ ոմն Ցկիր, որը հավաքեց Անչայի ժողովրդին և ուղարկեց քանդելու Խանձթա վանքը: Այն անհաջողության մատնվեց միայն Ցկիրի մահվան պատճառով³:

Արտանուշի Աբ. Պետրոս-Պողոս եկեղեցի: Կառուցվել է IX դ. սկզբին՝ Կղարջքի Աշոտ կուրապաղատի կողմից՝ Արտանուշի բերդի վերականգնումից անմիջապես հետո: Եկեղեցուն նա կառուցեց նաև սեփական դամբարանը: Գտնվում էր Արտանուշի բերդում⁴: Ըստ Վախուշտ Բագրատիոնի՝ այս եկեղեցուն է սպանվել Աշոտ կուրապաղատը⁵:

Սամցխեի վանքերն ու եկեղեցիները: Կղարջքում ծավալված եկեղեցաշինական աշխատանքներից հետո Կղարջքի հոգևորականները սկսում են իրենց հոգևոր իշխանությունը տարածել հարևան Սամցխեում: Այնտեղ հատուկ այդ նպատակով ուղարկվեց Սերապիոն Ջարգմեցին, որը լայն գործունեություն ծավալեց: Այդ մասին մանրամասն տեղեկություններ են պահպանվել Վասիլ Ջարգմեցու կողմից գրի առնված «Սերապիոն Ջարգմեցու վարք»-ում: «Վարք»-ում մանրամասն տեղեկություններ կան նրա կողմից Սամցխեում վանքերի հիմնադրման մասին, որն իրականացվել է 860-ական թթ.⁶: Ընդհանուր առմամբ, պետք է ընդգծել, որ Սերապիոն Ջարգմեցին Սամցխեում իրականաց-

¹ Անդ, գլ. XXV:

² Անդ, գլ. XXVII:

³ Անդ, գլ. LXVIII-LXX:

⁴ Տես *Сумбат Давитис-дзе*, էջ 31:

⁵ *Ածծոժե Ածծածեի՛ն*, էջ 187: «Քարթլիի մատյան»-ի հաղորդած տեղեկության համաձայն՝ Աշոտ կուրապաղատը սպանվել է Գարդաբանի եկեղեցուն (տես «*Матиане Карталиса*», էջ 29): Պետք է նշել, որ վրաց պատմաբանների կողմից ընդունված է հենց վերջին տեղեկությունը, որի հիման վրա նրանք փորձում են ցույց տալ, թե Աշոտ կուրապաղատը տիրել է նաև Գարդաբանին (տես «*Очерки истории Грузии*», т. II, էջ 308-309): Սակայն, դատելով Դավթի որդի Սմբատի տեղեկություններից՝ Աշոտ կուրապաղատը սպանվել է Շավշքի եկեղեցիներից մեկում, երբ զինվորներ հավաքագրելու նպատակով մեկնել էր այնտեղ (տես *Сумбат Давитис-дзе*, էջ 31-32):

⁶ Տես *М. Лордкипанидзе*, նշվ. աշխ., էջ 316-317:

րեց այն, ինչ Կղարջքում Գրիգոր խանձթեցին:

Դատելով Վասիլ Ջարգմեցու տեղեկություններից՝ Սամցխեի տարբեր վայրերում Կղարջքի հոգևորականներին վատ էին ընդունում և վտարում էին իրենց երկրամասերից: Երբ նրանք նոր էին միայն մտել Սամցխե և կառուցել առաջին վանքը, տեղի իշխանը չցանկացավ նրանց տեսնել իր տիրույթներում և արտաքսեց¹: Այնուհետև այդպիսի դեպքերը կրկնվեցին: Սակայն Սերապիոն Ջարգմեցին համառորեն ի կատար ածեց իրեն տրված հանձնարարությունը:

Հասնելով Սամցխե՝ Սերապիոն Ջարգմեցին և մյուս հոգևորականներն անմիջապես սկսեցին կառուցել վանքեր: Առաջին վանքը կառուցվեց Սամցխեի հարավում²:

Այդտեղից նրանք շարժվեցին հյուսիս և հասան Գեորգի Չորչանեցի իշխանի տիրույթներին: Իշխանը նրանց ընդունեց գրկաբաց և գործունեության ազատություն տվեց: Նրա տիրույթներում Սերապիոնը որոշեց կառուցել հերթական վանքը, որը և տեղի ունեցավ³:

Ջարգմայի վանք: Շարժվելով Գողերծական լեռնանցքի շրջանով դեպի հյուսիս՝ Կղարջքի հոգևորականները շուտով հասան մի պղտոր ջրով լճակի: Լճակի շրջանը նրանց կողմից անվանվեց Ջարգմա՝ բնակիչների շրջանում այդ վայրի նկատմամբ ունեցած սարսափի պատճառով: Այնտեղ էլ որոշեցին կառուցել այդ կողմերի գլխավոր վանքը: Ջարգմայի վանքը դարձավ Սամցխեի այդ հատվածի հոգևոր կենտրոնը⁴: Գտնվում էր Չորչան բնակավայրից հարավ:

Ղվելի վանք: Կղարջքի հոգևորականների կողմից Ղվելի վանքը կառուցվեց Ջարգմայի հիմնադրումից մի փոքր անց⁵:

Ջանավի վանք: Ինչպես տեսանք, կառուցվել էր Համազասպի և Քուրդիկի կողմից, որոնք, հավանական է, Սամիկոնյանների տոհմից են եղել: Ամենայն հավանականությամբ, հանդիսանում էր Գեորգի Չորչանեցու իշխանության գլխավոր վանքը, որտեղ գտնվում էր տեղի իշխանների հանգստարանը⁶:

Ածղուր (Ածղվեր) վանք: Սամցխեի եպիսկոպոսանիստ վանքն էր, որը, դատելով վերոհիշյալից, խնդրո առարկա շրջանում դուրս էր Կղարջքի հոգևոր իշխանությունից և ավելին՝ երբեմն հակադրվում էր

¹ Տե՛ս Василий Зарэмели, գլ. V:

² Անդ:

³ Անդ, գլ. VI-VII:

⁴ Անդ, գլ. VIII-XIII:

⁵ Անդ, գլ. XVI:

⁶ Անդ, գլ. XVII:

մրան: Դատելով Գեորգի Մերչուլի հաղորդումներից՝ կարևոր նշանակություն ունենում են Սամցխեի հոգևորականների կարծիքը նույնիսկ Վրաց կաթողիկոսի ընտրության հարցում¹: Մյուս կողմից, Սամցխեի հոգևորականները չէին ընդունում մահ Գրիգոր Խանձթեցու իշխանությունը: Երբ քննարկվում էր Վիրքի կաթողիկոս դարձած Արսենի խնդիրը, Կղարջքի Բագրատունիներից Գուառամն ու Բագարատը դժգոհ էին մրա՝ կաթողիկոս դառնալու փաստից: Միևնույն ժամանակ, դրան կողմ էր Գրիգոր Խանձթեցին²:

Ծամարաց քորեպիսկոպոսության վանքերն ու եկեղեցիները: Սկզբնաղբյուրներում տեղեկությունների սղության պատճառով հնարավոր չէ խոսել այստեղ խնդրո առարկա շրջանում կառուցվող վանքերի մասին: Դնուց ի վեր հայտնի էին Ալավերդիի, Գարդաբանի և որոշ այլ վանքեր:

Ալավերդիի (Սբ. Գեորգիի) վանք: Գտնվում է Թելավ քաղաքի մոտ: Հիմնադրվել է VI դ. և հանդիսացել Կախեթի կարևոր վանքերից մեկը, որտեղ Աղվանից թագավորության դեմ 915 թ. արշավանքի ժամանակ ուխտագնացության մեկնեցին Աբխազաց թագավորն ու Ծամարաց քորեպիսկոպոսը³:

Գարդաբանի եկեղեցի: Հիշատակվում է՝ կապված Կղարջքի Աշոտ կուրապաղատի սպանության հետ⁴: Ինչպես տեսանք, փորձ է կատարվել վերջին տեղեկության հիման վրա պնդել, թե իբր Գարդաբանը մտնում էր Աշոտ կուրապաղատի տիրույթների մեջ, սակայն վրացական մյուս սկզբնաղբյուրների տեղեկություններից երևում է, որ իրականում Աշոտ կուրապաղատը սպանվել է Կղարջքում:

Ամփոփելով Հայ Բագրատունիների տերության քաղաքների, նշանակալից բնակավայրերի, բերդերի, վանքերի և եկեղեցիների վերաբերյալ քննությունը, կարող ենք նշել, որ IX դ. վերջին և X դ. սկզբին նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել Հայոց տերության մեջ մտնող երկրներում առևտրի զարգացման համար, որի հետևանքով առևտրական ճանապարհների վրա կամ դրանց հարևանությամբ ձևավորվում են

¹ Տե՛ս Գեորգի Մերչուլե, գլ. XLII:

² Ամդ:

³ Տե՛ս "Матиане Картлиса", էջ 33:

⁴ Ամդ, էջ 29:

մեծ թվով քաղաքներ, իսկ հին քաղաքներից շատերը ծաղկում են ապրում: Միևնույն ժամանակ, ունենալով վտանգավոր հարևաններ, Հայ Բազրատունիների տերության տարբեր հատվածներում ձևավորվում են ամրությունների համակարգեր՝ անառիկ բերդերով: Ջարգացում է ապրում նաև եկեղեցաշինությունը: Հնուց ի վեր գոյություն ունեցող վանքերի և եկեղեցիների զարգացմանը զուգընթաց հիմնադրվում են բազմաթիվ նոր վանքեր ու եկեղեցիներ:

ԳԼՈՒԽ ՅՈԹԵՐՈՐԴ

ՀԱՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԸ

Արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում Հայաստանը և այսրկովկասյան երկրներն առևտրական հարաբերություններ էին պահպանում խալիֆայության տարբեր երկրների հետ, իսկ Արմինիայից դեպի հյուսիս և արևմուտք տանող առևտրական ճանապարհները դադարել էին գործել:

Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումից հետո դեպի հյուսիս և արևմուտք տանող առևտրական ճանապարհները բացվեցին: 893 թ. Սմբատ Ա-ն առևտրական պայմանագիր կնքեց Բյուզանդիայի հետ, որից հետո ակտիվացավ Հայ Բագրատունիների տերության առևտրական կյանքը, և երկիրը տնտեսական վերելք ապրեց¹:

IX դ. երկրորդ կեսից Հայաստանը Մերձավոր Արևելքում կատարվող միջազգային առևտրի մեջ սկսում է կարևոր դեր խաղալ: Միմյանց դեմ անընդհատ պատերազմող Արաբական խալիֆայության և Բյուզանդիայի միջև Հայաստանը զբաղեցնում էր չեզոք դիրք՝ այդ իսկ պատճառով միջազգային առևտրի համար դառնալով կարևոր տարանցիկ երկիր²: Միջազգային առևտրի կարևոր ճանապարհներից մի քանիսն անցնում էին Հայ Բագրատունիների տերության միջով, որը նպաստում էր տերության քաղաքների զարգացմանը:

Բացի Հայաստանն ու այսրկովկասյան երկրները Բյուզանդիային և Հյուսիսային Կովկասին կապող առևտրական ճանապարհներից, դեռևս արաբական տիրապետության շրջանից շարունակում էին գործել վերոհիշյալ երկրները խալիֆայության տարբեր երկրամասերի հետ կապող, ինչպես նաև այդ երկրների տարբեր կենտրոնները միմյանց միացնող Դվին-Պարտավ, Վարդանակերտ-Պարտավ, Պարտավ-Տփղիս, Պարտավ-Դարբանդ, Դվին-Մարանդ և Հեր-Դարբանդ ճանապարհները³, որոնք շարունակեցին գործել նաև Հայաստանի քաղաքական անկա-

¹ Տե՛ս Դովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 160-162:

² Տե՛ս Я. Манандян, О торговле и городах Армении..., էջ 201-203:

³ Տե՛ս Ibn Khordadbeh, էջ 122, al-Moqaddasi, էջ 392:

խության վերականգնումից հետո:

7.1. Դվին-Պարտավ ճանապարհը: Այս ճանապարհի երկարությունը, ըստ Իբն Խորդադբեհի՝ կազմում էր 7 անցում (մոտ 200-280կմ): Ըստ ալ-Իսթախրիի՝ Դվինից մինչև Սիսաջան կոչվող կայարան հեռավորությունը կազմում էր 16 փարսախ¹, Սիսաջանից Քիլ-Քույ՝ նույնքան, վերջինիցս մինչև Դաումիս (Դավմիս)՝ նույնքան, Դավմիսից Մատրիս՝ 12 փարսախ, Մատրիսից Կալկաթուս՝ 13 փարսախ և Կալկաթուսից մինչև Պարտավ՝ 9 փարսախ²: Ալ-Մուկադդասին հաղորդում է, թե Քիլաթունիից մինչև Դավմիս հեռավորությունը կազմում էր 2 անցում³, Դավմիսից մինչև Մատրիս՝ 2 անցում (60-80կմ), Մատրիսից մինչև Կալկաթուս՝ 2 անցում, Կալկաթուսից մինչև Պարտավ 1 անցում (30-40կմ)⁴:

Ըստ ալ-Իսթախրիի՝ Դվին-Պարտավ ճանապարհի բոլոր կայարանները գտնվում էին Սմբատ Ա-ի թագավորության մեջ⁵: Նույնը հաստատում է Իբն Զաուկալը⁶:

Դվին-Պարտավ ճանապարհի մանրակրկիտ ուսումնասիրությամբ զբաղվել են մի շարք հետազոտողներ: Զատկապետ պետք է նշել Զ. Մանանդյանին, որը մի ծավալուն ուսումնասիրություն է նվիրել այս խնդրին⁷:

Սիսաջան: Սիսաջան կայարանի տեղադրության հարցում բազմաթիվ տեսակետներ են հայտնվել, սակայն դրանք միմյանց չեն համընկնում: Ն. Կարաուլովը Սիսաջանը տեղադրում էր Բաշ-Նորաշենից ոչ

¹ Մեկ փարսախը հավասար է 5752,8 մետրի: Գեոավորությունների չափման միավորների մասին տե՛ս Զ. Մանանդյան, Երկեր, հ. 2, Եր., 1985, էջ 185:

² Տե՛ս al-Istakhri, էջ 193: Պետք է նշել, որ արաբ աշխարհագետների բերած հեռավորություններին այնքան էլ չի կարելի վստահել, քանի որ արաբները ճանապարհների երկարությունները չափում էին մեկ օրում կենդանու անցած ճանապարհով: Դաշտավայրային շրջաններում նրանք ճանապարհն անցնում էին շատ ավելի կարճ ժամանակում, քան լեռնային շրջաններում, ինչի պատճառով լեռնային պայմաններում ճանապարհը նրանց թվում էր շատ ավելի երկար, քան կար իրականում (տե՛ս Ի. Էնթաթիֆ, նշվ. աշխ., թիվ 29, էջ 68, ծանոթ. 68): Վերոհիշյալի ապացույցներին բազմիցս կհանդիպենք մեր հետագա քննության ընթացքում: Սակայն, դաշտավայրային շրջաններով անցնող ճանապարհների վերաբերյալ արաբ հեղինակների բերած հեռավորություններին կարելի է վստահել:

³ Մեկ անցումը նույն է, ինչ որ մեկ օրվա ճանապարհը: Այն հավասար էր 5-7 փարսախի (30-40կմ): Տե՛ս Ի. Էնթաթիֆ, նշվ. աշխ., թիվ 29, էջ 59, ծանոթ. 21:

⁴ Տե՛ս al-Moqaddasi, էջ 381-382:

⁵ Տե՛ս al-Istakhri, էջ 194:

⁶ Տե՛ս Ibn Haukal, էջ 350:

⁷ Տե՛ս Զ. Մանանդյան, Զին Զայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պևտինգերյան քարտեզի, Եր., 1936, էջ 175-204:

հեռու գտնվող Կիսաջան վայրում¹: 3. Մանանդյանը՝ ընդունելով Սիսաջանի տեղադրությունը Կիսաջանի տեղում, կատարել է այն վերապահումը, թե անգամ դրա ընդունելի չլինելու դեպքում Սիսաջանը պետք է գտնվեր Շարուրից Վայոց ձոր տանող ճանապարհահատվածում, իսկ որ առավել հավանական է՝ Բաշ-Նորաշենից Արփա ընթացող գծամասում: Ըստ 3. Մանանդյանի՝ Սիսաջան կայարանն իր անունը ստացել էր համապատասխան երկրամասի՝ Սիսականի (Սյունիք) անվանումից²:

Թ. 3ակոբյանը նույնպես կայարանի անվանումը կապում է Սյունիք աշխարհի անվան հետ, և այն տեղադրում է Արենի գյուղի տեղում³:

Սիսաջան կայարանի կարաուլովյան տեղադրությունը Կիսաջան վայրում խոչընդոտների է հանդիպում: Նախ արաբ հեղինակների հիշատակած հեռավորություններին ճանապարհի Շարուրի դաշտ-Դվին հատվածում կարելի է վստահել հարթ տեղանքի պատճառով, իսկ այդ դեպքում առաջ է գալիս հեռավորությունների անհամապատասխանություն. Կիսաջանից մինչև Դվին 70-75 կմ է, իսկ, ըստ ալ-Իսթախրիի՝ Սիսաջան-Դվին հեռավորությունը 16 փարսախ էր (մոտ 93 կմ): Մյուս կարևոր առարկությունն այն է, որ Սիսաջանը չեն հիշում հայկական սկզբնաղբյուրները: 3. Մանանդյանի պես ենթադրել, թե Սիսաջանը սոսկ քարավանատուն է եղել, ճիշտ չէ, քանի որ արաբ հեղինակներն այն քաղաք են համարում: Իբն Դաուկալը Սիսաջանի մասին հաղորդում է, թե այն հաճելի, միջին մեծության քաղաք է⁴: Իսկ Յակուտ ալ-Համալին հաղորդում է, որ Սիսաջանը մի քաղաք էր Դվինից 16 փարսախ հեռավորության վրա, որը գրավեց Հաբիբ իբն Մասլաման Հայաստանի նվաճման ժամանակ⁵:

Բ. Հարությունյանն ընդգծում է, որ, ըստ արաբ հեղինակների, Դվինից մինչև Սիսաջան հեռավորությունը պետք է կազմեր շուրջ 92 կմ, իսկ Կիսաջանից ու Արենիից մինչև Դվին հեռավորությունը դրան չի համապատասխանում: Վայոց ձորում տեղանքն ուսումնասիրելիս նա եկել է այն եզրակացության, որ Սիսաջան կայարանը պետք է տեղադրել հինավուրց Վայս բերդի շրջակայքում: Վայս բերդի ավերակները ներկայումս կոչվում են Վեյսալի դալասի և գտնվում են Տանձիկ գյուղի մոտակայքում: Բալազուրին Հաբիբ իբն Մասլամայի արշավանքի ժա-

¹ Տե՛ս “Ēāḏō ā Èāāēāçñēīāī ēḏāy, Āḏīāīēē ē Āçāḏāāēāæāīā, nīñō āāēāīāy Èāḏāō-ēīān ī ā īñīāāīēē nāāāāīēē āḏāāñēēō āāīāḏāō īā”,-Nī ī ī ī Ē, ān ī. 38, էջ 128:

² Տե՛ս 3. Մանանդյան, 3-ին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, էջ 194-195:

³ Մանրամասնորեն տե՛ս Թ. 3ակոբյան, Սյունիքի թագավորությունը, էջ 90-96:

⁴ Ibn Haukal, էջ 350:

⁵ Տե՛ս Jacut, III, էջ 216:

մանակ Սյունիքում հիշում է միայն Վայս բերդի նվաճման մասին, հետևաբար Յակուտ ալ-Ֆամավիի տեղեկությունը, թե Չաքիբ իբն Մասս-լաման գրավեց Սալաջանը Չայաստանի արշավանքի ժամանակ, վերաբերում է, ամենայն հավանականությամբ, վերոհիշյալ բերդին: Ապա Բ. Չարությունյանը նույնպես գալիս է այն հետևությանը, որ կայարանի Սիսաջան անվանումն առաջ է եկել մահանգի անունից: Վերջիվերջո, այս տեղադրության օգտին է խոսում այն փաստը, որ Դվինից մինչև Վայս բերդի շրջակայքը շուրջ 90-92 կմ է¹:

Ա. Ղարազյոզյանը տեղազննության ժամանակ Բ. Չարությունյանի նշած տեղում, այսինքն՝ Տանձիկ գյուղի մոտակայքում, ուր պետք է գտնվեր Վեյսալի ղալասին, որևէ ավերակ չի գտել²: Անդրադառնալով Սիսաջան քաղաքի տեղադրությանը՝ ուսումնասիրողը նշում է, որ հնագույն միակ քաղաքն այդ շրջանում գտնվում է Շարուրի դաշտում, Վայոց ձորի մոտքի մոտ, Նորաշեն գյուղի մերձակայքում³: Այն Ա. Այվազյանի կողմից նույնացվել է հինավուրց Արբային⁴: Սակայն, Ա. Ղարազյոզյանը վստահ է, որ այդ ավերակ բերդաքաղաքը ոչ թե Արբան է, այլ Մարակերտը (Մարավանը)⁵: Նա կարծում է նաև, թե արաբ հեղինակների Սիսաջանը հենց Սյունիքի մերձակայքում՝ Շարուրի դաշտում կառուցված Մարակերտն է: Դվինի և Մարակերտի միջև հեռավորությունն ուղիղ գծով կազմում է 75 կմ, որը, ըստ ուսումնասիրողի՝ կարող է համապատասխանել արաբ հեղինակների հիշատակած 16 փարսախ հեռավորությանը (մոտ 93 կմ)⁶: Կարծում ենք, որ տարածքի տեղազննության հիման վրա կատարած այս տեղադրությունն ավելի հավանական է:

Հավանաբար, ճանապարհը Երասխի հովտից, որտեղ՝ Չայաստանի և Նախիջևանի հանրապետությունների սահմանի մոտ, պահպանվել են քարավանատան ավերակներ⁷, դեպի Սիսաջան ընթանում էր Արփա գետի ափով: Գնապարհը Սիսաջանից Գեղարքունի կայարան էր գնում, դատելով լեռնային տեղանքից, Սելիմի (Սուլեմա) լեռնանցքով և Արգի-

¹ Տես Բ. Չարությունյան, Դվին-Պարտավ ճանապարհի Տisajān-Gēlakūn գծամասը, «ՊԲՀ», 1968, թիվ 1, էջ 217-218:

² Տես Ա. Ղարազյոզյան, Սիսաջան և Նակորգան քաղաքների տեղադրությունը, «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 2001, թիվ 1, էջ 136, ծանոթ. 12:

³ Տես Ա. Այվազյան, Նախճավանի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները, Եր., 1978, էջ 63:

⁴ Անդ, էջ 63-64:

⁵ Տես Ա. Ղարազյոզյան, նշվ. աշխ., էջ 139:

⁶ Անդ:

⁷ Տես «Āāēīāēēēā ēñō īdēēī-āddēōāēēōōōī ūā īāīyō īēēē āddāāī īñō ē ē ñddāāīāāā-ēīāyū», ēāōōā, «Āō ēāñ Āçāddāāēāēāīñēīē NNB», Āāēō- Ī īñēāā, 1963, էջ 206-207:

ճի գետի ափով, որի ապացույցն են հին քարավանատների ավերակները Աղքենդում ու նրանից հյուսիս՝ Սելիմի լեռնանցքում¹:

Քիլ-Քույ: Հ. Մանանդյանը ճիշտ է համարում Հ. Մարկվարտին, ով, ինչ-որ «անհայտ» աղբյուրի վրա հենվելով, Քիլ Քույը սրբագրել է Gēla-kūnī-ի (Գելաքունի-Գեղարքունի)²: Այդ անհայտ աղբյուրը, մեր կարծիքով, ալ-Մուկադդասին է, որը պահպանել է այդ անվան «كيليكوني» (Քիլաքունի) տարբերակը³: Այս կայարանն իր անվանումը ստացել է, թերևս, համապատասխան գավառի անունից, որը գտնվում էր Սողք գավառի հարևանությամբ⁴: Արգիճի գետի գետաբերանի աջ կողմում գտնվում էր Կոթ գյուղաքաղաքը⁵, որտեղից ճանապարհի մի ճյուղը, ըստ «Մղոմաչափք»-ի, Դվին էր գնում Բերդկունքով⁶, իսկ մյուս ճյուղն էլ թեքվում էր հարավ և Դվին հասնում Սիսաջան կայարանով: Ուստի և հավանական է, որ հենց այստեղ՝ ճանփաբաժանի վրա, գտնվեր Գեղարքունիք կայարանը:

Դավմիս: Այս անվանումը Հ. Մանանդյանը պարզաբանում է այս անգամ արդեն արաբերենի «د» (զ)-«ا» (դ) և «م» (մ)-«ط» (թ) շփոթով, ուստի և հարկ է Դավմիսը (دوميس) սրբագրել Զավթիսի կամ Զաութիսի (ذوطيس), որն էլ կհամապատասխանի հայկական Սողք անվանը (գրաբարում՝ Սաւղք, սեռ. Սաւղից)⁷: Ճանապարհի այս կայարանի անվանումը նախորդի նման Հ. Մանանդյանը կապում է համապատասխան գավառի անվան հետ: Ուսումնասիրողն այն կարծիքին է, թե կայարանը պետք է գտնվեր ոչ թե Սեբեոսի հիշատակած «Սաւդայ քաղաքագեւղ»-ում⁸, այլ հարակից հատուկ կարավանավայրում⁹:

Մատրիս: Այն, ըստ ալ-Իսթախրիի՝ պետք է գտնվեր Կալկաթուս-Կադկատույքից 13 փարսախ (մոտ 75կմ) հեռավորության վրա: Հ. Մանանդյանն այս կայարանի տեղադրության հարցը լուծել է Մատրիսը (متريس) սրբագրելով Հատրիսի (هتريس), ինչը հավանական է՝ կապված արաբերեն «م» (մ) և «ه» (հ) տառերի հաճախակի շփոթությունների հետ¹⁰:

¹ Տե՛ս Դ. Ալիշան, Սիսական, էջ 163-165:

² Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, էջ 196:

³ Տե՛ս al-Moqaddasi, էջ 382:

⁴ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, էջ 196:

⁵ Անդ, էջ 197, քարտեզ:

⁶ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. II, էջ 381:

⁷ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, էջ 196-199:

⁸ Տե՛ս Սեբեոս, էջ 88:

⁹ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, էջ 199:

¹⁰ Անդ, էջ 199:

այս դեպքում էական չպետք է լինի: Ուստի և կասկածելի է Կալկաթուսի նույնացումը Կաղանկատույքին: Դրա ապացույցն է նաև այն, որ Կաղանկատույքն արաբերենին համապատասխանեցնելու դեպքում դառնալու էր ոչ թե Կալկաթուս, այլ Կալանկաթուս: Հենց դա էլ նկատել է Հ. Մանանդյանը՝ փորձելով Հ. Մարկվարտի օրինակով Կալկաթուսը սրբագրել Կալ[ան]կաթուսի¹: Արաբ և ոչ մի հեղինակ չի պահպանել Կալանկաթուս անվանումը, իսկ Կալկաթուսը նրանք հիշատակում են՝ կապված բացառապես Պարտավ-Դվին ճանապարհի հիշատակության հետ: Ամենայն հավանականությամբ, բացի Կաղանկատույքից, կար նաև Կաղկատույք (Կալկաթուս) անունով մի բնակավայր: Կարծում ենք, որ Դյուտականի հարևանությամբ գտնվող ավերակների տեղում տեղորոշվում է ոչ թե Կաղանկատույքը, այլ Կաղկատույքը, որը, ի տարբերություն Կաղանկատույքի, գտնվում էր Արցախում: Խնդիրն այն է, որ Կաղանկատույք անվանումը մինչև հիմա էլ պահպանվել է Դյուտական գյուղի շրջակայքի բնակիչների մեջ, որոնք ցույց են տալիս հիշյալ ավերակ գյուղը որպես Մովսես Դասխուրանցու ծննդավայր²: Քանի որ այդ ավերակների տեղում բացառվում էր Կաղանկատույքի գտնվելը, ապա կարծում ենք, որ այդտեղ գտնվել է Կաղկատույք գյուղը, որը հարյուրամյակների ընթացքում շրջակայքի բնակչության մեջ անվան մոռացման պատճառով աստիճանաբար սկսել է ընկալվել որպես Մովսես Դասխուրանցու ծննդավայր Կաղանկատույք: Այդտեղից մինչև Պարտավ մոտ 40 կմ հեռավորությունն ավելի մոտ է արաբ հեղինակների հիշատակած հեռավորությանը:

Այսպիսով՝ ճանապարհը Դվինից Երասխ գետի ափամերձ շրջաններով ընթանում էր հարավ, հասնում Մարակերտ-Սիսաջան, որտեղից, Արփա գետի ափով, Սելիմի լեռնանցքով և Արգիճի գետի հովտով դուրս էր գալիս Գեղամա ծովի հարավային ափը և այնտեղից՝ ներկայիս ավտոճանապարհի ուղեգծով, շարժվում էր դեպի Սողքի լեռնանցք: Անցնելով լեռնանցքը՝ ճանապարհը սկզբում ԼԼ (Լևոնագետ), իսկ այնուհետև Տրտու գետերի հովիտներով շարժվելով՝ հասնում էր Պարտավ:

Փաստորեն, այս ճանապարհը կապում էր Հայոց տերության երկու մեծագույն քաղաքները: Պետք է նշել, որ, ըստ «Մղոմաչափք»-ի՝ ճանապարհը Պարտավից շարժվում էր դեպի Կասափց ծովի ափերը³:

7.2. Դվին-Կոստանդնուպոլիս ճանապարհը: Հայտնի է, որ Սմբատ Ա-ն իր թագավորության առաջին տարիներին առևտրական պայմանա-

¹ Տես Հ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, էջ 201:

² Տես Յ. Լ Յժծ+յի, նշվ. աշխ., էջ 58:

³ Տես Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. 2, էջ 182-183:

գիր կնքեց Բյուզանդիայի կայսրության հետ¹, որից հետո ակտիվացան հայ-բյուզանդական առևտրական հարաբերությունները: Սկսեց գործել Դվինից Տրապիզոնով Բյուզանդական կայսրություն ընթացող ճանապարհը: Ըստ ալ-Մուկադդասիի՝ Դվինի ամենամեծ դարպասներից մեկը կոչվում էր Բաբ Անի²: Պատճառն այն էր, որ Անիի դարպասով մեծ առևտրական ճանապարհն ընթանում էր դեպի Բյուզանդիա:

Դվին-Կոստանդնուպոլիս ճանապարհը Դվինից մինչև Բասեն ուներ երկու ուղեգիծ: Առաջին ուղեգիծը գլխավորն էր, որի վրա զարգանում էին մի քանի քաղաքներ՝ Անին, Կարսը, Արծնը և այլն: Պետք է նշել նաև, որ Աշոտ Ա-ի մայրաքաղաք Բագարանը և Սմբատ Ա-ի մայրաքաղաք Երազգավորսը ուղղակիորեն կապված էին Դվին-Տրապիզոն ճանապարհին Անիով:

Ճանապարհը Դվինից շարժվում էր հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ, Անիով անցնում Կարս և շարժվելով արևմուտք՝ հասնում էր Վաղարշավան, իսկ այնուհետև՝ Արծն: Այնտեղից դեպի արևմուտք ճանապարհը մուտք էր գործում Բյուզանդիա, Խաղտոյառիճով հասնում Բաբերդ, որտեղից ճյուղ էր տալիս՝ դեպի հյուսիս՝ Ձիզանայով ընթանալով Տրապիզոն³: Գլխավոր ուղեգիծը Բաբերդից ուղղակիորեն ընթանում էր Կոստանդնուպոլիս: Ինչպես տեսանք, Տրապիզոնը հայ վաճառականների համար Բյուզանդական կայսրության տարբեր շրջաններում կատարվող առևտրում ուներ կարևոր նշանակություն:

Ճանապարհի երկրորդ ուղեգիծը Դվինից մինչև Բասեն ընթանում էր Բագավանով: Ճանապարհի այդ հատվածը համապատասխանում էր հայոց հինավուրց Արքունի պողոտայի կամ Արտաշատ-Տիգրանակերտ մայրուղու Արտաշատ-Բագավան գծամասին⁴:

Արքունի պողոտայի, ինչպես նաև Դվին-Սատաղ ճանապարհի քննությունը մանրամասնորեն կատարել է Յ. Մանանդյանը⁵:

Ինչպես ցույց է տալիս Ղևոնդի մի վկայությունը, Արքունի պողոտան գործում էր նաև VII դ.⁶: Ամենայն հավանականությամբ, այն անցնում էր Երասխ գետն Արտաշատի կամ Տափերի (Տափերական) կամրջով: Համաձայն Յ. Մանանդյանի տեղադրությունների՝ Արտաշատի և Բագավանի միջև՝ Արքունի պողոտայի վրա, գտնվում էին Փառա-

¹ Տե՛ս Դովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 160-162:

² Տե՛ս al-Moqaddasi, էջ 377:

³ Տե՛ս Զ. Մանանդյան, Զին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, էջ 85-114: Տե՛ս նաև Ս. Երեմյան, Հայաստանը և հարևան երկրները 855-953 թթ., քարտեզ:

⁴ Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 140:

⁵ Տե՛ս Զ. Մանանդյան, Զին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, էջ 85-114:

⁶ Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 140:

խոտ, Ցոլակերտ և Արուճ բնակավայրերը¹:

Դատելով Ղևոնդի հաղորդումից՝ Բագավանից հետո Արքունի պողոտան անցնում էր Բագրևանդ գավառում գտնվող Արծնի գյուղով: Պատմիչը, խոսելով այն մասին, թե ինչպես են արաբական զորքերն Ամր զորավարի գլխավորությամբ Ջորա պահակով մտնում Հայաստան և գալիս Խլաթ, պատմում է, որ ապա «նոյնժամայն շունչ կլեալք՝ դարձեալ յարծակէին, ուշ եղեալ ելանել յառաջին պողոտայն արքունի ընդ գավառն Ապահունիս: Հասանէին ի գաւառն Բագրևանդ ի գիւղն Արծնի»²: Այստեղ արաբական զորքերը բանակ են դնում «առ եզերք գետոյն (իմա՝ Արածանի-Ա.Ե.) որ ընդ նա (իմա՝ Արծնի գյուղը-Ա.Ե.) անցանէ»³: Դեպի Արծնի են գալիս նաև Կարնո քաղաքը պաշարած Մուշեղ Մամիկոնյանի զնդերը, գալիս են Բասենով ու հասնում Բագրևանդ: Այստեղ հայկական զնդերը անցնում են Արածանին ու հարձակվում արաբների վրա⁴: Փաստորեն, ճանապարհը Բագավանից Արածանու ավիով շարժվում էր դեպի արևմուտք ու հասնում Արծնի գյուղը:

Արքունի պողոտան, փաստորեն, դուրս գալով Դվինից, երկու ճյուղ էր տալիս Արծնի գյուղում: Մեկը շարժվում էր դեպի Արծեշ, իսկ մյուսը, ըստ «Մղոնաչափք»-ի՝ Կարին⁵: Համաձայն Պետինգերյան քարտեզի՝ ճանապարհը երկփեղկվում էր Բագավան հանգուցային կայարանից՝ Բագրևանդում⁶: Դատելով հիշյալ ուղղություններից, որոնցով հայոց և արաբական զորքերը եկան ու հանդիպեցին Արծնի գյուղի մոտ և Պետինգերյան քարտեզի վերոհիշյալ հիշատակությունից, Արծնին գտնվում էր Բագավանի հարևանությամբ՝ Արածանու ավիին⁷:

Ճանապարհին այնուհետև Ալաշկերտի դաշտով և Արամանա կոչված գյուղով շարժվելով՝ հատում էր Հայկական պարից արևմուտք գտնվող Ջրաբաշխ լեռները Բագրևանդ գետի վերին հոսանքից դեպի արևմուտք և Բասենում միանում Դվին-Տրապիզոն ճանապարհին⁸: Վերջինիս օգ-

¹ Տե՛ս Գ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, էջ 22-25: Տե՛ս նաև Բ. Հարությունյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի և այլ աղբյուրների, քարտեզ:

² Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 147-148:

³ Անդ, էջ 148:

⁴ Անդ:

⁵ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. II, էջ 381:

⁶ Տե՛ս Գ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, էջ 46:

⁷ Հետաքրքիր է այն, որ Գ. Մանանդյանն իր աշխատությանը կից «Bagauna-Artaxata ուղեգիծը» քարտեզում ճանապարհը երկփեղկել է ոչ թե Բագավանում, ինչպես նշում է Պետինգերյան քարտեզը, այլ նրանից դեպի արևմուտք՝ այնտեղ, ուր պետք է գտնվեր Արծնին (տե՛ս Գ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, էջ 47, տե՛ս նաև Դ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 525):

⁸ Տե՛ս Գ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, էջ 48-62:

տին է խոսում մաս Ղևոնդի կողմից Արծնի ճակատամարտի նախօրեին տեղի ունեցող իրադարձությունների նկարագրությունը: Կարնո քաղաքը պաշարած Մուշեղ Սամիկոյանի գնդերն արաբներին ընդառաջ դեպի Արծնի են գալիս Բասենով ու հասնում Բագրևանդ¹: Դվին-Տրապիզոն ուղեգծով ճանապարհին հասնում էր մինչև Խաղտոյառձ, որտեղից ճանապարհը երկփեղկվում էր հյուսիս-արևմուտք՝ դեպի Տրապիզոն, և արևմուտք՝ դեպի Երզնկա-Սատաղ-Կողոմիա-Կոստանդնուպոլիս²:

Այս ճանապարհը հիշատակվում է մաս «Մղոնաչափք»-ում՝ հետևյալ կայարաններով. Դվին-Կարին (հետագայում ճանապարհին ընթանում էր արդեն Արծն քաղաքով)-հայ-քյուզանդական սահմանային շրջան-Կողոմիա-Նեոկեսարիա-Ամասիա-Կոստանդնուպոլիս³:

Նշենք մաս, որ Կարսից Դվին-Տրապիզոն ճանապարհը ծյուղ էր տալիս դեպի Արտանուջ, իսկ այնտեղից էլ՝ ընթանում դեպի Սև ծովի ափերը: Ըստ Թ. Չակոբյանի՝ Արտանուջից ճանապարհը շարժվում էր Սև ծովի ափերն ու հասնում Խուփթա, որտեղից էլ մի ծյուղով ընթանում էր դեպի Տրապիզոն և դեպի Փույթ, իսկ մյուսով՝ դեպի Սեբաստուպոլիս⁴:

7.3. Դվին-Սեբաստուպոլիս (Սուխում) ճանապարհը: Այս ճանապարհի մանրամասն քննությամբ զբաղվել է Յ. Մանանդյանը՝ կատարելով նրա կայարանների տեղագրություններն ու ճշտելով երթուղին: Այն Դվինից շարժվում էր Աշտարակով և Ապարանով, Գանլիջա գյուղով, որտեղ գտնվում է Մարմաշենի վանքը, հետո Փարվանա լճից դեպի հարավ-արևմուտք ընթանալով՝ հասնում էր Ախալքալաքից հարավ գտնվող Խոսպիա բնակավայրին: Այնուհետև ճանապարհը Ախալցխայից դեպի հարավ հատում էր Կուր գետը և շարժվում Աբասթունան: Այստեղից ճանապարհը անցնում էր հյուսիս և ներկայիս իմերեթական ուղիով շարժվում դեպի Փույթ, որտեղից էլ՝ Սև ծովի ափով դեպի Սեբաստուպոլիս⁵:

Դվին-Սեբաստուպոլիս ճանապարհը Չայ Բագրատունիների տերությունը կապում էր Աբխազաց թագավորության և Չյուսիսային Կովկասի հետ:

7.4. Դվին-Տփղիս-Չյուսիսային Կովկաս ճանապարհը: Արաբական

¹ Տես Ղևոնդ, էջ 147-148:

² Տես Յ. Մանանդյան, Յին Չայաստանի գլխավոր ճանապարհները, էջ 62-82:

³ Տես Յ. Մանանդյան, Երկեր, հ. 2, էջ 182-183:

⁴ Տես Թ. Չակոբյան, Չայաստանի պատմական աշխարհագրություն, էջ 279:

⁵ Տես Յ. Մանանդյան, Յին Չայաստանի գլխավոր ճանապարհները, էջ 117-135:

տիրապետության շրջանում իր նախկին առևտրական նշանակությունը կորցրել ու ռազմական կարևորություն էր ստացել Արմինիա ոստիկանության հյուսիսային սահմանային ամրությունների գոտում գտնվող Ալանաց դռնով (Դարիալի կիրճ) անցնող ճանապարհը: Այդ իրողությունը կապված էր խազարների դեմ արշավանքներում արաբների կողմից դրա հաճախակի օգտագործման¹, ինչպես նաև խազարների ներխուժումների դեմ Ալանաց դռան մեծ պաշտպանական նշանակության հետ²:

Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումից հետո Ալանաց դռնով անցնող ճանապարհը վերստին առևտրական կարևոր նշանակություն ձեռք բերեց, որի հետևանքով կարևորություն ստացավ նաև Դվին-Տփղիս ճանապարհը: «Մղոնաչափք»-ի Դվին-Տփղիս ճանապարհը, համեմատելով Սասանյանների տիրապետության շրջանում (համաձայն Պետինգերյան քարտեզի) նույն ուղղությամբ գործող ճանապարհի հետ, Երասխ գետի ափամերձ շրջանով բարձրանում էր դեպի հյուսիս ու, այնուհետև, անցնում Հրազդան գետի արևելակողմով ընդհուպ մինչև նրա ակունքի շրջանը, որից հետո, շարժվելով հյուսիս, անցնում էր Սևանի լեռնանցքով: Գնալով հարավից դեպի Տփղիս, ամենայն հավանականությամբ, ընթանում էր ներկայիս Դիլիջանով և Աղստևի ձախ ափով դուրս էր գալիս Կուր գետի ափը³, որտեղ միանում էր Պարտավ-Տփղիս ճանապարհին Հունարակերտ կայարանում, որը գտնվում էր Աղստևի գետաբերանի ձախ ափին: Հունարակերտից ճանապարհը Տփղիս էր շարժվում Պարտավ-Տփղիս ճանապարհի երթուղով՝ Կալա իբն Քանդաման (Գարդաբանում) կայարանով:

Դվին-Տփղիս ճանապարհը Տփղիսից ընթանում էր դեպի Ալանաց դուռ, որտեղից էլ անցնում էր Հյուսիսային Կովկաս:

Դվին-Տփղիս ճանապարհը Տփղիսից մեկ այլ ուղեգծով՝ Մծխեթայով, Ուփլիսցխեով և Սուրամով ընթանում էր դեպի Կոտայիս (Քութայիս)⁴, որտեղից անցնում էր Սև ծովի ափերը:

Մեկ այլ ճանապարհ մի կողմից Տփղիս և մյուս կողմից Ուփլիսցխեով Քութայիս էր հասնում Դվին-Սամշուղե ուղեգծով:

Թովմա Արծրունու մի հաղորդման համաձայն՝ Տփղիսի ամիրա Սա-

¹ Տե՛ս بلاندي, I, էջ, 244, 246:

² Տե՛ս Jacut, I, էջ 350-352: Տե՛ս նաև مسعودي, I, էջ 194:

³ Տե՛ս Ռ. Աձալյի, Οἱ δᾶϊ ἀὐτᾶ ἰόδὲ ᾠᾶᾶᾶᾶς ἃ ὕἱ ἰδὸ Νᾶᾶἱᾶἱ ἱ ἱ Tabula Peutingeriana, «Ään ò íèè äððâíâé èñ ò ìðèè», M., 1939, N 1, էջ 81-85:

⁴ Տե՛ս Գ. Սանանյան, Երկեր, հ. 2, էջ 182-183:

հակը «ելեալ ընդ դուռնն, որ ելանէ ի բերդն Շամշդտայ»¹: Այսինքն՝ Տփղիսի դարպասներից մեկով ընթացող ճանապարհը տանում էր Սամշուդե:

7.5. Դվին-Բաղեշ-Միջագետք-Ասորիք ճանապարհը: Դվինից Բաղեշ ընթացող ճանապարհը նույնական էր հայոց Արքունի պողոտային:

Արքունի պողոտայի քննությունը մանրամասնորեն կատարել է Զ. Մանանդյանը²: Բ. Հարությունյանը, կապված Տիգրանակերտի տեղադրության հետ, անդրադարձել է Հայոց մայրուղու՝ Տարոնի դաշտ-Տիգրանակերտ հատվածին³:

Արքունի պողոտան Արտաշատից շարժվում էր դեպի Բագավան: Ինչպես տեսանք, այն անցնում էր Երասխ գետն Արտաշատի կամ Տափերի (Տափերական) կամրջով և Բագավան հասնում Փառախոտ, Ցուլակերտ և Արուն բնակավայրերով⁴: Բագավանից հետո Արքունի պողոտան անցնում էր Բագրևանդ գավառում գտնվող Արծնի գյուղով: Արքունի պողոտան Արծնիում երկու ճյուղ էր տալիս: Մեկը շարժվում էր Արծեշ, իսկ մյուսը՝ դեպի Կարին: Արքունի պողոտայի հիմնական ուղեգիծը Արծնիից այն կողմ ընթանում էր Ապահունիքով, Հարքով ու Տարոնով: Համաձայն Զ. Մանանդյանի քննության, Հայոց մայրուղին Արծնիից հետո շարժվում էր Արածանի գետի ձախ ափով, հասնում Դիդեմ բնակավայրին, այնտեղից էլ՝ Ապահունիքում գտնվող Ծումբ և Եղեգական բնակավայրերով հասնում էր Մանազկերտ:

Ճանապարհն այնուհետև անցնում էր Հարք, որտեղից, շարժվելով հարավարևմտյան ուղղությամբ, անցնում էր ներկայիս Բոստաքենդով (Բաստավան)⁵:

Բոստաքենդից հետո ճանապարհն անցնում էր Մուշ քաղաքով:

Արքունի պողոտան Մուշից շարժվում էր Տարոնի դաշտում գտնվող Խասգյուղով և Չուխուր-Նորշենով⁶: Այնուհետև այն, անցնելով Չորա

¹ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 272:

² Տե՛ս Զ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, էջ 85-114:

³ Տե՛ս Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 175-198:

⁴ Տե՛ս Զ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, էջ 22-25: Տե՛ս նաև Բ. Հարությունյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի և այլ աղբյուրների, քարտեզ:

⁵ Տե՛ս Զ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, էջ 91-112: Տե՛ս ցարական բանակային շտաբի տասներստանոց քարտեզի թիվ 81 պլանշետը: Տե՛ս նաև Ս. Երեմյան, Վասպուրականի թագավորությունը (908-1021 թթ.), քարտեզ, «ՀՄՀ», հ. 11, եր., 1985, էջ 320:

⁶ Տե՛ս Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 194-195:

պահակ լեռնանցքով և Բաղեշով, շարժվում էր Տիգրանակերտ:

Այս մայրուղին, ըստ «Մղոնաչափք»-ի՝ Հայաստանը կապում էր Դամասկոսի, Երուսաղեմի և Մերձավոր Արևելքի մյուս կարևոր առևտրական կենտրոնների հետ¹:

7.6. Դվին-Մարանդ ճանապարհը: Այս ճանապարհի մասին Իբն Խորդադբեհը հաղորդում է, որ Դվինից մինչև Նախճավան 20 փարսախ է, Նախճավանից մինչև ալ-Վադի (իմա՝ գետահովիտ-Ա.Ե.)՝ 10 փարսախ, և նույնքան էլ՝ վերջինիցս մինչև ալ-Վադի²: Ավելի ուշ շրջանի արաբ աշխարհագետներից այս ճանապարհը հիշատակում է ալ-Մուկադդասին: Ըստ արաբ աշխարհագետի՝ Դվինից մինչև Նախճավան և վերջինիցս մինչև Մարանդ համապատասխանաբար 2-ական անցում հեռավորություն է: Նա Մարանդից Նախճավան ճանապարհը համարում է դժվարին³:

Դվինից Մարանդ ճանապարհի կայարանների տեղադրությունները հայտնի են, իսկ ինչ վերաբերում է երթուղուն, ապա այն Դվինից Նախճավան էր շարժվում Երասխի հովտով: Գետափով Մարանդի կողմից Երասխի հովիտ էր գալիս Մարանդ-Ջուլֆա ուղեգծով, որի երկարությունը մոտավորապես համապատասխանում է Իբն Խորդադբեհի հիշատակած ալ-Վադիից (Երասխի հովիտը) Մարանդ 10 փարսախ (մոտ 58կմ) հեռավորությանը: Հենց այս երթուղին է հիշատակում Ղևոնդը՝ պատմելով, որ արաբական մի զորախումբ, գերեվարելով Գողթն գավառի և Նախճավանի ժողովրդին, անցկացնում է «...ընդ գետն Երասխ ընդ հունն Ջուլայոյ»⁴:

Դվին-Մարանդ ճանապարհի Մարանդ-Երասխ գետի հովիտ ճանապարհահատվածը (մոտ 60-65կմ), դատելով լեռնային տեղանքից, ճանապարհորդներից խլելու էր երկու օր: Ինչպես տեսանք, ալ-Մուկադդասին Նախճավանից Մարանդ հեռավորությունը նշում է 2 անցում: Նախճավանից մինչև Մարանդ մոտ 110կմ է, իսկ այդ հեռավորությունը հաղթահարել երկու անցումով (այսինքն՝ երկու օրում) հնարավոր չէ, քանի որ մեկ օրում հնարավոր է անցնել առավելագույնը 30-40կմ: Այսինքն՝ Նախճավան-Մարանդ ճանապարհի երկարությունը 3 անցումից պակաս լինել չէր կարող: Հավանական ենք համարում, որ ալ-Մուկադդասին նշած 2 անցումն իրականում վերաբերում էր Երասխ գետի հովիտ-Մարանդ ճանապարհահատվածին: Այդ պարագայում, կայարանը

¹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. III, էջ 381:

² Տե՛ս Ibn Khordadbeh, էջ 122:

³ Տե՛ս al-Moqaddasi, էջ 381-382:

⁴ Ղևոնդ, էջ 7:

Երասխի հովտի և Մարանդի միջև գտնվելու էր, ամենայն հավանականությամբ, Կիսմաքի լեռից դեպի արևմուտք գտնվող լեռնանցքի հարևանությամբ:

Գալով Նախճավանից մինչև ալ-Վադի հեռավորությանը՝ պետք է նշել, որ Իբն Խորդադեհիի հիշատակած 10 փարսախ հեռավորությունը (մոտ 58կմ) իրականությանը չի համապատասխանում, քանի որ այն հավասար է մոտ 42կմ-ի, այսինքն՝ մեկ անցումի: Ուստի և կարծում ենք, որ Նախճավան-Մարանդ ճանապարհահատվածի երկարությունը կազմում էր 3 անցում:

Ծիշտ չէ ալ-Մուկադդասիի վերոգրյալ հիշատակության մեջ Դվինից Նախճավան 2 անցում (60-80կմ) հեռավորության նշումը, մասնավորապես, եթե հաշվի առնենք արաբ հեղինակի մեկ այլ հիշատակությունը, թե նույն հեռավորությունը 4 անցում էր (120-160կմ)¹: Ինչ վերաբերում է Դվինից Նախճավան Իբն Խորդադեհիի հիշատակած 20 փարսախ հեռավորությանը (116կմ), ապա այն համապատասխանում է իրականությանը:

Այս ճանապարհը Հայոց տերությունը կապում էր մի կողմից Ատրպատականի Գանձակի, իսկ մյուս կողմից՝ Թավրիզի հետ: Այդ քաղաքներից ճանապարհները տանում էին Պարսկաստան, Պարսից ծոցի առափնյա երկրներ, Խորասան ու Միջին Ասիա²:

Պետք է նշել, որ Դվին-Մարանդ ճանապարհն Արփա գետի ստորին հոսանքում միանում էր Դվին-Պարտավ ճանապարհին:

Այս ճանապարհը Նախճավանում ճյուղ էր տալիս: Այն հատում էր Երասխ գետը և Մարաղա ընթանում Հեր-Սալամաս-Ուրմիո ուղեգծով³: Ամենայն հավանականությամբ, Ուրմիոյից իջնելով հարավ՝ ճանապարհը ընթանալով էր Կապուտան ծովի հարավային ափերով և հասնում Մարաղա: Վերջինիցս այն կողմ ճանապարհը շարժվում էր հարավ և հասնում Պարսկաստանի խորքերը⁴:

7.7. Վարդանակերտ (Վարսան)-Պարտավ ճանապարհը: Այս ճանապարհին Իբն Խորդադեհիը ներկայացնում է հետևյալ ձևով. «Վարսանից մինչև Դարման 3 փարսախ է, ապա մինչև Բալական՝ 9 փարսախ, հետո մինչև Բարդաա 14 փարսախ է»⁵: Կուղաման, որի հայրն անձամբ ծանոթ

¹ Տե՛ս al-Moqaddasi, էջ 381-382:

² Տե՛ս Դ. Մամադյան, Երկեր, հ. Զ, էջ 182-183:

³ Տե՛ս al-Istakhri, էջ 194:

⁴ Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը IX-X դդ., քարտեզ:

⁵ Ibn Khordadbeh, էջ 122:

է եղել Իբն Խորդադեբեհիմ¹, և որն, անկասկած, ծանոթ էր վերջինիս աշխարհագրական երկին, Վարդանակերտ-Պարտավ ճանապարհը հիշատակում է այս տեսքով. «Վարսանից մինչև Կունամ 3 փարսախ է, ապա մինչև Բայլական՝ 7 փարսախ, հետո մինչև Բարդաա՝ 3 փարսախ է»²: Ալ-Իսթախրին հաղորդում է. «Բարդաայից մինչև Յունան 7 փարսախ է և Յունանից մինչև Բայլական՝ 7 փարսախ, Բայլականից Վարսան 7 փարսախ է»³: Նույնատիպ տեղեկություն է հաղորդում Իբն Չաուկալը⁴, իսկ ալ-Մուկադդասին Պարտավ-Յունան-Բայլական-Վարսան ճանապարհի կայարանների միջև հեռավորությունները նշում է մեկական անցում⁵: Արտավետ-Վարդանակերտ-Պարտավ ճանապարհը հիշատակվում է նաև «Մղոնաչափք»-ում՝ կապված Նախճավանից Կասպից ծովի ափերը գնացող ճանապարհի հետ: Այդ ճանապարհը Նախճավանից անցնում էր Արտավետ, այնտեղից՝ Վարդանակերտ, ապա անցնում Պարտավ ու գնում Կասպից ծովի ափերը⁶:

Վարդանակերտ-Պարտավ ճանապարհը, գալով Խորասանից, հասնում էր Ատրպատական՝ Արդաբիլ (հայկական աղբյուրներում՝ Արտավետ), որտեղից էլ Բարզանդ ու Բալխաբ կայարաններով շարժվում էր Վարսան⁷: Վերջինը գտնվում էր Ատրպատականի ամիրայության և Չայոց տերության սահմանին⁸:

Վարսան: Համապատասխանում է Մեծ Հայքի Փայտակարան աշխարհի Վարդանակերտ գավառի համանուն կենտրոնին: Այն նույնական է Երասխ գետի ափին՝ նրա մեջ Կարա-սու գետի թափվելու տեղից դեպի հյուսիս-արևելք գտնվող Ալտան բերդի ավերակներն⁹: Այսպիսի տեղադրությունը հաստատվում է նաև արաբ հեղինակների հիշատակած հեռավորությունների համապատասխանությամբ: Այսպես՝ Արտավետից Ալտան եկող ճանապարհի երկարությունը կազմում է շուրջ 170-180 կմ, իսկ ալ-Իսթախրիի հիշատակությամբ՝ 29 փարսախ կամ մոտ 170 կմ¹⁰: Նմանապես, Ալտանի ավերակներից մինչև Բայլական շուրջ 40 կմ հեռավորությունը համապատասխանում է արաբ հեղինակի նշած

¹ Տե՛ս Ի. Էնձաճեֆ, նշվ. աշխ., թիվ 32, էջ 23:

² Kudama, էջ 213:

³ Al-Istakhri, էջ 192:

⁴ Տե՛ս Ibn Haukal, էջ 349:

⁵ Տե՛ս al-Moqaddasi, էջ 381:

⁶ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. II, էջ 381:

⁷ Տե՛ս al-Istakhri, էջ 192:

⁸ Տե՛ս Ibn Khordadbeh, էջ 121:

⁹ Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 83:

¹⁰ Տե՛ս al-Istakhri, էջ 192:

Վարսան-Բայլական 7 փարսախ հեռավորությանը (շուրջ 41կմ)¹:

Դարման: Վարդանակերտ-Պարտավ ճանապարհահատվածը Վարդանակերտ-Դարման-Բայլական-Պարտավ երթուղով հիշատակում են միայն Իբն Խորդադբեհն ու Կուդաման: Ճիշտ է, Կուդաման Դարմանի (درمان) փոխարեն պահպանել է Կումամ (قومام) անվանումը, սակայն, քանի որ նա ծանոթ է եղել Իբն Խորդադբեհի երկին, մենք կարծում ենք, որ Կումամը Դարմանի աղավաղումը պետք է լինի: Բացի այդ, խոսուռ ապացույց է նաև այն, որ Կուդաման Կումամի հեռավորությունը Վարսանից նշում է երեք փարսախ, այնքան, որքան, ըստ Իբն Խորդադբեհի՝ պետք է լիներ Դարմանի հեռավորությունը Վարսանից: Արաբ հեղինակների երկերի թարգման Ն. Կարաուլովն այն կարծիքին է, թե Կումամը Յունանի աղավաղումն է²: Այսինքն, ըստ նրա՝ Կուդաման մյուս հեղինակների հիշատակած Յունան կայարանը, որը գտնվում էր Բայլական-Պարտավ ճանապարհահատվածի վրա, շփոթել և տեղադրել է Վարդանակերտ-Բայլական ճանապարհահատվածում: Նա կարծում է, որ Դարմանը նույնպես Յունանի աղավաղումն է³: Կարևոր է ընդգծել, որ Իբն Խորդադբեհին անծանոթ չէ ավելի ուշ շրջանի հեղինակների հիշատակած մյուս ուղեգծը⁴: Ուստի և կարծում ենք, որ բացի հիմնական Վարդանակերտ-Բայլական-Յունան-Պարտավ ճանապարհահատվածից, գոյություն ուներ ևս մեկը՝ Դարմանով: Վերջինս, ըստ Իբն Խորդադբեհի՝ գտնվում էր Վարսանից 3 փարսախ (մոտ 17կմ) հեռավորության վրա: Դարմանի տեղադրության որևէ տարբերակ տալը շատ դժվար է, քանի որ սա դրա միակ հիշատակությունն է: Ն. Կարաուլովը, որը թե՛ Դարմանը և թե՛ Կումամը համարում էր Յունանի աղավաղումները, այն տեղադրել է ներկայիս Դեյրան գյուղի տեղում⁵: Դեյրանը գտնվում էր նախկին Աղդամ քաղաքից շուրջ 20կմ դեպի արևելք⁶: Յունանի նման տեղադրությունը, ինչպես կտեսնենք, ընդունելի տարբերակ է, իսկ ինչ վերաբերում է Դարմանին, ապա փորձենք տեղադրել այն: Աղբբջանա-իրանական սահմանին, Երասխ գետից հարավ, կար Դարանյան կոչվող մի հենակետ, իսկ վերջինիս հարևանությամբ, դեպի արևելք, գտնվում էր

¹ Տե՛ս Ցարական բանակային շտաբի տասվերստանոց քարտեզի թիվ 118 պլան-շետը:

² Տե՛ս Ի. Բաժաթեֆ, նշվ. աշխ., թիվ 32, էջ 34, ծանոթ. 2:

³ Անդ, էջ 26, ծանոթ. d:

⁴ Kudama, էջ 213, ծանոթ. t. «Վարսանից մինչև Բայլական 7 փարսախ է, ապա մինչև Յունան՝ 3 (7) փարսախ և մինչև Բարդաա՝ 3 (7) փարսախ»:

⁵ Տե՛ս Ի. Բաժաթեֆ, նշվ. աշխ., թիվ 29, էջ 67, ծանոթ. 59:

⁶ Տե՛ս Ցարական բանակային շտաբի տասվերստանոց քարտեզի թիվ 118 պլանշետը:

համաճանուց բերողը¹։ Վարժուն ենք, որ Դարման անունը սերտորեն կապված է Դարան անվան հետ։ Եթե ճիշտ է մեր ենթադրությունը, և Դարան-Դարման անվանումը վերաբերում էր Երասխից հարավ ընկած շրջանին, ապա Վարդանակերտից 3 փարսախ (մոտ 17կմ) հեռավորության վրա գտնվող Դարման կայարանը, ամենայն հավանականությամբ, պետք է նույնպես գտնվեր Երասխից հարավ։ Մեր կարծիքով, ճանապարհը Վարդանակերտից շեղվելու էր դեպի հյուսիս-արևելք, շարժվելու էր Երասխի ափով մոտ 17կմ, հասնելու էր Վարդանակերտից համարյա նույնքան հեռավորության վրա գտնվող ուլորանը, որի շրջանում, ամենայն հավանականությամբ, գտնվում էր Դարման կոչվող կայարանն ու, այնուհետև, մուտք էր գործելու Հայոց տերություն։ Այս երթուղով Վարդանակերտ-Բայլական ճանապարհահատվածի երկարությունը կազմում էր 12 փարսախ (շուրջ 70կմ), ի տարբերություն Վարդանակերտից ուղղակիորեն դեպի Բայլական անցնող երթուղու, որի երկարությունը 7 փարսախ էր (շուրջ 41կմ)։

¹ Աճդ:

րակում ունի Ուման (ومان), Գոտանյանում՝ Տունան և Տուբան (تومان و توبان)¹, իսկ Իբն Զաուկալի երկում՝ Մուվյան գյուղ (قرية مويان)² տարբերակները, որոնք բարդացնում են Յունանի տեղադրությունը: Սակայն, Յունանը պետք է գտնվելիս լիներ Պարտավից ու Բայլականից հավասարաչափ՝ 7-ական փարսախ (մոտ 41կմ) հեռավորության վրա, ինչն էլ նախատեսում է Յունանի տեղադրությունը Բայլականից Պարտավ կեսճանապարհին: Փաստորեն, մեծ հավանականություն ունի Յունանի տեղադրությունն նախկին Աղդամ քաղաքի մոտերքում³: Հավանական է է. Կարաուլովի տեղադրությունը Դեյրան գյուղի տեղում՝ կապված Օրենկալայից այստեղով դեպի Պարտավ անցնող բարեկարգ ճանապարհի առկայության հետ⁴:

Յունանից հետո ճանապարհը շարժվում էր Պարտավ, որի ավերակները գտնվում են ներկայիս Բարդա քաղաքի մոտ⁵:

Այսպիսով՝ ճանապարհն Արտավեսից դեպի հյուսիս-արևմուտք անցնում էր Կասպիական դռներով ու Բարզանդ գետի ափով շարժվելով դեպի հյուսիս՝ հասնում էր ճանապարհի Բարզանդ կայարանը, որից հետո, արևելքից շրջանցելով ներկայիս Խորուզլու-դաղ լեռնաշղթան, իջնում էր Երասխի հովիտ՝ Վարդանակերտ⁶: Վարդանակերտից ճանապարհը մուտք էր գործում Հայոց տերություն և հասնում Պարտավ:

7.8. Պարտավ-Տփղիս ճանապարհը: Ըստ Իբն Խորդադբեհի՝ այս ճանապարհի երկարությունը 10 անցում էր (մոտ 300-400կմ): Ալ-Իսթախրին այս ճանապարհը ներկայացնում է հետևյալ տեսքով. «...Բարդաայից մինչև Ջանգա քաղաք 9 փարսախ է և Ջանգայից մինչև Շամքուր՝ 10 փարսախ, Շամքուրից մինչև Խունան քաղաք 21 փարսախ է և Խունանից մինչև Կալա իբն Քանդաման՝ 10 փարսախ, Կալայից մինչև Տիֆլիս 12 փարսախ է»⁷: Ալ-Մուկադդասին հաղորդում է, թե Պարտավից մինչև Գանձակ մեկ անցում է, Գանձակից Շամքուր՝ նույնքան, այնտեղից մինչև Խունան երեք անցում է, Խունանից մինչև Կալա իբն Քանդաման՝ մեկ անցում, իսկ վերջի-

¹ Տե՛ս al-Istakhri, էջ 192, ծանոթ. c:

² Տե՛ս Ibn Haukal, 349:

³ Տե՛ս Թ. Հակոբյան և ուրիշներ, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Եր., 1991, էջ 464:

⁴ Տե՛ս Ցարական բանակային շտաբի տասվերստանոց քարտեզի թիվ 118 պլան-շետը:

⁵ Տե՛ս Թ. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, էջ 236:

⁶ Տե՛ս Ցարական բանակային շտաբի տասվերստանոց քարտեզի թիվ 118 պլանշետը:

⁷ Al-Istakhri, էջ 193:

միցս մինչև Տփղիս՝ երկու անցում¹:

Սկզբից եթ պետք է նշել, որ այս ճանապարհի կայարանների միջև ալ-Իսթախրիի նշած հեռավորությունները մեծապե՛ս մասամբ իրականությանը չեն համապատասխանում, չնայած, որ հարթ տեղանքի պատճառով թվում է, թե սխալներ չպետք է լինեին: Չնայած, որ Պարտավից Գանձակ (Ջանգա) հեռավորությունը շուրջ երեք անգամ ավելի է Գանձակից Շամքոր (Շամքուր) ճանապարհահատվածի երկարությունից, առաջին հեռավորությունն արաբ աշխարհագետը ներկայացնում է երկրորդից պակաս:

Գանձակ: Գանձակը՝ ներկայիս Գյանջան², գտնվում է Պարտավից մոտ 85կմ հեռավորության վրա: Այսինքն՝ ալ-Իսթախրիի նշած 9 փարսախ հեռավորությունը (մոտ 52կմ) Պարտավի և Գանձակի միջև չի համապատասխանում իրականությանը: Իրականությանն ավելի մոտ է Յակուտի հաղորդած տեղեկությունը, ըստ որի՝ այդ հեռավորությունը հավասար էր 16 փարսախի (մոտ 93կմ)³:

Շամքոր: Ավերակները գտնվում են Շամքոր գետի ձախ ափին՝ երկաթուղու երկու կողմերում⁴: Շամքորը գտնվում էր Գանձակից մոտ 35կմ հեռավորության վրա, ինչը չի համապատասխանում ալ-Իսթախրիի հիշատակած 10 փարսախ (մոտ 58կմ) հեռավորությանը: Ավելի ճիշտ է ալ-Մուկադդասիի նշած 1 անցում հեռավորությունը, որը, ինչպես նշվեց, կազմում էր 5-7 փարսախ (մոտ 30-40կմ): Հաշվի առնելով այն իրողությունը, որ Իբն Խորդադբեհն իր «Գիրք ճանապարհների և թագավորությունների [մասին]» աշխատությունը գրել է մոտ 846-847 թթ.⁵, այնտեղ Պարտավ-Տփղիս ճանապարհի վրա Գանձակ և Շամքոր քաղաքների հիշատակության բացակայությունը մենք բացատրում ենք այն իրողությամբ, որ Շամքորը դրանից առաջ ավերվել էր և վերականգնվել միայն Բուղայի արշավանքների շրջանում, իսկ Գանձակը կառուցվել է 840-ական թթ. երկրորդ կեսին, ավելի ճիշտ 846 թ.⁶:

Հունարակերտ (Խունան): Մենք արդեն ցույց ենք տվել, որ Հունարակերտը նույնական էր Խունանին⁷ և տեղադրվում է Աղստև գետի

¹ Տե՛ս al-Moqaddasi, էջ 382:

² Տե՛ս Թ. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, էջ 237:

³ Տե՛ս Jacut, II, էջ 132:

⁴ Տե՛ս Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, Բաքու, 1895, էջ 55-56:

⁵ Տե՛ս Ի. Էնձաճեֆա, նշվ. աշխ., թիվ 32, էջ 2:

⁶ Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 331:

⁷ Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 63: Նման տեսակետ է արտահայտում նաև Մարկվարտը: Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. 2, Եր., 1985, էջ 175: Տե՛ս նաև Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. 4, Եր., 1977, էջ 104:

ծախս ափիմ՝ գետաբերանի շրջանում¹:

Կալա իբն Քանդաման: Այս կայարանը, որը, ըստ ալ-Իսթախրիի՝ գտնվում էր Յունարակերտից 10 փարսախ (մոտ 58կմ) և Տփղիսից 12 փարսախ (մոտ 70կմ) հեռավորության վրա, Ս. Երեմյանը տեղադրում է ներկայիս վրացական Գարդաբան քաղաքի տեղում, իսկ Յ. Մարկվարտը՝ Կուր և Խրամ գետերի ջրկիցի մոտ, Կրզ-Կալա բերդի ավերակների տեղում, հին վրացական Գարդաբան երկրամասում²: Այսինքն՝ երկու ուսումնասիրողներն էլ այդ անվանումը կապում են վրացական Գարդաբան անվան հետ: Մենք ընդունում ենք Քանդաման անվան կապը Գարդաբանի հետ, ինչի օգտին է խոսում այդ անվանումների արաբերեն գրելաձևերի նմանությունը (کندهمان-کردبان): Նմանապես, Յ. Մարկվարտի տեղադրության օգտին են խոսում Խրամ գետի վրա հին կանուրջների հետքերը և իջևանատները³: Այստեղով էր անցնում մեծ և բարեկարգ ուղին դեպի Տփղիս, որը ճանապարհորդներին կարծել էր տալիս, թե «աստեն անցեալ կարեն մտանել ուղղակի ի լայնատարած դաշտն... Աղուանից... և գուցե աստի էր ճանապարհն դեպ յալանս...»⁴:

Այս տեղադրության դեպքում Կալա իբն Քանդամանը գտնվելու էր Յունարակերտից շուրջ 35կմ հեռավորության վրա: Նման պարագայում իրականությանն ավելի մոտ է ալ-Մուկադդասիի նշած 1 անցում (5-7 փարսախ կամ մոտ 30-40կմ) հեռավորությունը:

Այնուհետև, ճանապարհը, ամենայն հավանականությամբ, Ռուսթավ քաղաքով շարժվում էր Տփղիս:

7.9. Պարտավ-Դարբանդ ճանապարհը: Ըստ Իբն Խորդադբեհիի՝ Պարտավ-Բաբ ալ-Աբվաբ (Դարբանդ) ճանապարհի երկարությունը 15 անցում էր (մոտ 450-600կմ): Այն ըստ կայարանների հիշատակում է ալ-Իսթախրին. «...Բարդաայից մինչև Բարզանջ 18 փարսախ է և Բարզանջից Կուրի ծանծաղուտով մինչև Շամախիա՝ 14 փարսախ, Շամախիայից մինչև Շարվան 3 օրվա ճանապարհ է և Շարվանից մինչև Աբխազ՝ 2 օրվա ճանապարհ, Աբխազից մինչև Ջիսր Սամուր 12 փարսախ է և Ջիսր Սամուրից մինչև Բաբ ալ-Աբվաբ՝ 20 փարսախ»⁵: Ալ-Մուկադդասին հաղորդում է, որ Պարտավից Բարզանջ հեռավորությունը կազմում էր մեկ անցում, այնտեղից մինչև Շամախի՝ երկու անցում, վերջինիցս մինչև

¹ Տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը, էջ 97-100:

² Տե՛ս Յ. Մանանդյան, Երկեր, հ. 2, էջ 175:

³ Տե՛ս Ս. Ջալալյան, նշվ. աշխ., էջ 77:

⁴ Անդ:

⁵ Al-Istakhri, էջ 192:

Շիրվան՝ երեք անցում, Շիրվանից մինչև Աբխազ՝ երկու անցում, Աբխազից մինչև Զիսր Սամուր՝ նույնքան, այնտեղից մինչև Դարբանդ՝ երեք անցում¹:

Բարզանջ (Բարդիջ): Հնուց ի վեր Պարտավից դեպի Շամախի գոյություն ունեին երկու մեծ ճանապարհներ: Մեկը համապատասխանում է ներկայիս Եվլախով ընթացող ավտոճանապարհին, իսկ մյուսն՝ արաբ հեղինակների հիշատակած ճանապարհն է, որը Պարտավից իջնում էր դեպի հարավ՝ Բարզանջ: Որ վերջինը գտնվում էր Պարտավից Կուր գետի հոսանքով դեպի ներքև, ապացուցում են արաբ աշխարհագետների հիշատակությունները: Յակուտը, օրինակ՝ խոսելով Կուր գետի մասին, հաղորդում է, որ այն անցնում էր Տփղիս քաղաքի կողքով, ապա անցնում Խունան բերդի մոտակայքով, այնտեղից հոսում Պարտավի դռան մոտով, հասնում Բարզանջ և միախառնվում Երասխի հետ²: Նախ, անդրադառնալով Պարտավից Բարզանջ հեռավորությանը՝ նշենք, որ արաբ աշխարհագետներն այն հիշատակում են տարբեր կերպ. Իբն Հաուկալն, օրինակ՝ հետևելով ալ-Իսթախրիին, մեջ է բերում 18 փարսախ հեռավորությունը³, ալ-Մուկադդասին, ինչպես տեսանք, նշում է 1 անցում, Յակուտ ալ-Համավին մի դեպքում այն հավասարեցնում է 13 փարսախի⁴, իսկ մեկ այլ դեպքում, հենվելով ալ-Իսթախրիի վրա՝ 18 փարսախի⁵:

Պարտավ-Բարզանջ հեռավորության վերաբերյալ հիշատակությունների այսպիսի բազմազանության պարագայում Բարզանջի տեղադրության խնդիրը բավական բարդանում է: Բացի այդ, արաբ հեղինակները Բարզանջի հարևանությամբ հիշատակում են նաև Բարդիջ քաղաքը: Ըստ Յակուտի՝ այդ երկու քաղաքները պետք է գտնվեին Պարտավից դեպի հարավ-արևելք, դրանից համապատասխանաբար 13 և 14 փարսախ հեռավորությունների վրա՝ Կուր գետի ափին⁶: Այսինքն՝ Բարզանջն ու Բարդիջը միմյանցից 1 փարսախի (մոտ 6կմ) հեռավորության վրա էին գտնվում: Ս. Երենյանը Բարզանջը տեղադրում է ներկայիս Զարդոբ քաղաքի մոտ գտնվող գետանցի մերձակայքում⁷, իսկ Վ. Մինորսկին առաջարկում է Բարզանջը նույնացնել Բարդիջին, իսկ վերջինը փնտրել Պարտավից ոչ թե 18 փարսախ, այլ սոսկ 1 ան-

¹ Տե՛ս al-Moqaddasi, էջ 381:

² Տե՛ս Jacut, IV, էջ 259:

³ Տե՛ս Ibn Haukal, էջ 350:

⁴ Տե՛ս Jacut, I, էջ 562:

⁵ Ամր, III, էջ 317:

⁶ Տե՛ս Jacut, I, էջ 556, 562:

⁷ Տե՛ս Ս. Երենյան, Հայաստանը և հարևան երկրները 855-953 թթ., քարտեզ:

ցում (5-7 փարսախ) հեռավորության վրա՝ հիմնվելով ալ-Մուկադդասիի հիշատակության վրա: Վերջապես, նա Բարդիջը տեղադրում է Պարտավից 34 կմ դեպի հարավ-արևելք՝ ներկայիս Քյորփի Քենդ բնակավայրի դիմաց՝ Կուր գետի աջ ափին¹:

Զնայած, որ ճիշտ է 3. Մինորսկու կողմից Բարզանջի նույնացումը Բարդիջին, ինչպես կտեսնենք, հիշյալ տեղադրություններից և ոչ մեկը քննություն չի բռնում: Արաբ հեղինակների աշխատությունների ուսումնասիրությունը տալիս է մի կարևոր արդյունք. նրանցից յուրաքանչյուրը հիշատակում է այդ երկու քաղաքներից միայն մեկը², իսկ Յակուտը, որը տեղեկություններ է քաղել իրենից առաջ եղած բոլոր հեղինակներից, նշում է թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը: Այնպես որ, ամենայն հավանականությամբ, այս երկու անվանումները վերաբերում են նույն քաղաքին: Դրա օգտին է խոսում այդ անվանումների արաբերեն գրելաձևերի նմանությունը (برديج-برزنج): Կարծում ենք, որ Բարզանջը Բարդիջի աղավաղումն է, քանի որ հավանական է Բարդիջ անվանման նույնացումը հայկական Բերդիկ անվանը³: Բարդիջը, ըստ Յակուտի՝ գտնվում էր Ատրպատականի ամիրայության սահմանագլխին Հայաստանի կողմից, որտեղից մինչև Պարտավ 14 փարսախ էր⁴: Այս հիշատակության մեջ կարևորն այն է, որ, հիշատակելով Պարտավից Բարդիջ հեռավորությունը, Յակուտը, փաստորեն, ակնարկում է այդ երկու քաղաքների միջև ճանապարհի գոյության մասին, ինչի հիշատակությունը մյուս արաբ հեղինակները չեն պահպանել: Այս ճանապարհի առկայությունը Բարզանջ-Բարդիջ նույնացման կարևոր կռվաններից մեկն է: Բացի այդ՝ արաբ հեղինակի հիշատակությունը, թե Բարդիջը գտնվում էր Ատրպատականի ոստիկանության սահմանին, գալիս է հերքելու վերոբերյալ բոլոր տեղադրությունները: Մասուդիի վկայությունը հաստատում է այդ իրողությունը: Կուր գետի մասին պատմելիս նա հաղորդում է, թե վերջինը հոսում է Պարտավից 3 փարսախ հեռավորության վրա, ապա անցնում է Բարդիջի (արաբ աշխարհագետի երկում՝ Բարդաջ) կողքով, որը Պարտավի (Առան) շրջաններից մեկն է, որից հետո՝ միախառնվում է Երաս-

¹ Տե՛ս Hudud al-Alam, էջ 403:

² Ինչ վերաբերում է ալ-Իսթախրիին, որը հիշատակում է 2 քաղաքները, ապա պետք է նշել, որ դրա պատճառը, թերևս, տեքստային թերությունն է և, ամենայն հավանականությամբ, ի սկզբանե տեքստում առկա է եղել միայն մեկ անվանում (տե՛ս al-Istakhri, էջ 187, ծանոթ. c):

³ Տե՛ս «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», Յակուտ ալ-Համավի, Աբուլ-Ֆիդա, Իբն Շադդադ, կազմեց Զ. Նալբանդյան, Եր., 1965, էջ 35:

⁴ Տե՛ս Jacut, I, էջ 556:

խի հետ¹: Իսկ Իբն Ռուստեհը, խոսելով Երասխ գետի մասին, վկայում է, թե այն «հոսում է Վարսանի մոտով դեպի Բարդիջ քաղաքը, իսկ նրանից այն կողմ միախառնվում է Կուրի հետ»²:

Ըստ վերոհիշյալ հաղորդումների՝ Բարդիջը պետք է գտնվելիս լիներ Կուրի և Երասխի միջև, անմիջապես մոտ այն տեղին, ուր երկու գետերը միախառնվում են: Այդ է ցույց տալիս նաև Բալազուրիի այն հիշատակությունը, որտեղ հեղինակը, նկարագրելով Սալման իբն Ռաբիայի կողմից Հայոց Արևելից կողմանց գավառների նվաճումը, պատմում է, որ նա գալիս, հասնում է Կուրի և Երասխի ջրկիցի շրջանը, որտեղ Բարդիջի մոտակայքում նա անցնում է Կուրը³: Կուր և Երասխ գետերի միջև՝ դրանց ջրկիցի մոտակայքում, կար մի բնակավայրի ավերակ⁴, որը, ամենայն հավանականությամբ, համապատասխանում է Բարդիջ քաղաքին, իսկ քաղաքում կամ նրա մերձակայքում գտնվել է կայարանը⁵: Բարդիջից այն կողմ ճանապարհն անցնում էր Կուր գետը և մուտք գործում Շիրվանշահերի թագավորություն:

Շամախի: Բարդիջի մոտ՝ Կուրի վրա, կար մի կանուրջ, որի վրայով ճանապարհը շարժվում էր Շամախի⁶: Բարդիջ-Շամախի ճանապարհահատվածի երկարության վերաբերյալ արաբ աշխարհագետների հաղորդումները համընկնում են: Իբն Զաուկալը ևս այս հեռավորությունը նշում է 14 փարսախ (շուրջ 81կմ)⁷, իսկ ալ-Մուկադդասին՝ 2 անցում, որը հավասար էր 14 փարսախի: Ինչպես վերը նշվեց, հեռավորության մասին չափը նշում է Յակուտը: Ավելորդ չէ նշելը, որ այս հեռավորությունը համապատասխանում է Բարդիջի վերոհիշյալ տեղագրության և հին Շամախու, որը գտնվում էր ներկայիս Շամախի քաղաքից 1,5կմ դեպի հյուսիս արևմուտք⁸, միջև հեռավորությամբ (մոտ 80կմ):

Շապուրան: Շամախուց հետո ալ-Իսթախրիի հիշատակած հաջորդ կայարանը Շիրվանն էր, որը գտնվում էր ներկայիս Շիրվան գյուղի տեղում՝ Շաբրան-չալի ձախ ափին⁹: Նրանից դեպի հյուսիս-արևմուտք՝

¹ St'u مسعودی, I, ٢٥٥-٢٥٦:

² Ibn Rosteh, to 89:

³ St'u ىلازرى, I, ṭp 240:

⁴ Տե՛ս Ս. Զալալյանը, նշվ. աշխ., էջ 364:

⁵ St'iu The map of Adharbaydjan,-Encyclopaedia of Islam, I:189b.

⁶ St'u Jacut, I, §9 562:

⁷ Sū'ay Ibn Haukal, t. 350:

⁸ Stiu Ń. *Àpòóàáéèè*. *Āîñóààðñòâî Øèðààíøàðîâ*. *Áàéó*, 1983, t. 39-40:

⁹ Տե՛ս **Ս. Երեմյան**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 74: Տե՛ս նաև գրքին կից «Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի» քարտեզը:

լակողմով, ապա, անցնելով Գելգենի-չայ գետը, շարժվում էր դեպի հյուսիս ու մտնում Շապորան¹:

Արխագ: Ճանապարհը, ինչպես ցույց ենք տվել, Շապորանից Արխագ էր շարժվում ոչ թե ներկայիս երկաթուղու, այլ ավտոճանապարհի երթուղով, քանի որ այն չէր անցնում Մազքթագ աշխարհով, որը զբաղեցնում էր Շապորանից հյուսիս ընկած ծովափնյա շրջանները, այլ Արխագով, որը, փաստորեն, գտնվում էր Մազքթագ աշխարհից արևմուտք: Շապորանից Դարբանդ գլխավոր ճանապարհն անցնում էր ներկայիս Ղուբա քաղաքով կամ վերջինիս մոտակայքով, հասնում էր Խուդաթ գյուղը, որտեղից ճյուղավորվում էր դեպի Կուլարի կամուրջ և դեպի Խագրա գյուղ: Գլխավոր ճանապարհի առավել ընդունելի երթուղին Ղուբայից Խուդաթով դեպի Կուլարի կամուրջ ընթացող ավելի կարճ և մատչելի ճյուղն է²: Այնուհետև ճանապարհը շարժվում էր հյուսիս և Դարբանդով մուտք գործում Խագարական թագավորություն:

Արխագ կայարանի տեղադրությունը բարդանում է՝ կապված արաբ հեղինակների հիշատակած սխալ հեռավորությունների հետ: Այսպես. ալ-Իսթախրին, ինչպես տեսանք, Շիրվանից (պետք է լինի Շապորան) Արխագ հեռավորությունը նշում է 2 օրվա ճանապարհ (մոտ 60-80 կմ), իսկ Արխագից Ջիսր Սամուր հեռավորությունը՝ 12 փարսախ (մոտ 70 կմ), ինչն իրականությանը համապատասխանել չի կարող, իսկ ալ-Մուկադդասին այդ հեռավորությունները նշում է հավասարաչափ՝ 2-ական անցում (60-80 կմ)³: Ըստ էության, չնայած նշված հեռավորությունների ակնհայտ սխալին⁴, ուսումնասիրողներին հարկ է եղել Արխագ կայարանը տեղադրել այնպիսի վայրում, որը, եթե չէր էլ համապատասխանի վերոհիշյալ հեռավորություններին, ապա գոնե կգտնվեր Շապորանից և Ջիսր Սամուրից մոտավորապես հավասար հեռավորությունների վրա: Այդ պատճառով, Արխագ կայարանը տեղադրվել է Ղուբա քաղաքում կամ նրա մերձակայքում, այսինքն՝ այնպիսի տեղում, որը գտնվում էր Շապորանից Սամուր գետ ճանապարհահատվածի միջմասմասում: Ըստ այսմ, պետք է ընդունել, որ ամենահավանականը, իսկապես, կայարանի՝ ներկայիս Ղուբա քաղաքի տեղում կամ մերձա-

¹ Անդ, էջ 155:

² Տե՛ս ցարական բանակային շտաբի հինգվերստանոց քարտեզի Հ.7. պլանշետը: Տե՛ս նաև **Ա. Եղիազարյան**, Արաբական աղբյուրների Արխագ թագավորությունը, էջ 224:

³ Տե՛ս **al-Moqaddasi**, էջ 381:

⁴ Սխալն ակնհայտ է այն պատճառով, որ Արխագ կայարանի որևէ տեղադրության դեպքում նախորդ և հաջորդ կայարաններից նրա հեռավորությունն այդ չափերով անհնար է (տե՛ս **Ա. Եղիազարյան**, Արաբական աղբյուրների Արխագ թագավորությունը, էջ 225):

ապա մինչև Կարիա ալ-Ասաբիատ՝ 1 անցում, այդտեղից մինչև..., ապա մինչև Տիֆլիս՝ 1 անցում է, հետո մինչև Թաբլա, այնտեղից էլ՝ Շաքքի, ապա մինչև Լաքզան՝ 2 անցում է, և մինչև Բաբ [ալ-Աբվաբ]՝ 3 անցում»¹։ Ալ-Մուկադդասիի երկի հիշյալ հատվածն ամբողջությամբ չի պահպանվել, և նկարագրության մեջ բացակայում են Կարիա ալ-Ասաբիա-տից մինչև Տիֆլիս ճանապարհահատվածում գտնվող կայարանների անվանումները։

Դարյունից բերդ (Կալա Յունիս)։ Այս կայարանը, ըստ ալ-Մուկադդասիի՝ պետք է գտնվեր Չերից 6 անցում, այսինքն՝ մոտավորապես 30-42 փարսախ (մոտ 175-245կմ) հեռավորության վրա²։ Ճանապարհի երկարությունը չափազանցված է³։ Անհրաժեշտ է ավելացնել, որ կայարանը պետք է գտնվելիս լիներ ոչ թե Դարյունից բերդում, այլ դրա մերձակայքում՝ անմիջապես ճանապարհի հարևանությամբ⁴։

Արծափ (Արծափաջ) գյուղ (Կարիա ալ-Ասաբիատ)։ Վերջինը, ըստ արաբ հեղինակի՝ գտնվում էր Կալա Յունիսից 1 անցում հեռավորության վրա (մոտ 30-40կմ)։ Կարծում ենք, որ այդ կայարանը հաստատապես պետք է գտնվելիս լիներ մինչև Չայկական պար լեռնաշղթան ընկած շրջանում։

Սեբեոսի մի արժեքավոր հիշատակությունն օգնում է ճշտել այս ճանապարհի երթուղին Դարյունից բերդից հյուսիս։ Նկարագրելով արաբների 647 թ. արշավանքը՝ պատմիչն ի մասնավորի հաղորդում է. «...եկն զաւրն Իսմայելի յԱտրպատական, և բաժանեացան յերիս։...Արդ՝ որք ի կողմանս Սեպիական գնդին...եկին ժողովեցան ի Չերևան, և մարտեան ընդ բերդին, և ոչ կարացին առնուլ։ Եկին ի յորդսպու, և ոչ մնա ինչ կարացին առնել։ Գնացին անտի և բանակեցան յԱրծափս...։ Արդ՝ իջին ընդ այն արք ի վայր ի բերդէն երթալ խնդրել ի բերդէն Դարաւնից զաւր յաւզնականութիւն իւրեանց»⁵։

Արծափ բերդը գտնվում էր Դարյունից բերդից մոտ 17կմ հեռավորության վրա⁶, ինչը հիմք էր տալիս նրա պաշտպաններին՝ օգնություն

¹ Al-Moqaddasi, էջ 392։

² Անդ, էջ 381։

³ Չերի (հայ) և Դարյունից բերդի միջև հեռավորությունը հավասար է մոտ 155կմ-ի։

⁴ Տես Ս. Եղիազարյան, Չեր (հուայր)-Դարբանդ (Բաբ ալ-Աբվաբ) ճանապարհն ըստ արաբ աշխարհագետ ալ-Մուկադդասիի, էջ 150-151։ Չեր-Դարյունից բերդ ճանապարհը գործում է նաև այսօր՝ ընթանալով Կոտորի (Վասպուրականի) լեռնաշղթայի արևելակողմով՝ Խոյ-Էվոլու-Մերգեն (Մարգիան)-Մակու-Դոդու-Քայազիդ գծով։

⁵ Սեբեոս, էջ 145։

⁶ Տես Ἀἰθῖαιᾶν ἐαδὸὰ Ἐαἰεᾶρῆϊάϊ ἐθαῖ, ἡἱὸ ἀαῖα ἐ ἐὸ ἰᾶδὰὸ ἐδῖᾶἰᾶ ἀ ἁἱᾶἱἱ-ὀεἱἱᾶδὰὸ-ἁἱἱἱ ἰὸ ἀᾶἱ Ἐαἰεᾶρῆϊάϊ ἀἱἱἱἱἱ ἱεδῶᾶ, 20 ἀᾶδῶ ἀ ἁβῑᾶ, Ὀεὸ ἐῇ, 1870.

կանչելու այնտեղից: Ելնելով վերոհիշյալից՝ ենթադրում ենք, որ ալ-Ասաբիատ անվանումը նույնական է Արծափ անվանը, որը Ղևոնդն ու Անանուն Ջրուցագիրը հիշատակում են «Արծափաց» ձևով¹: Ինչ վերաբերում է «կարիա» բառին, ապա այն «կալա» (բերդ) բառի աղավաղված տարբերակը կարող է լինի: Այդպիսի աղավաղումը, ի դեպ, առկա է նաև Կալա Յունիսի դեպքում (Կարիա Յունիս)²: Սակայն, «կարիա» բառը (قريّة) արաբերենից թարգմանաբար նշանակում է «գյուղ», «ավան», ինչը, թերևս, առավել հավանական տարբերակ է: Հասկանալի է, որ ճանապարհն անցնելու էր բերդի մերձակայքով, իսկ մերձակայքում գտնվող գյուղը պարզապես կոչվելու էր «գեղն Արծափաց», որը մասամբ արաբերեն թարգմանվելու դեպքում, ինչպես կտեսնենք, դառնալու էր «Կարիա ալ-Արսաբատ»:

կու փաստերից, Որդսպուից հետո ճանապարհի հաջորդ կայարանն Արծափն էր Կոզովիտում, որից այն կողմ ճանապարհն անցնելու էր Հայկական պարը: Այս ճանապարհն անցնում էր Բզնունյաց ծովի հյուսիսային ափերով ու Կոտոր լեռնաշղթայի արևմտակողմով, իսկ Հերից Դարյունից բերդի մերձակայքով դեպի Արծափ բերդ շարժվող ճանապարհն ընթանում էր Կոտոր լեռնաշղթայի արևելակողմով: Փաստորեն, Կոտոր լեռնաշղթայի երկու կողմերով դեպի հյուսիս ընթացող ճանապարհները միանում էին Արծափ բերդի մոտակայքում:

Կրկին անդրադառնալով Արծափաց գյուղ-Կարիա ալ-Ասաբիատ նույնացմանը՝ մշենք, որ Ղևոնդի և Անանուն Ջրուցագրի հիշատակած «Արծափաց» անվանաձևը, ամենայն հավանականությամբ, գործածական էր միջնադարում: Արաբերենում «ծ» տառի բացակայության պայմաններում արաբ աշխարհագետներն օգտագործում էին «ս» (س կամ ص) տառը, ինչպես, օրինակ՝ Սամանդու-Շամնդալ¹ և Սանարիա-Շանարիա² դեպքերում, իսկ «ց» տառի բացակայության պայմաններում արաբերենում օգտագործվում է «տ» (ت) տառը: Կարծում ենք, որ արաբերենում «զգելոն Արծափաց» բառակապակցությունը, հաշվի առնելով վերոհիշյալ պարզաբանումները, մասամբ թարգմանվելու հետևանքով հնչելու էր «Կարիա ալ-Արսաբատ», որը հետագայում աղավաղվել ու վեր է ածվել «Կարիա ալ-Ասաբիատ»-ի³:

Փաստորեն, ճանապարհը գալիս էր Դարյունից բերդի կողմից և անցնում Արծափաց բերդի մերձակայքում գտնվող նույնանուն գյուղով: Պետք է մշել, որ Կարիա ալ-Ասաբիատի հեռավորությունը Կալա Յունիս կայարանից, որը մեկ անցում (մոտ 30-40կմ) պետք է կազմեր, չի համապատասխանում Դարյունից բերդից մինչև Արծափ բերդ ընկած հեռավորությանը, ինչը, թերևս, պետք է բացատրել լեռնային տեղանքով:

Այսպիսով՝ հարավ-արևելքից և հարավ-արևմուտքից եկող ճանապարհները միանում էին Արծափաց գյուղում:

Ինչպես տեսանք, ալ-Մուկադդասիի տեքստը թերի է, որի պատճառով բացակայում են Կարիա ալ-Ասաբիատ-Տփղիս ճանապարհահատվածում գտնվող կայարանների անունները: Հաշվի առնելով այն, որ պարսկական տիրապետության շրջանում, համաձայն «Մղոնաչափք»-ի՝ գործում էր Դվին-Տփղիս ճանապարհը⁴, պետք է կարծել, որ գործ

¹ Տե՛ս Jacut, III, էջ 144:

² Տե՛ս Ibn Khordadbeh, էջ 122:

³ Տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Հեր (Խուլայյ)-Դարբանդ (Բաբ ալ-Աբվաբ) ճանապարհն ըստ արաբ աշխարհագետ ալ-Մուկադդասիի, էջ 152:

⁴ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. II, էջ 381:

ունենք հենց այդ ճանապարհի հետ: Ուստի և կարծում ենք, որ ճանապարհն Արծափից հետո անցնում էր Չայկական պար լեռնաշղթան Չինգիլի լեռնանցքով ու Օրկովի կիրճով¹, այնուհետև, թեքվում էր դեպի արևելք և իջնում Երասխ գետի հովիտն Արտաշատի կամրջի մոտ: Այն, հավանաբար, անցնում էր Երասխը Արտաշատի կամ Տափերի (Տափերական) կամրջով ու շարժվում դեպի Դվին²: Դվինից ճանապարհը Հունարակերտով Տփղիս էր շարժվում Պարտավ-Տփղիս ճանապարհի երթուղով՝ Կալա իբն Քանդաման կայարանով:

Թելավ (Թաբլա): Մեծ կարևորություն է ներկայացնում ալ-Մուկադդասիի հիշատակած ճանապարհի ուղղությունը նաև Տփղիսից այն կողմ, որի հիշատակությունը ևս մյուս արաբ հեղինակների մոտ բացակայում է: Ինչպես արդեն ցույց է տրվել, Թաբլան մույնական է Թելավին³: Տփղիսից հետո ճանապարհը անցնում էր Թելավ, որտեղից էլ Շաքի:

Թելավից հետո ճանապարհն անցնում էր Շաքե, որից այն կողմ, ըստ ալ-Մուկադդասիի՝ ճանապարհը անցնում էր Լաքզան, իսկ նրանց միջև հեռավորությունը 2 անցում էր (10-14 փարսախ կամ 60-80 կմ):

Լաքզան: Լաքզանը ոչ թե ինչ-որ կոնկրետ կայարան էր, այլ համապատասխան երկրի անվանումը, որը, թերևս, մույնական էր արաբական աղբյուրներում հաճախ հիշատակվող ալ-Լաքզ երկրին: Մենք արդեն ցույց ենք տվել, որ ալ-Լաքզ անվանումը արաբ հեղինակները երբեմն տալիս էին Դաղստանի բոլոր լեռնականներին և, երբեմն, այդ լեռնականներից ոմանց: Մեր կարծիքով, այստեղ ալ-Մուկադդասին Լաքզան անվան տակ նկատի ունի ոչ թե հատկապես ինչ-որ մի ցեղի, այլ Հարավային Դաղստանը⁴:

Ճանապարհը Շաքեից ծյուղ տալով դեպի Կապադակա՝ իր հիմնական ուղեգծով անցնում էր Կովկասյան լեռներն ու մուտք գործում Հարավային Դաղստան: Ամենայն հավանականությամբ, ճանապարհը Շաքե քաղաքի մոտ հաղթահարում էր Կովկասյան լեռները Օղուք-Քիշ-Խնով բնակավայրերի գծով և դուրս գալիս Ախտի-չայի հովիտը⁵: Այս

¹ Տե՛ս Թ. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, էջ 17:

² Տե՛ս Սեքեոս, էջ 138:

³ Տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Հեր (Խուսայր)-Դարբանդ (Բաբ ալ-Աբվաբ) ճանապարհն ըստ արաբ աշխարհագետ ալ-Մուկադդասիի, էջ 155:

⁴ Ամր, էջ 156-157:

⁵ Տե՛ս ցարական բանակային շտաբի հինգվերստանոց քարտեզի թիվ Հ. 7. և ՅԵ. 6. պլանշետները: Անանուն լեռնանցքով անցնող այդ ճանապարհը հիշատակում է Մ. Բարխուդարյանը (տե՛ս Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Դաղստան), Թիֆլիս, 1895, էջ 114-115):

ճանապարհի վերաբերյալ հիշատակություն ունի արաբ պատմիչ ալ-Քուֆին: Նա պատմում է, որ Մուհամմադ իբն Մրվանը 732/733 թ. դեպի Խազարական թագավորություն կատարած արշավանքի ժամանակ կարճ ուղի է ընտրել ու Շաքեի մերձակայքով անցնող ճանապարհով է հաղթահարել Կովկասյան լեռներն ու ներխուժել Սարիր¹:

Ալ-Լաքզ-Դարբանդ ճանապարհահատվածը կարող էր երկու հնարավոր երթուղի ունենալ: Առաջինը՝ սկզբում Ախտի-չայ, իսկ հետո Սամուր գետերի ափերով շարժվում է դեպի արևելք ու միանում Դարբանդ շարժվող մեծ ուղուն, որը նույնական է արաբ հեղինակների հիշատակած Պարտավ-Դարբանդ ճանապարհին: Երկրորդ երթուղին միանում է այդ ճանապարհին՝ շարժվելով Ախտի-չայ և Կուրախ-չայ գետերի ափերով: Գերադասելի է առաջին ուղեգիծը՝ կապված առավել մատչելի ճանապարհի առկայության հետ: Ալ-Լաքզից (Լաքզան) մինչև Դարբանդ հեռավորությունը, ըստ ալ-Մուկադդասիի՝ կազմում էր 3 անցում (15-21 փարսախ կամ մոտ 85-120 կմ): Կարծում ենք, որ ճանապարհը, ընթանալով Ախտի-չայ և Սամուր գետերի ափերով՝ պետք է միանար Պարտավ-Դարբանդ ճանապարհին Սամուր գետի կամրջի՝ Ջիսր Սամուրի մոտակայքում (Կուլարի կամուրջ), իսկ հետո շարժվեր դեպի Դարբանդ²:

Այսպիսով, Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումից և 893 թ. հայ-բյուզանդական առևտրական պայմանագրի կնքումից հետո սկսում են գործել Հայաստանից և այսրկովկասյան երկրներից դեպի հյուսիս և արևմուտք շարժվող առևտրական ճանապարհները:

7.11. Հարավային մայրուղին: Մայրուղին գալիս էր Պարսկաստանից, հասնում Հեր և Ճյուղ տալով դեպի Սալամաս և Ումի (Ուրմիո)՝ ընթանում էր դեպի Վան, Բերկրի, Արճեշ, որտեղ Ճյուղ էր տալիս դեպի Մանազկերտ, և Արծկեով, Խլաթով, Բաղեշով, Արզնով շարժվում դեպի Ամիդ³: Այս ճանապարհը հիշատակում է նաև ալ-Իսթախրին. «Արդաբիլից Ամիդ ճանապարհ. Արդաբիլից մինչև Մարաղա 40 փարսախ է և Մարաղայից մինչև Դախարական...» 2 անցում, այնտեղից մինչև Ուրմիա...2 անցում է և Ուրմիայից մինչև Սալամաս՝ 2 անցում, Սալամասից մինչև Խուայյ 7 փարսախ է և Խուայյից մինչև Բերքրի՝ 30 փարսախ, Բերքրիից մինչև Արջիշ մեկ օր է և Արջիշից մինչև Խիլաթ՝ 3 օր, Խիլաթից մինչև Բադլիս 1 օր է և Բադլիսից մինչև

¹ Տե՛ս al-Kufi, VIII, էջ 75:

² Տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Հեր (Խուայյ)-Դարբանդ (Բաթ ալ-Աբվաթ) ճանապարհն ըստ արաբ աշխարհագետ ալ-Մուկադդասիի, էջ 157:

³ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. III, էջ 235:

Մայրաքաղաքի և Ամիդ՝ 2 օր»¹:

«Մղոմաչափք»-ում պահպանված տվյալներից երևում է, որ այս ճանապարհին միանում էր Դվինից եկող ուղին, որը խլաթով անցնում էր հարավ և ընթանում դեպի Դամասկոս և Երուսաղեմ²: Ամենայն հավանականությամբ, Դվինից ճանապարհը գալիս էր Տափերական կամրջով, Արծափով, անցնում Գառնիծորի լեռնանցքը և Որդսպուով հասնում Բերկրի՝ միանալով Զարավային մայրուղուն:

7.12. Հայ Բագրատունիների տերության առևտրական կապերի հիմնական ուղղությունները: Ընդհանրապես, յուրաքանչյուր երկրի առևտրական կապերի որոշման համար մեծ նշանակություն ունեն հայտնաբերված դրամական գանձերի ընձեռող տվյալները:

IX դ. Հայաստանը և այսրկովկասյան երկրներն առևտրական կապերի մեջ էին Իրաքի, Ասորիքի, Ջազիրայի, Ջաբալի, Ֆարսի ու Սաջիստանի (Սագաստան) քաղաքների, Աֆրիկայի հյուսիսային շրջանների և նույնիսկ Իսպանիայի ու Միջին Ասիայի երկրների հետ³: Պետք է նշել, սակայն, որ այդ դրամները կարող էին Հայաստան և այսրկովկասյան երկրներ ներթափանցել ինչպես ուղղակի առևտրի միջոցով, այնպես էլ միջնորդավորված ձևով: Առևտուրը IX դ. ծավալվում էր խալիֆայության ողջ տարածքում և Հայաստան ու Այսրկովկաս բերում արծաթ դրամներ Բաղդադից, Բասրայից, Քուֆայից, Վասիտից, Մուհամմադիայից (Ռեյ) և Սպահանից (Իսբահան)⁴: Դրամական գանձերը պարզորոշ ցույց են տալիս Հայաստանի այսրկովկասյան երկրների առևտրական կապերը հատկապես Իրաքի ու Պարսկաստանի հետ: IX դ. Հայաստանում Այսրկովկասում գտնված դրամները գերազանցապես հատված են արաբական (Իրաք, Ասորիք, Ջազիրա) և իրանական (Ջաբալ, Ֆարս, Խուզիստան, Խորասան) քաղաքներում⁵: IX դ. երկրորդ կեսից սկսած ընդգծվում էին Հայաստանի և այսրկովկասյան երկրների առևտրական կապերը Իրաքի, Ասորիքի, Ջազիրայի, Ջաբալի, Ֆարսի, Խուզիստանի և Խորասանի հետ⁶: Այդ իրավիճակը շարունակվեց նաև Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումից հետո:

Հայաստանից և այսրկովկասյան երկրներից դեպի հյուսիս և դեպի արևմուտք ընթացող առևտրական ճանապարհների գործունեության

¹ Տես al-Istakhri, էջ 194:

² Տես Դ. Սամանյան, Երկեր, հ. 2, էջ 183:

³ Տես Խ. Մուշեղյան, Արևելյան դրամների գանձերը և Հայաստանի տնտեսական կապերի հիմնական ուղղությունները VIII-X դարերում, «ՊԲՀ», 1978, թիվ 3, էջ 222:

⁴ Ամդ, էջ 224:

⁵ Ամդ, էջ 225:

⁶ Ամդ:

վերականգնման հետ կապված IX-X դդ., ինչպես վկայում են դրամական գանձերի հետազոտության տվյալները, Հայ Բագրատունիների տերությունը առևտրական հարաբերություններ ուներ ինչպես կենտրոնական Ռուսաստանի, այնպես էլ մերձբալթյան երկրների և եվրոպական պետությունների, օրինակ՝ Ֆինլանդիայի, Շվեդիայի, Լեհաստանի, Գոտլանդ կղզու, Դանիայի և Գերմանիայի հետ: Վերոհիշյալ երկրներում հայտնաբերված դրամական գանձերը պարունակում են Հայ Բագրատունիների տերության տարբեր շրջանների դրամահատարաններում հատված դրամներ:

Առևտուրը Եվրոպայի հետ ընթանում էր հիմնականում երեք ուղղություններով: Առաջին ուղղությունը սկսվում էր Իրաքից, Միջագետքից ու Ասորիքից և Հայ Բագրատունիների տերության վրայով դուրս էր գալիս Վոլգա գետի ավազանը: Այստեղ ճանապարհը բաժանվում էր երկու ճյուղի, որոնցից մեկն ընթանում էր դեպի մերձբալթյան երկրներ և Գոտլանդ կղզու վրայով հասնում սկանդինավյան երկրներ, իսկ երկրորդը թեքվում էր դեպի արևմուտք և մուտք գործում ռուսական և եվրոպական շուկաներ:

Երկրորդ ուղղությունը գալով Պարսկաստանից՝ Դարբանդով մուտք էր գործում Հյուսիսային Կովկաս, Վոլգայի ավազանով անցնում դեպի Դոն գետի ավազանը, այնտեղից՝ մերձդնեպրյան շրջանը և շարժվում հյուսիս:

Երրորդ ուղղությունը Պարսկաստանի հարավային շրջաններից գալով՝ Հայաստանի վրայով շարժվում էր դեպի Փոքր Ասիա, որտեղից մի ուղղությամբ ընթանում էր դեպի Կոստանդնուպոլիս, իսկ այնտեղից՝ Եվրոպա, իսկ երկրորդ ուղղությամբ՝ Սև ծովով հասնում էր Դնեպրի ավազանն ու միանում վերոհիշյալ երկու ուղղություններին:

Հայ Բագրատունիների տերության մեջ հատված դրամները վերոհիշյալ երկրներում կարող էին հայտնվել ինչպես միջնորդավորված ձևով, այնպես էլ ուղղակի, քանի որ հայ վաճառականները նախկինում էլ օգտագործում էին դեպի հյուսիս տանող առևտրական ճանապարհները¹:

¹ Ամդ, էջ 231-233:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Արաբական տիրապետության դեմ հայոց 774-775 թթ. ապստամբությունն իր կնիքը թողեց ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ այսրկովկասյան երկրների քաղաքական ճակատագրի վրա: Դրանից հետո սկսվեց Բագրատունիների հզորացման և նրանց գլխավորությամբ Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնման գործընթացը:

Բագրատունիները մեծավ մասամբ 774-775 թթ. ապստամբությանը մասնակցություն չէին ունեցել: Դրան Մամիկոնյանների գլխավորությամբ մասնակցել էին միայն Բագրատունիների որոշ ներկայացուցիչներ, որոնք ապստամբության պարտությունից հետո ստիպված հեռացել էին իրենց տիրույթներից ու հաստատվել Գուգարքի արևմտյան Կղարքը գավառում՝ հիմնելով Բագրատունիների ավագ ճյուղից կախյալ սեփական իշխանությունը:

Հայոց իշխան Աշոտ Սսակերը (802-826) օգտվեց ստեղծված իրավիճակից, տիրացավ Հայաստանի քաղաքական թատերաբեմից հեռացած Մամիկոնյանների և այլ նախարարական տների տիրույթներին, դրանով իսկ մեծապես բարձրացնելով Բագրատունիների հզորությունն ու հեղինակությունը:

IX դ. սկզբներին Արաբական խալիֆայությունն աստիճանաբար թուլանում էր, որը նպաստում էր Բագրատունիների հետագա հզորացմանը: Հայոց իշխան Բագարատ Բագրատունին (826-851) խալիֆայից ստացավ Հայոց և Վրաց իշխանաց իշխանի պաշտոնը և սկսեց հավակնել նույնիսկ Արմինիայի ոստիկանի լիազորություններին: Այդ իրողությունը սրեց հարաբերությունները Բագարատի և ոստիկանի միջև, որի պատճառով արաբները Բագարատին գերեվարեցին: Դա պատճառ դարձավ, որ նրա հպատակներն ապստամբեցին և կոտորեցին արաբական զորքն ու սպանեցին ոստիկանին: Թուրքական մեծաթիվ վարձկան զորքի միջոցով որոշ ժամանակով հզորացած խալիֆայությունը ճնշեց ապստամբությունը, սակայն Բագարատի սկսած գործը շարունակեց IX դ. և, ընդհանրապես, ամբողջ հայ միջնադարի ամենաշնորհալի և տաղանդավոր քաղաքական գործիչներից մեկը՝ Աշոտ Բագրատունին: Նա իր շրջահայաց քաղաքականությամբ կարողացավ խալիֆայությունից ստանալ ինչպես Արմինիայի իշխանաց իշխանի պաշտոնը (862 թ.),

այնպես էլ կարճ ժամանակ անց՝ Արմինիայի ոստիկանի լիազորությունները:

Այդ ժամանակ Բագրատունիները Հայաստանի և, ընդհանրապես, Արմինիայի խոշորագույն հողատերերն էին: Մարդկային, տնտեսական և տարածքային խոշոր ռեսուրսների տիրապետող Բագրատունիները մեծ կարևորություն ձեռք բերեցին խալիֆայության համար, քանի որ ձևականորեն շարունակում էին ընդունել արաբների գերիշխանությունը: Բացի այդ, խալիֆայությունը տարածաշրջանում կարիք ուներ հավատարիմ և հզոր ուժի: Աշոտին իշխանաց իշխան նշանակելն ու ոստիկանի լիազորություններով օժտելը ցույց է տալիս, որ Արմինիայում սեփական իշխանությունը պահպանելու համար արաբներն իրենց հույսը դնում էին Բագրատունիների վրա: Այդ իրողությունը խելամտորեն օգտագործեց Աշոտ Բագրատունին: Նա 885 թ. խալիֆայից թագ ստացավ՝ հռչակվելով Հայոց և Վրաց թագավոր, իսկ այնուհետև, Հայաստանի մեծ մասից բացի, իր գերիշխանության տակ առավ Վիրքը, Կղարջքի կուրապաղատությունը, Ծանարաց քորեպիսկոպոսությունը, Աղվանքը և Ալանաց դռան հարևանությամբ բնակվող ցեղերին: Հայոց բանակի կայազորը հաստատվեց Ալանաց դռանը՝ իր հսկողության տակ առնելով հյուսիսկովկասյան ցեղերի՝ այսրկովկասյան երկրներ և Հայաստան արշավանքների երթուղու վրա գտնվող այդ կարևոր լեռնանցքը: Հայոց թագավորի գերիշխանությունն ընդունեց նաև Աբխազաց թագավորը:

Հայ Բագրատունիների տերությունն արևմուտքում տարածվում էր մինչև Սև ծովի ափերը, հյուսիսում՝ հասնում Կովկասյան լեռնաշղթայի ջրբաժանին, հարավում՝ տարածվում մինչև Կորդվաց լեռների հարավային լեռնաբազուկները, իսկ արևելքում՝ ընդգրկում ճիղբերի երկիրը:

Հայոց թագավորությունը նշանակալից դեր և ազդեցություն ուներ միջազգային հարաբերություններում, որը զգալի չափով հիմնված էր նաև նրա ունեցած տնտեսական և ռազմական հզորության վրա:

Աշոտ Ա-ն տերության ներսում իրականացրեց մի շարք անհրաժեշտ վարչական փոփոխություններ, քանի որ արաբների ստեղծած Արմինիա ոստիկանության ներքին վարչական շրջաններն արհեստածին միավորներ էին՝ ընդգրկելով բազմաթիվ և տարաբնույթ ժողովուրդներ և ցեղեր: Հայաստանը թուլացնելու նպատակով Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհը դեռևս Սասանյանների օրոք մտցվել էր Վրաց մարզպանության մեջ: Նույն նպատակով Մեծ Հայքի Արցախ և Ուտիք աշխարհները կցվել էին Աղվանից մարզպանությանը: Արաբները համանման մտայնությամբ գրեթե նույնությամբ պահպանեցին գոյություն ունեցող վարչական բա-

Ժամունքը, որի հետևանքով Վրաց մարզպանության տարածքը մտցվեց Երկրորդ Արմինիա, վարչական շրջանի մեջ իսկ Աղվանից մարզպանության տարածքը՝ Առաջին Արմինիայի: Արաբական տիրապետության փաստական վերացումով այդ երկու վարչական շրջանների միավորիչ ուժն այլևս գոյություն չունեի, որի պատճառով Աշոտ Ա-ն զորք մտցրեց նաև Գուգարք, Արցախ և Ուտիք: Աշոտ Ա-ն Գուգարքի մեծ մասը և Ուտիքի հյուսիսային հատվածը վերածեց արքունի տիրույթների:

Բազմեւով Յայոց գահին՝ Սմբատ Ա-ն, բացի Աշոտ Ա-ից ժառանգած երկրներից ու իշխանություններից, կարողացավ տիրել նաև այլ երկրամասերի:

Յայ Բագրատունիների տերությունը բաղկացած էր երեք հիմնական մասերից: Առաջինը բուն հայկական իշխանություններն էին, երկրորդը՝ այսրկովկասյան թագավորություններն ու իշխանությունները, իսկ երրորդը՝ Յայաստանում և այսրկովկասյան երկրներում հաստատված արաբական ամիրայությունները:

Ընդարձակ էին Բագրատունիների տիրույթները, որոնք ընդգրկում էին Այրարատը, Տայքը, ինչպես նաև Մոկքի, Տուրուբերանի, Վասպուրականի, Գուգարքի, Ուտիքի և Սյունիքի մի շարք գավառներ:

Յայաստանում աստիճանաբար հզորանում էին Վասպուրականի, Սյունյաց (Բուն Սյունյաց, Գեղարքունյաց և Վայոց ձորի), Տարոնի (Տարոն և Սասուն), Յայոց Արևելից կողմերի (Քթիչի կամ Գոռոզի, Խաչենի, Սևորդյաց, Գարդմանի և Փառխոսի) իշխանությունները:

Վիրքում, որը նվաճվել էր Աշոտ Ա-ի կողմից, իշխանները գործում էին միմյանցից առանձին ու ինքնիշխան՝ ենթարկվելով միայն Յայոց թագավորին: Ծանարքում և Կախեթում ձևավորվել էր Ծանարաց քորեպիսկոպոսությունը, որի կազմի մեջ էր մտնում նաև Գարդաբանը: Կղարջքում ստեղծվել էր Բագրատունիների կրտսեր ճյուղի իշխանությունը, իսկ Աղվանքում իշխում էր Աշոտ Ա-ի նշանակած Արևելից մեծ իշխանը:

Սմբատ Ա-ի կողմից IX դ. վերջին թագադրվեցին Արևելից (Աղվանից) մեծ իշխան Յամանը և Կղարջքի կուրապաղատ Ատրներսեհը: Այդ իրողությունը, լինելով զուտ զարգացած ավատատիրությանը բնորոշ գործընթացների արտահայտություն, փոփոխություններ չմտցրեց նրանց և Յայոց թագավորի՝ որպես հպատակների և տիրակալի հարաբերություններում:

Յայ Բագրատունիների տերության կազմում գոյություն ունեին մի քանի արաբական ամիրայություններ, որոնցից առավել նշանակալից էին կայսիկների, ութմանիկների, Դվինի, Պարտավի և Տփղիսի ամիրա-

յությունները: Խնդրո առարկա շրջանում Սմբատ Ա-ի կողմից վերացվեցին Խլաթի և Արճեշի ամիրայությունները:

Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումից հետո սկսում են գործել Հայաստանից դեպի Բյուզանդիա և դեպի Հյուսիսային Կովկաս ընթացող առևտրական ճանապարհները, որի հետևանքով Հայոց թագավորության տնտեսական կյանքը աշխուժանում է:

Հայոց տերությունով անցնող միջազգային տարանցիկ առևտրական ճանապարհների աշխուժացման արդյունքում ծաղկում ապրեցին բազմաթիվ հին քաղաքներ, շատ բնակավայրեր աճեցին ու վերածվեցին քաղաքների: Տերության մեծագույն քաղաքը Դվինն էր, որին հետևում էին Պարտավը և Տփղիսը:

Հայ Բագրատունիների տերությունը սահմանակցում էր վտանգավոր հարևանների հետ, որի պատճառով ձևավորվել էին ամրությունների համակարգեր տերության տարբեր հատվածներում: Մասնավորապես, կարևոր նշանակություն ունեին Ալանաց դուռն ու հարակից ամրությունները, Աբխազաց թագավորության սահմանին և դրա հարևանությամբ գտնվող բերդերը, ինչպես նաև Վասպուրականի, Հայոց Արևելից կողմերի, Սյունիքի և Արևելից մեծ իշխանության տարածքում գտնվող ամրությունները: Կարևոր նշանակության բազմաթիվ բերդեր կային նաև Հայ Բագրատունիների տերության ներքին շրջաններում:

IX դ. և X դ. սկզբին ծաղկում է ապրում նաև եկեղեցաշինությունը: Հնուց ի վեր գոյություն ունեցող վանքերի և եկեղեցիների զարգացմանը զուգահեռ ստեղծվում են բազմաթիվ նոր վանքեր և եկեղեցիներ: Եկեղեցաշինությունը հատկապես մեծ ծավալներ էր ընդունել Հայ Բագրատունիների արքունի տիրույթներում, Վասպուրականում, Սյունիքում, Հայոց Արևելից կողմանց իշխանություններում, Կղարջքի կուրապաղատությունում ու Սամցխեում:

Հայ Բագրատունիների տերությունը զգալի փոփոխություններ կրեց Սմբատ Ա-ի որդու և հաջորդի՝ Աշոտ Բ-ի օրոք: Վերջինս Հայոց թագավորությունից վտարեց արաբական զորքը, բայց «գտանէ զծառայս հօր իւրոյ թագաւորեալ»: Սակայն, այդ «ծառաներ»-ը ճիշտ համարեցին ենթարկվել Հայոց թագավորի իշխանությանը, որը հռչակվեց «շահնշահ» կամ «արքայից արքա»¹:

Սմբատ Ա-ի մահվանից հետո Կղարջքի Բագրատունիները զգալիորեն անկախամիտ էին դարձել, որ իրեն զգացնել տվեց արդեն կարճ ժամանակ անց, իսկ Աղվանքի թագավոր Համամի ընդարձակ թագավո-

¹ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 169-170:

րության հետքն անգամ չէր մնացել: Ջարգացած ավատատիրության հայտնի գործընթացների հետևանքով Կուր գետի ձախափնյակում ձևավորվեցին մի քանի իշխանություններ: Նման գործընթացները սկսել էին գլուխ բարձրացնել նաև Հայաստանում, մինչդեռ Վիրքում՝ Կղարջքի Բագրատունիների դրոշի ներքո, տեղի էր ունենում բոլորովին հակառակ գործընթացը:

Փաստորեն, Սմբատ Ա-ից հետո լիովին փոփոխվեց Հայ Բագրատունիների տերության վարչաքաղաքական համակարգը: Այն իր բնույթով և բովանդակությամբ տարբերվում էր Աշոտ Ա-ի և Սմբատ Ա-ի տերությունից:

ДЕРЖАВА АРМЯНСКИХ БАГРАТИДОВ (ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ)

Резюме

После восстания армян против арабского владычества 774-775гг. началось усиление Багратидов. Князь Армении Ашот Багратид (804-826гг.) смог присоединить к своим владениям земли сошедших с политической арены Армении родов Мамиконянов и Камсараканов, тем самым став самым крупным феодалом не только в Армении, но и во всем Наместничестве Арминия Арабского Халифата. Таким образом, в период господства Арабского Халифата Багратиды, которые еще в середине VII века владели только гаваром Коговит и частью гавара Багреванд в области Айрарат Великой Армении, постепенно усилили свои позиции и начали владеть обширными территориальными, экономическими и человеческими ресурсами.

В первой половине IX века Халифат постепенно ослаб. Этим воспользовались Багратиды, представитель которых - Багарат, (826-851гг.) добился статуса князя князей Армении и Грузии.

Усиление Багратидов было временно приостановлено большим походом полководца Халифата Буги в середине IX века. Но процесс восстановления политической независимости Армении, начатый Багаратом, продолжил Ашот Багратид - самый яркий политический деятель Армении и Закавказья второй половины IX века. Сначала он сумел получить статус князя князей Арминии (862 г), а потом и эмира Арминии. Ашот распространил свое господство на Закавказские страны-Грузию, Кларджское курапататство, Кахетское княжество и Алуанк (Албания). Но, интересы Багратидов столкнулись с интересами Абхазского царства, и, в результате армяно-абхазских войн 881 и 888 годов, господство Ашота Багратуни признал и Абхазский царь. В 885 году Ашот Багратуни получил от Халифа царскую корону и был провозглашен "царем Армении и Грузии". В армянских источниках Ашот I именуется как «Великий».

В процессе образования державы Багратидов особенную значи-

мость имели княжества Васпуракана, Сюника, Таронских Багратидов, Армянских Восточных краев, которые и после создания Державы Багратидов продолжали играть существенную роль в политической жизни страны.

В период царствования сына Ашота Смбата I, по прозвищу «Вседержитель», держава Багратидов продолжала усиливаться. Армянские войска кроме прочих владений Ашота I подчинили также Армянское княжество Амшен.

В начале X века владения Багратидов охватывали следующие земли Великой Армении: Айрарат, Тайк, из области Гугарк Великой Армении гавары Артаан, Джавахк, Куишапор, Болнопор, Цобопор, Колбопор, Дзоропор и Таширк, из Туруберана - гавары Мардали, Харк, Кори, Бзнуник, Алиовит и восточная часть Апахуника, из Васпуракана - гавары Нахиджеван, Голтн, Гарни и Арберани, из Утика - гавары Алуэ и Парисос а из Сюника - гавары Гелакуник, Ернджак и Аревик. Таким образом, границы Державы Багратидов охватывали большую часть Великой Армении, Абхазию, Грузию, Кларджское курапатлатство, Кахетию, Албанию (Великое Восточное княжество) и территории племен западной части Главного Кавказского хребта.

Князь Албании Амам в 894г. получил царскую корону от Смбата I и был провозглашен «царем Албании». Также Кларджский курапатлат Атрнерсэ в 899г. от Армянского царя получил корону и был провозглашен «царем Грузии», хотя собственно Грузией он еще не владел.

В 906 году Абхазский царь Константин III выступил против Смбата I, но был разбит. Армянская армия заняла Абхазское царство. Царь Абхазии был вынужден вновь признать господство Багратидов.

В состав Державы Багратидов входили несколько эмиратств. Значимыми из них были эмиратства Двина, Партава, Апахуника, Беркри, Карина, Гера (Хойа), Нахиджевана, Гандзака и Тбилиси. Существовали также мелкие эмиратства Хлата, Арцке и Арджеша.

После восстановления политической независимости Армении были созданы все необходимые условия для развития городов. В период державы Армянских Багратидов в одной только Армении было образовано около 30-и городов и больших поселений. То же самое наблюдается и в вассальных царствах и княжествах. Одновременно развиваются также древние города.

Исследуемый период также примечателен строительством мно-

жества церквей как в самой Армении, так и в Кларджском курпатлатстве и Самцхе. В то же самое время развиваются церкви более ранней постройки.

В территории державы Армянских Багратидов существовали сотни крепостей, многие из которых находились на границах державы-образовывая тем самым зоны пограничных укреплений. Десятки крепостей находились во внутренних территориях державы.

Держава Армянских Багратидов была связана с другими странами Халифата путями, ведущими из Двина, Партава и Тифлиса. Эти дороги связывали Арминию со странами Ближнего востока и через эти страны с Северной Африкой, со странами Персидского залива, с Хорасаном и со Средней Азией.

После восстановления политической независимости Армении и заключения торгового договора с Византией (893 год) открываются дороги, ведущие в Византию, а также дорога через Дарялское ущелье, ведущая в Северный Кавказ. Держава Багратидов была связана с Византией, с северным Кавказом, Приволжием, Центральной Россией, Балтией и со странами Скандинавия, Восточной и Центральной Европы.

THE POWER OF ARMENIAN BAGRATUNIES (HISTORICO-GEOGRAPHICAL STUDY)

Summary

The strengthening of the power of Armenian Bagratunies began in 774-775, after the revolt of the Armenians against the Arabian domination. The prince of Armenia Ashot Bagratuni (790-826) could attach to his possession the lands of Mamikonyans and Kamsarakans princedoms which were descended from the political arena of Armenia, thereby becoming the largest feudal lord not only in Armenia, but also in all Viceroyalty of Arminia of the Arabian Caliphate. Thus, at the time of the Arabian domination Bagratunies, who owned only the area of Kogovit and part of the Bagrevand area in the region of Airarat of the Great Armenia in the middle of VII century, gradually strengthened their positions and started to own extensive territorial, economic and human resources.

Because of the weakening of the Caliphate in the first half of the IX century Bagarat (826-851) the representative of Bagratunies managed to get the status of the prince of princes of Armenia and Georgia.

Strengthening of Bagratunies was temporarily stopped during the big campaign of Caliphate's commander Bugha in the middle of the IX century. However, the process of restoration of Arminia's political independence started by Bagarat was continued by Ashot Bagratuni - the brightest politician of Armenia and Transcaucasia of the second half of IX century. At first he received the status of the prince of princes of Arminia (862), and afterwards - the authorizations of the emir of Arminia. Ashot extended his domination to the Transcaucasian countries of Georgia, Kurapalacity of Kgharjk, Kakhet's princedom and Aghuank (Albania). Because the interests of Bagratunies coincided with the interests of the Abkhazian kingdom, as a result of the Armenian-Abkhazian wars of 881 and 888, the domination of Ashot Bagratuni was also recognized by the Abkhazian king. In 885 Ashot Bagratuni received the kingly crown from the Caliph and was proclaimed as "the king of Armenia and Georgia". In

the Armenian sources Ashot I is known as "The Great".

The princedoms of Vaspurakan, Siunik, Bagratunies of Taron and the Armenian East edges were of special importance not only at the stage of formation of the Armenian Bagratunies Power but also after the establishment of the Power, playing an essential role in its political life.

In reign of Smbat I, the son of Ashot, named "Almighty", the Power of Bagratuni continued to amplify. The Armenian armies, along the other possessions of Ashot I, have also subordinated the Armenian princedom of Amshen.

In the beginning of the X century Bagratunies possessed the following lands of the Great Armenia: regions of Airarat and Taik, areas of Artahan, Dzhavakhk, Kuishapor, Boghnopor, Tsobopor, Koghbopor, Dzoropor and Tashirk from the region of Gugark, areas of Mardaghi, Hark, Kori, Bznunik, Aghiovit and east part of Apahunik from the region of Turuberan, areas of Nakhidzhevan, Goghtn, Garni and Arberani from region of Vaspurakana, areas of Aghueh and Parisos from the region of Utik and areas of Geghakunik, Erndzhak and Arevik from the region of Siunik. Thus, the Power of Bagratunies covered the most part of the Great Armenia, Abkhazia, Kurapalacity of Kgharjk, Georgia, Kakhet's princedom, Albania (The Great Eastern princedom) and territories of tribes of the western part of the Main Caucasian ridge.

In 894 Prince of Albania Hamam received a crown from Smbat I and was proclaimed as a "King of Albania". Also in 899, kurapalat of Kgharjk Atrnerseh received a crown from the Armenian king and was proclaimed as "the king of Georgia", although he had not owned Georgia yet.

In 906 the Abkhazian king Konstantin III opposed Smbat I, but was defeated. The Armenian army occupied the Abkhazian kingdom. The Abkhazian king was compelled to again recognize the domination of Bagratunies.

The Power of Bagratunies included several Arab emirates. The most significant among them were the emirates of Dvin, Partav, Apahunik, Berkri, Karin, Her (Khoy), Nakhidzhevan, Gandzak and Tbilisi. There were also small emirates of Khlata, Artske and Ardzhesh.

After restoration of the political independence of Armenia all necessary conditions for the development of cities were established. During the Power of Armenian Bagratunies about 30 cities and several big settlements were established only in the territory of Armenia. The same development can be seen in vassal kingdoms and princedoms.

During the same period ancient cities were also developing.

The period of this study is also remarkable by building of many churches both in Armenia and in the princedoms of Kgharjk and Samtskhe. During the same period churches being constructed earlier were also developing.

There were hundreds of fortresses in the territory of the Power of Armenian Bagratunies, many of which were on the Power borders, by this establishing boundary zones. Dozens of fortresses were in internal territories of the Power.

The Power of Armenian Bagratunies was connected with the other countries of the Caliphate by the roads from Dvin, Partav and Tbilisi. Through those roads the Power of Armenian Bagratunies was also connected with the countries of the Middle East and through the Middle East with the countries of North Africa, Persian Gulf, Khorasan and Central Asia.

After restoration of political independence of Armenia and the conclusion of the trading contract with Byzantium (893) roads leading to Byzantium and the road leading to the North Caucasus through the gorge of Darial were activated, The Power of Armenian Bagratunies was connected with Byzantium, Northern Caucasus, coastal lands of Volga river, the Central Russia, Baltian lands and countries of Scandinavia, East and Central Europe.

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ

-Ա-

- Աբազգիա, տե՛ս Աբխազք
 Աբաս Բագրատունի (Աշոտ Ա-ի եղբայր, Հայոց սպարապետ), 34, 87, 89, 233, 265
 Աբաս թագավոր, 223
 Աբասթունան, 329
 Աբդ ալ-Ազիզ իբն Հատամ, 231
 Աբդ ալ-Ալլահ իբն Ահմադ, 201
 Աբդլա, 42
 Աբեդյանք, 91
 Աբխազ (թագավորություն), 26
 Աբխազ (կայարան), 339, 340, 344
 Աբխազաց թագավորություն, տե՛ս Աբխազք
 Աբխազք, 22, 27, 37, 38, 41, 43, 44, 46, 48, 55, 56, 69, 73, 74, 87, 115, 119, 206, 209, 215, 217, 218, 220, 222, 223, 226, 228, 229, 247, 275, 276, 277, 279, 280, 292, 314, 318, 329, 356
 Աբրահամ Ռշտունի կաթողիկոս, 295
 Աբու Աբդ ալ-Մալիք, 182
 Աբու ալ-Վարդ Կայսիկ, 89, 110, 111, 233, 240
 Աբու Մուսա լեռ, 156
 Աբու Ջաֆար ալ-Մանսուր, 198, 199, 253
 Աբու Սաիդ, տե՛ս Աբուսեթ
 Աբու Քարիմ Սուլամի, 246
 Աբուխտար, 180,
 Աբուսեթ (արաբ զորավար), 32, 93, 95
 Ագար, տե՛ս Էգր
 Ագարակի բերդ, 135, 283
 Աղարբայջան, տե՛ս Ատրպատական
 Ադ-Դինավարի, 154, 155
 Ադդներ, 229
 Ադոնց Ն., 20, 29, 41, 62, 65, 72, 82, 83, 91, 103, 113, 115, 128, 159, 179, 184, 185, 187, 191, 203, 204, 205, 207, 208, 214, 216, 255, 270
 Ադրբեջան, 22, 26, 176
 Ազնվաց ծոր, 97, 100
 Ազնվաց ծոր գետ, 175
 Ազորդ, տե՛ս Ազորդաց փոր
 Ազորդաց փոր, 290, 302
 Աթա-չայ, 343
 Աթինա, 168
 Ահմադ (Ամիդի Ամիրա), 101, 102, 217
 Ալազան գետ, 179, 201, 222, 274, 275
 Ալազանի հարթավայր, 210
 Ալանաց դուռ, 40, 46, 48, 52, 190, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 206, 207, 208, 209, 219, 221, 222, 228, 253, 259, 277, 278, 330, 354, 356
 Ալանք, 247, 279
 Ալաշկերտ, 51
 Ալաշկերտի դաշտ, 328
 Ալավերդիի վանք, 318
 Ալ-Բադդայն, 155
 Ալբանիա, տե՛ս Ադվանք
 Ալթըրաղաչ, 343, 345
 Ալթը-Փարմաղ-դաղ, 168, 173,
 Ալի Արմանի, 32
 Ալինջա-կալա, 285
 Ալիշան Ղ., 169, 172, 296
 Ալ-Իսթախրի, 14, 54, 161, 231, 236, 237, 238, 258, 259, 269, 270, 321, 322, 334, 336, 337, 338, 339, 340,

342, 343, 344, 350
 ԱԼ-Լաբզ, 349, 350
 ԱԼԿԻ, 283
 ԱԼ-Մամուն, 201
 ԱԼ-Մուկադդասի, 15, 137, 141, 231,
 236, 263, 269, 273, 321, 324, 327,
 332, 333, 334, 337, 338, 339, 340,
 341, 342, 343, 344, 345, 346, 348,
 349, 350
 ԱԼ-Ջարդաման, տե՛ս Գարդման
 ԱԼ-Վադի, 332, 333
 Ալտան, 334
 ԱԼ-Քուֆի, 15, 350
 Ախալսոպել, 275
 Ախալցխա, 224, 280, 329
 Ախալքալաք, 329
 Ախկան, 289
 Ախտի-չայ, 349, 350
 Ախուրյան գետ, 260, 261, 303
 Ածղուր վանք, 224, 317
 Ակե, 133
 Ահմադ իբն Յագիդ, 248
 Աղահեճք, 149, 151, 153, 154, 255
 Աղանդ-ռոտ, 133
 Աղավնո գետ, 151, 162,
 Աղբաբա լեռ, 175
 Աղբակ գավառ, 131, 132, 139
 Աղբակի Սբ. Խաչ վանք, 306
 Աղդամ, 153, 162, 335, 337
 Աղզի, 135
 Աղթամար, 268
 Աղթամարի Սբ. Խաչ, 306
 Աղի ծով, տե՛ս Կապուտան ծով
 Աղիովիտ, 85, 109, 111, 130, 244,
 347
 Աղծնիք, 26, 57, 58, 93, 95, 96, 97,
 100, 102, 103, 105, 106, 283
 Աղորի, տե՛ս Աղորնիք
 Աղորնիք, 51, 107, 108, 129, 239,
 241, 242, 248, 290
 Աղստև գետ, 81, 127, 162, 163, 289,
 330, 338
 Աղվան գետ, 274

Աղվանից աշխարհ, տե՛ս Աղվանք
 Աղվանից թագավորություն, տե՛ս
 Աղվանք
 Աղվանք, 9, 12, 13, 21, 22, 25, 27,
 28, 30, 31, 35, 36, 39, 46, 47, 53,
 55, 58, 61, 62, 63, 64, 73, 74, 102,
 117, 143, 154, 158, 159, 160, 176,
 177, 178, 179, 185, 186, 187, 188,
 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195,
 196, 197, 274, 275, 292, 309, 311,
 317, 339, 354, 355, 356
 Աղուե, 127, 130, 153, 163, 213, 222,
 230
 Աղքենդ, 324
 Աճառյան Զ., 63
 Աճարա, տե՛ս Էգր
 Ամասիա, 329
 Ամատունիներ, 88, 89, 113, 170
 Ամարաս, 150, 151, 286, 287, 308
 Ամարասի վանք, 151, 308
 Ամիդ, 66, 73, 80, 93, 263, 282, 283,
 350, 351
 Ամիր-Ահմատ, 36, 147
 Ամիր իբն Իսմայիլ ալ-Ջարիսի, 200,
 Ամյուկ, 50, 59, 60, 109, 110, 125,
 129, 135, 244, 245, 246, 262, 284,
 285
 Ամորի, 31
 Ամր, 239, 328
 Այլի, 132, 135,
 Այսրկովկաս, 7, 8, 9, 11, 13, 14, 15,
 17, 22, 25, 27, 28, 30, 34, 35, 36,
 37, 38, 40, 41, 42, 43, 46, 48, 74,
 80, 176, 182, 203, 204, 206, 229,
 279, 294, 297, 298, 320, 350, 351,
 354, 355
 Այսրկովկասյան թագավորություն,
 36
 Այվազյան Ա., 323
 Այրարատ, 26, 81, 82, 83, 85, 88,
 89, 90, 91, 92, 100, 129, 138, 252,
 267, 347, 355
 Անանիա Շիրակացի, 12

- Անանիա Մոկացի կաթողիկոս, 158, 159, 188, 191, 204
- Անանուն, 10, 59, 77, 79, 89, 128, 135, 245
- Անանուն Զրուցագիր (կարծեցյալ Շապուհ Բագրատունի), 10, 31, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 56, 57, 77, 85, 86, 87, 88, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 119, 124, 125, 126, 128, 129, 131, 133, 136, 137, 148, 149, 160, 164, 197, 237, 240, 241, 243, 245, 248, 249, 251, 252, 261, 263, 268, 274, 283, 284, 347, 348
- Անդյան Կոյսու գետ, 26, 210, 222, 237
- Անի, 86, 177, 259, 261, 264, 265, 298, 327
- Անկյուրա, 31
- Անձախիձոր, տե՛ս Անձահից ձոր
- Անձահից ձոր, 132, 133, 135
- Անձիտ, 98, 106, 272
- Անձևացիք, 57, 96, 101, 128, 134, 137, 138, 139, 142, 143, 284
- Անշայի վանք, 311, 314, 316
- Անշաբաձե Զ., 39, 219
- Անշխատ, տե՛ս Տփղիսի Աբ. Մարիամ Աստվածածին եկեղեցի
- Անփայտ Բասեն, 87
- Աշաղի Ջեմշին, տե՛ս Ստորին Չամշեն
- Աշոտ Ա (Մեծ), 7, 19, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 51, 52, 53, 61, 63, 64, 72, 73, 75, 76, 77, 79, 80, 83, 86, 87, 90, 92, 110, 111, 115, 122, 123, 129, 132, 137, 141, 145, 146, 147, 161, 166, 178, 191, 196, 203, 204, 205, 206, 207, 216, 217, 219, 220, 226-227, 232, 233, 234, 236, 240, 242, 250, 255, 256, 259, 260, 262, 265, 273, 282, 302, 304, 327, 353, 354, 355, 357
- Աշոտ (Մոկաց իշխան), 57
- Աշոտ (Սյունյաց իշխան), 60, 148, 149
- Աշոտ Արծրունի (Դերենիկ Արծրունու հայր), 31, 59, 131, 137, 268, 305, 306
- Աշոտ Արծրունի (Դերենիկ Արծրունու որդի), 50, 66, 132, 133, 135, 142, 160, 244, 268, 306
- Աշոտ Բ, 67, 70, 71, 73, 86, 261, 267, 356
- Աշոտ Բագրատունի (Աշոտ կուրապաղատի որդի), 38
- Աշոտ Բագրատունի (Բագարատ Բագրատունու որդի), 101, 103
- Աշոտ Բագրատունի (Գրիգոր Տառնացու որդի), 104
- Աշոտ Բագրատունի (Մոկաց իշխան), 129
- Աշոտ Բագրատունի (Սմբատ Ա-ի եղբորորդի), 70, 267, 303
- Աշոտ Բագրատունի (Սմբատ Ա-ի որդի), տե՛ս Աշոտ Բ
- Աշոտ Գնթունի, 91, 291
- Աշոտ Կույր Բագրատունի (Չայոց իշխան), 118, 179, 180, 181, 182, 187, 239, 274
- Աշոտ կուրապաղատ (Կղարջքի Բագրատունի իշխան), 37, 38, 44, 65, 86, 112, 114, 115, 116, 118, 120, 121, 122, 188, 200, 202, 203, 205, 212, 214, 215, 216, 218, 223, 276, 301, 313, 315, 316, 318
- Աշոտ Մսակեր Բագրատունի, 28, 29, 57, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 92, 109, 112, 114, 115, 118, 121, 122, 124, 128, 129, 214, 215, 220, 234, 244, 259, 264, 282, 314, 353
- Աշորնիք, տե՛ս Արշարունիք
- Աշոցք, 29, 55, 81, 86, 114, 115, 122
- Աշտարակ, 329
- Աշունք վանք, 302

Ապահունիք, 51, 100, 108, 111, 130, 142, 239, 241, 242, 243, 273, 328, 331
 Ապարան, 267, 329
 Ապլմախրա, 102
 Ապլվարդ, տե՛ս Աբու ալ-Վարդ Կայսիկ
 Ապոգամեն, տե՛ս Գագիկ Բագրատունի
 Ապոսևատա, 243
 Ապուխեճր, 51, 110, 125, 240, 245
 Ապուշամբ, 57, 148
 Ապուշափրի բերդ, 134
 Ապուսակր Վահունի, 246
 Առան, 22, 144, 156, 161, 179, 192, 195, 196, 231, 236, 258, 270, 341
 Առանձնակ, 129
 Առանշահիկներ, 150, 153, 155, 156, 157, 159, 178, 183, 184, 185, 186, 189, 191, 193, 196, 287
 Առաջին Արմինիա, 25, 143, 144, 213, 355
 Առան-ռոտ, 157, 162
 Առաքել (իշխանություն), 173
 Առաքելյան Բ., 18, 76, 266
 Առբերանի, 51, 53, 109, 110, 111, 125, 126, 130, 133, 245
 Առնոտուն, 133, 135
 Առվենից ձոր, 129, 135, 142
 Ասիսփորի, տե՛ս Արսեսաց փոր
 Ասկուրեթ, տե՛ս Սակուրեթ
 Ասողիկ, 11, 27, 30, 41, 47, 62, 69, 70, 73, 78, 221, 257, 280, 289, 290, 297, 299
 Ասորեստան, 236
 Ասորիք, 27, 52, 93, 108, 110, 241, 242, 243, 247, 331, 351, 352
 Ասորոց Սիջագեսք, 102, 110, 241
 Ասպակույնյաց ձոր, 100, 105, 106
 Ասպինձա, 44
 Աս-Սիավուրդիա, 164
 Ավանի եկեղեցի, 296, 297, 298, 312
 Ավարայր, 174

Ավարի դաշտ, 251, 284
 Ավարյան Կոյսու գետ, 26, 197
 Ավնիկ, 290, 291
 Ատենի Սբ. Սիոն եկեղեցի, 61, 312
 Ատոմ Արծրունի (Գուրգեն Ապուլպել-ճի որդի), 139, 142
 Ատրներսեի (Աբխազաց թագավոր, Իովանեի որդի), 44
 Ատրներսեի (Աբխազաց Իովանե թագավորի որդի), 37
 Ատրներսեի (Աղվանից թագավոր), 158, 159, 160, 181, 182, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 194, 208, 209, 275, 292
 Ատրներսեի (Ջերեթի իշխան), 180, 181, 182
 Ատրներսեի (Վրաց իշխան), 312
 Ատրներսեի Առանշահիկ (Խաչենի իշխան), 152, 153, 154, 156, 157, 159, 160, 163, 191, 192, 193, 194, 196, 287, 310
 Ատրներսեի Բագրատունի (Աշոտ կուրապաղատի որդի), 38, 44, 115, 122
 Ատրներսեի Բագրատունի (Աշոտ կուրապաղատի հայր), 112, 113, 118, 120, 121, 214, 215, 223
 Ատրներսեի Բագրատունի (Կղարջքի կուրապաղատ, հետագայում՝ թագավոր), 34, 38, 39, 44, 45, 46, 55, 56, 61, 62, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 91, 112, 114, 116, 119, 120, 122, 190, 206, 213, 216, 217, 223, 227, 281, 300, 301, 302, 355
 Ատրներսեի Կույր, տե՛ս Աշոտ Կույր Բագրատունի
 Ատրպատական, 26, 54, 59, 61, 62, 67, 71, 73, 76, 77, 78, 80, 82, 120, 123, 126, 136, 137, 141, 143, 147, 156, 177, 198, 207, 217, 231, 234, 235, 237, 238, 240, 242, 246, 249, 250, 251, 252, 258, 262, 271, 277, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 292,

- 333, 334, 341, 346
- Արաբական խալիֆայություն, 7, 19, 28, 29, 30, 31, 34, 35, 42, 46, 53, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 89, 104, 161, 171, 178, 198, 201, 217, 226, 232, 241, 253, 260, 270, 274, 320, 353, 354
- Արաբիա, 163
- Արագածոտն, 81, 88, 89, 294, 296, 298, 299
- Արագվ գետ, 201, 209, 220, 222
- Արած, 90
- Արածանի գետ, 85, 98, 107, 175, 252, 272, 289, 328, 331
- Արամանա, 328
- Արամոն, 231, 300,
- Արամոնսի վանք, 299
- Արարատյան դաշտ, 294
- Արգաստովիտ, 129, 142
- Արգիճի գետ, 323-324, 326
- Արզվեթ, 227, 229
- Արզվեթի լեռնաշղթա, տես Լիխի լեռնաշղթա
- Արդաբիլ, տես Արտավես
- Արեգունի լեռնաշղթա, 162
- Արենի, 322
- Արեշ, 275
- Արզն, 81, 94, 95, 96, 97, 100, 101, 137, 139, 175, 273, 350
- Արիստակես Լաստիվերցի, 12, 107, 290
- Արծափ, 289, 346, 347, 348, 349, 351
- Արծկե, 109, 110, 241, 243, 263, 350
- Արծն, 265, 266, 327, 329
- Արծրունիներ, 10, 20, 21, 31, 36, 50, 55, 62, 79, 82, 91, 96, 100, 102, 125, 128, 129, 131, 132, 133, 135, 138, 139, 140, 141, 142, 147, 190, 239, 244, 245, 246, 249, 251, 252, 261, 262, 268, 269, 273, 283, 284, 306
- Արծնի, 29, 84, 238, 328, 329, 331
- Արդնիի լեռներ, 98, 175
- Արճեշ, 51, 53, 100, 109, 110, 111, 238, 239, 240, 241, 243, 263, 328, 331, 350, 356
- Արճիշակովիտ, 133
- Արմանիակուս, 247
- Արմինիա (Արաբական խալիֆայության վարչական միավոր), 25, 26, 27, 30, 31, 32, 37, 39, 47, 53, 73, 75, 76, 78, 89, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 102, 111, 112, 118, 129, 132, 136, 137, 140, 143, 144, 171, 197, 198, 199, 201, 202, 203, 206, 213, 214, 218, 219, 220, 226, 228, 231, 232, 233, 236, 246, 247, 248, 250, 252, 253, 255, 258, 278, 295, 320, 330, 353, 354
- Արշակ Բ, 288
- Արշակունիներ, 34, 35, 71, 81, 82, 87, 90
- Արշամաշատ, տես Շինշաթ
- Արշամունիք, 99, 100, 105, 106, 290
- Արշավիր Արշարունի, 296
- Արշարունիք, 29, 55, 81, 82, 84, 85, 92, 262, 288, 288
- Արչիլ, 179, 180, 181, 182, 187
- Արսեաց փոր, 113, 120, 121, 174, 214
- Արսեն Սափարացի, 188, 224, 318
- Արսիանի լեռնաշղթա, 220
- Արտա, 168, 169, 172
- Արտագերս, 84, 288
- Արտազ, 88, 133, 285
- Արտահան, 39, 45, 46, 87, 115, 116, 122, 123, 129, 215, 220, 263
- Արտամետ, 268, 269
- Արտամուշ, 114, 116, 211, 265, 276, 316, 329
- Արտամուշի Աբ. Պետրոս-Պողոս եկեղեցի, 316
- Արտաշատ, 327, 331
- Արտաշատի կամուրջ, 327, 331, 349, 351

Արտաշեն, 165, 167, 169, 170, 172, 173, 174, 291
 Արտաշեն Բագրատունի, 165, 166
 Արտաշես Ա, 279
 Արտաշեսյան, 133, 139
 Արտավազդ Մամիկոնյան, 225, 226
 Արտավանյան, 134, 140, 251
 Արտավես, 161, 231, 232, 258, 270, 334, 337, 350
 Արցախ, 11, 25, 144, 150, 151, 153, 155, 156, 236, 286, 287, 308, 309, 325, 326, 354, 355
 Արցախի լեռներ, 162
 Արուճ (ավան), 266
 Արուճ (կայարան), 328, 331
 Արուճի Սբ. Գրիգոր եկեղեցի, 299
 Արփա (Արբա), 322, 323
 Արփա գետ, 323, 326, 333
 Արքայից գավառ, 129, 142
 Արքուզետ, 154, 255
 Արքունի պողոտա, 108, 242, 273, 327, 328, 331
 Արևելից մեծ իշխանություն, 176, 196, 197, 278, 310, 355, 356
 Արևելք, 43, 57, 58, 71, 111, 293
 Արևիք, 51, 126, 130, 149
 Արևմանելիներ, 40, 203, 205, 206, 207
 «Արևմտյան Ադրբեջան», 176
 Ափշիլք, 222, 229
 Ափշին (Ատրպատականի ամիրա), 54, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 76, 77, 119, 123, 133, 135, 141, 217, 234, 235, 252, 281, 297
 Ափշին (արաբ զորավար), 153
 Աֆրիկա, 651

-Բ-

Բաբադաղ, 197
 Բաբ ալ-Աբվար, տե՛ս Դարբանդ
 Բաբ Ալլան, տե՛ս Ալանաց դուռ
 Բաբ Անի, 327

Բաբ Սամսախի, տե՛ս Սամցխեի դուռ
 Բաբ Ֆիրուզ Կուբադ, տե՛ս Ֆիրուզ Կուբադի դուռ
 Բաբան, տե՛ս Բաբել
 Բաբաք, տե՛ս Բաբել
 Բաբելոն, 78
 Բաբել, 29-30, 31, 32, 150, 153, 155, 156, 178, 192, 196, 286, 303
 Բաբերդ, 327
 Բաբկեն Սյունի (Վասակ Իշխանիկի որդի), 145, 147
 Բագան, 134, 140, 251
 Բագավան, 83, 327, 328, 331
 Բագավանի եկեղեցի (Սբ. Ջովհան-նես, Սբ. Գրիգոր), 298
 Բագարան, 85, 259, 260, 327
 Բագարանի եկեղեցի, 303
 Բագրատ (Աբխազաց թագավորի եղբորորդի), 44
 Բագրատ (Վրաց թագավոր), 181
 Բագրատ Բագրատունի (Գրիգոր Տարոնացու որդի), 104
 Բագրատ Բագրատունի (Կղարջքի կուրապաղատ), 38, 112, 115, 116, 121, 122, 202, 212, 217, 218, 223, 224, 225, 280, 301, 302, 313, 315
 Բագարատ Բագրատունի (Ջայոց իշխան), 29, 30, 31, 32, 72, 92, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 103, 129, 193, 272, 307, 353
 Բագրատունիներ (Կղարջքի կամ Վրաց), 13, 18, 20, 34, 36, 38, 39, 54, 65, 86, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 122, 123, 186, 189, 194, 205, 206, 210, 212, 213, 214, 216, 217, 220, 223, 225, 234, 276, 280, 302, 315, 318, 353, 355, 357
 Բագրատունիներ (Ջայոց), 7, 8, 9, 10, 11, 13, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 25, 28, 29, 31, 32, 33, 35, 36, 38, 39, 42, 43, 47, 54, 61, 73, 75, 77,

79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87,
 88, 89, 90, 91, 92, 94, 109, 111,
 112, 113, 114, 116, 119, 120, 121,
 122, 123, 124, 126, 127, 128, 129,
 131, 138, 141, 145, 146, 147, 163,
 165, 166, 173, 174, 177, 184, 186,
 187, 191, 203, 204, 205, 207, 214,
 216, 217, 219, 220, 223, 229, 232,
 235, 238, 248, 255, 257, 258, 259,
 260, 261, 262, 264, 265, 266, 267,
 274, 279, 282, 288, 289, 290, 293,
 294, 302, 307, 353, 354, 355
 Բագրատունիներ (Շիրակի), տե՛ս
 Բագրատունիներ (Հայոց)
 Բագրատունիներ (Տարոնի), 21, 29,
 32, 33, 92, 100, 101, 102, 184,
 185, 272
 Բագրևանդ, 81, 83, 85, 92, 111,
 261, 262, 328, 329, 331
 Բագրևանդ գետ, 328
 Բադդ ամրոց, 155
 Բազկան, 26
 Բալազուրի, 15, 31, 97, 99, 165,
 199, 231, 241, 246, 322, 342
 Բալահովիտ, 97, 98, 99, 100, 106,
 107
 Բալխար, 334
 Բալովիտ, 173
 Բակատար, 44
 Բաղաբերդ, 285, 286
 Բաղականացիներ, 150
 Բաղանիք Արքունական, 151, 152
 Բաղդադ, 154, 236, 255, 269, 312,
 351
 Բաղեշ, 81, 94, 95, 96, 97, 273, 331,
 332, 350
 Բաղվաշներ, 291
 Բաղք, 51, 144, 146, 148, 149, 154,
 255
 Բայլական, 25, 52, 152, 161, 270,
 333, 334, 335, 336, 337
 Բանակ, 298
 Բանակ վանք, 300
 Բաշ Հենշին, տե՛ս Վերին Համշեն
 Բաշ Հենշին գետ, 169, 173
 Բաշ Նորաշեն, 321, 322
 Բաշ Շորագյալ, 261
 Բաջունայս, տե՛ս Ապահունիք
 Բառիղովիտ, 133,
 Բասեն, 51, 87, 88, 91, 108, 239,
 241, 242, 248, 262, 327, 328, 329
 Բասրա, 351
 Բարանդուզ-չայ, 175
 Բարբարոսի տուն, 104
 Բարդաա, տե՛ս Պարտավ
 Բարդիշ, տե՛ս Բարզանջ
 Բարզանդ, 334, 337
 Բարզանդ գետ, 337
 Բարզանջ, 339, 340, 341, 342
 Բարթիկյան Հ., 19, 43, 68, 74, 75
 Բարխուդարյանց Մ., 325
 Բարխուդարյան Ս., 21, 63, 159,
 160, 188,
 Բարձր Հայք, 26, 93, 97, 98, 99,
 100, 175
 Բարսիլք, 221
 Բաքր ցեղախումբ, 93
 Բաքրան, 260,
 Բաքու, 177
 Բեռլին, 336
 Բերդիկ, 341
 Բերդկունք, 324
 Բերդո վանք, 310
 Բերդուշ գետ, 203
 Բերկրի, 51, 53, 110, 111, 125, 126,
 240, 242, 243, 244, 245, 262, 284,
 285, 347, 350, 351
 Բերձոր, 150, 151, 153, 162, 286
 Բզիբ գետ, 229
 Բզնունիք, 99, 111, 130, 239, 269,
 347
 Բզնունյաց ծով, 140, 239, 242, 244,
 262, 263, 268, 307, 348
 Բժշկյան Մ., 169
 Բիթլիս, տե՛ս Բաղեշ

Բյուզանդական կայսրություն, տե՛ս
Բյուզանդիա

Բյուզանդիա, 19, 20, 33, 35, 39, 42,
43, 45, 49, 54, 55, 65, 73, 74, 75,
80, 83, 88, 89, 93, 96, 99, 102,
103, 104, 106, 107, 118, 129, 141,
142, 143, 149, 155, 165, 166, 167,
171, 205, 213, 214, 217, 228, 234,
240, 246, 247, 248, 249, 252, 259,
268, 272, 276, 278, 282, 300, 320,
327, 356

Բյուլյուք-դերե, տե՛ս Ֆիրթինա գետ

Բոգվերածե Ա., 22

Բոգունիք, 133

Բոդոջ, 203, 205, 277, 292

Բողնոփոր, 124, 129

Բողոսի լեռնաշղթա, 210

Բոճորմա, 203, 205, 207, 277, 292

Բոստաքենդ (Բաստավան), 331

Բրոսսե Մ., 23, 65, 117

Բուժունիք, 134, 139, 142

Բուխք, 221

Բուլա, 32, 34, 86, 91, 92, 95, 96,
100, 101, 128, 145, 146, 152, 156,
157, 164, 178, 198, 202, 203, 218,
219, 239, 244, 249, 254, 260, 261,
269, 270, 283, 286, 302

Բուն Մարդաստան, տե՛ս Տրպատու-
նիք

Բունիաթով Զ., 22, 63, 154, 155,
156, 176, 177, 182, 184

Բուտակ, 250

-Գ-

Գաբեղյաններ, 57

Գաբեղյանք, 91, 92

Գաբիթյան, 134, 140, 251

Գաբրիել Դոնաուրի, 40, 41, 201,
203, 206

Գաբուլոց, 203, 204, 205, 206

Գագիկ (Դիգակի թագավոր), 157,
158, 159, 160

Գագիկ (Դավիթ Անհողինի որդի),
204

Գագիկ Ա, 221, 235

Գագիկ Ապունրվան, 66, 102, 103,
132, 133, 135, 142

Գագիկ Արծրունի (Վասպուրականի
թագավոր), 50, 59, 60, 61, 69, 70,
71, 79, 82, 106, 109, 110, 124,
125, 128, 129, 131, 132, 133, 135,
136, 140, 142, 245, 246, 250, 251,
262, 269, 273, 284, 285, 289, 306,
307

Գագիկ Բագրատունի (Տարոնի
իշխան), 57, 58, 104, 105, 106,
107

Գագնակ, 250

Գագրիկյան գավառ, 134, 140, 251

Գագրիկյաններ, 57

Գանլիջա, 329

Գաղգաղ, 179, 180, 181, 197, 275

Գայլ գետ, 107

Գայլատու լիճ, 85

Գանձակ (Ուտիքի), 154, 162, 255,
256, 270, 337, 338

Գանձակ (Ատրպատականի), 333

Գառնի, 41, 264, 267, 304

Գառնիձորի լեռնանցք, 351

Գավազ, 202, 275

Գավրեք, 98

Գարդաբան, 40, 41, 200, 203, 204,
206, 207, 220, 253, 254, 292, 330,
339, 355

Գարդաբան (քաղաք), 209, 339

Գարդաբանի եկեղեցի, 318

Գարդաբանյան հարստություն, 40,
41

Գարդման, 127, 128, 146, 153, 157,
163, 165, 286, 287, 355

Գելգենի-չայ, 344

Գեղամա գավառ, 152, 153, 285

Գեղամա ծով, 128, 144, 149, 303,
304, 326

Գեղա(ր)քունի կայարան (Քիլա-

քունի, Քիլ-Քույ), 321, 323, 324
 Գեղարքունիք, 34, 55, 144, 145,
 146, 147, 148, 149, 271, 303, 304,
 355
 Գեղի գետ, 286
 Գեորգի (Ածղուրի վանահայր), 224
 Գեորգի Մերչուլ, 13, 118, 121, 211,
 215, 301, 313, 314, 315, 316, 318
 Գեորգի Չորչանցի, 224, 225, 226,
 277, 317
 Գերմանիա, 352
 Գզեղիս, 93, 97, 100, 106
 Գըվգավ, 274, 275
 Գիշ (Քիշ), 275, 311
 Գիշի վանք, 311
 Գիորգի Ա, 37, 44, 219
 Գիսի եկեղեցի, 308
 Գլխո վանք, 308, 309
 Գյոկ-չայ գետ, 47, 197
 Գնթունիներ, 57, 81, 90, 91, 267,
 291
 Գնուն Գուգարաց, 124
 Գնունիներ, 57, 109, 124, 244
 Գոբրուն, 12,
 Գոգչեն, 56, 86, 87, 122, 123, 129,
 220
 Գոգովիտ, տես Կոգովիտ
 Գողերծական լեռնանցք, 317
 Գողգոթա, 306
 Գողթն, 125, 126, 130, 134, 141,
 149, 235, 249, 250, 332
 Գոմբորի լեռնաշղթա, 209
 Գոռամ, 49, 57
 Գոռոզ, 57, 150, 158, 160, 161, 162,
 163, 270, 286, 309, 355
 Գոտլանդ կղզի, 352
 Գորի, 49, 52, 56, 312
 Գտիչ, տես Քթիշ
 Գտչա վանք, 157, 309
 Գրեն Ա., 18, 34, 36, 43, 54
 Գրիգոլ, 200, 201, 203, 218, 254
 Գրիգոր (Համշենի իշխան), 165,
 166, 173

Գրիգոր (Մոկաց իշխան), 142
 Գրիգոր Առանշահիկ (Խաչենի
 իշխան), 152, 153, 157, 158, 159,
 160, 163, 191, 192, 193, 194, 287
 Գրիգոր Բագրատունի (Տարոնի
 իշխան), 57, 58, 102, 103, 104,
 105, 106
 Գրիգոր Դերենիկ Արծրունի, տես
 Դերենիկ Արծրունի
 Գրիգոր Լուսավորիչ, 294, 295, 305,
 308, 309
 Գրիգոր Խանձթեցի, 13, 118, 121,
 211, 212, 215, 225, 301, 302, 313,
 314, 315, 316, 317, 318
 Գրիգոր Մամիկոնյան (Դավիթ
 Մամիկոնյանի եղբայր), 187
 Գրիգոր Մամիկոնյան (Հայոց և
 Վրաց իշխան), 27, 28, 30, 264,
 266, 299, 309
 Գրիգոր Մամիկոնյան (Քուրդիկ
 Մամիկոնյանի որդի), 83, 92
 Գրիգոր Սյունի, 144
 Գրիգոր Սուփան (Սյունյաց իշխան),
 36, 144, 145
 Գրիգոր Սուփան Բ, 146, 147, 148,
 267, 304
 Գրիգորյան Գ., 21, 103
 Գուառամ Բագրատունի (Կղարջքի
 իշխան), 34, 37, 38, 39, 44, 86,
 112, 115, 122, 123, 189, 203, 205,
 212, 223, 224, 225, 226, 280, 315,
 318
 Գուգարք, 26, 36, 38, 44, 45, 46, 48,
 53, 54, 55, 86, 87, 111, 114, 117,
 119, 122, 123, 124, 127, 129, 165,
 171, 186, 197, 199, 207, 213, 214,
 216, 217, 223, 227, 278, 294, 353,
 354, 355
 Գուղամակարի լեռնաշղթա, 209
 Գուղիսի լեռնաշղթա, 209
 Գուլգուլ, տես Գաղգաղ
 Գուկան, 133, 139
 Գուրգեն, տես Կվիրիկե

Գուրգեն (Արևելից իշխան), 204
 Գուրգեն (Վրաց իշխանաց իշխան),
 181, 188, 189
 Գուրգեն (Տարոնի իշխան), 66, 101,
 103
 Գուրգեն Ապուպելճ (Արծրունի
 իշխան), 34, 95, 101, 128, 133,
 136, 137, 138, 139, 142, 284
 Գուրգեն Արծրունի, 50, 56, 57, 58,
 124, 125, 132, 133, 134, 135, 136,
 138-139, 140, 250, 269, 283, 307
 Գուրգեն Բագրատունի (Կղարջբի
 իշխաններից), 34, 38, 44, 45, 282,
 302
 Գուրիա, տե՛ս Վուրի աշխարի
 Գուրջաան, 210
 Գևորգ կաթողիկոս, 35, 62, 66, 305

-Դ-

Դաբիլ, տե՛ս Դվին
 Դադ, 309
 Դադոյի վանք (Դադիվանք), 309
 Դալի լեռ, 161, 162
 Դախարական, 350
 Դադստան, 208, 349
 Դամասկոս, 230, 236, 263, 332, 351
 Դանիա, 352
 Դաչի (Վաչե), 201, 203
 Դաչի Ուջարմեցի, 311
 Դաջանք, 198, 222
 Դառնի, 85, 124, 125, 130, 133, 136
 Դավիթ (Կեչուտի եկեղեցու խաչ-
 քարի հիմնադիր), 147
 Դավիթ (Տարոնի իշխան), 66, 101
 Դավիթ Անհողին, 204, 207, 221
 Դավիթ Բագրատունի (Արքայիկ,
 Տարոնի իշխան), 101, 103
 Դավիթ Գարեջա վանք, 311
 Դավիթ Գարեջեցի, 188
 Դավիթ կաթողիկոս, 230, 295, 299,
 300
 Դավիթ կուրապաղատ (Բագարատ

կուրապաղատի որդի), 38, 61,
 112, 122, 206, 216, 217, 313, 318
 Դավիթ կուրապաղատ (Դավիթ Գ,
 Տայքի կուրապաղատ), 49, 165,
 166, 211
 Դավիթ Մամիկոնյան, 187
 Դավիթ Սահառունի, 300
 Դատոս (Աբխազաց թագավոր), 49,
 56
 Դարան, 335, 336
 Դարանաղի, 98, 309
 Դարբանդ, 26, 27, 47, 51, 53, 110,
 111, 197, 198, 240, 241, 263, 270,
 274, 278, 320, 339, 340, 344, 345,
 346, 350, 352
 Դարբինյան-Մելիքյան Ս., 49
 Դարիալի կիրճ, 26, 199, 278, 330
 Դարման, 333, 335, 336
 Դարյունից բերդ (Դարյունք), 81, 82,
 84, 288, 289, 345, 346, 348
 Դաունիս (Ջաուքիս), 321, 324
 Դեգիք, 98
 Դեմիր-դաղ լեռ, 169
 Դեյրան, 335, 337
 Դերենիկ Արծրունի, 33, 34, 36, 50,
 101, 102-103, 131, 132, 133, 137,
 138, 141, 142, 147, 245, 251, 252,
 268, 269, 274, 284, 306
 Դերջան, 98, 99, 175
 Դիար Բաքր, 93, 94, 101, 140, 243
 Դիդեմ, 331
 Դիդոյք, 26, 207, 210, 222
 Դիզակ, 150, 159
 Դիզափայտ լեռներ, 309
 Դիլիջան, 162, 330
 Դինար, 181, 188, 189, 190, 311
 Դիվիչի, 26
 Դնանիս, 264, 291
 Դյուտական, 325, 326
 Դնեպր գետ, 352
 Դոդա, 64, 66, 71, 77
 Դոն գետ, 352
 Դոնաուրի, 201

Դվալի լեռնաշղթա, 220

Դվալք, 198, 222

Դվին, 48, 51, 64, 66, 67, 88, 89, 90, 101, 108, 111, 125, 132, 143, 149, 167, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 237, 240, 249, 250, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 270, 271, 272, 274, 276, 278, 294, 295, 297, 300, 320, 321, 322, 323, 324, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 348, 349, 351, 355, 356

Դվինի Մայր եկեղեցի, 294, 295

Դվինի Սբ. Գրիգոր եկեղեցի, տե՛ս Դվինի Մայր եկեղեցի

Դվինդաշտ, 55, 90

Դվալք, 218

Դևդատ, 235

-Ե-

Եգերացվոց աշխարհ, տե՛ս Աբխազք

Եգր, 222

Եգիպտոս, 75

Եգր կաթողիկոս, 298

Ելի, տե՛ս Ալլի

Եկեղյաց գավառ, 98, 99, 100, 106

Եղանց բերդ, 99, 104, 105, 106, 242, 290

Եղեգական, 331

Եղեգիս, 264, 271

Եղիա կաթողիկոս, 310

Եղիշե, 11, 288, 289

Եղիշե առաքյալ, 308

Եղնովիտ, 170, 173

Եղնովիտի վանք, 310

Եռանշահիկներ, տե՛ս Առանշահիկներ

Եսայի (Գոռոզի իշխան), 159, 160, 163

Եսայի Աբու Մուսե, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 162, 255, 270, 286, 309

Եվլախ, 340

Եվրոպա, 352

Երազգավորս, 42, 66, 86, 259, 260, 261, 302, 327

Երազգավորսի Սբ. Փրկիչ եկեղեցի, 302, 303

Երասխ գետ, 26, 58, 85, 126, 132, 149, 152, 155, 156, 161, 162, 174, 186, 195, 260, 262, 288, 323, 326, 327, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 340, 341-342, 345, 349

Երեմյան Ս., 17, 39, 45, 65, 86, 140, 199, 275, 282, 339, 340, 343, 345

Երզնկա, 329

Երիկավ ամրոց, 110, 242, 245, 284, 285

Երխեքք, 93, 97, 100, 106

Երկրորդ Արմինիա, 26, 81, 111, 113, 114, 118, 197, 213, 214, 226, 252, 253, 355

Երնջակ (բերդ), 51, 126, 149, 249, 285

Երնջակ (գավառ), 126, 130, 285, 303

Երվազ, 260

Երվանդունիներ, 260

Երվանդունիք, 134, 139, 142

Երրորդ Արմինիա, 26, 111, 113, 132, 136, 140

Երուսաղեմ, 263, 309, 310, 332, 351

Երևան, 264, 304

Երևարք, 100, 129, 135

Եփրատ գետ, 99, 175, 246, 289

-Զ-

Զանավ, 225, 277,

Զանավի վանք, 277, 317

Զարդոբ, 174, 197, 340

Զարեհաբերդ, 252, 284

Զարեհավան, 132, 133, 134, 268, 269

Զարզնա, 317

Ջարգմայի վանք, 224, 317
 Ջարմիիր Առանշահիկ, 183, 184,
 Ջարմիիրական տոհմ, 178, 182,
 183, 184,
 Ջարևանդ, 132, 133, 141, 174, 250,
 251, 252, 284
 Ջաքաթալա, 298
 Ջաքարիա կաթողիկոս, 302
 Ջիգանա, 327
 Ջիդրո, 250,
 Ջիլ-կալե, 169, 170, 172
 Ջռայլ, 135, 283
 Ջռել, տե՛ս Ջռայլ
 Ջվարթնոցի տաճար, տե՛ս Վաղար-
 շապատի Սբ. Գրիգոր եկեղեցի
 Ջուրարիկներ, 96

-է-

Էգր, 115, 118, 214, 215, 217
 Էլկիտ, տե՛ս Եղնովիտ
 Էջմիածին, 294
 Էրախանի, 281
 Էրզրում, 177
 Էրոս, 179

-Ը-

Ընծայից ձոր, տե՛ս Անձահից ձոր
 Ըռնա, 133, 134

-Թ-

Թաբարի, 15, 95, 155
 Թաբլա, տե՛ս Թելավ
 Թադևոս առաքյալ, 307, 308
 Թալինի Սբ. Աստվածածին
 եկեղեցի, 298
 Թալիշ, 325
 Թամսիվան, 171
 Թավասապրք (Թաբասարան), 26
 Թավրիզ, 333
 Թելավ, 179, 196, 210, 274, 275,
 277, 318, 346, 349
 Թեոդոս Բ (Աբխազաց թագավոր),

49, 218,
 Թեոդորոս Ռշտունի, 27, 28, 30, 99,
 188, 297
 Թեոդորոս Վստամ Արևմանյան, 204
 Թեոփանես Խոստովանող, 14
 Թեոփանեսի Շարունակող, 14
 Թերեք գետ, 199, 278
 Թեքֆուր լեռ, 172
 Թիանեք, 203, 292
 Թիֆլիսի գավառ, 117
 Թխաջուր, տես Թուխ գետ
 Թմբկաբերդ, 280, 281
 Թմոզվ բերդ, տես Թմբկաբերդ
 Թողոսակ, 312
 Թոռլաքյան Բ., 170
 Թոռնավան գավառ, 132, 133
 Թոռնիկ Բագրատունի (Ապոգանենի
 որդի), 104
 Թոռնիկ Բագրատունի (Բագարատ
 Բագրատունու որդի), 103
 Թովմա Արծրունի, 10, 34, 35, 36,
 43, 46, 57, 59, 66, 82, 83, 91, 94,
 95, 101, 102, 103, 124, 125, 128,
 133, 134, 135, 136, 138, 141, 142,
 148, 152, 156, 178, 185, 186, 192,
 193, 198, 238, 244, 249, 263, 268,
 269, 272, 283, 284, 285, 286, 306,
 307, 330
 Թորգոմյան ազգ, 43
 Թորդան, 309
 Թռեղք, 38, 115, 122, 123, 206, 227,
 291
 Թրաբի, 132
 Թուլունջյան Ա., 170, 171
 Թուխ գետ, 283, 284
 Թուխարք, 281, 282
 Թուղխ, 58, 102, 148, 242
 Թումանով Կ., 19, 65, 184, 228
 Թուշք, 207, 210

-Ժ-

Ժիրաք, 283

Իբերիա, 276
 Իբն ալ-Ասիր, 15, 93-94, 95, 192, 198
 Իբն ալ-Ֆակիհ, 15, 161, 238, 270, 278
 Իբն Խորդադբեհ, 15, 78, 97, 278, 321, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339
 Իբն Զաուկալ, 14, 54, 158, 182, 204, 231, 237, 268, 271, 321, 322, 334, 336, 337, 340, 342, 343
 Իբն Մասկավայ, 94, 95
 Իբն Ռուստեհ, 15, 342
 Իբրահիմ (Նախճավանի ամիրա), 141, 249, 261
 Իլարիոն Վրացի, 13, 311
 Ինգուր գետ, տես Վիշապ գետ
 Ինժինյան Ղ., 17, 169
 Իշայր, 129
 Իշխան, 267, 268, 298, 301
 Իշխանակ, 158, 181, 182, 188, 189, 190, 191
 Իշխանի վանք, 121, 215, 301, 302, 314
 Իշոց, 129
 Իովանե (Աբխազաց թագավոր), 37, 38, 40, 44
 Իոր գետ, 179, 201, 210, 218, 222, 275, 277, 292
 Իսա իբն աշ-Շայխ, 41
 Իսրահան, տես Սպահան
 Իսհակ իբն Իսմայիլ (Սահակ), 203, 204, 218, 253, 254, 316, 330-331
 Իսհակ իբն Կունդաջիկ, 41
 Իսմայիլ իբն Շուայբ, 201, 202
 Իսպանիա, 351
 Իսրայել եպիսկոպոս, 309
 Իրաք, 236, 269, 270, 312, 351, 352
 Իրխան (Իրկնիս), 281

Լազիկա, 229
 Լազիստան, 168
 Լամիս, 52
 Լաքզան, 346, 349
 Լեկ, 135
 Լեկիտ, 298
 Լեկք, 26
 Լեհաստան, 352
 Լեո, 18, 149
 Լեոնտի Մրովելի, 13
 Լիխի լեռնաշղթա, 27, 220, 227, 228
 Լիպարիտ Բաղվաշ, 38, 123, 206, 227, 228, 291
 Լմբա փոր, 132
 Լոմսիանթա, 44, 223, 280
 Լորան ժ., 18
 Լորդկիպանիձե Մ., 22, 185, 215
 Լփինք (Լիբան, Լիրան), 26, 47, 58
 Լև գետ (Լևոնագետ), 326
 Լևոն (Աբխազաց թագավոր), 228
 Լևոն (Բյուզանդիայի կայսր), 141, 252
 Լևոն Սարկավազ, 14

Խաբուր գետ, 175
 Խազարական թագավորություն, 344, 345, 350
 Խազարներ, 26, 221, 255, 330
 Խազրա, 344
 Խալա, 169,
 Խալա գետ, 168, 173
 Խալիդ իբն Յազիդ աշ-Շայբանի, 201, 248,
 Խալիֆայություն, տես Արաբական խալիֆայություն
 Խաղտիք, 89, 174
 Խաղտոյառիճ, 327, 329
 Խալզան, 26
 Խանձթա վանք, 301, 313, 314, 316

Խաչեն, 149, 150, 153, 154, 156,
 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163,
 165, 185, 196, 287, 308, 309, 355
 Խաչենի բերդ, 152, 286, 287
 Խաչեքար լեռ, 169
 Խաչեքար վանք, տես Խաչիվանք
 Խաչիկ վանք, տես Խաչիվանք
 Խաչիկյան Լ., 89, 165
 Խաչիվանիկ, տես Խաչիվանք
 Խաչիվանք, 170, 310
 Խաչլու լիճ, 108
 Խասգյուղ, 331
 Խարբերդ, 98
 Խերես, 282
 Խլաթ, 51, 99, 100, 106, 108, 109,
 110, 238, 239, 240, 241, 243, 263,
 328, 350, 351, 356
 Խլաթա ծով, տես Բզնունյաց ծով
 Խնով, 349
 Խնունիս, 239, 290, 291
 Խոզաթ գետ, 98, 107, 175
 Խոնելիա Ռ., 44,
 Խոռնաբուլջ, 274
 Խոսպիա, 329
 Խոսրով (Պարսից արքա), 143, 181,
 188, 279
 Խորածոր, 309
 Խորանթա, 179, 275
 Խորասան, 236, 269, 333, 334, 351
 Խորձյան, 98, 99, 100, 106
 Խորուզլու-դաղ, 337
 Խրամ, 230
 Խրամ գետ, 164, 339
 Խուայ, տես Յեր
 Խուղաթ, 344
 Խուզիստան, 270
 Խուր, 93, 100, 105, 106, 307
 Խույթ, տես Խուր
 Խունան, տես Յունարակերտ
 Խուփթա, 329
 Խևսուրք, 207, 208, 209, 218, 222

-Ծ-

Ծալկա, 227
 Ծաղկոտն, 51, 53, 55, 83, 84, 85,
 240, 252
 Ծամնդավ, 348
 Ծանարաց քորեպիսկոպոսություն,
 տես Ծանարք
 Ծանարք, 9, 20, 22, 26, 40, 41, 48,
 55, 58, 73, 158, 176, 181, 182,
 194, 197, 198, 199, 200, 201, 202,
 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209,
 210, 213, 214, 218, 219, 222, 237,
 253, 254, 275, 277, 278, 292, 311,
 318, 348, 354, 355
 Ծղխոյք, 198, 222
 Ծղուկ, 144, 146, 148, 285, 286
 Ծորոփոր, 124, 129
 Ծոփք, 26, 93, 97, 98, 99, 100, 106
 Ծոփք Շահունի, 98
 Ծունք, 331

-Կ-

Կաբալա (Չուխուր Կաբալա), 274
 Կալա ալ-Ասաբիատ, տես Արծափ
 Կալա իբն Քանդաման, 210, 292,
 330, 337, 339, 349
 Կալա Յունիս, տես Դարյունից բերդ
 Կալե-քոյ, 170
 Կալիկալա, տես Կարնո քաղաք
 Կալկաթու (Կաղկատույք), 321,
 324, 325, 326
 Կախեթ, 26, 117, 199, 200, 204,
 208, 209, 213, 214, 274, 277, 318,
 355
 Կախեթի իշխանություն, տես
 Ծանարք
 Կախեթի լեռնաշղթա, 209
 Կաղանկատվաց վանք, 309
 Կաղանկատույք, 325, 326
 Կաղզվան, 288
 Կամախ (Կաղամախ, Կալմախ), 282

- Կամախ (քաղաք), 93, 97, 98, 99, 175, 246
 Կամբեճ գետ, տե՛ս Իոր գետ
 Կամբեճան, 179, 185, 186, 188, 193, 194, 195, 196, 208, 210, 274
 Կամսարականներ, 28, 29, 81, 84, 85, 89, 114, 298
 Կայան, 131
 Կայսիկներ, 53, 55, 84, 88, 91, 107, 108, 109, 110, 111, 148, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 245, 246, 248, 249, 263, 273, 285, 291, 355
 Կանգավար ամրոց, 136, 137, 284
 Կանգարք, 56, 87, 123, 124, 129, 220,
 Կապաղակ, 58, 182, 194, 196, 197, 274, 311, 349
 Կապան, 271
 Կապկոհ, տե՛ս Կովկասյան լեռներ
 Կապույտ բերդ, 288
 Կապուտան ծով, 174, 251, 284, 333
 Կասպիական դռներ, 337
 Կասպից ծով, 26, 47, 326, 334
 Կասրե, տե՛ս Խոսրով
 Կավակերտ, 144
 Կատարո վանք, 309
 Կատրանիդե, 41
 Կարա-սու, 334
 Կարատիքենդի լեռներ, 343, 345
 Կարաուլով Ն., 164, 321, 335, 337, 345
 Կարիա ալ-Ասաբիատ, տե՛ս Արծափ
 Կարին, 98, 100, 107, 108, 239, 242, 246, 248, 290, 328, 329, 331
 Կարկառ գետ, 162
 Կարնո քաղաք, 48, 54, 97, 98, 237, 246, 247, 248, 265, 272, 278, 295, 328, 329
 Կարս, 87, 177, 240, 261, 265, 327, 329
 Կեթիկ, 97, 100
 Կենգներ (Կանգուվա), 284
 Կեչուտ, 147
 Կերան, 52
 Կեցան գետ, 175
 Կըզ-կալա, 339
 Կիամքի լեռ, 333
 Կիլիկիա, 93
 Կիպերտ, 169
 Կիսաջան, 322
 Կիրակոս Գանձակեցի, 12
 Կլդեկար(ն), 227, 291
 Կղարջք, 9, 13, 23, 34, 35, 37, 38, 48, 54, 55, 56, 61, 65, 67, 71, 73, 86, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 167, 186, 187, 190, 200, 202, 203, 205, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 223, 224, 225, 227, 267, 276, 280, 281, 282, 293, 300, 301, 302, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 353, 354, 355, 356
 Կղարջքի կուրապաղատություն, տե՛ս Կղարջք
 Կյուրիկյաններ, 204, 207
 Կոզովիտ, 55, 81, 82, 85, 138, 289, 347, 348
 Կողոր գետ, 229
 Կոթ, 271, 304, 324
 Կոթավանք, տե՛ս Կոթի Ար.
 Աստվածածին վանք
 Կոթի Ար. Աստվածածին վանք, 304
 Կոխ Կ., 168, 169, 172, 174
 Կող, 56, 113, 114, 116, 119, 171
 Կողբ, 85, 267
 Կողբի եկեղեցի, 303
 Կողբոփոր, 55, 124, 129
 Կողթ, 153
 Կողոմիա, 329
 Կոմիտաս Ա Աղցեցի կաթողիկոս, 294, 295, 298
 Կոստանդին Բ, 247
 Կոստանդին Գ (Աբխազաց թագավոր), 45, 46, 50, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 71, 87, 120, 122, 181, 209, 275, 312

Կոստանդին Ծիրանածին, 13, 101, 103, 104, 105, 107, 108, 109-110, 125, 129, 141, 142, 143, 149, 164, 165, 240, 241, 242, 243, 276, 291
 Կոստանդին Կոպրոնիմոս, 246
 Կոստանդնուպոլիս, 104, 301, 326, 327, 329, 352
 Կոստաս Բ, 99
 Կովկաս, 34, 179
 Կովկասայինք, 221
 Կովկասյան Ալբանիա, տես Աղվանք
 Կովկասյան թագավորություն, 36, 43, 176
 Կովկասյան լեռներ, 27, 35, 36, 43, 46, 48, 55, 190, 195, 196, 197, 199, 208, 209, 210, 221, 222, 228, 229, 275, 278, 343, 345, 349, 350, 354
 Կովսական, 144
 Կոտայք, 90, 146, 297, 300
 Կոտոր, 131, 132, 142
 Կոտոր (Կարմիր) գետ, 140, 251, 284
 Կոտոր լեռնաշղթա, 347, 348
 Կորդիք, 132, 139
 Կորդիք Վերին, 283
 Կորդվաց լեռներ, 175, 283, 354
 Կորդուք, տես Կորճայք
 Կորի, տես Կորո ձոր
 Կորիկե, տես Կվիրիկե
 Կորճայք, 26, 57, 132, 133, 134, 139, 142
 Կորճեից աշխարհ, տես Պարսկահայք
 Կորնբերդ, 52
 Կորո ձոր, 108, 130, 239, 242, 243
 Կորո ձոր գետ, 108
 Կոփա (Կապույտ) լեռներ, 175
 Կվել, 280, 281
 Կվիրիկե Ա, 181, 203, 204, 205, 207, 208, 275, 292
 Կվիրիկե Բ, 204, 205

Կվիրիկե Գ, 204
 Կրեդիք, 135
 Կրիմսկի Ա., 63, 157, 193
 Կրճունիս, 133
 Կուդամա, 15, 161, 237, 333, 335
 Կուզնեցով Ի., 170
 Կուլարի կամուրջ, 344, 345, 350
 Կուխեթ, 220, 254
 Կուղանովիտ, 133
 Կունամ, 334, 335
 Կուր գետ, 25-26, 39, 44, 47, 48, 58, 116, 127, 152, 153, 154, 157, 162, 163, 164, 174, 176, 186, 193, 194, 195, 196, 197, 209, 220, 221, 224, 237, 254, 277, 281, 329, 330, 339, 340, 341, 342, 345, 357
 Կուրախ-չայ, 350
 Կուրայշ գետ, 254

-Հ-

Հաբանդ (Սյունիքի գավառ), 144, 146, 148, 151
 Հաբանդ (Արցախի գավառ), տես Սյուն Հաբանդ
 Հաբիր իբն Մասլամա, 143, 197, 246, 247, 267, 272, 322, 323
 Հադամակերտ, 132, 268, 269, 306
 Հադամակերտի եկեղեցի, 307
 Հազկերտ, 72
 Հաթերք, 270, 325
 Հակոբ (Հիսուս Քրիստոսի եղբայր), 307, 308
 Հակոբյան Ա., 63, 64, 185
 Հակոբյան Թ., 264, 322, 329
 Համազասպ (Ամասպ), 225, 226, 277, 317
 Համազասպ Արծրունի, 131
 Համազասպ Մամիկոնյան, 143
 Համակար, 57
 Համամ (Աղվանից թագավոր), 61, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 154, 159, 160, 178, 182, 185, 186,

187, 189, 190, 191, 192, 193, 196, 355, 356
 Համամ Ամատունի, 89, 167, 171, 291
 Համամաշեն, տե՛ս Համշեն
 Համշեն, 55, 131, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 291, 310
 Համշենի բերդ, 167, 169, 171, 172, 291
 Համշենի մեծ գետ, 165, 172, 173, 174
 Հայաստան (Հայք), 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 22, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 66, 67, 70, 71, 73, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 89, 92, 94, 96, 99, 100, 101, 102, 109, 111, 114, 115, 116, 117, 121, 124, 131, 132, 137, 140, 141, 143, 144, 145, 147, 148, 155, 161, 177, 178, 182, 190, 191, 192, 193, 196, 202, 207, 212, 213, 220, 221, 226, 227, 230, 231, 233, 235, 236, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 252, 255, 256, 257, 258, 259, 261, 264, 266, 272, 273, 274, 276, 277, 278, 281, 292, 293, 294, 296, 297, 298, 299, 300, 302, 309, 312, 314, 320, 322, 323, 328, 330, 331, 332, 334, 335, 341, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357
 Հայաստանի Հանրապետություն, 22, 176, 323
 Հայկ Նահապետ, 152, 263
 Հայկազյան ազգ, 178
 Հայկական պար, 328, 346, 348, 349
 Հայկական Տավրոս, 97
 Հայկունի Ս., 168, 169
 Հայոց Արևելից կողմեր, 21, 25, 131, 144, 149, 150, 151, 152, 153, 154,

156, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 174, 178, 186, 191, 193, 194, 195, 196, 204, 230, 236, 237, 255, 269, 270, 277, 286, 293, 308, 309, 311, 325, 342, 355, 356
 Հայոց թագավորություն, տե՛ս Հայաստան
 Հայոց (Սոմխիթի) ձոր, 188,
 Հայոց ձոր (գավառ), 134, 139
 Հայոց մարզպանություն, 111
 Հանդաբերդ, 152, 287
 Հաշտյանք, 98, 99, 100, 106
 Հավախաղաց, 152, 157, 193, 286, 287
 Հավճիչ, 107, 239, 248, 290
 Հավնունիներ, 91
 Հավնունիք, 91, 239, 242, 248
 Հարավային Ղաղստան, 277, 349
 Հարճլանք, 151, 152, 153, 287
 Հարությունաջուր գետ, 162
 Հարությունյան Բ., 17, 138, 140, 195, 197, 322, 323, 331
 Հարությունյան Հ., 18, 76
 Հարուն ալ-Ռաշիդ, 78, 83, 238, 244, 248
 Հարք, 51, 99, 100, 106, 107, 108, 109, 129, 239, 241, 242, 243, 331
 Հենշին, 167, 168, 169, 171, 172
 Հենշին-կալեսի, տե՛ս Համշենի բերդ
 Հենշինի լեռներ, 167
 Հեր, 50, 111, 132, 133, 137, 140, 141, 142, 174, 240, 245, 250, 251, 252, 263, 268, 269, 273, 274, 282, 284, 320, 333, 345, 346, 348, 350
 Հերևան, 346
 Հերակլ, 300
 Հերեթ, 179, 180, 181, 182, 185, 188, 189, 193, 194, 195, 196, 208, 274
 Հին Բայազետ, 289
 Հիսե, որդի Շեխի, 41, 101
 Հիսն Զիադ, տե՛ս Խարբերդ
 Հիսուս Քրիստոս, 121, 216, 301, 305, 306, 307, 311

Հմայակ (Փառիսոսի իշխան), 57, 128, 164
 Հմայակ Մամիկոնյան, 174
 Հյուսիսային Կովկաս, 201, 260, 320, 329, 330, 352, 356
 Հյուսիսային Միջագետք, 27, 73, 246
 Հյուսիսային փոխարքայություն, 89
 Հնդկաստան, 265
 Հողաբլուր, 251, 284
 Հողք, 283, 284
 Հորմի, 250
 Հովհան, որդի Կվաբուլի, 201
 Հովհան Բագարանցի կաթողիկոս, 295, 296
 Հովհան Մամիկոնյան, 11, 170
 Հովհան Մայրավանդի, 188
 Հովհան Մանդակունի կաթողիկոս, 296
 Հովհաննավանք, 295
 Հովհաննես (Աղվանից իշխան), 154, 178, 191, 192, 193, 194, 196
 Հովհաննես Բագրատունի, 185
 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, 9, 32, 37, 41, 43, 45, 46, 50, 54, 55, 56, 57, 61, 62, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 76, 78, 82, 83, 86, 90, 91, 102, 119, 120, 123, 127, 141, 144-145, 146, 157, 164, 165, 167, 187, 190, 191, 194, 199, 207, 230, 232, 233, 235, 236, 237, 251, 252, 256, 259, 260, 264, 265, 266, 267, 278, 281, 283, 288, 291, 295, 296, 299, 300, 302, 305
 Հովհաննես կաթողիկոս, 304
 Հովհաննես Սկիլիցես, 14, 265
 Հովհաննես Օձնեցի, 230, 299
 Հովհաննեսյան Մ., 280, 290, 291
 Հովսեփ Գենեսիոս, 14
 Հռիփսիմյանց կույսեր, 305
 Հրազդան գետ, 330
 Հունարակերտ, 48, 124, 127, 162, 195, 237, 289, 330, 338, 339, 340, 349

Հունգարներ, 164

-Զ-

Ձագիկ, 271
 Ձագիկյաններ, 144
 Ձախար, 229
 Ձալցեղ, 56
 Ձյունականներ, 57
 Ձորա պահակ, 328, 331-332, 347
 Ձորագետ, 127, 163
 Ձորագյուղ, 304
 Ձորո վանք, 295, 305
 Ձորովոր, 124, 129
 Ձորք, 271, 286

-Դ-

Դադո լեռներ, 215, 279, 314
 Դազար Փարպեցի, 11, 294
 Դաբեթ, 199
 Դարաբաղի բարձրավանդակ, 161, 162
 Դարագյուղյան Ա., 323
 Դարադաղ, 140
 Դվարել, 275
 Դվելի վանք, 317
 Դվիրիլա գետ, 227
 Դուբա, 343, 344, 345
 Դուրտ-Բուլաղ, 343
 Դևոնդ, 11, 28, 84, 89, 113, 114, 170, 171, 226, 231, 236, 239, 247, 248, 249, 250, 281, 285, 299, 327, 328, 329, 332, 347, 348

-Ե-

Եակատք, 55, 85
 Եակք, 281, 282
 Եահուկ (Կորճալքի գավառ), 133, 135, 139, 283
 Եահուկ (Սյունիքի գավառ), 144, 146, 148, 149, 285, 303

ճահուկ, 283
 ճավճավածե Ի., 117
 ճիղբք (ճողբաց իշխանություն), 53,
 57, 58, 176, 196, 197, 354
 ճորա պահակ, տե՛ս Դարբանդ
 ճորոխ գետ, 89, 113, 171, 174, 175,
 228, 281, 282
 ճորոխի լեռնաշղթա, 175
 ճվաշ գավառ, 131, 133,

-Ա-

Աազազ, 90
 Աազքուքք, 26, 344, 345
 Աաթևոսյան Ռ., 20, 42, 79
 Աահմետ (Դվինի ամիրա), 90, 233,
 259
 Աահմետ (Մուհամմադ իբն Մրվան),
 230, 350
 Աալաթիա, 93, 98
 Աակու, 284, 285
 Աամեդովա Ֆ., 22, 177
 Աամիկոնյաններ, 28, 81, 83, 84, 89,
 92, 112, 114, 116, 117, 120, 225,
 228, 238, 262, 267, 281, 282, 288,
 289, 290, 353
 Աայաֆարիկին, 273, 351
 Աանազկերտ, 100, 109, 110, 111,
 125, 126, 239, 240, 241, 242, 243,
 249, 272, 273, 306, 307, 331, 350
 Աանաճի տուն, 31
 Աանանաղի, 99, 100, 107
 Աանանդյան Ղ., 18, 72, 321, 322,
 324, 325, 326, 327, 329, 331
 Աանգլեաց փոր, 123, 124, 129
 Աանվել Ամատունի, 297
 Աաշտոց (Հայոց կաթողիկոս), 66,
 304
 Աառ Ն., 23, 210, 258
 Աառական, 284
 Աասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիք, 198,
 241
 Աասյացոտն, 90

Աասրիկի դաշտ, 162
 Աասուղի, 15, 47, 155, 158, 164,
 182, 194, 199, 208, 218, 227, 253,
 254, 341
 Աատաղիս, 325
 Աատթետս Ուռհայեցի, 12
 Աատրիս (Հատրիս), 270, 321, 324,
 325
 Աարակերտ (Մարավան), 323, 326
 Աարաղա, 333, 350
 Աարանդ, 134, 136, 140, 141, 251,
 273, 274, 320, 332, 333
 Աարդաղի, տե՛ս Աղորմիք
 Աարդաստան, 133, 137, 138
 Աարիամ Արծրունի, 101
 Աարիամ Բագրատունի, 146, 304
 Աարկվարտ Ղ., 18, 38, 65, 82, 103,
 115, 128, 187, 214, 324, 326, 339
 Աարմաշեն, 329
 Աարտիրոս, 165, 166, 173
 Աաքենացվոց Աբ. Աստվածածին
 եկեղեցի, 264, 265, 267, 304
 Աաքենացվոց վանք, 303, 304
 Աելիբով Ռ., 177
 Աեծ Աղբակ գավառ, 132, 133, 134
 Աեծ Թաղլար, 286
 Աեծ Լիախվ գետ, 209, 222, 228
 Աեծ Կվանք, 153, 308, 309
 Աեծ Հայք, 11, 16, 25, 27, 93, 98,
 111, 142, 150, 171, 174, 185, 213,
 223, 238, 240, 246, 247, 269, 334,
 354
 Աեծ Մազրա, 194
 Աեծ Սյունիք, տե՛ս Սյունիք
 Աեծ Քիրս լեռ, 162
 Աեծիրանք, 151, 152, 153, 157, 192,
 287
 Աեծիրանից Աբ. Հակոբի վանք, 192,
 308
 Աեծնունիք, 133
 Աեհրուժան Արծրունի, 238
 Աեղ գետ (Մեղրագետ), 107
 Աեհրոպ Մաշտոց, 308

- Մերձավոր Արևելք, 320, 332
 Մերձբալթյան երկրներ, 352
 Մթնոլորտի լեռնաշղթա, 209
 Միհրանյաններ, 152, 182, 183
 Միհրական տոհմ, տես
 Միհրանյաններ
 Մենգրեկներ, 279
 Մինորսկի Ն., 164, 184, 199, 340
 Միշոուդադ լեռնաշղթա, 174
 Միջա (Մոկքի գավառ), 129, 284
 Միջա ամրոց, 251
 Միջագետք, 93, 108, 242, 314, 331, 352
 Միջերկրական ծով, 93
 Միջին Ասիա, 333, 351
 Միջնաձորի վանք, 313, 315
 Միսիմիացիներ, 229
 Միր-Բաշիր, 325
 Միքայել Ասորի, 15, 178
 Մխանք, 150, 286
 Մխիթար Այրիվանցի, 12, 185, 191, 299, 314
 Մծխեթա, 276, 330
 Մծխեթայի Ջվար եկեղեցի, 297, 298, 311, 312
 Մկրտումյան Հ., 22, 199, 200, 208
 Մյուս Գայլ գետ, 107
 Մյուս Իշայր, 129
 Մյուս Հաբանդ, 150, 151, 153, 286, 308
 Մնացականյան Ա., 184
 Մնացականյան Ս., 303
 Մնձուր գետ, 98, 175
 Մնձուրի լեռներ, 98, 175
 Մշո Աբ. Աղբերիկ վանք, 51, 53, 106, 121, 124, 140, 272, 307, 308
 Մշո Աբ. Կարապետ վանք (Գլակա, Իննականյան), 307
 Մշո Աբ. Փրկիչ եկեղեցի, 307
 Մոկս բերդավան, 129, 269
 Մոկք, 26, 29, 57, 81, 100, 128, 129, 132, 135, 137, 139, 142, 269, 283, 355
 Մողոբար, 251, 284
 Մոսուլ, 95
 Մոսքական լեռներ, 27, 215, 220, 224, 228, 229, 277, 279, 280
 Մովսես (Եսայի Աբու Մուսեի որդի), 157, 160
 Մովսես (Եսայի Աբու Մուսեի տոհմից), 158, 159, 160
 Մովսես Բ Եղվարդցի, 294
 Մովսես Դասխուրանցի, 11, 61, 62, 63, 64, 77, 123, 150, 152, 154, 157, 163, 178, 182, 183, 185, 190, 191, 192, 193, 198, 230, 236, 255, 270, 286, 287, 308, 309, 310, 325, 326
 Մովսես Խորենացի, 11, 118, 195
 Մովսես Կաղանկատվացի, տես
 Մովսես Դասխուրանցի
 Մորիկ, 294
 Մռավի լեռնաշղթա, 162
 Մրեն, 266, 300
 Մրենի կաթողիկե եկեղեցի, 298, 300
 Մուավիա (արաբ զորավար, խալիֆա), 27, 99, 246, 247
 Մուավիա (Սահլ Սմբատյանի որդի), 191, 192
 Մուզուր, 98, 99, 100, 106
 Մութասիմ, 202
 Մուկան, 47
 Մուկթաֆի, 59
 Մուհամմադ իբն Աթաբ, 201
 Մուհամմադ իբն Խալիդ աշ-Շայբանի, 89, 202, 218, 233, 254, 255
 Մուշ, 272, 331
 Մուշեղ (Անձնացյաց իշխան), 137
 Մուշեղ (Մոկաց իշխան), 128
 Մուշեղ Բագրատունի, 50, 56, 67, 260
 Մուշեղ Մամիկոնյան, 29, 84, 238, 288, 328, 329
 Մուսա իբն Ջուրարա, 94-95, 96
 Մուսխեխիշվիլի Դ., 22, 117

Մուվյան, 337
 Մուտավաքբիլ, 95, 202, 218, 232,
 253, 254
 Մուրադյան Պ., 211, 312
 Մուրց գետ, 107, 262, 290

-3-

Յագիդ իրն Ուսայդ, 198, 199, 247,
 248, 253, 299
 Յախար-Բախար լեռնանցք, 343,
 345
 Յակուբի, 15, 161, 201, 202, 237,
 248
 Յակուտ ալ-Համավի, 15, 93, 95, 98,
 144, 263, 270, 271-272, 273, 274,
 279, 322, 323, 336, 338, 340, 341,
 342, 343
 Յուզբաշյան Կ., 20, 42, 63, 80
 Յունան, 334, 335, 336, 337
 Յուսուֆ (արաբ զորավար), 32, 78,
 307
 Յուսուֆ (Ատրպատականի ամիրա),
 58, 59, 60, 61, 62, 64, 69, 70, 71,
 73, 76, 79, 82, 126, 148, 207, 235,
 250, 262, 271, 277, 280, 281, 283,
 285, 288, 292
 Յուսուֆ իրն Ռաշիդ աւ-Սուլամի,
 248

-Ն-

Նալբանդյան Հ., 41
 Նախիջևանի Հանրապետություն,
 323
 Նախճավան, 51, 59, 111, 125, 126,
 130, 134, 141, 149, 230, 235, 237,
 248, 249, 250, 251, 261, 272, 332,
 333, 334
 Նախճավանի բերդ, 132
 Նասր, 38, 39, 44, 122, 123, 206,
 216, 226
 Նավհանաց աշխարհ, 56

Նեոկեսարիա, 329
 Ներսեհ, տես Ատրներսեհ Բագրա-
 տունի (Կղարջքի կուրապաղատ)
 Ներսեհ Կտրիճ, 146, 157, 163
 Ներսես Կամսարական, 300
 Ներսես Մեծփեցի, 212, 307
 Ներսես Գ Տայեցի կաթողիկոս, 262,
 267, 297, 299, 301, 305
 Ներքին Համշեն, 167, 169, 171, 172
 Նիգ, 90, 91, 267
 Նիգալ, 118, 120, 214, 215, 217
 Նիժ (Նիջ), 274
 Նիկիտ, 35
 Նկան, 132, 142, 284
 Նորաբերդ, 137
 Նորաշեն, 323
 Նորավանք, 152, 310
 Նուխի, տես Շաքե

-Շ-

Շաքրան, 343
 Շաքրան-չայ, 342
 Շակաշեն, 153, 154, 162, 255
 Շակիխի, տես Շաքե
 Շաղատ, 285, 286
 Շամախի, 58, 197, 339, 340, 342,
 343, 345
 Շամշուղե, տես Սամշուղե
 Շամքոր, 48, 127, 163, 165, 237,
 270, 310, 338
 Շամքոր գետ, 287, 338
 Շամքուր, տես Շամքոր
 Շայբանիներ, 73, 110, 237, 241,
 243, 250, 254, 307
 Շապորան, 342, 343, 344, 345
 Շապուհ Ամատունի, 89, 171
 Շապուհ Բագրատունի (Աշոտ
 Մսակերի եղբայր), 29, 114,
 Շապուհ Բագրատունի (Սմբատ Ա-ի
 եղբայր), 137, 260, 304
 Շավշք (Շավշեթ), 115, 118, 120,
 214, 215, 217, 282, 302, 314

Շատահ, 106
 Շատրերդ, 313
 Շատրերդի վանք, 313, 315
 Շարուր, 55, 322, 323
 Շաքե (Շաքի), 154, 156, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 187, 188, 193, 194, 195, 196, 199, 208, 210, 274, 275, 277, 311, 346, 349, 350
 Շաքի գյուղ, 155
 Շաքիի թագավորություն, 179
 Շիամուշ, 272
 Շիկաքար, 152, 286, 287
 Շիմշաթ, 81, 97, 98, 99, 175, 246, 247, 272
 Շիրակ, 29, 81, 85, 86, 92, 111, 114, 259, 264, 294, 303
 Շիրակի դաշտավայր, 186
 Շիրակավան, տե՛ս Երազգավորս
 Շիրվան, 26, 47, 52, 53, 255, 259, 270, 339, 340, 342, 343
 Շիրվանշահեր, 47, 197
 Շիրվանշահերի թագավորություն, 46, 47, 342
 Շնհեր, 146, 148
 Շողագա Աբ. Պետրոս եկեղեցի, 304
 Շվեդիա, 352
 Շուլավեր, 164

-Ո-

Ողական, 289, 290
 Ողջի գետ, 286
 Ովբեդլա, տե՛ս Ուբայդալլահ
 Ոստան, 81, 90, 268, 306
 Ոստան Դվնա, 90
 Ոստանի Աբ. Մարիամ Աստվածածին եկեղեցի, 306
 Ոստանի Աբ. Պետրոս եկեղեցի, 306
 Որբեթ, 291
 Որդապու, 346, 347, 348, 351
 Որմի, տե՛ս Ուրմիո
 Որոտան գետ, 286

Որոտն, 285, 286
 Որսիքանք, 133, 135, 139, 283

-Չ-

Չաթ, տե՛ս Տափ
 Չամչյանց Ս., 17, 65
 Չեմլիհեմշին, 167, 170, 171, 172
 Չինգիլի լեռնանցք, 349
 Չոր (Չող, ճորա պահակ), 230, 345
 Չորմայրի լեռ, 175
 Չորչան, 224, 277, 317
 Չորրորդ Արմինիա, 26, 93, 94, 100, 247
 Չուխուր Նորշեն, 331

-Պ-

Պազկանք, 150, 286
 Պալգրև Վ., 168
 Պալունիք, 133
 Պաղեստին, 102
 Պաղնատուն, 98, 99, 100, 106
 Պարխարյան լեռներ, 27, 121, 168, 169, 175, 220
 Պարսից ծոց, 333
 Պարսկահայք, 26, 132, 133, 134, 135, 136, 139, 140, 142, 174, 250, 269
 Պարսկաստան, 111, 164, 213, 265, 270, 333, 350, 351, 352
 Պարսպատունիք, 134, 140, 251
 Պարսք, տե՛ս Ատրպատական
 Պարսավ, 25, 51, 52, 54, 154, 157, 161, 162, 201, 204, 231, 232, 236, 238, 250, 256, 258, 269, 270, 271, 272, 276, 287, 292, 320, 321, 325, 326, 330, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 349, 350, 355, 356
 Պարտավի Աբ. Աստվածածին վանք, 310
 Պարտավի Աբ. Գրիգոր եկեղեցի, 310

Պարուար, 220, 254
 Պելախան, տե՛ս Բայլական
 Պեչենեզներ, 164
 Պետրոս առաքյալ, 304
 Պիանք, 151, 153, 157
 Պողոս առաքյալ, 211
 Պոնտական լեռներ, 167, 168, 173, 174
 Պոնտոս, 281
 Պտղմիի եկեղեցի, 297

-Ձ-

Ջաբալ, 351
 Ջազիրա, 54, 93, 95, 96, 198, 247, 351
 Ջահապ, 29, 84, 238
 Ջանաշիա Ա., 116
 Ջանգա, տե՛ս Գանձակ
 Ջավա, 209
 Ջավախիշվիլի Ի., 38, 65, 219
 Ջավախոս, 263
 Ջավախք, 39, 86, 115, 116, 122, 123, 129, 215, 220, 224, 280
 Ջեմիլ, 168
 Ջեմիլ գետ, 173
 Ջերմ գետ, 97, 175
 Ջերմածոր, 128, 129, 135, 142, 283
 Ջիսր Սամուր, 339, 340, 345, 350
 Ջիքեր, տե՛ս աղղներ
 Ջլմար, 135, 137, 283
 Ջվանշեր (Վրաց իշխան), 180, 181
 Ջվանշեր, տե՛ս Ջվանշեր Ջվանշեր-յան
 Ջվանշեր Ջվանշերյան, 13
 Ջվարիսցիս, 44, 223, 280
 Ջրաբաշխ լեռներ, 328
 Ջուլֆա, տե՛ս Ջուղա
 Ջուղա, 332
 Ջուրգան, 226, 279

-Ռ-

Ռազմա-վիրական ճանապարհ, 199

Ռաճա, 51, 85, 240, 252
 Ռաճայի լեռնաշղթա, 220
 Ռան, տե՛ս Առան
 Ռիգե, 168
 Ռեյ, 236, 269, 351
 Ռիոն գետ, 222, 229
 Ռշտունիներ, 269
 Ռշտունիք, 132, 133, 134, 283, 284, 306
 Ռոմանոս, 51
 Ռոտ-Պայակ (Ռոտ-Պացյան), 152
 Ռոտոկ, տե՛ս Ջեր և Ջարևանդ
 Ռուի Գոնսալես դե Կլավիխո, 173
 Ռում, տե՛ս Բյուզանդիա
 Ռուսաստան, 352
 Ռուսթալ, 210, 253, 276, 339

-Ս-

Սաբան, 121, 268, 301, 302, 314
 Սագաստան (Սաջիստան), 351
 Սագարեջո, 210
 Սալամաս, 141, 240, 245, 250, 251, 273, 284, 333, 350
 Սալման իբն Ռաբիա, 143, 270, 342
 Սալմաստ, տե՛ս Սալամաս
 Սալնո ձոր, 93, 100, 106
 Սակուրեթ, 124, 291
 Սահակ (Աշոտ Մսակերի որդի), տե՛ս Սահակ (Մոկաց իշխան)
 Սահակ (Գեղարքունիքի իշխան), 144, 145
 Սահակ (Հայոց կաթողիկոս), 35,
 Սահակ (Մոկաց իշխան), 29, 128
 Սահակ Կամսարական, 296
 Սահակ-Մլեհ Վանանդեցի, 87
 Սահակ Մոռք եպիսկոպոս, 302
 Սահակ Պարթև կաթողիկոս, 262, 298
 Սահակ Սմբատյան Առանշահիկ, տե՛ս Սահլ Սմբատյան
 Սահակ Սևադա, 127, 128, 153, 163, 164, 194

Սահակյաններ, 144
 Սահլ Սմբատյան, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 178, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 191, 192, 193, 194, 196, 237, 255, 287, 310
 Սամանդար, 247, 345
 Սամառա, 192, 203
 Սամշուղե, 91, 124, 221, 291, 330, 331
 Սամվել Անեցի, 12
 Սամուել Դոնաուրի, 201, 202, 203, 206
 Սամուր գետ, 344, 345, 350
 Սամցխե, 44, 115, 116, 118, 123, 214, 215, 217, 223, 224, 225, 226, 227, 277, 280, 293, 316, 317, 318, 356
 Սամցխեի դուռ, 279
 Սանասունք, տե՛ս Սասուն
 Սանջակի լեռներ, 107
 Սաջյաններ, 78, 177, 240
 Սասանյան Պարսկաստան, տե՛ս Պարսկաստան
 Սասանյաններ, 81-82, 86, 143, 184, 213, 330, 354
 Սասուն, 26, 52, 81, 93, 94, 95, 96, 97, 100, 106, 175, 308
 Սավվա, տե՛ս Սաբան
 Սատաղ, 327, 329
 Սարիր, 350
 Սարմատիա, 198, 221
 Սաֆվան իբն Մուաթթալ, 246
 Սբ. Առաքելոց վանք (Գեղամա ծովի կղզում), 264, 304
 Սբ. Աստվածածին վանք (Գեղամա ծովի կղզում), 304
 Սբ. Եղիշե առաքյալի վանք (Ջրվշտիկ), 308
 Սբ. Էջմիածին, 294
 Սբ. Հակոբի վանք, տե՛ս Մեծիրանից Սբ. Հակոբի վանք
 Սբ. Հռիփսիմյանց վկայարան, 305
 Սբ. Սիոն եկեղեցի, 170, 172
 Սեբաստիա, 268, 282
 Սեբաստուպոլիս (Սուխում), 222, 329
 Սեբեոս, 11, 27, 81, 260, 267, 285, 294, 295, 297, 298, 324, 346, 347
 Սելիմի (Սուլեմա) լեռնանցք, 323, 324, 326
 Սենեքերիմ (Խաչենի իշխան), 158, 159
 Սենեքերիմ Արծրունի, 112, 268, 282
 Սենիքերիմ (Գարդաբանի քորեպիսկոպոս), 204
 Սեպհական գունդ, տե՛ս Վասպուրական
 Սերապիոն Ջարգմեցի, 13, 224, 225, 315, 316, 317
 Սիմ լեռ, 94, 102
 Սիոն կաթողիկոս, 295
 Սիսական (Սիսաջան), 271, 272, 321, 322, 323, 324, 326
 Սիսական (զավառ), տե՛ս Սիսական-ի-Կոտակ
 Սիսական-ի-Կոտակ, 150, 151, 286
 Սիսան, տե՛ս Սիսական-ի-Կոտակ
 Սիսավանի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի, 303
 Սիսիան, 303
 Սիրաջ-Թայր, 29
 Սկանդինավյան երկրներ, 352
 Սղերդ, 94, 97, 175
 Սմբատ (Արևելից իշխան), 57, 58, 197
 Սմբատ Ա (Տիեզերակալ), 7, 15, 19, 30, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 101, 102, 103, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 114, 116, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 132, 133, 136, 140, 141, 142, 147, 148,

- 149, 154, 160, 161, 163, 164, 166, 167, 190, 191, 196, 197, 199, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 213, 217, 220, 223, 233, 234, 235, 237, 240, 241, 242, 243, 245, 246, 248, 249, 250, 252, 255, 256, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 267, 278, 280, 281, 282, 283, 285, 288, 289, 290, 291, 300, 302, 303, 305, 308, 312, 320, 321, 326, 327, 355, 356, 357
- Սմբատ, որդի Դավթի, 13, 44, 61, 118, 214, 276, 282, 312
- Սմբատ Բագրատունի (VII դ.), 82
- Սմբատ Բագրատունի (Հայոց իշխան, VIII դ.), 281
- Սմբատ Բագրատունի (Հայոց սպարապետ), 32, 146, 203, 219, 249, 259, 261
- Սմբատ Բագրատունի (Մոկաց իշխան), 128
- Սմբատ Բագրատունի (Սմբատ Ա-ի եղբորորդի), 82
- Սմբատ Բյուրադյան, 279
- Սմբատ Մամիկոնյան, 308
- Սմբատ Սյունի, 148
- Սյունիներ, 36, 55, 144, 148, 261
- Սյունիք, 11, 21, 25, 27, 34, 55, 62, 69, 126, 130, 131, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 174, 194, 235, 249, 255, 271, 277, 285, 286, 293, 303, 305, 322, 323, 355, 356
- Սողբ, 149, 152, 153, 194, 304, 310, 324, 326
- Սողոմոն (Մեծարանց եպիսկոպոս), 192
- Սողոմոն Բագրատունի, 103
- Սողոմոն կաթողիկոս, 303
- Սոմխեթ, 221
- Սոփի (Դիզակի թագավոր Գագիկի քույր), 158, 159, 160
- Սպահան, 236, 269, 351
- Սպեր, 116, 165, 167, 168, 173, 174, 175
- Սպրամ, 152, 310
- Սվազյան Հ., 21
- Սվաններ, 221, 222
- Ստեփան Տրեթցի, 12, 55, 82, 85, 90, 148
- Ստեփանոս (Վրաց իշխան), 311, 312
- Ստեփանոս Կոն, 157, 164
- Ստեփանոս Մեծփեցի, 212, 307
- Ստեփանոս Տարոնեցի, տես Ասողկ
- Ստեփաննոս Օրբելյան, 11, 36, 60, 62, 68, 69, 84-85, 146, 147, 159, 160, 163, 190, 265, 271, 282, 303, 304, 305
- Ստորին Համշեն, 167, 169, 171, 172, 173
- Ստորին Տալք, 113, 120, 214
- Ստրաբոն, 15, 195
- Սրինգ, 135, 137, 283
- Սուլայմ ցեղ, 238, 246, 247, 248
- Սուլեյման, 89, 171, 236
- Սուրամ, 280, 330
- Սուրենապատ, 250
- Սև զետ, 174
- Սև ծով, 48, 166, 167, 168, 171, 228, 229, 260, 329, 330, 352, 354
- Սև քար բերդ, տես Սևուկ բերդակ
- Սևադա Ջահաֆյան, 238, 285
- Սևան, 41, 132, 142, 284, 304
- Սևանի լեռնանցք, 330
- Սևանի լեռնաշղթա, 162, 163
- Սևորդիներ, 127, 157, 164, 165, 270, 287, 355
- Սևուկ (Տավուշի իշխան), 165
- Սևուկ բերդակ, 290

-վ-

Վախթանգ Գորգասալ, 13, 274, 311
Վախուշտ Բագրատիոն, 13, 40, 44,

- 86, 115, 116, 122, 158, 179, 180, 181, 182, 186, 187, 188, 189, 191, 205, 206, 207, 208, 223, 274, 275, 280, 282, 316
- Վահան Մամիկոնյան, 294, 296
- Վահան Սյունի, 143
- Վահանա վանք, 271
- Վաղարշ, 262
- Վաղարշակ, 195
- Վաղարշակերտ (Ալաշկերտ), 261, 262
- Վաղարշապատ, 51, 88, 261, 295, 297, 309
- Վաղարշապատի Մայր Տաճար, 293, 294, 296
- Վաղարշակերտի Սբ. Աստվածածին, 262
- Վաղարշապատի Սբ. Գայանե եկեղեցի, 298
- Վաղարշապատի Սբ. Գրիգոր եկեղեցի (Զվարթնոց), 297, 298
- Վաղարշապատի Սբ. Հռիփսիմե, 297, 298, 312
- Վաղարշավան, 51, 262, 327
- Վայկունիք, 150, 151, 152, 153, 286, 287
- Վայոց ձոր, 51, 55, 57, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 285, 303, 322, 355
- Վայս, 322, 323
- Վան, 33, 131, 268, 305, 350
- Վանա բերդ, 142, 306
- Վանա բերդի Սբ. Գևորգ եկեղեցի, 306
- Վանա Բերդի Սբ. Սիոն եկեղեցի, 306
- Վանա լիճ, 108, 109, 111
- Վանանդ, 55, 81, 87, 265
- Վանանդեցիներ, 81
- Վանդիրի վանք, տես Մշո Սբ. Աղբերիկ վանք
- Վանեվանագ Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի, 304
- Վանեվանագ վանք, 304
- Վաշդեան, 170
- Վաչագան (Դիզակի իշխան), 158, 159, 160
- Վաչագան Բարեպաշտ, 308, 309
- Վասակ (Գոռոզի իշխան), 57, 160
- Վասակ Արծրունի, 283
- Վասակ Բագրատունի, 112, 113, 114, 118, 120-121, 187, 214, 223
- Վասակ Գաբուռ (Գեղարքունիքի իշխան), 34, 145, 146, 147, 304
- Վասակ Գնթունի, 91, 291
- Վասակ Իշխանիկ (Սյունյաց իշխան), 36, 62, 69, 145, 146, 147, 149
- Վասակ Սյունի (Սյունյաց մեծ նահապետ), 144, 145
- Վասիլ (Բարսեղ, Բյուզանդիայի կայսր), 35, 42, 43, 224
- Վասիլ Ջարգմեցի, 13, 224, 225, 316, 317
- Վասիտ, 351
- Վասպուրական, 7, 10, 20, 21, 26, 31, 33, 34, 49, 50, 51, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 65, 66, 68, 69, 70, 82, 85, 91, 92, 95, 101, 111, 112, 124, 125, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 147, 174, 235, 238, 245, 249, 250, 251, 252, 261, 268, 269, 277, 282, 283, 285, 289, 293, 295, 297, 305, 306, 307, 346, 347, 355, 356
- Վարազա լեռ, 109, 244, 305, 306
- Վարազա Սբ. Նշան եկեղեցի, 305
- Վարազա Սբ. Խաչ եկեղեցի, 305
- Վարազ Տրդատ, 309
- Վարաժնունիք (Այրարատի գավառ), 91
- Վարաժնունիք (Վասպուրականի գավառ), 134, 140, 251
- Վարաժնունիք (Տուրուբերանի գավառ), 239
- Վարդ Վանանդեցի, 87

Վարդան Միհրանյան, 182, 183
 Վարդան վարդապետ, 11, 35, 36, 38, 43, 70, 84, 92, 112, 114, 118, 200, 214, 216, 238, 282, 288, 302, 307, 314
 Վարդանակերտ, 161, 270, 320, 333, 334, 335, 336, 337, 342
 Վարդանանք, 82, 174, 310
 Վարդանյան Վ., 20, 59, 134, 136, 138
 Վարդենիսի լեռնաշղթա, 162
 Վարսան, տես Վարդանակերտ
 Վեժին (Վժան), 274, 275, 292
 Վեյսալի-դալեսի, տես Վայս
 Վերին Համշեն, 167, 169, 170, 171, 172, 173
 Վերին Դուշչի, 343, 345
 Վերին Միջագետք, տես Հյուսիսային Միջագետք
 Վերին Վայկունիք, տես Վայկունիք
 Վերին Քարթլի, 115
 Վերմիշն Խ., 117
 Վարոշ, 170, 173, 291
 Վերջնական լեռ, 168, 170, 175
 Վիհրի քաղաք, 134
 Վիշապ գետ, 222, 229
 Վիրք (Քարթլի), 9, 11, 12, 13, 18, 22, 23, 26, 27, 28, 30, 31, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 44, 46, 47, 49, 51, 53, 54, 55, 57, 62, 65, 67, 74, 96, 102, 111, 113, 114, 115, 117, 118, 120, 123, 143, 178, 180, 181, 187, 188, 192, 193, 197, 198, 200, 202, 206, 207, 209, 212, 213, 214, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 223, 224, 225, 226, 227, 264, 266, 275, 276, 279, 280, 292, 293, 294, 296, 297, 298, 299, 309, 311, 312, 313, 318, 353, 354, 355, 357
 Վոլգա գետ, 352
 Վրաստան, տես Վիրք
 Վրաստանի Հանրապետություն, 200

Վրաց դաշտ, 51, 220, 221
 Վուրի աշխարհ, 50, 56

-S-

Տագրեան, 133
 Տաթևի մայր տաճար, 305
 Տաթևի վանք, 159, 160, 163
 Տակահշվիլի Ե., 65
 Տամբեր, 133, 134, 291
 Տամբուր, 167, 170, 171, 173
 Տայոց քար, 281, 282
 Տայք, 26, 28, 29, 49, 51, 54, 57, 67, 81, 109, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 124, 129, 165, 167, 171, 174, 175, 211, 214, 215, 216, 217, 220, 223, 267, 277, 281, 282, 290, 298, 301, 302, 314, 355
 Տանձիկ, 322, 323
 Տանձուտ, 211
 Տաշյան Հ., 168, 169
 «Տառ-Կարգեթ», 116, 117
 Տաշիր-Չորագետ, 205,
 Տաշիրք, 55, 81, 115, 122, 129, 221, 280, 291
 Տաշրացիներ, 81
 Տասուկ, 250
 Տավրոսյան լեռներ, 175
 Տավուշ, 48, 127, 164, 237
 Տավուշ բերդ, 127, 165
 Տավուշ գետ, 127, 164, 165, 287
 Տավուսքյար, 282
 Տաթիկ, 97, 100
 Տարաբազունդահ, տես Տրապիզոն
 Տարոն, 21, 29, 49, 51, 52, 57, 58, 66, 81, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 129, 137, 139, 167, 179, 182, 243, 272, 289, 290, 307, 331, 355
 Տափ, 169, 170, 173
 Տափերական (Տափերի) կամուրջ,

տես Արտաշատի կամուրջ
 Տաֆլիս, տես Տփղիս
 Տեկոր, 266, 296
 Տեկորի Ար. Սարգիս եկեղեցի, 293, 296
 Տեր-Ղևոնդյան Ա., 19, 32, 41, 42, 63, 76, 81, 91, 107, 233, 234, 235, 238, 239, 240, 244, 248
 Տիգրանակերտ, 327, 331, 332
 Տիգրիս գետ, 96
 Տիգրոն, 72
 Տիրոց Բագրատունի, 82
 Տկետբա, 179, 274
 Տոդ, 286
 Տոսպ գավառ, 131, 133, 134, 269, 305
 Տոսպոշտունիք, տես Տոսպ և Ոշտունիք
 Տոտոր, տես Կոտոր
 Տրապիզոն, 54, 55, 262, 265, 266, 272, 276, 327, 328, 329
 Տոհ, 150, 152, 286
 Տրպատունիք, 133, 134, 138, 142
 Տրտու գետ, 161, 162, 309, 325, 326
 Տուման (Տուբան), 337
 Տումի, 286
 Տուչ Կատակ, 127, 153, 163, 165
 Տուս, տես Տավուշ
 Տուրուբերան, 26, 85, 93, 96, 99, 100, 105, 107, 129, 135, 238, 241-242, 290, 347, 355
 Տփղիս, 48, 51, 52, 114, 118, 181, 199, 200, 201, 202, 203, 207, 209, 210, 213, 214, 215, 217, 218, 220, 221, 223, 226, 237, 252, 253, 254, 255, 259, 264, 265, 270, 274, 276, 277, 292, 316, 320, 329, 330, 331, 337, 338, 339, 340, 346, 348, 349, 355, 356
 Տփղիսի ամիրայություն, 39, 48, 55, 311
 Տփղիսի Ար. Մարիամ Աստվածածին եկեղեցի, 311

Տփղիսի Ար. Սիոն եկեղեցի, 312

-8-

Ցարական կայսրություն, 117
 Ցիվար-դերե գետ, 168
 Ցխավատք, 202
 Ցկիր, 316
 Ցուլակերտ, 328, 331
 Ցուկերման Կ., 63

-ՈՒ-

Ուբայդալլահ, 89
 Ութմազյան Հ., 21, 149
 Ութմանիկներ, 50, 53, 109, 110, 125, 238, 239, 242, 243, 244, 245, 246, 262, 284, 285, 305, 355
 Ուլնուտ, տես Եղանց բերդ
 Ուլուբաբյան Բ., 21, 63, 150, 153, 157, 158, 159, 183, 186, 191, 193, 194
 Ուխտանես, 11, 221, 295
 Ուղթիս, 282
 Ումայի, 90, 233, 259
 Ումայր իբն ալ-Հուբաբ Սուլամի, 246
 Ուման, 337
 Ուջարմա, 207, 292
 Ուտի Առանձնակ, 153, 154, 162, 308, 325
 Ուտի գավառ, տես Ուտիք
 Ուտիք, 11, 25, 44, 46, 48, 54, 123, 126, 127, 130, 150, 153, 155, 157, 163, 164, 165, 196, 236, 237, 256, 287, 325, 354, 355
 Ուրծածոր, 90
 Ուրմիո, 141, 333, 350
 Ուրմիո լիճ, տես Կապուտան ծով
 Ուփլիսցիս, 46, 57, 202, 218, 280, 330

-Փ-

Փաղլա Արևմանելի, 40, 41, 158, 201, 203, 204, 205, 206, 277
 Փազար գետ, 169, 173,
 Փայտակարան (Ատրպատական), 143
 Փայտակարան, տե՛ս Տփղիս
 Փայտակարան (Մեծ Հայքի աշխարհ), 136, 334
 Փառախոտ, 327-328, 331
 Փառիսոս, էջ 51, 57, 91, 127, 128, 130, 153, 163, 164, 355
 Փառնավազ, 179, 180
 Փավստոս Բուզանդ, 11, 289
 Փատգոս, 154, 255
 Փարիսունք, տե՛ս Փառիսոս
 Փարսման, 229
 Փարվանա լիճ, 329
 Փիլիպպե, 145, 148, 149
 Փիրսաղաթ գետ, 58, 197
 Փշավյան Արազկ գետ, 218
 Փշավք, 218
 Փոքր Աղբակ, 133, 134, 139, 283
 Փոքր Ասիա, 177, 352
 Փոքր Հայք, 27, 93
 Փոքր Սյունիք, տե՛ս Արցախ
 Փույթ, 329
 Փուրթա, 198

-Ք-

Քաջաց քաղաք, տե՛ս Արտահան
 Քաջբերունդներ, 57
 Քաջքար գետ, 173
 Քաջքար լեռ, 167, 168, 169
 Քաջքար վանք, 170
 Քաշունիք, 144
 Քասաբե, 174
 Քասաղ, 267
 Քարթլի լեռնաշղթա, 209
 Քարթլոս, 179, 263
 Քրիշ, 150, 156, 159, 270, 286, 355

Քիշ, 349
 Քիստք, 207
 Քյոր-սու դերեսի, տե՛ս Կորո ձոր գետ
 Քյորփի Բենդ, 341
 Քսան գետ, 200, 201, 202, 209, 218
 Քսենոս-դերե, 168
 Քվիշափոր, 124, 129
 Քրիստոս, տե՛ս Հիսուս Քրիստոս
 Քութայիս (Կոտայիս), 260, 330
 Քուստ-ի-Փառնես, տե՛ս Փառիսոս
 Քուրդիկ (Քուրդի), 225, 226, 277, 317
 Քուրդիկ Մամիկոնյան, 83, 92, 225
 Քուֆա, 351

-Օ-

Օծրխե, 44, 223, 279
 Օծուն, 280
 Օղուտ, 349
 Օմայաններ, 254
 Օշական, 88-89
 Օշկ վանք, տե՛ս Աշունք վանք
 Օպիզա, 313
 Օպիզայի Աբ. Հովհաննես Մկրտիչի վանք, 121, 211
 Օպուտ-դաղ (Օվիտ-դաղ), 168
 Օսման, 247
 Օրեն-կալա, 336, 337
 Օրթա Հեմշին, տե՛ս Ներքին Համշեն
 Օրկովի կիրճ, 349
 Օրչոր, 275, 292
 Օֆի, 169

-Ֆ-

Ֆարս, 351
 Ֆինլանդիա, 352
 Ֆիրթինա գետ, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 174
 Ֆիրուզ Կութադի դուռ, 279

ԱՐՄԱՆ ՍԱՄՎԵԼԻ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

ՀԱՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (885-908 ԹԹ.)

ՊԱՏՄԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

**Կազմի վրա պատկերված է Հայոց թագավոր Սմբատ Ա-ն
(Ատենի Սբ. Սիոն եկեղեցի, 906 թ.)**

**Հրատ. խմբագիր՝ Մ. Գ. Յավրյան
Տեխ. խմբագիր՝ Վ. Զ. Բդոյան
Համակարգչային ձևավորումը՝ Ա. Խ. Աղուզումցյանի**

**Ստորագրված է տպագրության՝ 14.10.2011 թ.:
Չափսը՝ 60x84 1/16: Թուղթ՝ օֆսեթ: Հրատ. 21.8 մամուլ,
տպագր. 24.8 մամուլ + 6 քարտեզ = պայմ. 23.0 մամուլի:
Պատվեր՝ 57: Տպաքանակ՝ 300:**

ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

ԵՊՀ տպագրատուն. Երևան, Աբովյան 52

2-57	17-57
3-57	18-57
4-57	19-57
5-57	20-57
6-57	21-57
7-57	22-57
8-57	23-57
9-57	24-57
10-57	25-57
11-57	26-57
12-57	27-57
13-57	28-57
14-57	29-57
15-57	30-57
16-57	